

Əzizxan TANRIVERDİ

**QƏDİM TÜRK MƏNBƏLƏRİNDƏ
YAŞAYAN ŞƏXS ADLARI**

Orxon- Yenisey abidələri

"Dədə Qorqud kitabı"

"Manas"

Mahmud Kaşğari. "Divanii lüğət-it-türk"

Balasağunlu Yusif Xas Hacib. "Qutadğu Bilig"

"Alpamış"

"Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis"

"NURLAN"

Bakı - 2009

AMEA Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur

Redaktor:

Afad QURBANOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Vilayət ƏLİYEV

filologiya elmləri doktoru, professor

Elman QULİYEV

filologiya elmləri doktoru, professor

Ramiz ƏSKƏR

filologiya elmləri namizədi

İlham ABBASOV

Əzizxan Tanrıverdi. Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları. Bakı, "Nurlan", 2009. - 442 səh.

Monoqrafiyada Orxon-Yenisey abidələri, "Dədə Qorqud kitabı", "Manas" dastanı, Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsəri və digər qədim türk mənbələrindəki şəxs adları tarixi-lingvistik müstəvidə tədqiq edilir. Bu mənbələrdəki şəxs adlarının müasir türk dillərindəislənmə dərəcəsi təkcə tarixi və etnoqrafik yox, həm də sosiolingvistik baxımdan araşdırılır.

Kitabdan ali məktəb tələbələri, magistrlər, elmi işçilər, eləcə də qədim türk antroponimikası ilə maraqlananlar istifadə edə bilər.

T 4602000000

N-098-2009

© Ə.Tanrıverdi, 2009

©"Nurlan", 2009

TÜRKLƏRİN MASAÜSTÜ KİTABI

Türk dünyasının problemləri hədsiz dərəcədə çoxdur. Bunların ən ağır parçalanmışlıq problemidir. Əsrlərlə bir-birindən aralı düşmüş, ayrı salınmış, qop-muş, qoparılmış türk topluluqları arasında bu gün mənəvi bağlar hiss ediləcək dərəcədə zəifdir. Təsəvvür edin ki, mənhus bolşevik rejiminə qədər oğuzlar, yəni bugünkü türkmənlər, azərbaycanlılar, türklər və qaqauzlar arasında dil baxımından fərq indikindən çox az idi. Eləcə də bütün qıpçaqlar, yəni qazaxlar, qırğızlar, qaraqalpaqlar və noqaylar eyni dildə danışdılar. Şanlı leninçi bolşeviklər bu homogen türk kütlələrindən yeni-yeni sosialist millətləri formalaşdırdılar", hər yerli ləhcəni ədəbi dilə çevirdilər, bu dillər üçün çoxlu fərqləri olan əlifbalar icad etdilər, milli olan hər şeyi inkar edən, əvəzində isə beynəlmiləçiliyi təbliğ edən məktəblər, klublar, qəzetlər və jurnallar açdılar. Nəticədə bizi parçaladılar.

Professor Yavuz Axundovun atasını 37-ci ildə tutmaq istəyirmişlər. Bunun üçün "sanballı" səbəb də varmış:nə üçün sən uşaqlarından birinin adı Yavuz, digərinin adı Oğuzdur? Demək, sən pantürkistsən! Cavab ver! Çox maraqlıdır ki, bu din düşməni, ateist rejim uşaqlarının adları Məhəmməd, Əhməd, Əli, Həsən, Hüseyn olan atalara heç nə demirdi. Sovet hökuməti türk adı gələndə

qəzəblənir, qeyzə gəlir, cin atına minirdi. Görəsən, keçmişdə bizim milli adlarımız necə imiş? Heç bir estetikası, mənası, gözəlliyi olmayan Qulu, Qədim, Baləmi, Ağadayı, Qurban, Ağabacı, Xırdaxanım kimi adlar o dövrdə də vardımı? Bu sualın cavabı əlinizdəki bu kitabdadır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin "Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları" kitabı son dərəcə maraqlı tədqiqat əsəridir. Müəllif burada Orxon-Yenisey abidələri, "Dədə Qorqud kitabı", "Manas", Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsəri, Balasağunlu Yusif Xas Hacıbin "Qutadğu Bilig" poeması, özbəklərin məşhur "Alpamış" dastanı, erməni hərfləri ilə yazılmış polovets mətnləri və XVII əsrə aid "Dəftəri-müfəssəli-əyaləti Tiflis" sənədində işlədilmiş 800 şəxs adını saf-çürük etmiş, tarixi-lingvistik baxımdan onların izahını vermişdir. Bu adlar arasında cüzi yer tutan ərəb-fars mənşəli şəxs adlarını da nəzərdən qaçırmamışdır.

Ə.Tanrıverdi tədqiqata 1500 illik tarixi olan əski göytürk yazılı abidələrindən başlamış, burada işlənmiş adları "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı adlarla müqayisə etmiş, onların leksik-semantik qruplarını, quruluşunu, antroponimik modellərini müəyyənləşdirmişdir. Orxon-Yenisey abidələrindəki adların müasir qazax, qırğız, özbək, tatar, türkmən, çuvaş və Azərbaycan dillərində yaşadığını elmi faktlarla, dəlillərlə sübut etmişdir.

Bu abidələrlə bağlı Əzizxan Tanrıverdinin çox mühüm bir kəşfini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Türk tarixinin ən parlaq simalarından biri, Atilla, Mətə və Teymur kimi nəhənglərlə yanaşı dayanan ulu xaqan Köl Tiginin

adını dəqiqləşdirməsi müəllifin türkologiya elmi və türklük qarşısında böyük və şəxsiz xidmətidir. Məsələ burasındadır ki, həmin ad V.V.Radlov, V.Tomsen, H.N.Orkun, Y.S.Malov kimi ünlü türkoloqlar, eləcə də sovet və Azərbaycan alimləri tərəfindən Kül Tigin şəklində oxunmuş və bu, aksioma kimi qəbul edilmişdir. Yalnız çağdaş türk alimlərindən Osman Fikri Sərtqaya bu oxunuşa şübhə ilə yanaşmış, onun ilk komponentinin Köl ola biləcəyini düşünmüşdür. O, Mahmud Kaşğaridə Köl bilgə adının keçdiyini, Oğuz xanın övladlarından birinin Köl xan adını daşdığını və çincə mətnlərdə Kök Tigin adına təsadüf edildiyini göstərmişdir. Əzizxan Tanrıverdi isə bu fərziyyəni daha bir neçə tutarlı arqumentlə dəstəkləyərək elmi həqiqətə çevirmişdir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş költə sözünün kök morfemi (köl) ilə Kül Tigin, Kül Bilgə adlarının ilk komponentlərinin yazılış şəkillərinin eyni olduğunu əsaslandırırmış, müasir qazax dilində Kölbay şəxs adının varlığını, nağıl və bayatılarımızda keçən göl, dərya kamallı ifadələrin semantik mənasından çıxış edərək Köl şəklinin yeganə doğru variant olduğunu ortaya qoymuşdur. Əzizxan Tanrıverdi Orxon-Yenisey abidələrində rast gəlinən Akbaş Atık İnal Ögə, Alp Urunu Tutuk, Boyla Kutluğ Yargan kimi adlar haqqında da ilk dəfə elmi fikir bildirmiş, onları təhlil etmişdir. Başqa bir misal: Börü adına həm Orxon-Yenisey abidələrində (Gocuk Börü, yəni Balaca Qurd), həm "Kitabi-Dədə Qorqud"-da (Beyrək), həm "Manas" dastanında (Börünün uulu Börücü, yəni Qurd oğlu Qurduçqaz), həm də XII əsr Kırım karaimlərində Börücük şəkl-

lində təsadüf olunur. Müəllif bunları ortaq bir məxrəcdə birləşdirərək "Qurd oğlu qurd olar" məsəli ilə əlaqələndirmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da isə Duxa Qoca, Qanturalı, Bəgdüz Əmən, Dondar, Savqan Sarı kimi antroponimlərin etimoloji izahını özünəməxsus bir şəkildə verən Əzizxan müəllim oxucunu tarixin əlçatmaz, ünyetməz dərin qatlarına aparır, türk mifik təfəkkürünün poetik incəlikləri ilə tanış edir.

Eyni sözləri bəşər mədəniyyətinin həcmcə ən böyük əsəri olan "Manas" dastanında işlənmiş adlar haqqında da demək mümkündür. Təkcə bu faktı göstərmək kifayətdir ki, "Manas" yunanların məşhur "İllada"sından beş dəfə, Firdovsinin "Şahnamə"sindən isə on dəfə böyükdür. Ölkəmizdə çox da tədqiq olunmamış bu abidə haqqında yığcam, lakin dolğun məlumat verən Ə.Tanrıverdi dastandakı adları ilk dəfə olaraq apelyativləri ilə birlikdə təhlil etmiş, Manas, Semətey, Kanıkey, Kardıqaç, Ay Ourök, Kül Çoro, Kan Oöro, Joloy kimi adların izahını vermişdir. O, burada "Manas"da və "Kitabi-Dədə Qorqud"da, eləcə də qazax və Azərbaycan dillərində işlənən bir sıra adlar arasında maraqlı müqayisələr aparmışdır.

Min illik yubileyi ötən il bütün dünyada geniş qeyd edilən dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərindəki adları da öz elmi təfəkkürünün süzgəcindən keçirən ƏzizxanTanrıverdi bir çox qaranlıq məqamlara işıq tutmuşdur. Mahmud Kaşğarını türk dilinin və mədəniyyətinin ilk tədqiqatçısı kimi qiymətləndirən müəllif onu eyni zamanda türk antroponimiyasının banisi kimi səciyyələndirmişdir. "Divan"da-

kı adları Orxon-Yenisey abidələrindəki adlarla, həm də çağdaş dilimizdəki adlarla müqayisəli şəkildə tədqiq edən Ə.Tanrıverdi onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini, quruluş və modellərini ustalıqla açmışdır.

Dahi şair və mütəfəkkir Yusif Balasəğünlunun "Qutadğu Bilig" poemasında işlənmiş şəxs adları çox olmasa da, onların daşdığı simvolik məna yükü xüsusi diqqət və təhlil tələb edir. Müəllif burada işlənmiş Ögdülmüş, Küsəmiş, Kumaru kimi adların izahında orijinal fikirlər irəli sürmüş, Kuntoğdı şəxs adının bir çox abidələrdə mövcud olduğunu göstərmiş, Ögdülmüş adını isə Orxon-Yenisey kitabələrindəki Ögə Bert Tutuk ilə əlaqələndirmişdir.

XIV-XVII əsrlərdə yarandığı ehtimal edilən "Alpamış" dastanındakı şəxs adlarının təhlili türk dastan yaradıcılığında tipoloji bənzərliklər baxımından çox əlamətdardır. Hər şeydən əvvəl, "Alpamış"ın Alpamış>Alıp-Manas>Bamsı modeli üzrə eyni kökə gedib çıxdığı məlumdur. Əzizxan Tanrıverdi yalnız bunları göstərməklə kifayətlənməmiş, başqa paralellər də aparmışdır. Məsələn, o, "Alpamış"la "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Beyrək surəti arasında çox maraqlı əlaqələr qurmuşdur. Diqqət edin: Alpamışın atasının adı Baybörü bay, nişanlısının adı Barçın, atının adı Bayçobardır. B səsinin alliterasiyası Beyrəklə bağlı surətlərdə də müşahidə edilir: onun atasının adı Baybörə, nişanlısının adı Banıçiçək, atının adı Boz ayğırdır. Bu, türkologiyada əsl tapıntı adlandırılacaq faktdır.

Müəllif kitabdakı bir bölməni XVI əsr polovets sə-

nədlərinə həsr etmişdir. O, burada işlənmiş Turaç, Garuk, Tokar, Donuş/Dönüş, Babaş kimi adların təhlilini vermiş, onların türk mənşəli olduqlarını göstərmişdir.

Əzizxan Tanrıverdi "Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları" kitabının son qisminə 1723-28-ci illəri əhatə edən "Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis"dəki adları "Kitabi-Dədə Qorqud"la müqayisə etmişdir. Min illik tarixi olan Qazan, Qorqud, Bamsı, Uruz, Qaragünə, Dondar kimi şəxs adlarının orada qeydə alındığını göstərmişdir. Bizdə belə bir yaygın fikir var ki, Aydın, Elxan, Güleş adları qismən yenidir və onları ilk dəfə Cəfər Cabbarlı işlətməmişdir. Halbuki "Dəftər"də həmin adlara da rast gəlmək mümkündür. Osman Mirzəyevin verdiyi məlumata görə, Füzuli təxəllüsü son əlli ildə ada çevrilmişdir. Sən demə, hələ üç əsr əvvəl "Dəftər"də Füzuli Süleyman oğlu şəxs adı kimi qeyd olunmuşdur.

Biz yenə yazımızın əvvəlindəki fikrə qayıdıraq. Bəli, türk dünyasının ən ağır problemi parçalanmışlıqdır. Xoşbəxtlikdən, bu dərdin dərmanı da var: ortaq türk mədəniyyəti abidələri, bu abidələrdə qızıl xətt kimi keçən ortaq türk dəyərləri, ortaq türk keçmişi, ortaq türk dili, nəhayət, ortaq türk adları.

Əzizxan Tanrıverdinin bu kitabının biz türklərə yeni ruh, yeni həvəs və nəfəs verən bir vasitə olacağına inanıram. Onun hər türkoloqun, milli şüura sahib hər türkün masaüstü kitabına çevriləcəyinə şübhəm yoxdur.

Ramiz ƏSKƏR

I FƏSİL

ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏKİ ANTROPONİMLƏRİN TƏDQIQI TARİXİ

Türkün ən sanballı abidələrindən hesab olunan Orxon-Yenisey yazıları barədə ilk dəfə Alaəddin Ata Məlikin “Cüveyni tarixi Cahangüşa (XII) əsərində məlumat verilir. Həmin yazıları ilk dəfə oxuyan isə V.Tomsendir. Daha dəqiqi, V.Tomsen 1893-cü ildə dörd sözü oxuyub: tenri, kül, türk, tigin. Həm də o, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq abidələrin məhz qədim türk dilində olduğunu dəqiqləşdirib. Orxon-Yenisey abidələri ilə bağlı V.V.Radlov, A.N.Samoyloviç, K.Donner, İ.A.Batmanov, A.Qaben, A.M.Şerbak, Ə.R.Tenişev kimi tədqiqatçılar orijinallığı və yeniliyi ilə fərqlənən əsərlər yazıblar. Bu sahədə Azərbaycan alimlərinin də əməyi az deyil. Konkret desək, A.Məhərrəmov, Ə.Rəcəbov, Ə.Şükürlü, Y.Məmmədov, T.Hacıyev, Ə.Quliyev, V.Yunusova və başqaları abidələrin dilini müxtəlif müstəvilərdə tədqiq ediblər.

V.Yunusovanın 1999-cu ildə müdafiə etdiyi “Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları” adlı namizədlik dissertasiyasında abidələrdəki antroponimlərin tədqiqi tarixi geniş şəkildə işıqlandırıldığı üçün yalnız bəzi məsələlərə

münasibət bildirmək zərurəti yaranır. İlk olaraq qeyd edək ki, A.Qaben “Alttürkische Grammatik” (1941) əsərində abidələrdəki antroponimik vahidlərdən ayrıca bəhs edib. Müəllif “Yoluğ” antroponiminin “Yolluğ” variantını təqdim etməklə yanaşı, Yoluğ tiginin Bilge Kağan və Kül tiginin adına düzəldilən daş kitabələrin yaradıcısı olduğunu qeyd edir, Bumın Kağan, İlbilgə, Yoluğ, Makaraç kimi antroponimləri təhlil süzgəcindən keçirir.

Orxon-Yenisey abidələrini tədqiq edən müəlliflər sırasında Əbülfəz Rəcəblinin adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Belə ki, o, abidələrin dili ilə bağlı onlarca məqalə, “Göytürk dilinin fonetikasi”, “Göytürk dilinin leksikası”, “Göytürk dilinin morfolojiyası”, “Göytürk dilinin sintaksisi və s. kitablar çap etdirib. Onun Y.Məmmədovla birlikdə yazdığı “Orxon-Yenisey abidələri” (1993) adlı kitabda abidələrin mətni dörd hissədə qruplaşdırılır: 1. Orxon kitabələri. 2. Turfanda tapılan kağız üzərində yazılmış əlyazmalar. 3. Yenisey kitabələri. 4. Talas (Qırğızıstan) kitabələri. Həmin mətnlərin Azərbaycan dilinə birbaşa orijinaldan tərcüməsi kitabın ən yaxşı cəhətlərindən hesab oluna bilər. Mətnlərdəki bir sıra söz və ifadələri semantik təhlil müstəvisinə gətirərək transkripsiya edən, daha doğrusu, transkripsiya məsələlərində mətn semantikasına əsaslanan müəlliflərin qənaətləri elmi və inandırıcıdır. Bəzi izahlara diqqət yetirək: “H.N.Orkun yazır ki, İltəris və Kapağan xaqanın adları çəkilən Ongin abidəsi Taçam adlı bir türk bəyinə aiddir. Eyni fikri A.Məhərrəmov da irəli sürür: “Bu abidə Taçam adlı bir türk bəyinin şərəfinə qoyulmuşdur”. Qeyd etmək lazımdır

ki, “taçam” sözünü alman türkoloqu Anna fon Qaben “ataçım” kimi oxuyur. Məqalələrimizdən birində biz Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış həmin ifadəni atam, eçim, yəni atam və böyük qardaşım kimi oxumağı təklif edirik”¹. Yaxud: “V.V.Radlovun nəşrinə görə, Alp urunu oxunuşundan başqa, Alp-uruşu və Alp urunqu kimi də oxumaq olar”; “V.V.Radlov ikinci sətirdəki ərimə sözü-nün əvvəlinə “y” artırıb Kazan yerimə kimi oxuyur”². Bu cür qeydlər onu göstərir ki, müəlliflər V.V.Radlov, H.N.Orkun, S.Y.Malov kimi alimlərdən fərqli, həm də əsaslandırılmış fikirlər söyləyiblər.

Ə.Rəcəbli 2003-cü ildə çap etdirdiyi “Ulu türklər” kitabında göytürk və qədim uyğur dövlətlərinin tarixindən bəhs edərkən birbaşa göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələrə müraciət edir, tarixi hadisələri Kül tigin və Bilgə xaqanın yaşı əsasında bərpa edir, fikirlərini Çin salnamələrinə istinad etməklə arqumentləşdirir. Yeri gəlmişkən, müəllif kitabda qədim türk xaqanlarının adlarını təqdim edərkən onların Çin mənbələrindəki ifadə formasını da göstərir: “Arslan xaqan (572-581) – Çin mənbələrində adı Tobo xandır; Bigə Kutluğ xaqan (739-742) – Çin mənbələrində Bigə Qudulu xan adlanır”³. Qarşılaşdırmalar təsdiq edir ki, bir sıra hallarda Çin mənbələrində verilən türk xaqanlarının adları qədim türk dilindəki yazılış formasından kəskin şəkildə fərqlənir. Məsələn, qədim türk dilində: Kutluğ, Bö-gü, Külüg. Çin mənbələrində: Qudulu, Bügə, Küyli.

1. Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, səh.45.

2 Yenə orada, səh.245.

3. Ə.Rəcəbli. Ulu türklər. Bakı, 2003, səh.259, 260.

Göytürk dilinin semasiologiya, frazeologiya, leksikologiya, leksikoqrafiya kimi məsələləri Ə.Rəcəblinin 2004-cü ildə çap olunmuş “Göytürk dilinin leksikası” adlı kitabında sistemli şəkildə tədqiq edilir. Müəllif Orxon-Yenisey abidələrinin leksikası ilə bağlı V.V.Radlov, R.M.Melioranski, İ.A.Batmanov, K.Aşiraliyev, V.M.Nasilov kimi tədqiqatçıların əsərlərinə münasibət bildirdikdən sonra abidələrin leksikasını leksik və semantik məzmununa görə beş əsas qrupa bölür: 1. antroponimlər (xüsusi insan adları). 2. toponimlər (yer adları). 3. etnonimlər (tayfa, qəbilə və xalq adları). 4. rütbə və vəzifə adları. 5. ümumişlək sözlər. Bu bölmələrin hər birində leksik vahidlərə tarixi-lingvistik prizmadan yanaşılır, eyni zamanda yeri gəldikcə həmin tip vahidlər müasir türk dilləri, xüsusən də müasir Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Məsələn, müəllif “Antroponimlər” bölməsində yazır: “M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanında rast gəldiyimiz Qütlük İncə adının hər iki tərəfi göytürk yazısı abidələrində işlənmiş Kutluğ və İnaç sözlərinin azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır... C.Cabbarlının “Yaşar” pyesindən sonra geniş şəkildə işlənməyə başlanmış Toğrul adı göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində (İA1) təsadüf etdiyimiz Toğrul sözünün metatezaya uğramış (rğ-ğr) şəkildən başqa bir şey deyildir”¹. Deməli, Ə.Rəcəbli araşdırmalarında tarixiliklə müasirliyi qovuşdurur, problemə təkcə diaxronik deyil, həm də sinxronik baxımdan yanaşır. Abidələrdəki antroponimlərin müasir Azərbaycan dilində mühafizə olunmasını təs-

1 Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. II, Bakı, 2004, səh.106, 107.

diq etmək üçün müəllifin adi mətnlərə və ya siyahılara yox, məhz poetik mətnlərə müraciət etməsi də təsadüfi hesab oluna bilməz. Bu, heç şübhəsiz ki, qədim və müasir poetik mətnlər arasındakı mənəvi bağlılığı göstərmə ilə bağlıdır.

Həmin bölmədə Orxon-Yenisey abidələrinin antroponimik sisteminə daxil olan Kutluğ və İltəris//İltəriş adlarının mənə yükü dəqiqləşdirilir (Kutluğ – bəxti olan, xoşbəxt; İltəris//İltəriş – el üçün qanun qoyan, el üçün qanun yaradan...), ən əsası isə abidələrdəki antroponimlərin siyahısı verilir, ayrı-ayrı abidələr üzrə antroponimlərin sayı müəyyənləşdirilir (Yenisey abidələrində 70, Orxon abidələrində isə 60 antroponim işlənib). Nəhayət, onu da qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, Ə.Rəcəbli digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin siyahısını təqdim edərkən bir sıra adların qarşısında onların mənasını da göstərir. Məsələn, Üçin Külüg Tirig – Məşhur Diri Üçin; Küç Ögə – Güclü Müdrük; Bin Eçü (bin – min, eçü – böyük kişi qohum). Bəzən isə mənasını dəqiqləşdirmək istədiyi antroponimin apelyativinin qarşısında sual işarəsi qoyur: Çoçuk Böri Sanun – Çoçuk (çocuq, uşaq?) qurd (canavar) Sərkərdə (general). Fikrimizcə, “Çoçuk Börü Sanun” antroponimik modelindəki “çoçuk” apelyativi kiçik, balaca mənasındadır, yəni Coçuk Böri “balaca qurd, balaca canavar” və s. kimi izah oluna bilər. Bu isə öz təsdiqini həm də “qurd balası qurd olar” məsəlində tapır. Digər tərəfdən, bu məsəlin semantik yükü ilə birbaşa bağlanan antroponimik modellər türk dastanları baxımından da səciyyəvidir. Məsələn, “Kitabi-Dədə

Qorqud” eposundakı “Baybörə oğlu Bamsı Beyrək” antroponimik modelində Baybörə (ata-qurd) və Beyrək (oğul-balaca qurd) adları dediklərimizi sübut edir. “Manas”da isə bu semantik tutum birbaşa ifadə olunub: “Börünün uulu Börüçü – Börünün oğlu Börüçü”.

Ə.Şükürlünün 1993-cü ildə çap olunmuş “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” kitabında “Qədim türklərin yazı mədəniyyəti və yazılı abidələri”, “Qədim türk yazılı abidələrinin fonetikasi, lüğət tərkibi və onları ifadə edən yazı işarələri”, “Morfologiya”, “Sintaksis” məsələlərindən bəhs edilir, eləcə də “Qədim türk yazılı abidələrindən nümunələr” və “Lüğət” verilir. Müəllif Orxon-Yenisey abidələrində işlənən antroponimləri ayrılıqda tədqiq etməsə də, ayrı-ayrı fəsil və bölmələrdə həmin tip vahidlərin bəzi cəhətlərinə münasibət bildirmişdir. Məsələn, “Qədim türk yazılı abidələrinin lüğət tərkibi” bölməsində qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər, təbiət hadisələri və əşya adı bildirən sözlər, yer, dağ və çay adları ilə yanaşı, şəxs adları və rütbələr haqqında da məlumat verilir (Baz kağan – Doqquz oğuz qəbilə birliyinin xanı olmuş şəxsin adıdır; İlbilgə – İltəris xanın arvadının adı; Yolliğ tigin – Mogilyan xanın və Kül tiginin yaxın qohumunun adı). Yaxud Bögü kağan, Oğuz bilgə, Küli çur kimi antroponimik vahidlər “Birinci növ ismi birləşmələr” başlığı altında izah edilir. Sadə və düzəltmə isimlər bölməsində isə Eltəris antroponimi və eltəbər rütbə adının semantikasi dəqiqləşdirilir: “Eltəris (KTb1) Kül tiginin və Mogilyanın atasının adı (el//il, el+təris – toplanış); el+tabar (KTb43) türkdilli az qəbiləsinə aid yüksək hərbi rütbə (el+təbər (ü) tərəf

mənasını bildirən qoşma; el tərəfində duran deməkdir)¹.

A.Qurbanov türk xalqlarında advermə ənənələrini kompleks və sistemli şəkildə araşdıran tədqiqatçılardan biridir. O, qədim türklərdə apelyativ advermə, qədim türklərdə onomastik advermə, türk xalqlarında advermə motivləri kimi məsələləri 2002-ci ildə çap etdirdiyi “Türk xalqlarında advermə ənənələri” kitabında təhlil edərkən Orxon-Yenisey abidələrində müşahidə olunan antroponimlərdən, xüsusən də advermə ənənələrindən bəhs edir. Müəllifin S.Y.Malova istinadən söylədiyi fikirlər də dediklərimizi təsdiqləyir: “Qədim türk yazılı abidələrindən Gül Teginin şəərəfinə olan yazıda göstərilir ki, Gül Tegin daşdığı adı 10 yaşında almışdır”². A.Qurbanovun 2004-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” kitabında Orxon-Yenisey abidələrinin antroponimik sistemə daxil olan Yaş Ak Baş, Təkəş, Bilgə Kağan, Kutluğ və s. kimi vahidlər XII əsrə qədərki Azərbaycan antroponimləri sistemində izah edilir. Şübhəsiz ki, bu tip vahidlərə daha çox ümumtürk antroponimləri kontekstində yanaşmaq lazım gəlir.

M.Çobanov “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” (1998) kitabında Yoluğ Tigin Göytürk tarixini xatirələr şəklində əbədiləşdirən bir şəxs kimi təqdim etməklə bərabər, Kutluğ, Kül Tigin kimi antroponimlərin türk mənşəli sözlər əsasında formalaşdığını göstərir³.

Ə.A.Quliyev “Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-

1 Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, səh.82.

2 A.Qurbanov. Türk xalqlarında advermə ənənələri. Bakı, 2002, səh.26.

3. M.Çobanov. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, 1998, səh.70.

Dədə Qorqud” dastanlarındakı antroponimlərin tipoloji xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində Orxon-Yenisey abidələrində bir şəxsin bir neçə ada malik olmasından bəhs etməklə bərabər (... ər atım Akbaş, atım Inal Ögə yetmiş yaşında – Gənclik adım Ağbaş, yetmiş yaşda adım Inal Ögədir), Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimləri tipoloji baxımdan aşağıdakı kimi səciyyələndirir:

1. Övladın öz adı ilə bərabər atasının da adını yanaşı işlətmək adəti həm Orxon-Yenisey yazılarında, həm də “Dədə Qorqud”da öz əksini tapmışdır: Bayna Sanun oqlı Külüg çur (Yenisey abidəsi); Qanlı qoca oğlu Qanturalı (KDQ);

2. Xüsusi şəxs adının rütbə, vəzifə, titul bildirən sözlərlə birlikdə işlənməsinin hər iki abidədə əks olunması: Kül İrkin, Bumın kağan; Dirsə xan, Burla xatun;

3. Hər iki abidədə işlənən antroponimlərin leksik-semantik baxımdan oxşarlığı: Kara Çur – Qaracıq çoban; Bay apa – Baybura bəy; Kök Amaş tutuk – Sarı çoban¹.

Ə.Quliyev “Orxon-Yenisey yazılı abidələrində etnoantroponimlər” məqaləsində Az tutuk, Az eltəbər, Oğuz Bilgə, Çigil tutuk, Tölös külüg və s. kimi antroponimləri etnoantroponimlər müstəvisində araşdırır².

N.Xudiyev Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı məsələlərindən bəhs edərkən yeri gəldikcə

1 Ə.A.Quliyev. Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı antroponimlərin tipoloji xüsusiyyətləri”. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. I, Bakı, 1987, səh.42-44.

2 Ə.Quliyev. Orxon-Yenisey abidələrində etnoantroponimlər. Azərbaycan onomastikası problemləri. VIII, Bakı, 2000, səh.3-34.

Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərə də münasibət bildirir. Məsələn, türkoloji araşdırmalara istinad edərək Bilgə Kağan, Bilgə Tamğaçı, Bilgə Tirik kimi antroponimik vahidlərdə “bilgə” apelyativinin müdrik, aqıl mənasında olduğunu göstərir. Yaxud Erkin adının məna yükünü dəqiqləşdirərkən Ə.Rəcəbova əsaslanaraq yazır: “... Adın “ərک” formasına “güc”, “qüvvə” anlamında qədim mənbələrdə “qüdrət”, “nüfuz”, “ərک” anlamında “subay”, “evlənmək vaxtı çatmış”, “nişanlı oğlan” anlamında “azadlıq”, “kişilik” mənasında və s. semantik çarxlarda rast gəlmək olur”¹. Bu, bir daha təsdiq edir ki, N.Xudiyev daha çox Orxon-Yenisey abidələri yox, Azərbaycan antroponimləri sistemindəki vahidləri tədqiq edib.

E.Əlibəyzadə “... sabit, dəyişməz imla xüsusiyyəti kimi, əsil-nəcabətlərin bütöv təqdimində “oğlu” sözünün damaq saiti ilə “oğlı” şəklində yazılışı və “bəy” sözünün “bək” şəklində imlası, bizcə, mübahisə və şübhələrə son qoyur”, – deyərək Orxon-Yenisey və “Kitabi-Dədə Qorqud” abidələrindəki bir sıra antroponimik modelləri qarşılaşdırır: Orxon-Yeniseydə – Yabğu oğlu Səbra, Bayna Sannun oğlu Gülük Çur, Umay bək, Bars bək,.. “Kitabi-Dədə Qorqud”da – Toğsun oğlu Rüstəm, Ulaş oğlu Salur Qazan, Uruz bəg, Qazlıq Qoca oğlu bək Yegnək...² Müəllifin qarşılaşdırmaları təkcə orfoqrafiya məsələləri yox, həm də mətn semantikasına baxımından maraqla qarşılır.

V.Yunusova “Orxon-Yenisey abidələrində qəhrəmanlıq anlayışlı şəxs adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri”

1 N.Xudiyev. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005, səh.40.

2 E.Əlibəyzadə. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, səh.229.

yətləri” adlı məqaləsində Alp Urunu, Ərən Uluğ, Bögü Kağan kimi antroponimlərin qəhrəmanlıqla bağlı olaraq yarandığını göstərir, eyni zamanda küc (güc, qüvvə) apel-yativli antroponimlərin də (Küç Kara, Küç Bars...) həmin sistemə aid olduğunu əsaslandırır¹.

V.Yunusova 1999-cu ildə “Orxon-Yenisey abidələ-rində şəxs adları” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib. Giriş, üç fəsil, nəticə, şəxs adlarının sözlü-yü və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olan dissertasiyanın I fəslı “Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanır. Müəllif bu fəsildə Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin aşağıdakı leksik-semantik qruplarını müəyyənləşdirib:

1) Qəhrəmanlıq, igidlik anlayışı ilə bağlı şəxs adları: Alp Urunu, Alp Şalçı, Alp Urunu Tutuk...;

2) Müdriklik anlayışı ilə bağlı şəxs adları: Bilgə Ka-ğan, Bilgə Tirik, Bilgə Çikşi...;

3) Yüksəklik, böyüklük, alilik, ululuq, möhtəşəmlik və kübarlılıq anlayışları ilə bağlı şəxs adları: Uluğ İrkin...;

4) Xoşbəxtlik, səadət anlayışı ilə bağlı şəxs adları: Kutluğ//Kutluğ, Kutluğ Urunu, Kutluğ Bağa Tarkan...

Təqdim olunmuş izahları məqbul hesab etmək olar. Amma bu da var ki, müəllif həmin qruplara daxil olan Ur bay, Alp Urunu, Kutluğ, Erkin və s. kimi şəxs adlarını ta-rixi-linqvistik prizmadan araşdırarkən T.Hacıyev, Ə.Rə-cəbov kimi tədqiqatçıların fikirlərini, əsasən, eynilə təq-dim etməklə kifayətlənir.

1 V.Yunusova. Orxon-Yenisey abidələrində qəhrəmanlıq anlayışlı şəxs adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Azərbaycan onomastikası problemləri. VII, Bakı, 1999, səh.12.

Rütbələrlə bağlı şəxs adları (Aza tutuk, Bukağ tutuk, Kuşu tutuk), tarkan, eltəbər, sanun, ara, tegin//tigin və s. rütbə bildirən vahidlərin antroponimik modellərdə işlənməsi kimi məsələlər dissertasiyanın “Rütbə, titul və etnonimlər əsasında yaranan şəxs adları” adlanan II fəslində araşdırılır. Bu fəsildə daha çox izah olunan vahidlərdən biri “çor” sözü, daha doğrusu, “çor” apelyativli antroponimik modellərdir. Müəllif Elçi çor, Inançu çor, Küli çor və s. antroponimik modellərdəki “çor” sözünü izah edərkən N.F.Katanova istinad edərək yazır: “N.F.Katanov Türkdə “çoru” sözünün işləndiyini qeyd etmişdir. “Çoru” felin ömr şəklində “səyahət et”, “gəz”, “ölkələri dolaş” mənasında işlənir. “Çoru” felinin kökü, ehtimal ki, “çor(u)” sözüdür, “səyyah” “dünyaları gəzən” mənasını verir. N.F.Katanov “çor” sözünün “mövcudluq”, “tapılmaq”, “yaşamaq” və s. mənalarını da göstərmişdir. “Çor” komponentli şəxs adlarında “çor” sözü, ehtimal ki, “gəzən”, “səyahət edən (şəxs)” kimi düşünülməlidir”¹. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan dilinin qərb şivələrində gəzmək anlamlı arxaik “çortmaq” feli işlənməkdədir: Çortmaxdan əxlərim ağrer (Gəzməkdən ayaqlarım ağrıyır).

Dissertasiyanın III fəslində isə abidələrdəki antroponimlərin tərkibi və struktur tipləri (sadə, düzəltmə, cüt-tərkibli, mürəkkəb tərkibli şəxs adları) təqdim edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimik vahidlərin apelyativlərinin semantikasi mətn daxilində, xüsusən də “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi eposların antroponimik sistemi ilə müqayisəli şəkildə öy-

¹ V.Yunusova. Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 1999, səh.20.

rənilməyib (Bəzi qarşılaşdırmalar istisna olunmaqla), bir sıra antroponimlərin motivləşmə meyarları qədim türk tarixi və etnoqrafiyası kontekstində dəqiqləşdirilməyib, antroponimik modellərdə sözlərin miqdarı, azhecalılıq və çoxhecalılıq, alliterasiya və s. müəyyənləşdirilməyib. Ən əsası isə abidələrin antroponimik sistemi etnolinqvistik və soslinqvistik müstəvidə, demək olar ki, tədqiq olunmayıb. Bu mənada Orxon-Yenisey abidələrində işlənən antroponimlərin səciyyəvi cəhətlərini araşdırarkən aşağıdakı istiqamətlər əsas götürülməlidir:

Antroponimlərin apelyativləri mətn kontekstində dəqiqləşdirilməli;

Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda bəzi fonetik dəyişmələrlə işlənən antroponimlər izah edilməli;

Orxon-Yenisey və “Kitabi-Dədə Qorqud” abidələrinin antroponimik modellərində eyni və ya oxşar olan apelyativlərə münasibət bildirilməli;

Orxon-Yenisey abidələrində apelyativ, “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə antroponimik modelin komponentlərindən biri kimi işlənmə tarixi antroponimika baxımından araşdırılmalı;

Abidələrdəki antroponimlərin leksik-semantik qrupları qədim türk ad sistemi, türk tarixi və etnoqrafiyası kontekstində şərh edilməli;

Abidələrdə apelyativ, həm də antroponim kimi işlənən vahidlər abidələrin mətni və mövcud tədqiqatlara istinadən aşkarlanmalı;

Abidələrdə yalnız antroponim kimi işlənən vahidlə-

rin mənasını qədim türk dilinə dair lüğətlərə, xüsusən də M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərinə söykənərək aydınlaşdırmalı;

Abidələrdəki antroponimləri quruluş baxımından izah edərkən onlara dil tarixi prizmasından yanaşılmalı;

Nəhayət, abidələrdəki antroponimik vahidlərin müasir türk dillərində mühafizə olunmasını konkret faktlarla əsaslandırılmalı.

II FƏSİL

ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİ VƏ “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA İŞLƏNƏN ANTROPONİMLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQİQİ

Türkün poetik təfəkküründən süzülən hər iki abidə antroponimik vahidlərinin zənginliyi ilə seçilir. Araşdırmalarda Orxon-Yenisey abidələrində 264, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda isə 100-ə qədər antroponimin işləndiyi göstərilir. Abidələrdə və “Kitab”da işlənən antroponimlərin bir hissəsi təkcə forma, struktur yox, həm də semantika baxımından eyni xətdə birləşir. Hətta eynilə və ya cüzi fonetik dəyişmələrlə işlənən antroponimlərə də təsadüf olunur. Bu mənada həmin tip vahidləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1) *Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud”da eynilə işlənən antroponimlər:* Arslan¹ – Qağan Aslan, Qara Arslan Məlik, Ərən Uluğ – Alp Ərən, Oğuz Bilgə – Oğuz xan və s. Qarşılaşdırmalar göstərir ki, hər iki abidədə Arslan//Aslan, Ərən və Oğuz antroponimləri

Qeyd: Orxon-Yenisey abidələrində işlənən antroponimik vahidlər Ə.Rəcəblinin Y.Məmmədovla birlikdə yazdığı “Orxon-Yenisey abidələri” (1993) və “Göytürk dilinin leksikası” (2004) kitablarından, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimlər isə Ə.Tanrıverdinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası (2007) monoqrafiyasından götürülüb.

eynilə işlənib. Burada fərq yalnız Aslan antroponiminin “Kitab”da təkcə real yox, həm də qeyri-real antroponim olmasında müşahidə olunur.

2) *Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud”da müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənən antroponimlər*: Kapağan – Qapaqqan, Buğa – Buğac və s. Bu tip vahidlər müasir Azərbaycan antroponimləri baxımından səciyyəvi hesab olunmur.

3) *Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud” epusunun antroponimik modellərindəki vahidlərin oxşarlığı*. Araşdırmalara əsasən demək mümkündür ki, alp, bəy, börü, qara, qutlu, güc və s. kimi apelyativlər hər iki abidənin antroponimik sistemində intensivliyi ilə seçilir. Bəzi nümunələri təqdim edirik: Orxon-Yenisey abidələrində – Alp Urunu, Alp Şalçı; Bəg Tarkan, Bəg Çor; Çoçuk Böri Sənün; Kara Bars, Kara Buluk, Kara Yazmaz, Kara Yaş, Kara Kan; Kutluğ Bağa Tarkan, Kutluğ Urunu, Kutluğ Çigişi; Küç Bars, Küç Kül, Küç Kara, Küç Kıyağan, Küç Ögə. “Kitabi-Dədə Qorqud”da – Dözən oğlu Alp Rüstəm, İlk qoca oğlu Alb Ərən//Alp Ərən; Baybörə bəg, Baybiçan bəg, Baybörə oğlu Bamsı Beyrək; Qaragünə oğlu Qarabudaq, Qara Tükən Məlik, Qaraçəkür; Qabangüci, Dəmirgüci və s.

Göründüyü kimi, qara apelyativli vahidlər Orxon-Yenisey abidələrində yalnız mürəkkəb ad formasında olan modelin birinci vahidi kimi işlənib (Kara Bars, Kara Buluk...), “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə həm mürəkkəb ad konstruksiyasında birinci söz (Qara Tükən Məlik), həm də mürəkkəb quruluşlu antroponimik vahidin birinci kom-

ponenti kimi işlənib (Qaragünə, Qarabudaq, Qaraçəkür...). “Güc” apelyativli vahidlərdə də fərqli cəhətlər müşahidə edilir. Dəqiq desək, bu tipli vahidlər Orxon-Yenisey abidələrində antroponimik modelin birinci vahidi-dirsə (Küç Bars, Küç Kara...), “Kitabi-Dədə Qorqud”da mürəkkəb quruluşlu antroponimik vahidin ikinci komponentidir (Qabangüci, Dəmirgüci).

Qorqudşünaslıqda “Baybörə oğlu Bamsı Beyrək” modelindəki Beyrək antroponiminin “balaca qurd” mənasında olması S.Əlizadə tərəfindən dəqiqləşdirilib: “Beyrək sözü də Börü adından törəmişdir. Bu adın Vatikan əlyazma nüsxəsində Bəryek//Beryek (börüyək – balaca qurd) kimi yazılması da təsadüfi deyil”¹. Orxon-Yenisey abidələrindəki “Çocuk Böri Sənün” antroponimik modelinin “Çocuk Börü” hissəsinin balaca qurd mənasında olduğunu isə əvvəlki səhifələrdə izah etmişik. Deməli, eyni semantik tutuma malik antroponimlər müxtəlif formalarda işlənib, daha doğrusu, “çocuk” apelyativinin funksiyası börü sözündən sonra işlənən şəkilçi morfemi ilə ifadə olunub: Çocuk Böri (balaca qur) – Beyrək (balaca qurd). Türkoğlu araşdırmalarda göstərilir ki, Krım karaimlərinin XII əsrə aid qəbir daşlarının üstündə Çalbörü, Börücük (balaca qurd) və s. kimi adlar yazılıb². Deməli, eyni mənanı ifadə edən Çocuk Börü və Beyrək antroponimləri sırasına balaca qurd anlamlı Börücük adı da daxil olur: Ço-

1 S.Əlizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” antroponimiyasının etimoloji əsasları. Azərbaycan onomastikası problemləri. III, Bakı, 1990, səh.29.

2 Polkanov Ö.A., Polkanova A.Ö. Reliktovie osobennosti gtnokulğturı Kırmskix karaimov. www.cidet.org.ua/ru/publications/Karaim/14.html.

çuk Börü, Beyrək, Börücük.

4) *Hər iki abidədə işlənən müxtəlif apelyativli antroponimlərin eyni semantik şaxədə birləşməsi.* Orxon-Yenisey abidələrindəki Küç Kara, Küç Bars, Ərən Uluğ kimi antroponimlərlə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Baybican, Basat, Dəmür Tonlu Mamaq və s. antroponimlər eyni semantik şaxədə birləşir, yəni həmin adların hər biri qəhrəmanlıq, igidlik məzmunludur.

5) *Orxon-Yenisey abidələrində apelyativ, “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə antroponimik modelin komponentlərindən biri kimi işlənmə.* Müqayisə və təhlillər göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un antroponimik sisteminə daxil olan vahidlərin bir qisminin apelyativi Orxon-Yenisey abidələrində, demək olar ki, eynilə işlənilir.

Məsələn:

<i>Orxon-Yenisey abidələrində</i>	<i>“Kitabi-Dədə Qorqud”da</i>
ak at, ağız bun boz tonluğ töpə, köz kırk sarığ, tonluğ, katun il, almaq	Ağ Məlik Çəşmə qızı At ağızlu Aruz qoca Bunlu qoca Boz atlu Xızır Dəmür Tonlu Mamaq Dəpəgöz Qırxqınuq Sarı tonlu Selcan Xatun Yağrınıcı oğlu İlalmış

Təqdim etdiyimiz antroponimlərin apelyativləri təkcə Orxon-Yenisey abidələrinin deyil, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun leksikası baxımından səciyyəvidir. Yəni Orxon-Yenisey abidələrindəki apelyativlərin bir qismi “Kitabi-Dədə Qorqud”da eynilə (at, ağız, boz), bir qismi isə bəzi fonetik dəyişmələrlə işlənib (ak – ağ, tonlğ – tonlu, kırk – qırx, katun – xatun...).

III FƏSİL

ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ANTROPONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK QRUPLARI

Abidələrdə müşahidə olunan antroponimlərin leksik-semantik qruplarını dəqiqləşdirmək üçün ilk növbədə ad yaradıcılığında iştirak edən apelyativlərin mənasını müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Abidələrin antroponimik sistemi, lüğəti, eləcə də onlara dair aparılmış araşdırmalar göstərir ki, Orxon-Yenisey abidələrində apelyativ və antroponim, eyni zamanda yalnız antroponim kimi işlənən vahidlər müşahidə olunur. Yəni abidələrdəki antroponimlərin əksəriyyətinin semantikasını məhz mətn kontekstində dəqiqləşdirmək mümkündür. Bu mənadə həmin tip vahidləri aşağıdakı sistem üzrə öyrənməyi məqbul hesab edirik:

1) Orxon-Yenisey abidələrində antroponim, həm də apelyativ kimi işlənən vahidlər:

Ağuş Inal – ağış (qalxma, yüksəlmə)*, *inal* (inan – inan – ılmış, etibarlı), *inəl* (xan əsilli arvaddan olan övlad, əsilzadə).

Aza Tutuk – az (xalq adı), tutuk (rütbə adı, vali). Maraqlıdır ki, “Aza Tutuk” antroponimik modelindəki “Aza” antroponiminə Assuriya hökmdarı ikinci Sarqonun (b.e.

* Qeyd. Apelyativlərin məna yükü dəqiqləşdirilərkən daha çox Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədovun tərtib etdiyi lüğətə istinad olunub (Göstərilən əsər. Səh.345-383).

əvvəl 721-705-ci illər) “Təntənəli yazı”sında da rast gəlir: “... Mannanın böyük canişinlərinə öz sözünü göndərdi və onlarla yalançı danışqlar apardı; onlar da öz ağaları Azanın meyitini əlçatmaz Uauş dağından atdılar”¹. Bu qeydlər Aza antroponiminin Orxon-Yenisey abidələrinin yarandığı dövrdə yox, ən azı b.e. əvvəl 721-705-ci illərdə formalaşdığını təsdiqləyir.

Ak baş Atık Inal Ögə – ak (ağ), baş (baş), inal (inanılmış, etibarlı), ögə (müdrək, ağıllı). Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov həmin antroponimik modeldəki “Atık” vahidi barədə yazırlar: “... Atık sözünə gəlincə, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində fel kökü üstə gəl -ık, -ik, -uk, -ük şəkilçisi düsturu ilə düzələn kifayət qədər söz vardır. Tapdıq (Azərbaycan dilində) adı varsa, Atık adının olması təəccüb doğurmur”². Ə.Rəcəbli sonrakı araşdırmalarında həmin antroponimə tam başqa müstəvidə yanaşır, konkret desək, Ak Baş Atık modelini “ağ baş atı olan” mənasında izah edir³. Atık antroponiminin apelyativini başqa istiqamətlərdə də təhlil etmək mümkündür. Məsələn, Atık antroponiminin apelyativi, tanınmayan, bilinməyən anlamlı “aduk” sözüdür, yaxud həmin antroponimin apelyativi ayı anlamlı “adığ” sözüdür. Fikrimizcə, Atık antroponiminin apelyativi kimi ayı anlamlı “adığ” sözünün götürülməsi daha real görünür. Çünki ayı apelyativli Ayıuxan, Ayıuğolak kimi antroponimlər qədim başqırd etnoqrafiyası baxımından da səciyyəvi olub.

1 Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, səh.10.

2 Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, səh.313-314.

3 Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. II, Bakı, 2004, səh.100.

Alp Urunu Tutuk – alp (igid, qəhrəman), urun (bayraq), tutuk (rütbə adı). Ə.Rəcəbli və Y.Məmmədov Alp Urunu oxunuşunun V.V.Radlovun nəşrində Alp urunu formasından başqa, Alp uruşu və Alp urundu formasında verildiyini göstərir və antroponimik modeldəki vahidlərin hər birinin dəqiq məna yükünü qeyd edirlər: “... alp urunu – “alpların (nəhənglərin, igidlərin) bayrağı” deməkdir. Alp urunu tutuk ben – “Alpların bayrağını tutanam”, “Alpların bayraqdarıyam”. Bayraqdar həm də qabaqda gedən deməkdir. Buna görə də belə də demək olar: Alpların qabağında gedənəm; İgidlər igidiyəm və s.”¹

Altuğa – al (almaq), tuğ (bayraq), al (qırmızı), toğ (gündoğan, şərq). “Altuğa”nın hər iki istiqamətdə izahı qədim türk ad yaradıcılığı ilə səsləşir.

Altun Tamğan Tarkan – altun (qızıl), tamğa (damğa, möhür), tarkan (rütbə adı). Altun və Tarkan adları müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində müəyyən fonetik dəyişmələrlə mühafizə olunmaqdadır: Altın bəy//Altun bay; Tarxan//Tərhan. Əlavə olaraq qeyd edək ki, lüğətlərdə Tarxan iki komponentli antroponim kimi izah edilir: tar – törəmək, yaradılış; xan (titul). Yəni xandan törəyənlər, xan nəslindən olanlar².

Anar – anlamaq, başa düşmək. O.Mirzəyev Anar antroponimi barədə yazır: “Oğlan adı Anar isə xalis Azərbaycanca, “anlamaq” felindən əmələ gəlib. Anar – yəni “yada salar, xatırlar”. Məzmunca o, Zakir (“yada sa-

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, səh.245.

² A.Paşayev, A.Bəşirova. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 2003, səh.132.

lan”), formaca Yaşar, Gülər adlarına yaxındır. Hazırda geniş yayılmış bu adın istedadlı yazıçımız Anardan əvvəl başqa daşıyıcıları məlum deyil. Görünür, ilk “müəlliflər” Anarın valideynləri – xalq şairimiz Nigar Rəfibəyli və Rəsul Rza olmuşdur”¹. Müəllif Anar adının semantikasını düzgün müəyyənləşdirsə də, onun yaranma tarixi barədə dəqiq fikir söyləyə bilmir. Çünki Anar adına ən azı Orxon-Yenisey abidələrində təsadüf olunur. Abidələrdə müşahidə olunan “Ərdəm Anar at edkü elgə... tağı bir altun” cümləsindəki “Anar” adı da dediklərimizi arqumentləşdirir. Ə.Rəcəbli və Y.Məmmədov təqdim etdiyimiz cümlədəki “Anar” sözünü ol əvəzliyinin istiqamət halı kimi qəbul edən H.N.Orkundan fərqli olaraq “belə ol- sa idi, anar yox, anar yazılmalı idi” fikrini irəli sürür. Bu da bütün parametrlərinə, xüsusən də mətn semantikasına görə real görünür.

Aruk (qadın adı) – arığ (təmiz, saf, arı).

Apa Tarkan – apa (rütbə bildirən söz, böyük qohum), tarkan (rütbə adı).

Azman – azman (nəhəng).

Bay apa – bay (zəngin, varlı, dövlətli), apa (rütbə bildirən söz, böyük qohum).

Baz Kağan – baz (məğlub, tabe), kağan (xaqan, hökmdar).

Baz Kağanın igidliyi mətnlərdə xüsusi olaraq vurğulanır: Kanım Kağanka başlayu Baz kağanıq balbal tikmiş – Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş.

Bars kan – bars (bəbir), kan (xan).

1 O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986, səh.27.

Bars urunu – bars (bəbir), urun (bayraq).

Bilgə Kağan – bilgə (bilici, bilikli, müdrik), kağan (xaqan, hökmdar).

Bilgə tamğaçı – bilgə, tamğaçı (möhürdar, damğa (möhür) saxlayan, damğa çəkən (yazan)).

Boyla Bağa Tarkan – boyla (rütbə adı, ünvan verən kişi), bağa (titul, rütbə adı), tarkan (rütbə adı).

Boyla Kutluğ Yarğan – boyla, kutluğ (xoşbəxt, bəxtəvər), yarğan (rütbə adı).

Buğa – buka (buğa, öküz). Ə.Rəcəbov göstərir ki, Buğanın ikinci adı Kök Amaş Tutukdur¹.

Bög (böğü) kağan – böğü (qəhrəman), kağan (xaqan, hökmdar, şah, padşah).

El Toğan Tutuk – el (el, xalq, ölkə, dövlət), toğan (şahin, şahin quşu), tutuk (rütbə adı, vali).

El İnənçi – el, inənç (inanılmış, etibarlı).

Elçi çor – elçi (səfir, elçi), çor (hərbi rütbə adı).

Ərən Uluğ – ərən (igid, cəsur), uluğ (ulu, böyük, iri).

İstəmi – istəmək, diləmək, ərək etmək.

İlbilgə//Elbilgə – il//el (xalq, ölkə, el, dövlət), bilgə (bilici, bilikli, müdrik), qadın adı – Bilgə xaqan və Kül tiğinin anası.

İl çor – il (xalq, el, ölkə, dövlət), çor (hərbi rütbə adı).

İnəl kağan – inəl (xan əsilli arvaddan olan), kağan (xaqan, hökmdar).

İnançu Alp – inənç (inanılmış, etibarlı, rütbə adı), alp (igid, qəhrəman).

İnançu Bilgə – inənç, bilgə (bilici, bilikli, müdrik).

1 Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, 2004, səh.100.

Inanç Çor – inanç, çor (rütbə adı).

Inal Ögə – inal (inanılmış), ögə (müdrək, ağıllı).

Inal Urunu – inal, urunu (bayraq).

Işbara – işbara (rütbə adı).

Işbara Tamğan – işbara, tamğan (damğa, möhür).

Işbara Tamban Çor – işbara (rütbə adı), tamğan (damğa, möhür), çor (rütbə adı).

Yaş Ak Baş – yaş (gənc, cavan, təzə, yaşıl), ak (ağ), baş (baş). Deməli, *Yaş Ak Baş* antroponimik modelinin semantikasını cavan, gənc, yəni cavan ağsaqqal, müdrək kimi izah oluna bilər. Bu da qədim və müasir türk antroponimikası baxımından səciyyəvidir.

Yağlakar kan ata – yağla (vuruşmaq, hücum etmək, düşməyə qarşı getmək), kar – adlardan fə əmələ gətirən şəkilçi morfemi, ata (ata, vəzir, tərbiyəçi). Əlavə edək ki, “yağla” apelyativində “ı”nın düşməsi mümkündür.

Yaruk tigin – yaruk (ışığı, şəfəq, gün), tigin (şahzadə, xaqanın oğlu).

Yelgək – yel (sürətlə getmək, qaçmaq, yellənmək).

Yegin Çor – yegin (yaxşılıq, ucalıq, böyüklük), çor (rütbə adı).

Yolığ Tigin – yolığ (xoşbəxt, bəxtiyar), tigin (şahzadə).

Kedim Urunu – kedim (geyim), urun (bayraq).

Külük Apa – külük (şanlı, şöhrətli, məşhur), apa – (rütbə bildirən söz, böyük).

Külük Tutuk – külük, tutuk (rütbə adı).

Külük Toğan – külük, toğan (şahin, şahin quşu).

Külük Urun – külük, urun (bayraq).

Küni Tirik – küni (dost, rəfiqə), tirik (diri, canlı).

Küç Bars – küç (güc), bars (bəbir).

Küç Kıyağan – küç (güc), kıyağan (qıyan, kəsən, doğ-
rayan).

Küç Kara – küç, kara (qara, böyük...).

Küç Ögə – küç, ögə (müdrək, ağıllı).

Küç Uyu – küç, uy (nüfuzlu olmaq).

Küç Kül Tutuk – küç, kül (şanlı, şöhrətli, məşhur), tu-
tuk (rütbə adı, vali).

Kapağan – kapağan (qapağan, fateh).

Kıyağan Urunu – kıy (qıymaq, kəsmək, qırmaq, doğ-
ramaq), urun (bayraq).

Kara Bars – kara (qara, böyük), bars (bəbir).

Kara Yaş – kara, yaş (gənc, cavan, təzə, yaşı).

Kara kan – kara, kan (xan).

Kara çor – kara, çor (hərbi rütbə adı).

Kutluğ – kutluğ (xoşbəxt, bəxtəvər).

Kuşu Tutuk – kuş (quş), tutuk (rütbə adı).

Oğul Bars – oğul (oğul, övlad), bars (bəbir).

Oğul Tarkan – oğul, tarkan (rütbə adı).

On Tutuk – on, tutuk (rütbə adı).

Öz Yigin Alp Turan – öz (ayıq-sayıq, xüsusi, cins), yi-
gin (yaxşılıq, ucalıq, böyüklük), alp (igid, qəhrəman), tu-
ran (duran, yaşayan, qalxan).

Öz Apa Tutuk – öz, apa, tutuk. Bu apelyativlərin se-
mantikası yuxarıda izah olunub.

Ozmış tigin – ozmış (xilas olmaq, qurtulmaq, azad ol-
maq), tigin (şahzadə).

Ögə Bert Tutuk – ögə (müdrək, ağıllı), bert – ber (ver-

mək), tutuk (rütbə adı).

Sabık Basar. Bu antroponimik modeldəki vahidləri H.N.Orkun Sab kabsar – razılaşa, sözü qəbul etsə kimi oxuyub¹.

“Sabık Basar” modelindəki sabık apelyativinin kökü söz, nitq, xəbər, məlumat anlamlı “sab”dır, basar isə üstünə çökər, yıxar, qamarlayar anlamlıdır.

Tay Bilgə tutuk – *tay*. Orxon-Yenisey abidələrində “tay” vahidi tay-tuş mənasında işlənib. Amma təqdim etdiyimiz antroponimik modeldəki “Tay” vahidi “ayğır” anlamlı söz kimi izah oluna bilər. Qeyd edək ki, həmin semantik yükə malik olan ad qədim türk antroponimikası baxımından səciyyəvidir. “Bilgə”nin bilikli və müdrik, “tutuk”un isə rütbə adı mənasında işlənməsindən bəhs etmişik.

Tay ögə – tay (ayğır), ögə (müdrik, ağıllı).

Tok Bögüt – Ə.Rəcəbli tok apelyativini “tox” sözü, daha doğrusu, acın antonimi kimi izah edir². Düzdür, abidələrdə “tok” məhz həmin mənada işlənib, amma “Tok Bögüt” antroponimik modelindəki “tok” apelyativi vur, döy anlamlı, konkret desək, igidlik məzmunludur. Tokay antroponiminin vuran, toxunan kişi, ər mənasında izah olunması da dediklərimizə sübutdur³. *Bögüt* – bögü (qəhrəman).

Töliş Bilgə – töliş (xalq adı), bilgə (bilici, müdrik).

Tüz bay Küç Bars – tüz (düz), bay (bəy), küç (güc),

1. Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, səh.276.

2 Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. II, Bakı, 2004, səh.101.

3 M.Adilov. Azərbaycan teonimikası. Azərbaycan onomastikası problemləri. I, Bakı, 1986, səh.276.

bars (bəbir).

Uluğ Erkin – uluğ (ulu, böyük, iri), erkin – abidələr-də güc, qüdrət, nüfuz anlamında işlənmiş “ərک” sözü Er-kin antroponiminin kök morfemi kimi götürülə bilər. Bu mənada Erkin antroponiminin güclü, qüdrətli kimi izah edilməsini məqbul hesab etmək olar¹.

Urı bəg – urı (erkek kişi cinsindən olan övlad), bəg (bəy).

Urunu – urun (bayraq).

Üçin Külük Tirik – üçün apelyativi 2 hissədən ibarət-dir: “üç” say, -in isə qədim türk dilində sıra sayları yara-dan -inç (birinç – birinci, ekinç – ikinci, üçünç – üçüncü) şəkilçi morfeminin fonetik dəyişikliyə uğramış variantı kimi götürülə bilər, yəni üçün sözü üçüncü mənasını ifadə edir qənaətinə gəlmək mümkündür. Həmin modeldə “kü-lük” şanlı, şöhrətli, məşhur, tirik//tirig isə diri, canlı mə-nasındadır.

Təqdim etdiyimiz antroponimik modellərdəki apelya-tivlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki ümumi mən-zərəsi aşağıdakı kimidir:

1) müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənənlər: ata, oğul, buğa, el, elçi...

2) müasir ədəbi dilimizdə müəyyən fonetik dəyişmə-lərlə işlənənlər: ak (ağ), tüz (düz), kedim (geyim), küç (güc), uluğ (ulu)...

3) arxaikləşən vahidlər: bilgə, ögə, çor, yaruk, yolığ, külük, tigin, tok, sabık...

4) antroponimik vahidlərdə mühafizə olunanlar: Alp-

¹ V.Yunusova. Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları. NDA. Bakı, 1999, səh.9.

arslan, Altın bəy //Altun bay, Anar, Qutluq, Tarxan...

Şübhəsiz ki, həmin tip apelyativləri digər türk dilləri kontekstində də tədqiq etmək mümkündür.

5) Orxon-Yenisey abidələrində antroponim kimi müşahidə olunan vahidlər (bəzi apelyativlər istisna olunmaqla). İlk olaraq qeyd edək ki, antroponimlərin apelyativlərinin məna yükünü dəqiqləşdirmədən onların leksik-semantik qruplarından, qədim türk ad sistemindəki mövqeyindən bəhs etmək olmaz. Bu mənada digər mənbələrə, xüsusən də M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinə istinad edərək Orxon-Yenisey abidələrində yalnız antroponim kimi işlənən vahidlərin semantikasını dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Həmin tip antroponimik modellərə diqqət yetirək:

Başğu – Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov “*Başğu*” vahidini xüsusi isimlər bölməsində əsl şəxs adı kimi təqdim edirlər¹. Bu fikrə istinad etsək, “*Başğu*”nu apelyativi Orxon-Yenisey abidələrində işlənməyən antroponimlər sistemində izah etməliyik. Mətnin semantik tutumu isə “*Başğu*”nun insan yox, at adı, dəqiq desək, zoonim olduğunu təsdiqləyir: Kül tigin Başğu baz at binip təgdi – Kül tigin Başğu boz atı minib hücum etdi. “*Başğu*”nun əsl şəxs adı olmadığını Ə.Şükürlünün tərtib etdiyi lüğət², “Qədim türk abidələrinin sözlüyü”³ və Ə.Rəcəblinin təqdim etdiyi “Orxon abidələrində işlənmiş xüsusi insan adları” siyahısı⁴ da təsdiq edir.

1 Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, səh.349, 383.

2 Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, səh.305.

3 Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı, 1992, səh.23.

4 Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. II, Bakı, 2004, səh.103.

Yaxud Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov “Katun – Sibir-də çoxlu çay adı bu sözlə ifadə edilir (Bax: Ob çayının qollarından biri də belə adlanır)”, – fikrini qeyd etsələr də, Egük//Əgük katun hidronimini antroponim kimi təqdim edirlər¹. Mətnədən isə açıq-aydın görünür ki, Əgük katun antroponim yox, toponimdir: Əgük katun yerimgə adırılırtım – Əgük xatun yerimdən ayrıldım. Ə.Rəcəbli 2004-cü ildə çap etdirdiyi “Göytürk dilinin leksikası” (II) kitabında Yenisey abidələrində işlənən antroponimlərin sırasında “Əgük katun” vahidindən bəhs etmir. Bu da Əgük katun” modelinin abidələrdə antroponim kimi işlənmədiyini sübut edir.

Bukağ Tutuk – bukağu (qandal), tutuk (rütbə adı). Tutuk abidələrdə tez-tez təkrarlanan vahidlərdəndir.

Eləkül – Bu antroponimik vahiddə üç morfem müşahidə edilir: el (kök morfemi), -ə (şəkilçi morfemi, yönlük hal şəkilçisi), kül (kök morfemi). Deməli, Eləkül antroponiminin ilkin, daha doğrusu, antroponimə qədərki forması “elə kül” şəklində – təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə konstruksiyasında bərpa oluna bilir. “Elə kül” söz birləşməsinin birinci tərəfindəki el sözü Orxon-Yenisey abidələrində el, xalq, ölkə, dövlət mənasında işlənilib, kül sözü isə abidələrdə bir apelyativ kimi müşahidə edilmir. Qeyd edək ki, mürəkkəb quruluşlu Eləkül antroponiminin ikinci komponenti kimi işlənən “kül” Orxon-Yenisey abidələrinin antroponimik sisteminə daxil olan Kül Bilgə, Kül tigin, Kül Çigşi, Kül Çor kimi antroponimik modellərdə birinci komponent kimi “Kül” forma-

1 Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Göstərilən əsər. Səh.354.

sındadır. Şübhəsiz ki, kül apelyativinin mənasını izah etmədən onun antroponimə transformasiyasından bəhs etmək olmaz. Bu mənada bəzi mənbələrə diqqət yetirək. Məsələn, M.Kaşğarının “Divanı”nda kül sözü toz, kül mənasında verilir: Künininq külünə təgü yağı – gününün külünə qədər düşmənl¹. Toz anlamlı kül sözünün şəxs adına çevrilməsi, ümumiyyətlə, qədim türk ad yaradıcılığı ilə səsləşir. Yaxud M.Kaşğarının “Divanı”nda “kül” formasında işlənən gülmək feli müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənməkdədir. Amma Orxon-Yenisey abidələrindəki “kül” apelyativli kişi adlarını həmin müstəviyə gətirərək təhlil süzgəcindən keçirmək mümkün deyil. Çünki **gül** (gülmək) apelyativi türk kişi adlarının yaranma əsaslarına uyğun gəlmir. Həmin apelyativ qadın adları baxımından səciyyəvidir. Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemindəki *Gülər* (gülən, üzügülər), *Gülüş* (şadlıq, sevinc, gülmə, şənlənmə) kimi qadın adları da dediklərimizi arqumentləşdirir.

Gülər, Gülüş kimi adların kök morfemi Güllü, Gültək, Gülşən kimi adların ilk hissəsi ilə omonimdir. Bu cür vahidlərə müxtəlif prizmalardan yanaşılıb. Məsələn, A.Paşayev və A.Bəşirova müasir Azərbaycan antroponimləri sistemindəki Gültək//Gültəkin vahidləri barədə yazırlar: “Gültək//Gültəkin gül kimi, gülə bənzər (“Orxon-Yenisey abidələri”ndə “gözəl şahzadə” mənasında olan bu ad kişi adı funksiyası daşımışdır. “Təkin” isə xan oğluna verilən titul olmuşdur. Bu addakı “təkin” isə qoş-

1 Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it türk. III, Bakı, 2006, səh.221.

2 Aydın Paşayev, Alimə Bəşirova. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 3002, səh.157.

madır) “². Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Orxon-Yenisey abidələrindəki “kül” apelyativli antroponimik vahidlərə bu kontekstdə yanaşmaq olmaz.

Erk Yurtsever Kül və Kül Tigin antroponimləri ilə bağlı qeyd edir: “Kül: 1. Atəş, atəşlilik, yıxıcılıq, yox edicilik. 2. Yenilməzlik. 3. Ulu, ünlü. 4. Cəsarət, gözü qaralıq. 5. Göl, göl kimi geniş və böyük”; “Kül Tigin: 1. Atəş prensi (*şahzadəsi* – Ə.T.). 2. Yenilməz prens (*şahzadə* – Ə.T.). 3. Ulu prens (*şahzadə* – Ə.T.). 4. Yox edici prens (*şahzadə* – Ə.T.)”¹. Düzdür, müəllifin izahları reallığa söykənir. Amma E.Yurtsevər “kül” apelyativini təhlil edərkən onun məna yükünü dəqiq göstərmir, həm də daha çox Kül tiginin bir qəhrəman kimi mətndəki roluna istinad edərək fikir söyləyir. Yəni kül apelyativini tarixi-lingvistik müstəvidə təhlilə cəlb etmir.

Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov qeyd edirlər: “Bilgə xaqan abidəsində də (s.13) Küli Çorun adı vardır: “Kirsə tarduş bəglər, Kül Çor başlayu” – “... Sonra tarduş böyləri, Kül çor başda olmaqla”. Ancaq burada Küli sözü kül şəklində yazılır, Küli çor tarduş böylərinin rəhbəri kimi təqdim edilir. Hoyto-Təmir abidələrində də Beşbalıq şəhərinə hərbi yürüşlə əlaqədar Küli Çorun adını oxuyuruq”². Küli və Kül adlarının mətnə istinadən eyni sistemdə izahı təkcə kül yox, həm də küli apelyativinin semantik yükünü dəqiqləşdirməyə imkan verə bilər. Belə ki, hər iki söz Orxon-Yenisey abidələrində apelyativ (külik//külük – şanlı, şöhrətli, məşhur), həm də antroponim kimi iş-

1 **Erk Yurtsever**. Türkçe adlar derlemesi. İstanbul, 1997.

2 **Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov**. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, səh.128.

lənən (Külüg Apa, Külük Yigə...) vahidlərlə fonetik tərkib, eyni zamanda semantika baxımından eyni xətdə birləşir. Birincisi, küli sözünün kül şəklində yazılmasını yuxarıda qeyd etmişik. İkincisi, katığ – katı (qatı), kapığ – qapı, ölüğ – ölü, ayıq – ayı və s. tipli vahidlərdəki fonetik dəyişmələr külik – küli keçidinin də mümkünlüyünü reallaşdırır. Üçüncüsü, Ə.Rəcəbli məşhur anamlı küliğ apelyativini kök və şəkilçi morfemlərinə ayırarkən kü (səs) + lig (adlara əlavə edilib mücərrəd məfhum bildirən sifət düzəldən şəkilçi) formasını əsas götürür¹. Deməli, kül apelyativində “kü” kök morfemi, “l” isə -lig şəkilçisinin qalığı kimi izah edilə bilər. Dördüncüsü, Orxon-Yenisey abidələrində şanlı, şöhrətli, məşhur mənasında işlənmiş külig//külüg sözü qədim türk antroponimlərinin yaranma əsaslarına tam uyğundur. Beşincisi, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda tez-tez təkrarlanan “At ayağı külük, ozan dili çevik olur (At ayağı iti, Ozan dili çevik olur)” atalar sözündəki iti anamlı külük sözü də forma və semantik baxımından Orxon-Yenisey abidələrindəki külik apelyativi ilə eyni sırada durur. Bütün bunlar mürəkkəb quruluşlu Eləkül antroponiminin elə şöhrət gətirən, eli şanlı və şöhrətli edən mənasında olduğunu, Kül Bilgə, Kül tigin, Kül çor tipli antroponimik modellərin I komponenti kimi işlənən “Kül” vahidinin də həmin semantik tutumla bağlılığını söyləməyə imkan verir. Amma M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində rast gəlinən “Köl Bilgə xan” və “Köl İrkin” antroponimik modellərinin forma və semantikasını problemə tam başqa bir kontekstdə yanaşmağı dikte

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. II, Bakı, 2004, səh.219.

edir. İlk olaraq M.Kaşğarının izahına diqqət yetirək: "... Uyğur xanına "Köl Bilgə xan"... ləqəbi verilir, çünki kamalı göl kimi, göl qədər deməkdir. Burada aqlın çoxluğunu göstərmək üçün o, gölə bənzədilmişdir... Karluq boyunun böyüklərinə, "köl irkin" deyilir ki, aqlı göl kimi olmuş, toplanmış deməkdir"¹. "Divan"dakı "Köl Bilgə xan" antroponimik modeli birbaşa Orxon-Yenisey, daha dəqiqi, Moyun Çor abidəsindəki "Kül Bilgə kağan"la səsləşir. Hər iki modeldəki "Bilgə" komponentinin eyniliyini, "kağan" (xaqan, hökmdar, şah, padşah) və xan titullarının isə funksiyaca yaxınlığını əlavə arqumentlərlə əsaslandırmağa ehtiyac duyulmur. Burada bizi maraqlandıran əsas məsələ kül və köl sözlərinin eyni və ya müxtəlif vahidlər olduğunu dəqiqləşdirməkdir. Bəri başdan qeyd edək ki, bu vaxta qədərki transkripsiyalarda "kül" və "köl" vahidləri tam müxtəlif forma və semantikaya malik sözlər kimi verilib. Bəllidir ki, Orxon-Yenisey yazılarının açılması V.Tomsenlə bağlıdır. V.Tomsen 15 dekabr 1893-cü ildə Danimarka Kral Elmlər Akademiyasında məlumat verir ki, Kül tigin abidəsindəki dörd sözü oxuyub: tenri, türk, kül və tigin. V.Tomsendən sonra "kül" sözünün transkripsiyası türkoloqların hamısı tərəfindən, əsasən, birmənalı olaraq qəbul edilib. Yəni V.V.Radlov, S.Y.Malov, A.Məhərrəmov, Ə.Şükrü, Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov və başqaları məhz "kül" formasını məqbul hesab ediblər. Biz isə M.Kaşğarının "Divanı"nda işlənən Köl Bilgə antroponimindəki "köl" ilə Orxon-Yenisey abidələrindəki "kül" (Kül Bilgə) apelyativinin fonetik tərkibcə yaxınlığını müşahidə etdiyimiz üçün

¹ M.Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. I cild. Bakı, 2006, səh.170,423.

Orxon-Yenisey yazılarında kül və köl sözlərinin transkripsiyasını dəqiqləşdirməyi qərara aldıq.

Qeyd edək ki, "... kül kelimesini "gül" və yeni lehcelərdəki "çiçək" menası ilə açıqlamaq istəyən Thomsen, Radloff'un yanlış olan kül-ug faraziyasını da akla yakın bulmaktadır"¹, – deyən Osman Fikri Sərtqaya da M.Kaşğariyə istinad edərək həmin tipli antroponimlərin I komponenti kimi "kül" yox, "köl" variantını qəbul edir. Onun türk runik mətnlərindəki çalışmalarını təhlil süzgəcindən keçirən Aydın Erhan yazır: "... uzun zaman tartışılan və II kök türk devletinin kağanı Bilge Kagan'ın kardeşi Kol Tigin'in adının köl mi kül mi okunması gerektiği ile ilgilidir. Sertkaya köl okunmasını savunur (*müdafiə edir – Ə.T.*) və Kaşğarının verdiyi köl (göl) Oğuz Kağan'ın çocuklarında olduğu gibi köl (göl) kelimesinin kişi adı olarak kullanılmasını kanıt (*sübut – Ə.T.*) göstərir"². Yaxud Osman Fikri Sərtkaya yazır: "... S.E.Malov tarafından 15 küç kül Tutuk şeklinde doğru hecelere ayrılarak düzeltilmişti. Ben bu ismi Küç Köl Totok şeklinde okumak isterdim"³. Əlavə edək ki, Ə.B.Ərcilasun "Köl Tigin"⁴, Ə.Cəfəroğlu isə "Kül Tigin" variantını⁵ qəbul edir. Deməli, Orxon-Yenisey yazılarındakı *YN7* yazılış şəklinin "kül", yoxsa "köl" şəklində transkripsiya olunması ilə bağlı dəqiq və əsaslandırılmış fikirlər söylənilməyib. Digər tərəfdən, türko-

1 Osman Fikri Sertkaya. Göytürk tarihinin meseleleri. Ankara, 1995, 131.

2 Aydın Erhan. Osman Fikri Sertkaya Türk runik metinleri. E7OS, IX, 2006, səh.109.

3 Osman Fikri Sertkaya. Göytürk yazıtlarında isim ve ünvan söyleme gelengi. Uluslararası III Türk Kültürü Kongresi. Ankara, 1999, səh.593-600.

4 A.B.Ercilasun. Türk Dili Tarihi. Ankara, 2006, səh.94-119.

5 A.Caferoğlu. Türk dili Tarihi. I cild. İstanbul, 2000, səh.145-146.

loqların əksəriyyəti “kül”, bəziləri isə “köl” şəklində transkripsiyayı məqbul hesab edərkən Orxon-Yenisey abidələrindəki mətnləri qarşılaşdırmalar müstəvisində tədqiq etməyiblər.

Bu mənada fikri təsdiq üçün ən mötəbər və ən sanballı mənbə kimi ilk olaraq məhz mətnin özünə diqqət yetirmək lazım gəlir. Orxon-Yenisey abidələrində antroponimik modellərin I komponenti kimi işlənən və Kül şəklində transkripsiya olunan sözün yazılışı ilə köl (göl) sözünün yazılışını müqayisə edək: Moyun çor abidəsində 5-ci mətn: $\Upsilon^N \neg$ (Kül) – antroponimik modelin I komponenti kimi; Moyun çor abidəsində 30-cu mətn: $\neg^h \Upsilon^N \neg$ (költə – göldə). Göründüyü kimi, tam eyni olan yazılış şəkilləri müxtəlif formalarda transkripsiya olunub (Kül, köl). Qeyd edək ki, bu cəhət digər abidələrdə də müşahidə olunur. Məsələn, Kül tigin abidəsindəki kül apelyativi və köl (göl) sözlərinin transkripsiyasına diqqət yetirək: 34-cü mətn – $\Upsilon^N \neg$ (Kül) – antroponimik modelin I komponenti kimi; 2-ci mətn $\neg^h \Upsilon^N \neg$ (költə – göldə). Burada da eyni yazılış şəkilləri müxtəlif formalarda transkripsiya olunub. Bəlkə də, buna səbəb köl (göl) sözündən sonra qrammatik şəkilçinin işlənməsidir ($\neg^h$ – tə – də).

Fikrimizcə, həmin yazılış şəkillərinin transkripsiyası eyni olmalıdır. Daha doğrusu, antroponimik modellərin I komponenti kimi işlənən “ $\Upsilon^N \neg$ ” yazılış şəkli məhz “köl” kimi oxunur. Birincisi, ona görə ki, köl (göl, dənizlə əlaqəsi olmayan su hövzəsi, bir yerə toplanıb qalmaq, axmaq, bir şeyin çox olduğu yer...) sözünün yazılış şəkli ilə eynidir ($\Upsilon^N \neg$ – köl – göl)...

İkincisi, M.Kaşğarının “Divan”ında rast gəlinən antroponimik modelin I komponenti Kül yox, Köl şəklindədir.

Üçüncüsü, M.Kaşğari köl (göl) apelyativinin türk antroponimikası baxımından səciyyəvi olduğunu tutarlı dəlillərlə əsaslandırır (...Burada ağlın çoxluğunu göstərmək üçün o, gölə bənzədilmişdir, köl irkin – ağıl göl kimi dolmuş, toplanmış). Dördüncüsü, M.Kaşğarının bu izahı öz təsdiqini ən azı türk poetik təfəkküründən süzülən onlarca, hətta mübaliğəsiz deyirik ki, yüzlərcə atalar sözləri, kəlamlar və bayatılarda tapır. “Kitabi-Dədə Qorqud” epösündəki “Baba malından nə fəidə, başda dövlət olmasa” – “Ata malından nə fayda, başda ağıl olmasa” atalar sözü-nün, yaxud məşhur bir bayatımızda 3-cü misra kimi məntiqi mərkəz funksiyasını yerinə yetirən “Dəryaca ağlın olsa” misrasının (...Dəryaca ağlın olsa, Yoxsul olsan gülə-lər) semantikası dediklərimizi təsdiq edir.

Beşincisi, XIV əsr tarixçisi F.Rəşidəddinin “Cami ət-təvarix” (Tarixlər toplusu) əsərində işlənən Göl Erki antroponiminin I komponenti qeyd etdiyimiz antroponimik modellərlə səsləşir. Həm də F.Rəşidəddinin izahı semantika baxımından M.Kaşğarının şərhləri ilə üst-üstə düşür: “... Ayran və kumus dolu iki göl yaratdığı üçün adına Göl Erki xan dedilər və onu padşahlıq taxtına oturdular”¹.

Altıncısı, müasir qazax dilində “Kölbay” adı işlənir, həm də göl apelyativli şəxs adları semantikasına görə Çingiz (tənqiz//tenqiz), Dəniz adı ilə eyni xətdə birləşir.

Yeddincisi, 850-880-ci illərdə Qaraxanilər dövlətinin hökmdarı Köl Bilgə Qara xan olub. Həmin modeldəki

¹ Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, 1992, səh.44.

“Köl Bilgə” adı da birbaşa Orxon-Yenisey abidələrindəki Kül Bilgənin məhz Köl Bilgə olduğunu təsdiqləyir. Nəhayət, Osman Fikri Sətrqaya da Kül Bilgə Kül Tigin və s. kimi antroponimlərin I komponenti kimi “Köl” variantını məqbul hesab edir. O, müxtəlif mənbələrə istinad edərək yazır: “Köl Tigin teklifinin kabulü üçün 1) Çince metindəki Kök (Gök) Tigin = Köl (Göl) Tigin ifadəsi; 2) Divanü lüğət-it-türk'də kelimənin Köl (Göl) şəklində keçməsi; 3) Oğuz Kağan'ın evlatlarında olduğu gibi Köl (Göl) keliməsinin şahıs ismi olaraq istifadə edilə biləcəyi kimi hususları qüvvətli delillər olaraq sayıram”¹. Yeri gəlmişkən, müəllif “köl” şəklində transkripsiya olunmanı düzgün hesab edərkən Orxon-Yenisey abidələrindəki yazılış şəkillərinə deyil, daha çox Çin mətnlərinə müraciət edib. Bütün bunlar onu göstərir ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki Kül Bilgə, Kül Tigin, Kül Çigşi kimi antroponimik modellərdə I komponent məhz Köl kimi verilməli və bütün şübhəli məqamlar aradan qaldırılmalıdır. Bu isə hər şeydən əvvəl, türk hökmdarları və sərkədələrinin ruhunu şad edər, həm də tarixi həqiqətin bərpası olardı.

Bir cəhəti də qeyd etmək ki, Köl Bilgə və Köl Tigin kimi şəxsiyyətlər türk tarixinin şanlı səhifələrini yaradanlardır. Burada Ə.Rəcəblinin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: “Türk xalqlarının tarixi igid ərlərin, alp ərənlərin tarixidir: Oğuz xaqan, İstəmi Xaqan, İltəriş xaqan, Məhəmməd Cahan pəhləvan, Qızıl Arslan, Şah İsmayıl Xətai. ...Belə alp ərənlərdən biri də səkkizinci yüzillikdə yaşamış Kül tigidir”². Ey Köl bilgələr və Köl tiginlər, ey

1 Osman Fikri Sertkaya. Göytürk tarixinin məsələləri. Ankara, 1995, s.133.

2 Ə.Rəcəbli. Ulu Türklər. Bakı, 2003, səh.312.

böyük türk ərənləri, ruhunuz bir daha şad olsun!

Edçü Sanun Tirə – Bu modelin I komponenti olan edçü apelyativi Orxon-Yenisey abidələrində işlənmişdir. Amma həm Orxon-Yenisey, həm də digər qədim türk abidələrində fonetik tərkib baxımından “edçü” sözünə oxşar olan vahidlərə təsadüf olunur. Məsələn, *edük* – başmaq, ayaqqabı; *edgüti* – yaxşıca, möhkəmcə; *edh//adh* – ipək parça və ona bənzər şeylərdən hazırlanmış sənət əsəri. Bu vahidlərdən yaxşıca, möhkəmcə anlamlı edgüti sözü nisbi olaraq götürsək, antroponimlərin yaranma əsaslarına uyğun gəlir. Türkoloji araşdırmalarda “Edçü Sanun Tirə” modelindəki sanun apelyativinin Çin dilində “general” mənasında olduğu göstərilir. V.Yunusova “sanun” sözünü məhz həmin kontekstdə izah etdikdən sonra yazır: “Qədim türk lüğətində *sen//sən* – kahinlər məclisi mənasında verilmişdir. Ehtimal ki, Kara Səmir şəxs adı “əzəmətli abid” mənasını mühafizə etmişdir”¹. Həmin modeldəki “tirə” isə dirəmək, dayaq və ya dirək qoymaq mənasını ifadə edir, daha doğrusu, “tirə” apelyativinin qeyd etdiyimiz mənalara kişi adlarının yaranma əsaslarına uyğun gəlir.

Esin – esən//əsən – sağ-salamat.

Eltəris//İltəris – Bu antroponimik vahidin I komponenti olan el//il Orxon-Yenisey abidələrində el, xalq və s. mənalarda işlənib. II komponent, yəni təris isə abidələrdə həmin fonetik tərkibdə yox, təril//tiril (toplanmaq, toplaşmaq, yığılmaq) şəklində müşahidə edilir. Ə.Rəcəbli Eltə-

¹ V.Yunusova. Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları. NDA. Bakı, 1999, səh.22.

ris//İltəris antroponimik vahidinin kök və şəkilçi morfemlərini tarixi-linqvistik müstəvidə geniş şəkildə izah etdikdən sonra V.Radlova istinad edərək yazır: “... İltəris//İltəriş xüsusi şəxs adını Azərbaycan dilinə tərcümə etsək, El üçün qanun qoyan, El üçün qanun yaradan, Eldə qaydaqanun yaradan, Xalq üçün milli dövlət yaradan, Elin qanunununu özündə təcəssüm etdirən ifadəsi alınır. Bu ad keçmiş qəbilə başçısı Kutluğ xanın yeni mövqeyini, ictimai vəziyyətini tam ifadə edirdi”¹. Bu da onu göstərir ki, Ə.Rəcəbli Eltəris//İltəris antroponiminə həm də sosiolinqvistik prizmadan yanaşıb. Əvvəlki səhifələrdə qeyd etdiyimiz kimi, abidələrdəki antroponimlərin məhz bu istiqamətdə tədqiqi qədim türk tarixi və etnoqrafiyasına bir işıq salır.

Yavaş Tutuk – yavaş (yavaş, həlim xasiyyətli), tutuk (rütbə adı).

Kök Amaş Tutuk – kök (mavi, göy, asiman), amaş (öküz, kotan və sair cütçülük alətləri; hədəf, nişangah), tutuk (rütbə adı). Amaş antroponimi ilə bağlı təqdim etdiyimiz mənalardan yalnız biri – hədəf, nişangah mənası əsas götürülə bilər.

Kazan – Bu antroponim “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun antroponimlər sistemindəki “Salur Qazan” adı ilə səsləşir. Konkret desək, Orxon-Yenisey abidələrindəki Kazan adı “Kitab”da Qazan şəklindədir. Qorqudşünaslıqda isə xüsusi olaraq vurğulanır ki, Qazan antroponimi birbaşa “ad qazanmaq” ifadəsi ilə bağlıdır. Deməli, Orxon-Yenisey abidələrindəki Kazan antroponimi də həmin se-

¹ Ə.Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası. II, Bakı, 2004, səh.99.

mantik tutuma malikdir. Burada bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki Kazan vahidi bəzən toponim kimi izah edilir. Elə buna görə də Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov bir sıra tədqiqatçıların, xüsusən də H.N.Orkun və S.Y.Malovun fikirlərinə münasibət bildirir, Kazanın toponim deyil, antroponim kimi tərcümə edilməsini məqbul hesab edirlər: “H.N.Orkun ikinci sətirdəki Kazan sözünü kızın kimi oxuyur... S.Y.Malov Kazan sözünü toponim (yer adı) hesab edir. Məncə, bu, antroponimdir (şəxs adıdır) və şəxs adı kimi də tərcümə edilməlidir”¹. Orxon-Yenisey abidələrindəki uyğun mətnlərin semantikasi da Ə.Rəcəbli və Y.Məmmədovun araşdırmalarının düzgün olduğunu təsdiqləyir. Mətnə diqqət yetirək: *Kazan ərimə bögmədim. – Kazan igidimdən doymadım*. Burada predikata (*bögmədim – doymadım*) idarə əlaqəsi ilə bağlanan vasitəli tamamlığın (*ərimə – igidimə*) semantik yükü dediklərimizi sübut edir.

Kutuz Urunu – Orxon-Yenisey abidələrində “kutuz” apelyativinə rast gəlinmir. M.Kaşğarının “Dıvanı”nda kutuz sözü vəhşi öküz, yak; quduz it mənalarında verilib². Deməli, Kutuz antroponimi öküz, quduz it mənasında izah oluna bilər. Bu isə qədim türk kişi adlarının semantikasi ilə səsləşir. Həmin antroponimik modeldəki “urun” isə bayraq anlamlıdır (Bu barədə əvvəlki səhifələrdə geniş şəkildə bəhs edilib).

Kuğ Sənün – kuğu (qu quşu), sənün (hərbi rütbə adı).

Süçür – bu antroponimik vahidin apelyativi 2 müstə-

1 Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, səh.245.

2 M.Kaşğari. “Dıvanü lüğat-it-türk”. IV cild. Bakı, 2006, səh.351.

vidə izah oluna bilər: 1. *Süçür* – şirinləşmək; 2. *sü+çür*. Burada *sü* – qoşun, *çür* isə qoşun, səf, cərgə, ordu anlamı “çərig” sözünün 1-ci hecasının fonetik tərkibcə deformasiyaya uğramış variantı kimi düşünülə bilər. Hər iki apelyativin antroponimik vahidə çevrilməsi mümkündür.

Təkəş – *təkə* (buynuzundan yay düzəldilən erkək maral), -*ş* rütbə məzmunu ifadə edən arxaik şəkilçi. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qəhrəmanlarından Basatın yayının *təkə* buynuzundan olması da (Ərdil *təkə* buynuzundan qatı yaylı) *Təkəş* antroponiminin məhz igidlik və cəsurluqla bağlı olduğunu təsdiqləyir.

Toğrul – *toğrul* (şahin, qoçaq, zirək). Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində *Toğrul* şəklində işlənir.

Tonyukuk – türkologiyada bu antroponimik vahidin semantikasına müxtəlif prizmalardan yanaşılıb. V.Yunusova *Tonyukuk*la bağlı araşdırmalara münasibət bildirərək V.N.Nadelyayevin “*Tonyukuk* dırnaq ox, dırnaqcıq və ya “bilikli türk tayfasından olan uzaqgörən siyasətçi, dövlət xadimi mənasındadır” fikrini, R.Jirnovun “*Tonyukuk* bulaşlıq paltarda gəzən mənasını verir” tezisini, Əli Ülvi Elövenin “*Tonyukuk* birinci canişin anlamlıdır” qənaətini qəbul etmir və digər tədqiqatçılara istinad edərək yazır: “*Tonyukuk* adının Çin variantı *Yuançyen* adıdır. S.Q.Klyaxstorni bu iki adı qarşılaşdıraraq hər ikisinin eyni – ümumi məna daşdığını (ilkin xəzinə, birinci dərəcəli qiymətli əşya) göstərmişdir. Çin sözü olan “*yuançyen*” türk mənşəli *tonyuquq* sözünün ümumi mənasını olduğu kimi təkrarlayır. Beləliklə, “*Aşıde Yuançyen*”in *Tonyukuk*la eyniliyi haqqında F.Xirtin fərziyyəsi nəinki tarixi,

həm də onomastik cəhətdən öz həllini tapmışdır”¹. Göründüyü kimi, V.Yunusova bir sıra tədqiqatçıların fikirlərini qəbul etmir. Amma qeyd edək ki, həmin izahların hər biri V.Yunusovanın müxtəlif mənbələrə istinad edərək söylədiyi fikirlərlə səsləşir. Erk Yurtseverin tərtib etdiyi lüğətdə isə Tonyukuk antroponimi tanyu, kök, gök morfemləri kontekstində sonsuzluq, genişlik mənasında izah edilir².

Tör apa – Orxon-Yenisey abidələrində törəmək, doğulmaq, dünyaya gəlmək anlamlı törə sözünə rast gəlinərsə də, “Tör apa” modelindəki “tör” apelyativini həmin kontekstdə deyil, qədim türk dilindəki evin və ya çadırın, otağın ən mühüm yeri, baş tərəfi anlamında olan “tör” vahidi ilə əlaqələndirməyi məqbul hesab edirik. Çünki həmin apelyativdə böyüklük, ululuq, qüdrətliklik mənası yaşayır. Apa sözünün məna yükündən isə əvvəlki səhifələrdə bəhs etmişik.

Uğraç – uğraşmaq, mücadilə.

Ulun şad – ulun (təmrənsiz ox), şad (rütbə adı).

Umaç – umunç (umma, ümid etmə).

Üzüt Uğdı – üzüt (xəsis saymaq, xəsis hesab etmək), uğdu apelyativinin kökü isə vaxt, zaman, fürsət və s. anlamlı “uğur” sözü ilə səsləşir. Yaxud qədim türk dilində anlamaq mənasını ifadə edən “uk” feli “uğdı” apelyativinin kök morfemi kimi götürülə bilər:

uk + dı = ukdı//uğdı (anladı).

Orxon-Yenisey abidələrində apelyativ və şəxs adı ki-

1 V.Yunusova. Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları. NDA. Bakı, 1999, səh.16.

2 Erk Yurtsever. Türkçe adlar derlemesi. İstanbul, 1997.

mi işlənən vahidlərə, eyni zamanda digər mənbələrə istinadən mənasını dəqiqləşdirdiyimiz antroponimlərə sosiolinqvistika baxımından yanaşdıqda türkün böyük dövlətçilik və hərbi tarixi, sərkərdələrin məharəti, cəsurluq və döyüşkənliyi göz önündə canlanır. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, Orxon-Yenisey abidələrində işlənən 250-dən artıq antroponimik vahiddə hərbi rütbə adlarının daha çox təkrarlanması birbaşa türk hərbi tarixinin göstəricisi, atributu kimi çıxış edir. Dəqiq desək, apa, bəg, boyla, bağa, çor, tarkan, tigin, işbara kimi sözlər antroponimik modellərdə birbaşa türk igidlərinin atributu, təyinedicisi kimi görünür. Hətta elə antroponimik modellərə rast gəlinir ki, onlarda bir neçə titul müşahidə olunur. Məsələn, “Apa Tarkan” modelində iki, “Boyla Bağa Tarkan” modelində isə üç söz titul, rütbə bildirir.

Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimik vahidlərin semantikasi türkün ağıla, ağılla hərəkət etməyə üstünlük verdiyini sübut edir. Bu mənada bilgə, külik, öz, ögə, kutluğ və s. apelyativli antroponimləri yaradan türk sanki bütün məqamlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş “Bu dünyaya ərənlər əqllə bulmuşlar” kəlamına söykənib.

Altun, el, elçi, urun, tuğ, tamğa, tamğaçı və s. apelyativlər əsasında yaranmış antroponimik vahidlərdə türkün qədim dövlətçilik tarixi yaşayır.

Arslan, Bars, Buğa, Küc Kara kimi metaforik antroponimlər güc, qüdrət, cəsərət, böyüklük simvolludur.

Orxon-Yenisey abidələrində qadın adlarının az işlənməsindən bəhs olunub. Nümunə kimi Aruk (təmiz), Elbil-

gə//İlbilgə (el//il – xalq, ölkə, dövlət, bilgə – bilikli, müdrik) və Oğramış (uğurlu) adlarını təqdim edirik.

Bütün bunlar Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimləri leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa imkan verir:

1) Yalnız rütbə adları əsasında yaranan antroponimlər: *Apa Tarkan, Boyla Bağa Tarkan, İnaç Çor* və s. Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov bu tip vahidlərə, daha doğrusu, onların apelyativinə məhz türk dövlətçiliyi kontekstində münasibət bildiriblər: “Orxon-Yenisey abidələrində tuyqun, tarxan, tamğan, apa tarkan (tarkandan böyük rütbədir), bağa tarkan (apa tarkandan böyük rütbədir) təki rütbə adlarına da rast gəlirik. Bütün bu rütbə və dərəcə adları qədim türk xaqanlığında inzibati və hərbi idarənin nə qədər yüksək dərəcədə inkişaf etdiyini göstərir”¹. Bu qeydlər yalnız rütbə adları əsasında yaranan antroponimlərin təsadüfi olmadığını təsdiqləyir. Əlavə edək ki, yalnız titullar əsasında formalaşan adlar müasir Azərbaycan antroponimikası baxımından da səciyyəvidir. Məsələn, Ağaxan, Ağabəy, Ağalar, Xanağa, Xanlar, Bəylər və s.

2) Antroponimik modellərdə rütbə adlarının digər vahidlərlə birlikdə işlənməsi: *Bars kan, Bilgə Kağan, Elçi çor, İşbara Tamğan çor, Yoluğ tigin, Külük tutuk* və s.

3) Dövlət və dövlətçiliklə bağlı olan apelyativlər əsasında formalaşan antroponimlər: *Altuğa, Eltəris//İltəris, Eltabər, Baz Kağan, Alp Urunu* və s.

4) Zoonimlər əsasında yaranan antroponimlər: *Bars Urunu, Bars kan, Çocuk Börü Sənün, Buğa, Toğan* və s.

1. Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, səh.27.

5) Etnonimlər əsasında yaranan antroponimlər: *Aza Tutuk, Töliş Bilgə, Oğuz Bilgə* və s.

6) İgidlik, mübarizlik, böyüklük mənasını ifadə edən antroponimlər: *Böğü Kağan, Ərən Uluğ, Kapağan, Tok Bögüt, Kara Yaş, Kara kan, Küç Uyu* və s. Qeyd edək ki, mətnlərdə igidlik, qəhrəmanlıq və cəsurluq xüsusi olaraq vurğulanır: *İlgəri Şantun yazıka təki sülədim. – Şərqə Şantun düzünə təki qoşun çəkdim.*

7) Aqillik, müdriklik, xoşbəxtlik və s. bildirən sözlər əsasında formalaşan antroponimlər: *Yoliğ Tigin, Külük Apa, Tay ögə, Kutluğ, Bilgə Tuğma* və s.

8) Qiymətli metal adları əsasında yaranan antroponimlər: *Altun tay Sanun, Altun Tamğan* və s. V.Yunusova altun apelyativli antroponimik vahidlərə münasibət bildirərkən yazır: "... Əksər tədqiqatçıların fikrinə biz də şərik çıxırıq ki, altun sözünün mənası qırmızı, al, çəhrayı, qızıl (qızıllı rəng) anlamlarına da uyğun gəlir"¹. Birincisi, altun apelyativli kişi adları varlı, dövlətli mənasını ifadə edir. İkincisi, altun apelyativli antroponimlərin yaranmasında altun//altın sözünün qırmızı, al, çəhrayı və s. mənalarının əsas olmadığını qədim və müasir türk antroponimikası baxımından səciyyəvi olan Aydəmir, Altuntaş, Dəmir, Teymur və s. kimi antroponimlər də təsdiq edir.

Araşdırmalar göstərir ki, Orxon-Yenisey abidələrindeki antroponimlərin bir hissəsi müasir türk dillərində mühafizə olunmaqdadır. Bu mənada Orxon-Yenisey abidələrinin antroponimik modellərindəki vahidləri müasir türk,

¹ V.Yunusova. Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları. NDA. Bakı, 1999, səh.19.

Azərbaycan, qazax, qırğız, özbək, tatar, çuvaş və türkmən dillərindəki antroponimlərlə qarşılaşdıraq:

<i>Orxon-Yenisey abidələrində</i>	<i>Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində</i>
Anar Arslan Külük Tirig Alp Urunu Altun Tay Sanun Altun Tamğan Tarkan Çoçı Börü Bağatur Çigşi Baz Kağan Boyla Kutluğ Tarkan El Toğan Tutuk Elçi Çor Erkin Ərdəm kan Altuğa Ərən Uluğ Kara Laçın Oğul Oğuz Otka Könmiş Kılıç Torğul Umay	Anar Aslan Alp, Alpaslan, Alpan Altunbay//Altunbəy Tarxan, Tərhan Beyrək Bahadır//Bahadur Xaqan Qutluq Toğan//Tuqan Elçibəy Erkin Ərdəm Ərən, Ulubəy, Uluxan, Uluqbəy Qara Laçın Oğul Oğuz Qılıc//Qılinc Toğrul Humay//Hümay//Hümayə

Göründüyü kimi, Azərbaycan antroponimləri sistemindəki Alp, Toğan, Erkin, Ərən, Laçın, Oğul və Oğuz vahidləri ən azı Orxon-Yenisey abidələrindəki formalarına uyğun işlənir. Digər antroponimik vahidlər isə müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənməkdədir (*Tarkan – tar-xan, Kutluğ – Qutluq, Kara – Qara, Kılıç - Qılıç//Qılınç...*)

<i>Orxon-Yenisey abidələrində</i>	<i>Müasir qazax antroponimləri sistemində</i>
Ak Baş	Akbay
Altun Tay Sanun	Altınbek, Altınsarı
Arslan	Arıstan
Küs Bars, Kara Bars	Baybars
Çoçı Böri	Bayböri, Böribay
Kutluğ	Baykut
Kılıç	Kılıç
Sabık Basar	Basar
Buğa	Buka
Taman Tarkan	Darxan
Erkin	Erkin
Esin	Esen
On Tutuk	On Bay

Təqdim etdiyimiz nümunələrə əsasən demək mümkündür ki, qazax antroponimləri sistemindəki vahidlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan antroponimikası baxımından səciyyəvi deyil. Məsələn, Akbay, Baybars, Bayböri, Böribay, Baykut, Basar, Esen, On Bay. Maraqlıdır ki, bu vahidlərin hər biri fonetik tərkib baxımından Orxon-Yeni-

Əzizxan Tanrıverdi

sey abidələrindəki antroponimlərlə bir sırada durur. Hətta bəzi antroponimlər tam eynidir: *Basar – Basar, Erkin – Erkin, Böri – Böri...*

<i>Orxon-Yenisey abidələrində</i>	<i>Müasir qırğız antroponimləri sistemində</i>
Arslan Altun Tamğan Tarkan Aza tutuk Bars bəg Çoçu Böri Kara Tok Bögüt	Arıstan//Arstan, Arslan Altınbay Azık Albars Albörü Kara Tok bay

Qarşılaşdırmalar göstərir ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin bir hissəsi müasir qırğız antroponimləri sistemində ilkin forma və semantikasını mühafizə etməkdədir.

<i>Orxon-Yenisey abidələrində</i>	<i>Müasir özbək antroponimləri sistemində</i>
Arslan Çoçu Böri Ərdəm Kan Altuğa Kara Bala Çor Kılıç Laçın	Arslon, Arslon bek Buri, Buriboy, Burikul Xontemir Kora Korabola Kılıç Loçın

Bu nümunələrin hər biri Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin müasir özbək antroponimləri sisteminə fonetik tərkibcə deformasiyaya uğramış şəkildə yaşadığını təsdiq edir (*Arslan – Arslon, Böri – Buri, Kılıç – Kılıç, Laçın – Loçın*).

<i>Orxon-Yenisey abidələrində</i>	<i>Müasir tatar antroponimləri sisteminə</i>
Anar Arslan Külük Tirig Çoçi Böri Kara Bars, Küç Bars Buğa Kara Çor Kök Ön Laçın	Anar Arslan, Aslan Büre, Bürebay Bürebars Buqa Kara bay Qökay Laçın

Müasir tatar antroponimikası baxımından səciyyəvi olan antroponimlərin Orxon-Yenisey abidələrindəki adlarla müqayisəsi göstərir ki, fonetik tərkibcə eyni olan vahidlər üstün mövqedədir (*Arslan – Arslan, Anar – Anar, Laçın – Laçın...*)

<i>Orxon-Yenisey abidələrində</i>	<i>Müasir çuvaş antroponimləri sisteminə</i>
Arslan Etrük Küç Bars El Toğan Tutuk	Araslan Etruk İlparas İltuqan

Kara Yaş Taman tarkan Kara kan	Karapay Torxan Xun//Xon
--------------------------------------	-------------------------------

Orxon-Yenisey abidələri və müasir çuvaş dilindəki antroponimlərin bir hissəsi müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənmiş (*Etrük – Etruk, Bars – İlparas*). Abidələrdə rütbə adı, müasir çuvaş dilində isə əsl şəxs adı kimi işlənən vahidlər çuvaş tarixi və etnoqrafiyasının zənginliyini sübut edir (*Tarkan – Torxan, Kan – Xun//Xon*).

<i>Orxon-Yenisey abidələrində</i>	<i>Müasir türkmən antroponimləri sistemində</i>
Altun Tamğan Tarkan Çoçi Böri Buğa Kara Bars Esin Kılıç Kara Yazmaz Küç Kül Kara kan Oğul Bars	Altın Bori Buqa Elbars Esen Qılıç Qara Küç Xan Oğulgəldi

Orxon-Yenisey abidələri ilə səsleşən, həm də müasir türkmən etnoqrafiyası baxımından xarakterik olan Böri, Buqa, Elbars, Küç və s. kimi adlara müasir Azərbaycan antroponimikasında rast gəlinir. Yeri gəlmişkən, təqdim

etdiyimiz türkmən şəxs adlarının əksəriyyəti iki hecadan ibarətdir. Bu da ümumtürk antroponimikası baxımından səciyyəvidir.

Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimik vahidlərin müasir türk antroponimikasında mühafizə olunması yalnız yuxarıda qeyd etdiyimiz dilləri deyil, ümumən bütün türk dillərini əhatə edir. Türk poetik təfəkkürü ilə yoğrulan bu tip antroponimlərdə türkün qədim tarixi, dili, etnoqrafiyası, mədəniyyəti yaşayır, onların hər biri türkün qan yaddaşının atributları, ümumtürk birliyinin simvollarıdır.

IV FƏSİL

ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏKİ ANTROPONİMLƏRİN QURULUŞU VƏ ANTROPONİMİK MODELLEƏ

Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlər quruluş baxımından aşağıdakı kimidir:

1) *Sadə quruluşlu antroponimlər*: Bars, Buğa, Böri, Kara və s.

2) *Düzəltmə quruluşlu antroponimlər*. Bu tip vahidlərdə bir sıra şəkilçilər müşahidə edilir. Məsələn:

-ç¹. Edçü, Elçi, Şalçı, İnançu.

-lığ, -lig. Kutluğ, Külüg, Toğluk.

-lı. Bökli.

-ş. Təkəş.

-gə. Bilgə.

-ağan. Kapağan, Kıyağan.

-mış. Oğramış, Ozmış, Yağmış.

-kar. Yağlakar.

-ən. Ərən.

-uğ. Yoluğ.

Düzəltmə quruluşlu antroponimlər sistemində -ç¹, -lığ, -lig şəkilçili vahidlər daha üstün mövqedə görünür.

3) *Mürəkkəb quruluşlu antroponimlər*: Altuğa, Elbilgə, İltəris...

Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimik vahidlər

daha çox modellər formasındadır. Bu mənada antroponimik modelləri tərkibindəki sözlərin miqdarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) İki sözdən ibarət olanlar: Aza Tutuk, Alp Urunu, Apa Tarkan, Buğak Tutuk, Külüg Çor.

2) Üç sözdən ibarət olanlar: Boyla Bağa Tarkan, Ögə Bert Tutuk, Öz Apa Tutuk.

3) Dörd sözdən ibarət olanlar: Ög Baş İn Alp, Inançu Apa Yarğan Tarkan.

4) Beş sözdən ibarət olanlar: Tüz Bay Küç Bars Külüg.

Müqayisələr göstərir ki, Orxon-Yenisey abidələrində iki sözdən ibarət olan antroponimik modellər üstünlük təşkil edir. Yeri gəlmişkən, antroponimik modellərdə poetiklik yaradan alliterasiyalara da təsadüf olunur. Məsələn, “b”-nin alliterasiyası: Boyla Bağa Tarkan, “t”-nin alliterasiyası: Toğan Tutuk, Tölüş Tirik, Altun Tamğan Tarkan, Tona tigin, “k”-nin alliterasiyası: Küç Kül. Bu adların hər biri türk poetik təfəkküründən süzülən incilərdir.

Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlər hecaların sayı baxımından da maraq doğurur. Həmin tip vahidlərin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

1) Birhecalı antroponimlər: Bay Apa, Bars bəg, Küç Bars, Küç Kül, Ur bəg...

2) İkihecalı antroponimlər: Arslan, Altun, Bögü, Sabık Basar, Yamtar, Kutluğ...

3) Üçhecalı antroponimlər: Bağatur, İşbara, İlbilgə, Kapağan.

Təqdim etdiyimiz nümunələrə əsasən demək müm-

kündür ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin çox hissəsi bir və ikihecalı apelyativlər əsasında formalaşmış. Hətta çoxsözlü antroponimik modellərdəki vahidlərin hamısının azhecalı olmasına da təsadüf edilir. Məsələn, “Tüz bay Küç Bars Külük” antroponimik modelində beş sözdən dördü birhecalıdır. N.Xudiyev çoxsözlü antroponimik modellərdən bəhs edərkən V.Maxpirovun fikirlərini təqdim edir: “Bir adamın adının çoxluğu onun ailədə, nəsilə yeri, rolu, həmçinin əcdadları ilə əlaqəsini təyin etmək üçün koordinator vəzifəsini daşıyırdı”¹. Qeyd edək ki, Orxon-Yenisey abidələrinin antroponimik sistemindəki vahidlərin əksəriyyəti məhz həmin funksiyanı yerinə yetirir.

¹ N.Xudiyev. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005, səh.16.

V FƏSİL

"KİTABI-DƏDƏ QORQUD"DAKI ANTROPONİMLƏRİN TƏDQIQI TARİXİ

"Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan türkünün qədim tarixi, məişəti, adət-ənənəsi, etik-estetik görüşləri, mifik baxışları – bir sözlə, maddi və mənəvi dünyasını bütöv şəkildə əhatə və əks etdirən ensiklopedik bir əsərdir. "Dədə Qorqud" dastanının 2 orijinal nüsxəsi məlumdur. Bunlardan birini 1815-ci ildə alman şərqşünası H.F.Dits Drezden kitabxanasında, digərini isə 1952-ci ildə italiyan alimi Etto-ri Rossi Vatikan kitabxanasında ortaya çıxarmışdır. Berlin-də hər səhifəsində 34 sətir olan 37 səhifəlik başqa bir əl-yazma da tapılmışdır. Berlin nüsxəsi kimi tanınan bu abidə əslində Drezden nüsxəsindən köçürülmədir¹. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Türkiyədə nəşri tarixindən bəhs edən M.Ergin göstərir ki, "Dədə Qorqud" dastanının Türkiyədə ilk dəfə 1916-cı ildə Kilisli Rüşfət, sonra isə 1938-ci ildə Orxan Şaiq Gökyay tərəfindən edilən nəşrləri dastanın əsl nüsxələri deyil². F.Zeynalov və S.Əlizadə Kilisli Rüşfətin ərəb əlifbası ilə çap etdirdiyi kitabın Berlin nüsxəsi əsasında hazırlandığını qeyd edir. Türkiyədə "Kitabi-Dədə Qorqud"u ən kamil şəkildə nəşr etdirən M.Ergin olmuşdur /Dede Korkut

¹ F.Zeynalov, S.Əlizadə. Tükənməz xəzinə. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, "Yazıçı", 1988, s.6-8.

² Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı, I, Ankara, 1958, s.14.

kitabı, Ankara, 1958/. Bakıda isə "Kitabi-Dədə Qorqud" ilk dəfə 1938-ci ildə Həmid Araslı tərəfindən nəşr edilib. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Bakı nəşrlərindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, "Dədə Qorqud" dastanı Bakıda 4 dəfə 1938, 1962, 1978 və 1988-ci illərdə nəşr edilmişdir. Bu nəşrlərdən ən mükəmməli 1988-ci ildə F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən çap edilən "Kitabi-Dədə Qorqud"dur. Ona görə kamil bir nəşr hesab edirik ki, burada Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələri M.Ergin və H.Araslının nəşrləri ilə tutuşdurulmuş, yeri gəldikcə Orxan Şaiq Gökyayın nəşrinə və V.V.Bartoldun rusca tərcüməsinə istinad edilmiş, qrafemlərin paleoqrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinə diqqətlə yanaşılmışdır.

Qeyd etdiyimiz nəşrlər "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya və digər elmlər baxımından tədqiqinə imkan yaratdı. "Dədə Qorqud" dastanı üzrə XIX əsrdən başlayan çoxşaxəli tədqiqlər bu gün də davam etməkdədir. Araşdırmalarda türkün mənəviyyatını əks etdirən, onun ən dəyərli atributu olan antroponimlər də diqqət mərkəzində olmuşdur.

"Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərin tədqiqi tarixi V.V.Bartoldla başlayır. Müəllif "Dədə Qorqud" dastanlarının təhlili, həmçinin rus dilinə tərcüməsi ilə 1890-cı ildən 1930-cu ilə qədər məşğul olmuşdur¹. V.V.Bartold 1930-cu ildə çap etdirdiyi "Tureükiy gpos i Kavkaz" məqaləsində Dədə Qorqud adını dastanın giriş və 12 boyunu bir-

¹ Kniqa moeqo Deda Korkuta. Moskva-Leninqrاد, 1962, s.6-7.

birinə bağlayan yeganə vasitə kimi göstərir. O, hər bir boyun şərhini vermiş, boylardakı Dərbənd, Bayburt, Əlincə, Bərdə, Gəncə kimi toponimik vahidlərin etno-coğrafi səciyyəsinə təhlil etməyə çalışmışdır. "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərin boylar üzrə qruplaşdırılması, Qazan, Uruz kimi antroponimlərin bir neçə boyda işlənməsinin dəqiqləşdirilməsi, qəhrəmanların bir-birinə qohumluq münasibəti və titullarının boyların müqayisəsi əsasında müəyyənləşdirilməsi də V.V.Bartolda məxsusdur.

Azərbaycanda "Kitabi-Dədə Qorqud"u ilk dəfə çap etdirən, onun haqqında məqalələrlə çıxış edən Həmid Araslıdır. O, "Kitabi-Dədə Qorqud"u 1938, 1962 və 1978-ci illərdə nəşr etdirmişdir. Müəllifin 1938-ci ildə çap olunan "Kitabi-Dədə Qorqud" məqaləsində dastanın elm aləminə məlum olan nüsxələri barədə məlumat verildikdən sonra H.F.Dits tərəfindən alman dilinə tərcümə olunan "Təpəgöz" boyuna, V.V.Bartold tərəfindən rus dilinə tərcümə olunan boylara münasibət bildirilir, həmçinin ayrı-ayrı söz və ifadələrin oxunuşuna diqqət yetirilir. Məqalədə bəzi antroponimlərə də münasibət bildirilmişdir. Məsələn, H.Araslı göstərir ki, Beyrək boyunda Banıçıçəyin qardaşının adı Qorcar, Qarcar, Qracar şəklində yazılıb¹.

Həmin adı M.Ergin Karçar, V.V.Bartold Karçar, F.Zeynalov və S.Əlizadə isə Qarçar şəklində oxumuşdur. Müəllif Dədə Qorqudu əsərin iştirakçılarından biri kimi

1 H.Araslı. "Kitabi-Dədə Qorqud". Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi problemləri. Bakı, 1998, s.21.

təqdim etməklə bərabər, onun tarixi şəxsiyyət olmadığını da qeyd edir. Məqalədə "Buğac" adının buğa öldürmə ilə bağlılığı, allah, Məhəmməd və başqa dini adların çox təkrar olunduğu əsaslandırılır. Beyrəyin Banıçıçəklə yarışı "Şah İsmayıl" dastanında qəhrəmanın Ərəbzəngi ilə vuruşmasına bənzədilir¹.

H.Arashlı 1962-ci ildə yazdığı "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında" məqaləsində birinci məqalədəki fikirlərini daha geniş planda təqdim etmişdir. Dədə Qorqud adının qazax, qırğız, başqırd, türkmən şifahi ədəbiyyatında geniş yayıldığını göstərən müəllif yazır: "Hələ XV əsrdə Nizaminin "Leyli və Məcnun" əsərinin müəyyən fəsillərini sərbəst tərcümə edib, eyni zamanda həm də öz orijinal əlavələri ilə bu mövzunu yeniləşdirən Azərbaycan şairi Ətai həmin poemada Dədə Qorqud adını bir neçə dəfə təkrar edir. Aydın olur ki, müəllif "Dədə Qorqud" dastanını yaxşı bilirmiş"².

H.Arashlı birinci məqaləsindən fərqli olaraq Adam Oliari və Övliya Çələbinin əsərlərində, həmçinin "Dərbəndnamə"lərdə Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət kimi göstərildiyini, "qəbri isə Dərbənddədir" fikrinin qeyd edildiyini bildirir³.

Qorqudşünaslıqda Kilisli Rüşətdən sonra O.Ş.Gökçayın adı çəkilir. 1938-ci ildən başlayaraq "Dədə Qorqud"

1 H.Arashlı. "Kitabi-Dədə Qorqud". Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi problemləri. Bakı, 1998, s. 22, 31.

2 Yenə orada, s.35.

3 H.Arashlı. "Kitabi-Dədə Qorqud". Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi problemləri. Bakı, 1998, s.33.

dastanı üzərində tədqiqatlar aparan O.Ş.Gökyay 1973-cü ildə "Dedem Korkudun kitabı" əsərini nəşr etdirir. Kitabda "Dədə Qorqud" hekayələri və tarix, "Hekayələrdə" görünən tarix izləri", "Dədə Qorqudun coğrafiyası", "Dil və üslub" məsələləri ilə bərabər, "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərə də geniş yer ayrılmış, Alp Aruz, Bayındır, Basat, Bəkil, Buğac, Baybura və başqa adlar bərdə dolğun məlumatlar verilmişdir. Digər onomastik vahidlərlə yanaşı, antroponimlərə aid lüğətin ilk dəfə olaraq verilməsi də kitabın müsbət cəhətlərindəndir.

M.Erginin 1958-ci ildə Ankarada çap etdirdiyi "Dede Korkut kitabı" orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Burada "Dədə Qorqud" dastanının Drezden, Berlin və Vatikan nüsxələri araşdırılır. M.Ergin Drezden və Vatikan nüsxələrinin faksimilesini verməklə bərabər, mətnləri latın qrafikası ilə də təqdim edir. Müəllif kitabın giriş hissəsində göstərir ki, Dədə Qorqud tarixi qaynaqlarda Qorqud, Qorqud ata, Dədə Qorqud şəklində, Drezden nüsxəsində isə 4 dəfə Qorqud Ata, 29 dəfə Dədə Qorqud, 21 dəfə Dədəm Qorqud, 18 dəfə yalnız Dədə, 1 dəfə də Dədə Sultan şəklində işlənmişdir¹. Girişdə titulların işlənmə səbəbi və mətnlərdəki yeri, Bayındır xanın ən böyük qəhrəman kimi yüksəkdə, həm də arxa planda durması, İç Oğuz və Daş Oğuz bəylərinin qohumluq dərəcəsi və s. məsələlər də əhatə olunmuşdur². Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.Erginin 70

1 Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.2.

2 Yenə orada, s.23-24.

səhifəlik girişində, əsasən, V.V.Bartold, H.Araslı və daha çox Orxan Şaiqin fikirləri təkrar olunur¹.

Ə.Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili" (Bakı, 1959) kitabında "Kitabi-Dədə Qorqud"un zəngin antroponimlər sistemindən bəhs edir və oradakı antroponimik vahidləri 2 yerə bölür: xüsusi adlar, ləqəb və titullar. Müəllif "Dədə Qorqud" dastanındakı qəhrəmanların xüsusi ləqəblərinin olmasını da qeyd edir. Məsələn, boz atlı, boz aygırlı, boğazca, yalançı və s. Ə.Dəmirçizadənin həmin əsərində antroponimik vahidlər geniş linqvistik tədqiqata cəlb edilməmiş və yalnız antroponimik vahidlərin leksik-semantik qrupları müəyyənləşdirilmişdir².

A.Y.Yakubovski "Kitab-i Korkud" i eqo znaçenie dlə izuçenie turkmenskoqo obhestva v gproxu ranneqo srednevekovğə" məqaləsində "Kitabi-Dədə Qorqud"un "Oğuz eposu kimi" XV əsrdə Azərbaycanda yazıldığını göstərir³. Burada "Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyını bəyan edər, xanım, hey..." boyu ilə özbəklərin "Alpamış"ı müqayisə edilir, Bamsı Beyrəklə bağlı olan əhvalatların qədimliyinə diqqət yetirilir, qəhrəman, nökrər və qulların feodalizmə qədərki cəmiyyət mövqeyində durmaları əsaslandırılır. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyı bəyan edər"

1 F.Zeynalov, S.Əlizadə. Tükənməz xəzinə. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, "Yazıçı", 1988, s.10.

2 Ə.Dəmirçizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.156.

3 Əkubovski. "Kitab-i Korkud" i eqo znaçenie dlə izuçenie turkmenskoqo obhestva v gproxu ranneqo srednevekovğə". "Kniqa moeqo Deda Korkuta": Moskva-Leningrad, 1962, s.121-122.

boyunda göstərilir ki, Qazan bəy Şöklü Məliyin dəstəsini məğlub edəndən sonra qul və kənizlərdən 80 nəfərini azad edir: "Qırq baş qul qırq qırnaq oğlu Uruz başına azad elədi". Bu hadisəyə münasibət bildirən A.Y.Yakubovski qeyd edir ki, Qazan bəy xüsusi xidmət və şücaət göstərən qullara azadlıq verir¹. A.Y.Yakubovskinin məqaləsində antroponimlər lingvistik prizmadan izah edilməmişdir.

V.M.Jirmunski "Oqyzskiy qeroişeskiy gnoc i "Kniqa Korkuta" məqaləsində H.F.Dits, E.Rossi, V.V.Bartold kimi tədqiqatçıların fikirlərinə əsaslanaraq digər tarixi qaynaqlarla "Dədə Oorqud"u müqayisə etmiş və dastanın oğuzlarla bağlılığı qənaətinə gəlmişdir. V.N.Jirmunski Trabzon təkuru ilə münasibətləri olan XIV əsrdə yaşamış Ağqoyunlu Tur Əli bəyi "Dədə Qorqud" dastanındakı Qanturalı ilə əlaqələndirərkən E.Rossi və V.V.Bartolda əsaslanır² (Qanturalı antroponiminin etimoloji izahında onun Tur Əli bəylə bağlı olmadığından bəhs edəcəyik).

V.M.Jirmunski Qorqud adının mənasını izah edərkən İ.Ançikov, A.Jubanov, İ.Çekanski, A.K.Borovkov və başqa müəlliflərə istinad edərək qeyd edir ki, Qorqud "kopk" (boətgşə, puqatgşə) və kopkum (puqatg, ustrahatg) felləri ilə bağlı olub ləqəb – ad funksiyasındadır³. (Bu barədə "Qorqud" adının izahında geniş bəhs edəcəyik).

1 Əkubovskiy. "Kitab-i Korkud" i ego znaçenie dlə izuçeniə turkmenskoqo obhestva v gproxu ranneqo srednevekovgə". "Kniqa moeqo Deda Korkuta": Moskva-Leningrad, 1962, s.129.

2 V.Jirmunskiy. Oquzskiy qeroişeskiy gpos i "Kniqa Korkuta". Kniqa moeqo "Deda Korkuta". Moskva-Leningrad, 1962, s.143-193.

3 Yenə orada, s.164.

Qorqudsünaslıqda, bəlkə də, ən çox Buğac adının izahından danışılıb. Buna səbəb dastanda həmin adın verilmə səbəbinin dəqiq şəkildə ifadə edilməsidir. Təsadüfi deyildir ki, V.M.Jirmunski də "Buğac" antroponimini "buğa" zooleksemi ilə əlaqələndirir.

V.M.Jirmunski daha çox etnoqrafiya məsələlərindən bəhs etmişdir. Məsələn, müəllif "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyunu bəyan edər, xanım, hey!" boyunda verilən "Oğuzda dörd yigit niqabla gəzərdi. Biri Qanturalı, biri Qaraçəkür və oğlu Qırqqınuq və Boz ayğırlı Beyrək. Qanturalı niqabın sərpdi. Qız köşkdən baqardı" – hadisəsinə münasibət bildirərkən onun tabu ilə bağlılığını ehtimal edir¹.

Y.Q.Freyzerin "Gözəlliyi ilə fərqlənən ərəb kişiləri bəzi hallarda, xüsusən bayram günlərində üzlərini örtürlər ki, özlərini pis gözlərdən, bəd nəzərlərdən qoruya bilsinlər", – fikrini əsas götürən V.M.Jirmunski həmin motivlərin "Alpamış"da müşahidə edilmədiyini də qeyd edir². Əlavə edək ki, "Dədə Qorqud" dastanındakı oğuz igidlərinin niqabla gəzməsi hadisəsi Borçalı toylarında nisbətən dəyişmiş şəkildə indi də mühafizə edilməkdədir. Belə ki, toyu olan bəy, həmçinin onun sağdış və soldışı bəy şaxı (xonçası) gətiriləndə ağızlarını dəsmalla tutur və dinmirlər. Deməli, "Dədə Qorqud" dastanındakı hadisələrlə bir xətdə birləşən bu hadisənin kökü islam dini ilə deyil, ondan əvvəlki türk inamları ilə bağlıdır.

1 V.Jirmunskiy. Oquzskiy qeroičeskiy gpos i "Kniqa Korkuta". Kniqa moeqo "Deda Korkuta". Moskva-Leningrad, 1962,s.214.

2 Yenə orada, s.214.

Ş.Cəmşidov "Dədə Qorqud" dastanının təhlilinə onlarca məqalə və bir neçə monoqrafiya həsr etmiş, 1985-ci ildə isə "Kitabi-Dədə Qorqud"un tekstoloji tədqiqi" adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Müəllifin 1977-ci ildə çap etdirdiyi "Kitabi-Dədə Qorqud" monoqrafiyasında "Kitabi-Dədə Qorqud"un bədii xüsusiyyətləri, məzmun və ideyası, boyların şəkli əlamətləri, bədii təsvir və ifadə vasitələri, dastanın nəşr və tədqiq tarixi kimi məsələlər geniş və sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Ş.Cəmşidov "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənmiş Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Əlincə kimi toponimik vahidlərlə yanaşı, dastandakı antroponimik vahidlərlə səsleşən, konkret desək, onların əsasında yaranan Alpan, Qazanlı, Qıpçaq, Düyərli, Dondar, Sərek və s. kimi toponimlərin müasir Azərbaycan coğrafiyasındakı mövqeyindən bəhs etmiş və bu cür onomastik vahidləri əhatə edən geniş, həm də orijinal bir cədvəl təqdim etmişdir¹. Müəllif "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimləri daxili inzibati tabeliyə və qohumluq münasibətlərinə görə üç qrupa bölür: 1) İç Oğuz qəhrəmanları – Qazan xan başda olmaqla: Qaragünə, Baybura, Beyrək, Qaraçuq Çoban (Qaracıq Çoban), Qılbaş (Qılbaş), Qarabudaq, Qazan oğlu Uruz, Yegnək, Şir Şəmsəddin, Qazlıq qoca (Qazılıq qoca), Qaraqonuş (Qırxqınuş) və s.; 2) Daş Oğuz qəhrəmanları: Aruz qoca başda olmaqla: Basat, Əmən, Baybecan (Baybican), Alp Rüstəm, Qoca oğlu Düləkvuran (Dülək Uran), Qıyan, Dəli Dondar (Tondaz) və s.; 3) İç oğuzdanmı, yaxud

¹ Ş.Cəmşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1977, s.57-63.

Daş oğuzdanmı olması aşkar bilinməyən, ümumiyyətlə, Oğuz qəhrəmanları: Dədə Qorqud, Dursa xan (Dirse xan), Buğac, Bəkil, İmran (Əmran), Dəli, Domrul, Qanturalı, Səgrək, Əyrək (Əgrək) və s.¹ Mötərizədə verilmiş adlar F.Zeynalov və S.Əlizadənin tərtib etdiyi "Kitabi-Dədə Qorqud"dan (Bakı, 1988) götürülmüşdür.

Ş.Cəmşidov "Dədə Qorqud" dastanındakı bəzi adların yazılışı və mənasına da diqqət yetirmişdir. Məsələn, Dirse antroponimindən bəhs edərkən göstərir: "Azərbaycanlılar arasında mövcud olan Dursun, Durar, Durmuş və Duran adlarına görə biz bu adın Dərsə və Dirse deyil, məhz Dursa şəklində dürüst olduğunu zənn edirik². Qılbaş kimi təqdim etdiyi antroponimin isə "Xılbaş" olması qənaətinə gəlir³ (hər iki adın yazılışı və etimologiyasından sonrakı səhifələrdə bəhs edəcəyik).

Müəllifin "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları" məqaləsində göstərilir ki, "Dədə Qorqud" dastanında şəxs adlarının təsnifi, bu adların araşdırılması abidənin tarixilik baxımından tədqiqinə və xalqımızın keçmiş mədəniyyət tarixini dərinlən öyrənməyə çox kömək edə bilər⁴. Həmin məqalədə qısa da olsa, "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərin leksik-semantik qruplarından, advermə adət-ənənəsindən, oğul adlarının zahirə səslənməsinə görə ata

1 Ş.Cəmşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1977, 69-70.

2 Yenə orada, s.33.

3 Yenə orada.

4 Ş.Cəmşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları". Azərbaycan Onomastikası problemləri. I, Bakı, 1986, s.260-262.

adı ilə uzlaşdırılmasından (Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul), mənfi qəhrəmanların da adlarının, əsasən, türk adları olmasından (Arşın oğlu Dirək, Qıpçaq Məlik və s.) bəhs edilmişdir.

T.İ.Hacıyev "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" (Bakı, 1976) kitabında "Dədə Qorqud" dastanındakı onomastik vahidlərin yaranma və formalaşma tarixini, oradakı antroponimlərin əksəriyyətinin türk mənşəli, Məhəmməd, Həsən, Hüseyn, Fatimə kimi antroponimlərin isə ərəb mənşəli adlar olduğunu göstərir. Dastandakı antroponimik vahidlərin Orxon-Yenisey abidələrindəki adlarla bir xətdə birləşməsi də müəllif tərəfindən bir tezis kimi irəli sürülür.

T.Hacıyev "Dədə Qorqud"dakı qəhrəmanların epitet – sifətlərinin, titul və xasiyyətlərinin sıralanmasında bir sistem, ardıcılıq olduğunu müəyyənləşdirərkən Salur Qazanla bağlı belə bir səhnəni təqdim edir: Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrisı, bizə miskin umudu, Amıt soyunun arslanı, Qaracığın qaplanı, qonur atın iyəsi, Xan Uruzun babası, Bayındur xanın göyküsü, qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası Salur xan Qazan". T.Hacıyev bu bədii parçanı tarixi, həm də üslubi-linqvistik müstəvidə şərh etmişdir: "Əvvəl atası, sonra totem mənşəyi – mötəbərlik rəmzi, sonra yoxsulların ümidi olması, ardınca yaxın nəsil və obası, sonra igidin sağ əli olan atı, ad qazanmış oğlu, qaynatası, dövlətin taleyi olması, nəhayət, igidin baş xüsusiyyəti – igidə arxa olması. İgid olmaq, ad qazanmaq, ərənlər ərəni olmaq üçün

bu əlamətlər külli lazımdır"¹. "Dədə Qorqud" dastanındakı real (Bərdə, Gəncə, Əlincə qalası, Qaradağ, Şərur və s.) və qeyri-real, müəllifin dili ilə desək, xəyali (Günortac, Bamba, Aygırgözlər və s.) toponimlərin müəyyənləşdirilməsi, qeyri-real (xəyali) toponimlərin fonetik deformasiyaya uğramış real toponimlər olması ehtimalı da T.Hacıyevə məxsusdur².

T.Hacıyevin K.Vəliyevlə birlikdə yazdığı "Azərbaycan dili tarixi" (Bakı, 1983) kitabında "Uruk" toponiminin tarixi-etimoloji əsasları müəyyənləşdirilərkən məhz "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı advermə mərasimi fikri təsdiq üçün xatırladılmışdır³.

Folklorşünas M.Həkimov 1982-ci ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan klassik aşığı yaradıcılığı" kitabında "Kitabi-Dədə Qorqud"un formalaşmasında "Kəlləgöz qəhrəman", "Təpəgöz", "Tək göz" kimi nağıl və dastanlarımızın özül olduğunu göstərir⁴. Müəllifin yaradıcılığında "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimik və toponimik vahidlərin müasir Azərbaycan və Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri ilə bağlılığı geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. M.Həkimov ilk dəfə olaraq Borçalı toponimləri sistemindəki "Ulaşlı" oykonimini "Dədə Qorqud"dakı "Ulaş oğlu Salur Qazan"la əlaqələndirir.

K.Vəliyev "Dastan poetikası" (Bakı, 1984) əsərinin

1 T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.75.

2 Yenə orada, s.64.

3 T.Hacıyev. K.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983, s.29.

4 M.Həkimov. Azərbaycan aşığı ədəbiyyatı. Bakı, 1983, s.37-38.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un poetik sintaksisi" hissəsində "Dədə Qorqud" dastanının tədqiqi ilə bağlı həll edilməmiş problemlər barədə yazır: "Dədə Qorqud"da xalq idrakı və təfəkkür tərz, gözəllik və əxlaq kateqoriyaları, psixologiya və etnopsixologiya məsələləri, hərbi və sosioloji sistem, toponimiya və coğrafiya, arxitektura və s. məsələlər hələ də öz həllini gözləyir"¹. Müəllifin proqram səciyyəli həmin tezisləri qorqudşünaslıqla bağlı son tədqiqatlarda bu və ya digər şəkildə elmi həllini tapmışdır. K.Vəliyev qorqudşünasların tədqiqatlarına münasibət bildirmiş və bu kontekstdə "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetik sintaksisini tədqiq etmişdir. "Dədə Qorqud"da ritm və intonasiya, sintaktik paralelizm, bədii təyin və bədii xitablar, semantik (aktual) üzlənmə və digər problemləri təhlil süzgəcindən keçirən K.Vəliyev yeri gəldikcə antroponimik vahidlərin üslubilingvistik xüsusiyyətlərinə də münasibət bildirmişdir. Məsələn, dastandan götürülmüş "Bayandır xanın qarşısında Qaragünə oğlu Qarabudaq yay dayanıb durmuşdu. Sağ yanında Qazan oğlu Uruz durmuşdu. Sol yanında Qazılıq qoca oğlu bəy Yeynək durmuşdu", – bədii parçası barədə yazır: "Əgər mətn daxili paralelizmdə buraxılmış hissəni komponentlərin hər birinə yenidən əlavə etsək, yenə də öz paralelizmində qalar". Müəllif "Dədə Qorqud" dastanındakı həmin parçada "Bayandır xanın qarşısında" birləşməsini ortaqlıq komponent funksiyasında götürmüşdür.

"Dədə Qorqud" qəhrəmanlarının funksional epitetlə-

¹ K.Vəliyev. "Dastan poetikası". Bakı, "Yazıçı", 1984, s.69.

rində xatırlanan, göstərdiyi igidliyi, şücaəti xatırlanan, lakin boylarda bilavasitə iştirak etməyən Etil Alı, Tokuş Qoca oğlu Toğrul, Baldırı uzun Baldırşad və s. kimi antroponimlərə qorqudşünaslığın bütün istiqamətlərindən yanaşan K.Vəliyev belə nəticəyə gəlir ki, məhz həmin qəhrəmanlar "Dədə Qorqud"un bizə gəlib çatmayan əlavə boylarından xəbər verir¹. K.Vəliyev "Sözün sehri" (Bakı, 1986), "Elin yaddaşı dilin yaddaşı" (Bakı, 1988) kitablarında da "Dədə Qorqud" dastanına müraciət etmişdir. Belə ki, həmin kitablarda "al", "qut", "orğan", "ərquru" kimi sözlər etimoloji prizmadan təhlil edilmiş, türkün poetik təfəkkürü ilə bağlı olan onomastik vahidlərə münasibət bildirilmişdir.

Yazıçı Anarın qorqudşünaslar arasında xüsusi çəkisi vardır. O, "Dədə Qorqud" dastanına bir yazıçı kimi münasibət bildirərək ikiseriyalı "Dədə Qorqud" filminin ssenarisini yazmışdır. Həmin film "Dədə Qorqud"un təkçə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında daha geniş yayılmasına bir təkan vermişdir. Anar "Kitabi-Dədə Qorqud"a həsr etdiyi "Dədə Qorqud dünyası" ("Sizsiz", Bakı, 1992, s.11-94) əsərində bir filosof, tarixçi, etnoqraf, dilçi kimi görünür. "Kitabi-Dədə Qorqud" xalq həyatının ən erkən dövrlərini saysız-hesabsız təfərrüatı, ayrıntıları, çalarları ilk əks etdirən bilgilər toplusudur, bütöv bir dövrün heyranedicili zənginliyə malik ensiklopediyasıdır", – deyən Anar sanki qorqudşünasların ürək sözlərini ümumiləşdirib².

1 K.Vəliyev. "Dastan poetikası". Bakı, "Yazıçı", 1984, s.93.

2 Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz", Bakı, 1992, s.12.

Müəllifin araşdırmalarında "Dədə Qorqud" dastanındakı "qaza bənzər qızım, gəlinim" cümləsindəki "qaz" əfsanəvi Turan hökmdarı Əfrasiyabın qızı Qazla müqayisə edilir, müasir Azərbaycan toponimiyasındakı Dədə Günəş (Şamaxı), Dədəli (Ağsu, Füzuli, Xaçmaz), Bayandurlu (Tərtər), Dondar Azaplı, Dondar Quşçu (Tovuz), Dondarlı (Quba, Tovuz), Saler (Salor?) (Şəmkir), Ulaşlı (Quba), Qazançı (Göranboy), Qıpçaq (Qax) kimi yer adlarının "Kitabi-Dədə Qorqud"un personaj və motivləri ilə uyurluğu sistem şəklində səciyyələndirilir, Şəkidəki Daşüz, Qazaxdakı Daş Salahlı toponimlərindəki "daş" sözü Daş (Taş) oğuzlarla əlaqələndirilir¹. "Qanlı Qoca" antroponimindəki qanlı sözünün "qan"la deyil, "qanlı" qəbiləsi ilə bağlılığına işarə edilir. Qeyd olunan faktlar yazıçı Anarı "Kitabi-Dədə Qorqud" tariximizin təməl məsələsi – Azərbaycan xalqının mənşəyi və məskəni məsələsiylə birbaşa bağlıdır, daha doğrusu, bu məsələlərin tam dəqiqliklə açılması üçün ən etibarlı mənbə və məxəzdir qənaətinə gətirir.

Müəllif "Dədə Qorqud"un antroponimlər sisteminəki ərəb-fars mənşəli Rüstəm (Alp Rüstəm), Fatma (Boğazca Fatma), Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin adlarından başqa, qalan bütün adların oğuz adları olduğunu göstərir. Anar "Kitabi-Dədə Qorqud"un yazıya alındığı dövrdə yazılan "Qutadqu bilik" kimi əsərlərdə, XI əsr səlcuq sultanlarının adlarında "ibn", "bin" künyələrinin, "əd" artiklinin həmin dövrün ad sistemi üçün səciyyəvi olduğu

1 Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz", Bakı, 1992, s.18-64.

nu və bu tip adların "Dədə Qorqud"da işlənmədiyini dəqiq faktlarla müəyyənləşdirir. Bu da müəllifə digər arqumentlərlə yanaşı, elmi və məntiqi əsası olan "kitabın ("Kitabi-Dədə Qorqud" nəzərdə tutulur) ilk yazılma dövrüylə əldə olan nüsxələrin dövrü arasında azı minillik zaman məsafəsi var və bu on əsr ərzində islam məfkurəsi mətnə müəyyən izlər salmalıydı" fikrini söyləməyə imkan vermişdir¹. Göründüyü kimi, onomastik vahidlər, xüsusilə antroponimlər tariximizin ən qədim səhifələrini açmaq üçün dəyərli bir vasitədir.

Azərbaycan dilçiliyində "Onomastika məktəbi"nin yaradıcısı, onomalogiyaya dair orijinal məqalələr və sanballı monoqrafiyalar müəllifi kimi məşhurlaşan Afad Qurbanovun yaradıcılığında "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı onomastik vahidlər, xüsusilə antroponimlər mühüm yer tutur. Birincisi, onu qeyd etmək lazımdır ki, A.Qurbanov qədim türk antroponimlərini öyrənmək üçün "Kitabi-Dədə Qorqud"u ən dəyərli mənbə hesab edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da ata adının antroponimik modelin əvvəlində işlənməsi (Qanlı Qoca oğlu Qanturalı), ata adının ləqəblə bərabər işlənməsi (Qanlı Qoca oğlu), ləqəblərini leksik-semantik və üslubilinqvistik xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi müəllifin tədqiqatında konkret faktlarla izah edilir².

"Kitabi-Dədə Qorqud"un antroponimik sisteminə daxil olan Alp Ərən, Dəli Budaq, Dəli Domrul, Qıпчақ Məlik,

1 Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz", Bakı, 1992, s.64.

2 A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988, s.62.

Qutlu Məlik, Boyu uzun Burla xatun və s. adlardan bəhs edən Afad Qurbanov yazır: "Azərbaycan dilinin antroponimik sistemində ləqəbdən əsas ad kimi istifadə olunmuşdur. İndiyədək heç bir elmi ədəbiyyatda Dədə Qorqud, Qaraca Çoban antroponimik modellərindəki Dədə və Qaraca sözlərinin ləqəb olduğu qeyd edilməmişdir. Lakin həmin modellərin bədii mətndə yeri onların ləqəb olduğunu qəti sübut edir"¹. Göründüyü kimi, müəllif ləqəblə əsas adın sərhədini dəqiqləşdirmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Buğac, Qara Arslan, Budaq kimi antroponimlərin igidlik və qüvvətlik, Boyu uzun Burla xatun, Banıçiçək kimi adların isə incəlik və zərifliklə bağlı olması da ilk dəfə olaraq A.Qurbanovun yaradıcılığında elmi həllini tapmışdır. Müəllif "Dədə Qorqud" dastanındakı advermə ənənəsindən bəhs edərkən fikri təsdiq üçün Buğac adının verilmə səbəbinə münasibət bildirir: "Buğac şəxs adının mənşəyi "buğa" zoonimi ilə bağlıdır. Qorqud Dədə dastandakı şəxslərdən birini buğanı öldürdüyü üçün Buğac adlandırmışdır"².

S.Əlizadənin F.Zeynalovla birlikdə yazdığı "Tükənməz xəzinə" ("Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, Yazıçı, 1988, s.5-29) adlı məqalədə "Kitabi-Dədə Qorqud"un nəşri və tədqiqi tarixi, transkripsiya kimi məsələlərlə yanaşı, dastandakı antroponimik sistemdən də bəhs edilmiş, Təpəgözün adam yeməsi, Dədə Qorqudun ən böyük şaman-kahin,

1 A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988, s.226.

2 Yenə orada, s.62.

peyğəmbər səviyyəsində durması konkret faktlarla işıqlandırılmışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un 1962 və 1978-ci il nəşrlərindəki Baybura, Dəli Dondar, Dönə Bilməz Dölək uran antroponimlərini Baybörə, Dəli Dondaz, Dönəbilməz Tülək-vuran kimi yazmağı doğru hesab edən də S.Əlizadə və F.Zeynalovdur.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un 1988-ci il Bakı nəşrindəki nüsxə fərqləri və şərhlərin müəllifi S.Əlizadədir. Müəllif həmin hissədə nüsxə fərqlərini müəyyənləşdirərkən "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden və Vatikan nüsxələrini H.Araslı və M.Erginin nəşrləri ilə tutuşdurmuş, ayrı-ayrı söz və ifadələrin, həmçinin antroponimik vahidlərin dəqiq yazılışını vermişdir. Məsələn, Ürüydə (Üreydə, Ürüveydə), Bayandar (Bayındır), Tondaz (Dondar, Tundar), İlək (Elin, Eylik, İlik), Baybican (Baybecan, Pay Piçen, Baybican) və s.¹

S.Əlizadə "Kitabi-Dədə Qorqud" antroponimiyasının etimoloji əsasları məqaləsində "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərin etimologiyasını müəyyənləşdirərkən ilk növbədə Drezden və Vatikan əlyazmalarındakı yazılış formasına diqqət yetirməyi xüsusi vurğulayır. Buğac, Qılbaş, Becan//Beycan//Bican//Biçən, Beyrək//Bəryek//Beryek və digər antroponimlərin məhz qeyd olunan şəkildə oxunmasını vacib hesab edir².

1 S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, 1988, s.225-255.

2 S.Əlizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" antroponimiyasının etimoloji əsasları. Azərbaycan onomastikası problemləri, III, Bakı, 1990, s.28-29.

S.Əlizadə "O nekotorix drevnetörkskix antropo-nimax v "Kitabi-Dede Korkut") məqaləsində "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərin apelyativlərinin çox hissəsinin arxaikləşməsi, antroponimlərin oğuz-qıpçaq və karluk etnonimləri ilə bağlılığı, Bamsı antroponiminin "Alpamış"la əlaqəsi, antroponimlərdə fonetik deformasiya, Bayındır, Büğdüz Əmən, Qırxqınuq və digər antroponimlərin tarixi-etimoloji istiqamətdə təhlilinin vacibliyini xüsusi olaraq qeyd edir. "Baybura" adının bay/bəy və bura// bürü/qurd, canavar/, "Baybican" adının isə bay/bəy/ və bican//biçən (kəsən) sözləri ilə bağlı olduğunu əsaslandırır¹.

K.Abdullayev "Gizli Dədə Qorqud" (Bakı, 1991) kitabında aşkar və gizli "Dədə Qorqud", məntiqsizliklərin məntiqi, mif və yazı, mifin gücü və yazının gücsüzlüyü, mifin yasaqları, gizli Dədə Qorqud, Beyrəyin taleyi və digər məsələlərdən bəhs edərkən "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərin tarixi-etimoloji və üslubi-lingvistik prizmadan izahına da diqqət yetirmişdir.

K.Abdullayev "Dədə Qorqud" dastanındakı Basatla Təpəgözün münasibətlərini yunan mifologiyasındakı Odissey və Polifem arasındakı münasibətlərlə müqayisə edir, Təpəgözün dilindəki Qaba Ağac, Qağan Aslan adlarının Kuperin Amerika hindularının həyatından bəhs edən məşhur romanlarının qəhrəmanlarının adlarını xatırlatdığını qeyd edir.

1 S.Alizade. O nekotorix drevnetörkskix antroponimax v "Kitabi-Dede Korkut". Onomastika Uzbekistana Taşkent, 1989, s.110.

"Dədə Qorqud" dastanındakı Beyrəyin gözləri tutulan atası Baybura bəy, "Koroğlu" dastanındakı kor edilən Alı kişi, yunan mifologiyasındakı kor Tiresi, kor Edip və kor Polifem obrazlarına eyni bucaqdan baxıb onların kor edilmələri və ya kor olmaları ilə gələcək daxili – psixoloji dəyişmənin əsasının qoyulmasını fəlsəfi prizmadan şərh edən də K.Abdullayevdir¹.

Müəllif "Dədə Qorqud" dastanındakı adqoyma mərasimlərini belə ümumiləşdirir: "Ad əslində Mifin cəmiyyət üzvünə vurduğu damğadır! Və təsadüfi deyildir ki, adqoyma mərasimini – Mifi təmsil edən real qüvvə kimi Dədə Qorqud həyata keçirir. Adqoyma ilə əslində Mifin iradəsi həyata keçir. Qəhrəman dəyişməyindən, daxili dinamika-sından, inkişafından qalır"². Oğuz igidlərinin ad qazanması, ad alması da məhz bu kontekstdə izah edilir; "Əvvəl-əvvəl adsız gəzərək ad qazanmağa məcbur olub qəhrəmanlıqlar göstərən Oğuz igidləri – Buğac, Beyrək, Basat adların onların boynuna qoyduqları məsuliyyəti sanki hiss edirlər, sonrakı hərəkətlərilə bu qazandıqları adları bir daha doğruldurlar. Ad sanki onlara gələcək fəaliyyət proqramı verir"³.

K.Abdullayev göstərir ki, "Dədə Qorqud"dakı Salur Qazan, Uruz, Beyrək, Basat, Qanturalı, Yeynək, Buğac və başqaları mərdlik və qəhrəmanlıq, Boyu uzun Burla xatun

1 S.Alizade. O nekotorix drevnetörkskix antroponimax v "Kitabi-Dede Korkut". Onomastika Uzbekistana Taşkent, 1989, s.118.

2 Yenə orada, s.60.

3 K.Abdullayev. "Gizli Dədə Qorqud". Bakı, 1999, s.60.

müqəddəs ana və müqəddəs qadın, Bamsı Beyrəyin nişanlısı Banıçiçək, Qanturalının sevgilisi Sarı donlu Selcan xatun gözəllik və ləyaqət simvoludur¹.

Müəllif "Dədə Qorqud"dakı Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar, Qaragünə oğlu Qarabudaq və digər adlarla müqayisədə Salur Qazan adında ata adının Mifə bağlı ləqəblə əvəz edilməsini Mifin Qazanın yaddaşını əlindən alması, onu özünün müti etiqadçısına və öz gücünün sədaqətli təmsilçisinə çevirməsi ilə əlaqələndirir. Fikri təsdiq üçün "Salur Qazan öz adının yanındakı Salur sözü ilə sakral aləmə bağlılığını saxlayır. "Salur" – Salaur müasir osetin dilində şahin mənasını hifz edib saxlamışdır. Mifin gücü məhz bu məqamda özünü göstərir tezisi irəli sürülür". K.Abdullayev "Dədə Qorqud" dastanındakı "Yalançı oğlu Yalançı"nı "yalan-doğru", "Basatı" (Bas+at) isə "təbiət-mədəniyyət" qarşılaşdırması kontekstində izah edərkən türkün qədim etik-estetik görüşləri, mifik təsəvvürü, etnoqrafiyası və digər mənəvi dəyərlərinə istinad edir².

Ümumiyyətlə, K.Abdullayev "Gizli Dədə Qorqud" kitabında "Dədə Qorqud"dakı antroponimləri, xüsusilə Oğuz qəhrəmanlarını mifologiyaya əsaslanan qarşılaşdırmalar fonunda təhlil edir. Qəhrəmanların xarakteri və psixologiyasını da bu qarşılaşdırmalar kontekstində müəyyən edir: Dədə Qorqud – Bayındır xan, Dədə Qorqud – Dəli Qarcar, Dədə Qorqud – Beyrək və s.

1 K.Abdullayev. "Gizli Dədə Qorqud". Bakı, 1999, s.5-6, 52, 78.

2 Yenə orada, s.5-6, 52, 78.

S.Əliyarov "Tarixi-coğrafi qeydlər" adlı məqaləsində ("Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, Yazıçı, 1988, s.256-264) "Dədə Qorqud"dakı adqoyma ilə qədim türk yazılı abidələ-rindəki adqoyma mərasimlərinin eyniliyini göstərir. "Kanqlı", "Suvar", "Karluk", "Qıpçaq", "Xalac" kimi epo-nim – ləqəblərlə qədim oğuzlarda uşaqlara igidlik, qorx-mazlıq və məharətə görə 15-16 yaşlarda verilən adların fərqlərini müəyyənləşdirir, dastandakı adların islam dini ilə bağlı olmadığını əsaslandırır.

S.Əliyarova görə, türk xalqlarının əfsanəvi hökmdarı Əfrasiyabın epik adı "Alp ər Tonqa"dakı "tonqa" qaplan, "Qağan aslan" adındakı "qağan" qızmış, kükrəmiş, acıqlı mənalarında deyil, məhz "xaqan", "Alpər" adındakı "alp" imtiyazlı bəy zümrəsindən yüksəkdə tutulan titul, "Qam-ğan"dakı "qam" qədim türklərdə kahin, "qan" isə ata, "Ər, ərən" semantika baxımından kişi, əsgəri xidmətdə olan döyüşçü mənasındadır. Bu faktlar göstərir ki, S.Əliyarov antroponimik vahidlərin etimologiyasını onlarda daşlaşmış şəkildə mühafizə olunan arxaik apelyativlərə tarixi-lingvis-tik prizmadan yanaşmaqla müəyyənləşdirir.

Müəllif Bayındır xan, Salur Qazan, həmçinin eponim əsasında yaranan Balqar, Qanlı /Kanlı/, Elək//İlək, Uşun və digər antroponimləri qədim türk dövlətçilik sistemi ilə əlaqəli tədqiq etmiş, yeri gəldikcə həmin adları tarixi mən-bələrdəki uyğun adlarla müqayisə etmişdir¹.

¹ S.Əliyarov. "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", III, Bakı, 1991, s.139.

S.Əliyarov "K gpiçeskoy bioqrafii Alp Grena iz "Kni-qi Korkuta" məqaləsində Kanlı, Dondar, Uşun, Dügər və s. etnonimlərin yayılma arealından bəhs etmişdir.

S.Əliyarov "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmaları" məqaləsində isə "Dədə Qorqud" dastanındakı bir sıra söz və ifadələrin, o cümlədən antroponimik vahidlərin dəqiq oxunuşunu müəyyənləşdirmişdir. "Dədə Qorqud"dan götürülmüş "Altı başı balqar bir ər gördüm" cümləsindəki "balqar" və "ər" sözlərini etnos adı kimi etno-tarixi baxımdan "balqar//bulqar" şəklində oxumağı qanunauyğun hesab edən S.Əliyarov yazır: "VII boyda "altı başı balqar bir ər" dedikdə Azərbaycan xalqının yaranmasında iştirak edən bulqarların adı bir eponim kimi yad edilmişdir".

Müəllif "Dədə Qorqud"dakı antroponimləri etno-tarixi toplum, Oğuz dövlətçiliyi kontekstində tədqiq etmişdir. Məsələn, Qazan-Oğuz bəylərbəyi "albanlar başı", Əmən – Bəgdüz döyüşçülərinin minbaşısı, Dügər bəy-qovum döyüşçülərinin minbaşısı, Aruz bəy "qocalar", yəni daimi hakimiyyət orqanı olan hərbi müşavirlər ("ağsaqqallar") şurası üzvlərinin başçısı kimi təhlil edilir. S.Əliyarov qədim türk cəmiyyətinin etno-siyasi quruluşundakı "Müşavirlər – Ağsaqqallar Şurası"nın "Dədə Qorqud"da təzahürünü belə səciyyələndirir: "Hərbi demokratiya çağında "daimi hakimiyyət orqanı" Müşavirlər – Ağsaqqallar şurası olmuşdur. Oğuz alplarından altısı Aruz Qoca, Qazılıq Qoca, Kanqlı Qoca, Duxa Qoca, Uşun Qoca və Ənsə Qoca adını daşıyır.

Bu "qocalar" (ağsaqqallar) Oğuz döyüş təşkilatında ayrıca bir böyük kimi "doqquz qoca başı" Aruz Qocanın tabeçiliyində çıxış edirlər. Bu "qocalar" Oğuz cəmiyyətində nəsil-tayfa əyanlarının yüksək zümərəsindən idilər"¹.

S.Əliyarov Elik Qoca və Uşun Qoca antroponimlərinin V.V.Bartold, M.Ergin, O.Ş.Gökyay E.Rossi və H.Araslı tərəfindən oxunuşlarına diqqət yetirmiş, onların eponim əsasında yaranması, mənası və oxunuşunu tarixi mənbələr və tədqiqlər əsasında dəqiqləşdirmişdir.

M.Seyidovun yaradıcılığında "Dədə Qorqud" mövzusu, xüsusilə antroponimlər həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Seyidov "Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən" (Bakı, 1989) kitabının "Əski köklər" və "Köklərin, bir sıra görüşlərin və dogma dillərin çarpazlaşmasına baxış" fəsilərində yeri gəldikcə "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərdən də bəhs etmişdir. Müəllif göstərir ki, "Dədə Qorqud"dakı "Baybecan", "Ağban-Alvan vilayətindəki "Qambecan", "Abbas və Gülgəz" dastanındakı Becan adlarındakı becan//beycan sözü varlı, hakim, "qayı" etnonimi yaradıcı, yaxşıistər başlanğıc ayı, Aruz adı işıq, od kişisi, od adamı, Qazan adı ucalan, yüksələn, ululaşan, məcazi baxımdan dağlaşan adam, Salor adı (Salur nəzərdə tutulur) ucada (ola bilsin dağda) möhkəmlənmiş, istehkama çevrilmiş, ucada olan ocaq, od, od yandırılan yer, çılğın, qızğın adam, Buğac adı rəhmli, mərhəmətli, yenilməz igid,

1 S.Əliyarov. "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", III, Bakı, 1991, s.139.

Əkərək//Aqarak (Əgrək nəzərdə tutulur) uca, ulu, pak, təmiz, Bəkil adı ovçu mənasındadır.

Göründüyü kimi, mifoloq M.Seyidov "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərə daha çox tarixi-lingvistik yox, mifologiya prizmasından yanaşmışdır. Qeyd olunan antroponimlərə – onların etimoloji təhlilinə əsərin sonrakı hissələrində münasibət bildirəcəyik.

M.Seyidov "Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış" (Bakı, 1984) kitabında Dədə Qorqudu "günəş" və "od"la, Dəli Domrulu miflə, Xızırı "yaşillıq, yazın istisi, günəş"lə əlaqələndirir.

Q.Qeybullayev qədim tarixi mənbələrdəki antroponimlərlə "Dədə Qorqud"dakı antroponimləri müqayisəli şəkildə araşdıran tədqiqatçılardandır. Bu mənada müəllifin "K gtnoqenezu "azerbaydjanüev" (Baku, 1991) kitabı orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Kitabda "Dədə Qorqud" dastanındakı Kanlı – kanq+lı, Bayandur – bayan +dur, Qazan – kas//qas+an modelində izah edilir. "Dondar bəy" antroponiminin "dondarlı" etnonimi əsasında yarandığını göstərən müəllif həmin etnonim əsasında yaranan toponimlərin Qafqaz, xüsusilə Azərbaycan ərazisindəki coğrafi koordinatlarını dəqiqləşdirir. "Uruz" antroponiminin b.e.ə. I əsrdə Albaniyada Oroz, Oriz, Oruz fonetik variantlarında, xoşbəxtlik mənasında olduğunu göstərir¹.

Q.Qeybullayevin "Azərbaycanlıların etnik tarixinə

¹ Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azerbaydjanüev", Baku, "Glm", 1991, s.136, 460.

dair" /Bakı, 1994/ kitabı da diqqəti cəlb edir. Müəllif "Dədə Qorqud" dastanındakı Uruz antroponiminin apelyativinə "Araz" hidroniminin izahında da geniş münasibət bildirmişdir: "Araz" – uzun müddət bu adın mənasını tapa bilmirdilər, lakin son axtarışlarımız onun qədim türk dillərində ərəz, uras, oraz, uraz "sakit", "dinc", "xeyirxah", "xeyirli" sözləri ilə bağlı olduğunu göstərmişdir¹. Müəllif "Araz" hidroniminin apelyativi olan "uraz" sözünü və "Kür" hidroniminin apelyativini (kür – bol sulu, gur sulu, qüvvətli, sarsılmaz, məğrur) Altay – türk mənşəli, həm də şumer vahidi kimi təhlil edir².

M.Adilov və A.Paşayev "Azərbaycan onomastikası" (Bakı, 1987) kitabında Azərbaycan ad sistemindəki ata adının işlənmə tarixinin qədim olduğunu göstərərəkən fikri təsdiq üçün "Dədə Qorqud" dastanına müraciət edir və dastandakı ata adlarının əsl şəxs adları ilə yanaşı işləndiyini qeyd edirlər. Məsələn, Dirsə xan oğlu Buğac, Ulaş oğlu Salur Qazan, Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar, Qaragünə oğlu Qarabudaq və s.

Kitabda "Dədə Qorqud" dastanındakı -ca, -cıq şəkilçili Qaraca//Qaracıq Çoban, Yalncıq, Buğacıq Məlik, Boğazca Fatma, Qısırcə Yengə antroponimlərindən yalnız "Yalncıq" müəyyən atribut daşıyan şəxs adı, o biriləri isə ləqəb kimi təhlil edilir. "Qısırcə" və "Boğazca" ləqəblərində ikiqat alçalma mənaları olduğunu düzgün müəyyənləşdirən

1 Q.Qeybullayev. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, 1994, s.13.

2 Yenə orada, s.13.

müəlliflər nədənsə sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaranmasında iştirak edən, şəkilçiləşmiş qüvvətləndirici -ca ədatının rolunu qeyd etmirlər. Bu barədə M.Adilov və A.Paşayev yazır: "Qısırca (qırx oynaşlı), Boğazca ləqəblərinin kökləri ilə (qısır, boğaz sözləri əsasən heyvanlar üçün işlədilir) müasir dövrdə əzizləmə mənası bildirən -ca şəkilçisinin ifadə etdiyi məna ilə təzad təşkil edir¹. Kitabda "Dədə Qorqud" dastanındakı ləqəb funksiyalı antroponimik vahidlərin leksik-semantik qruplarından da bəhs edilmişdir.

Ə.Fərzəlinin "Dədə Qorqud yurdu" (Bakı, 1989) kitabında Azərbaycan toponimləri sistemindəki vahidlərin bir qrupu etimoloji təhlilə cəlb edilməklə bərabər, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı bəzi antroponimlərə də münasibət bildirilmişdir. Məsələn, "Dədə Qorqud" antroponimindəki "qor" od, "qut" isə xoşbəxtlik, qatı od mənasında izah edilmişdir. "Qoca" adının yaranması da "qor"la (od) əlaqələndirilir və belə bir model təklif edilir: qor + ca, yəni qorqudca, balaca Qorqud, Qorquda oxşayan. Qara, qaraca sözlərinin də "qor" (od) şəxəsindən törəmə olduğu göstərilir. Ə.Fərzəli "Dədə Qorqud"dakı Banıçiçək adını araşdırmada, "Çiçək" qadın adı və onun yaranmasından geniş bəhs edir: "Hələ XI əsrdə azərbaycanlıların anaya Çiçək deyə müraciət etdikləri mənbələrdən də bəllidir. Quba rayonundakı Çiçi kəndinin adı da elə ananın ulu Çiçək adındandır. Şəkidə, Qazaxda və Ağcabədidə bu gün də anaya Cici,

¹ M.Adilov (A.Paşayevlə birlikdə). Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987, s.29.

Ciji, Ciyi deyirlər və bunlar da ananın ulu Çiçək adını təmsil edir¹. Müəllifin antroponimlərlə bağlı olaraq verdiyimiz qeydlərini etimoloji mülahizələr adlandırmaq olar.

M.Çobanov "Osnovı Azerbaydjanskoy antroponimiki" (Baku, 1995) əsərində tarixi mənbələrdəki antroponimlərdən bəhs edərkən "Dədə Qorqud" dastanındakı adlara da münasibət bildirmişdir. Müəllif "Kitabi-Dədə Qorqud"-da 100-ə qədər antroponimin işləndiyini göstərir. Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemindəki Elxan, Qorxmaz, Dönməz, İldırım, Yanardağ kimi antroponimlərin "Dədə Qorqud" dövrü ilə səsləşdiyini əsaslandırır. M.Çobanov "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərin bir hissəsinin leksik-semantik və grammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən Buğac, Basat, Bamsı adlarının verilmə səbəblərini digər tədqiqatçılar kimi mətn əsasında dəqiqləşdirir, Bəkil-Beyrək, Aruz-Uruz, Banıçiçək-Burlaxatun adlarını ahəngdarlıqla əlaqələndirir.

Aydın Paşa "Azərbaycan şəxs adları" (Bakı, 1996) kitabında "Dədə Qorqud"-dakı Qaraca Çoban, Qabangüc, Dəmirgüc kimi antroponimləri ictimai mənalı adlar sisteminə, Qıyan Səlcuq, Qazılıq Qoca, Duxa Qoca, Qaracıq Çoban, Yüklü Qoca, Qonur Qoca və s. adları ləqəb – ad konstruksiyasında izah etmişdir. Müəllif "Boyu uzun Burlaxatun" adındakı "Burla" sözünü qurd anlamı buri (*börü* – Ə.T.) ilə əlaqələndirir. Fikrimizcə, bu izah qədim türk ad sisteminə qadın adlarının yaranma əsaslarına, formalaş-

¹ Ə.Fərzəli. "Dədə Qorqud yurdu". Bakı, 1989, s.73.

ma motivlərinə uyğun gəlmir ("Burla" antroponiminin izahında bəhs edəcəyik).

A.Paşa "Kitabi-Dədə Qorqud"un antroponimlər sisteminin rəngarəng və mürəkkəb olmasından bəhs edəndə göstərir ki, dastanlarda qəbilə adı, şəxs adı, ata adı, şəxsin oğul, ər, qayınata adı ilə adlanması, titul, ləqəb, kiçiltmə və əzizləmə adlar vardır. Bunlardan ən azı ikisi və ya bir neçəsi birlikdə şəxs adı funksiyası daşıyırdı¹. "Dədə Qorqud"-dakı "Qazan bəyin dayısı", "Qazan bəyin xatunu", "Xan qızı" kimi birləşmələri H.Arashlı tanınılma², Ə.Dəmirçizadə qeyri-rəsmi titul funksiyasında olan, qəhrəmanın əslini, nəslini, şücaətini, xidmətini bildirən epitetlər sistemi³, T.Hacıyev qəhrəmanın epitet-sifətləri, titul və xasiyyətlərinin sıralanması⁴, K.Vəliyev bədii təyinlər⁵ adlandırırsa, A.Paşa bu cür vahidləri fəxri adlar kimi izah edir⁶. Fikrimizcə, eyni dil hadisəsi baxma bucağından asılı olaraq müxtəlif terminlərlə ifadə edilsə də, onlar, əsasən, eyni xətdə birləşir.

F.Xalıqov "Folklor onomastikası" (Bakı, 1998) kitabında "Dədə Qorqud"-dakı antroponimlərə ayrıca bir fəsil həsr etməsə də, "Azərbaycan folklorunun antroponimik səciyyəsi" və "Etnik-milli onomastika" fəsilələrində "Kitabi-Də-

1 A.Paşa. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, 1996, s.38.

2 H.Arashlı. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi problemləri. Bakı, 1998, s.33.

3 Ə.Dəmirçizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959, s. 156.

4 T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.75.

5 K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, 1984, s.84-94.

6 A.Paşa. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, 1996, s.37.

də Qorqud"un antroponimlər sisteminə daxil olan bir sıra adlara tarixi-lingvistik prizmadan münasibət bildirmişdir. Müəllifin yaradıcılığında "Dədə Qorqud" dastanındakı etnoqrafik adlar, antroponimik birləşmələr, əsas və köməkçi ad kateqoriyaları uyğun dil faktları ilə əsaslandırılmışdır.

F.Xalıqovun tədqiqatında Şöklü Məlik adındakı "Şöklü" şək//şək, Qanlı Qoca adındakı "Qanlı" (kanqlı) isə kanqar//kəngər etnonimi ilə əlaqələndirilir¹. Müəllif özünə-qədərki araşdırmalara istinad edərək "İmran"ı əmin-amanlığı qoruyan, "Bəkil"i gozləmək, qorumaq, "Domrul"u narazı, incik, hirsli, tünd-məcaz, "Ulaş"ı böyük, yüksək mənalarında izah etmişdir.

F.Xalıqov "Folklor onomastikası" kitabında "Dədə Qorqud" dastanındakı ləqəblərin leksik-semantik qrupları və qrammatik xüsusiyyətlərindən də bəhs etmişdir.

Bütün bunlarla bərabər, Azərbaycan türkünün ən böyük abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı şəxs adlarının müəyyən hissəsi tədqiqat obyektini kimi bir sıra əsərlərdə də təhlilə cəlb edilmişdir. Bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Z.Sadıxovun "Azərbaycan dilində şəxs adları" namizədlik dissertasiyasında "Dədə Qorqud"da advermə, birinci igidlikdən sonra daimi qəhrəmanlıq adının verilməsi məsələlərindən bəhs edilmişdir.

A.Kuranyanın "Udin antroponimik sistemindəki türk

¹ F.Xalıqov. Folklorda adalma motivləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, Bakı, 1995, s.20.

şəxs adları" namizədlik dissertasiyasında (Bakı, 1975) "Kitabi-Dədə Qorqud" və udin ad sistemindəki oxşar antroponimlərin səciyyəvi cəhətləri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Ə.Quliyevin "Orxon-Yenisey abidələri" və "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı antroponimlərin tipoloji xüsusiyyətləri" məqaləsində hər iki abidədəki eyni apelyativli, xüsusilə eyni motivli antroponimlərin leksik-semantik qrupları müqayisə edilir¹.

F.Cəlilovun "Praq Azərbaycan teonimləri" məqaləsində "Dədə Qorqud" bahadırı Qazan xanın onqonu "Tulu quşu" birləşməsindəki "tulu" sözünün udin dilində quş anlamında mühafizəsindən, Qam-qan (Kam xan) və Qam büre (Kam büre) adlarının "Qam" teonimi ilə bağlılığından, Qorqud adının "od tanrısı", "xoşbəxtlik odu" anlamında olmasından bəhs edilir².

İ.Cəfərovun "Azərbaycanın türk mənşəli etnohidronimləri" namizədlik dissertasiyasında (Bakı, 1988) "Dədə Qorqud" dastanındakı Uran, Uruz, Qanlı antroponimlərinin Azərbaycan etnohidronimləri sistemində mühafizə olunması əsaslandırılır.

Ç.Hüseynzadənin "Orta əsr ərəbdilli mənbələrdə türk mənşəli antroponimlər" namizədlik dissertasiyasında (Ba-

1 Ə.Quliyev. Orxon-Yenisey abidələri və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı antroponimlərin tipoloji xüsusiyyətləri. Azərbaycan onomastikası problemləri. I, Bakı, 1986, s.42-44.

2 F.Cəlilov. Praq Azərbaycan teonimləri. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri, Bakı, 1998, s.93-101.

kı, 1988) "Dədə Qorqud"dakı Arslan, Buğac, Qaraca kimi antroponimlər həmin mənbələrdəki adlarla müqayisəli şəkkildə tədqiq edilir.

K.Bəşirovun "Ulaş oğlu Salur Qazan antroponimi" məqaləsində "Ulaş" ulu (böyük, yüksək), ulaşmaq (qovuşmaq, birləşmək), ulus (el, oba), ulamaq (böyümək), "Salur" hündür, uca, "Qazan" isə uca, yüksək şəxs mənasında izah edilmişdir¹.

D.İsmayılovanın "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin şəxs adı haqqında" məqaləsində "Qəflət" adı ərəb mənşəli apelyativ əsasında formalaşan antroponim kimi yox, qoqar // quqar etnonimi əsasında yaranan antroponim kimi araşdırılır².

İ.Şıxıyevanın "KDQ-də şəxs adlarının linqvistik xüsusiyyətləri" məqaləsində "Dədə Qorqud"dakı antroponimlər mənşəyinə görə qruplaşdırılır. Müəllifin fikrincə, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı 77 şəxs adından 50-si türk, 24-ü ərəb, 2-si isə fars mənşəlidir³.

S.Mehdiyevanın "Xan, bəy titullarının inkişafı tarixindən" (yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarının materialları əsasında)" məqaləsində "xanım" və "bəyim" titullarının izahı ilə yanaşı, "Beyrək" antroponiminə də

1 K.Bəşirov. "Ulaş oğlu Salur Qazan antroponimi". Azərbaycan onomastikası problemləri, IV, Bakı, 1993, s.74-76.

2 D.İsmayılova. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin şəxs adı haqqında". Azərbaycanın onomastikası problemləri. IV, Bakı, 1993, s.177-178.

3 İ.Şıxıyeva. KDQ-də şəxs adlarının linqvistik xüsusiyyətləri. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı problemləri, Bakı, 1993, s.111.

münasibət bildirilmişdir. Müəllifə görə, qrammatik cəhətdən "Bəy+rək" quruluşuna malik olan bu söz bəy kökü ilə sifətin çoxaltma dərəcəsinin göstəricisi raq//rək formantının birləşməsindən əmələ gəlmişdir¹.

H.Məmmədlinin "Dədəm Qorqud gəzən yerdi bu yerlər" (Bakı, 1999) kitabında "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin nəşri və tədqiqi tarixi, Dədə Qorqudun şəxsiyyəti və soykökü haqqında, qaynaqlarda sazın sözü və özü, "Kitabi-Dədə Qorqud" xalqımızın qəhrəmanlıq tarixidir, "Kitabi-Dədə Qorqud"un bibliografiyası kimi məsələlərlə yanaşı, "Dədə Qorqud" dastanı ilə səsləşən toponimlərdən də bəhs edilmişdir.

S.Əlizadə 1989-cu ildə çap etdirdiyi "O nekotorix drevnetörkskix antroponimax v "Kitabi-Dede Korkut" məqaləsində göstərir ki, Oğuz, Alp Ərən, Dönəbilməz, Düləkuran, Uruz, Baybura, Baybican, Bayındır, Bamsı Beyrək, Bügdüz Əmən, Qazan, Qazılıq qoca, Qanlı qoca, Qorqud, Qırxqınuq, Dəli Dondar, Dirsə, Ənsə qoca oğlu Oqçı, Əgrək antroponimləri xüsusi maraq doğurur və tarixi-etimoloji istiqamətdə tədqiqini gözləyir². "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı antroponimlərin türkologiyada tədqiqi tarixi ilə bağlı təqdim etdiyimiz mənbə və izahlar da təsdiq edir ki, dastandakı antroponimlər kompleks və sistemli şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilməmişdir.

1 S.Mehdiyeva. "Xan, bəy titul adlarının inkişafı tarixindən". Azərbaycan onomastikası problemləri, V, Bakı, 1995, s.21-23.

2 S.Alizade. "O nekotorix drevnetörkskix antroponimax v "Kitabi-Dede Korkut". Onomastika Uzbekistana. Taşkent, 1989, s.110.

VI FƏSİL

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DASTANINDAKI ANTROPONİMLƏRİN ETİMOLOGİYASI

"Kitabi-Dədə Qorqud"da işlədilən antroponimlərin sayı və mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər vardır. M.Erginin fikrincə, "Hekayələrdəki şəxs adlarının çoxu müsəlman adı deyil və "kam"/qam/ kimi şamanist ünsürləri daşımadadır. Bu adların bir qismi Oğuz boylarının adları olub. Qəhrəmanların Oğuz boylarını təmsil etdikləri anlaşılmalıdır¹. Yazıçı Anara görə, "Dədə Qorqud" boylarında adları çəkilən yüzə yaxın adamdan yalnız üçünün adı ərəb-fars mənşəlidir². Ş.Cəmşidov yazır: "Qəhrəmanların demək olar ki, 99 faizinin adı türk – Azərbaycan adlarıdır. Ümumiyyətlə, təxmini hesablamaya görə, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı sözlərin 85 faizi azərbaycanca, 9 faizi fars, 6 faizi ərəbcədir. Əsas qəhrəmanlardan ancaq 3 ad: Şirşəmsəddin, İmran və Rüstəm adları ərəbcə-farscadır. Müqəddəs şəxslər və Uridə, Fatma, Zübeydə, Zalixa kimi adlar isə epizodik ad olub, əsas qəhrəmanlar silsiləsinə daxil deyildir"³. İ.Şıxıyevanın statistik hesablamalarına görə, "Dədə Qorqud"da iş-

1 M.Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.55.

2 Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz", Bakı, 1992, s.64.

3 S.Cəmşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. "Azərbaycan onomastikası problemləri", I, Bakı, 1986, s.111 .

lədilən 77 şəxs adından 50-si türk, 24-ü ərəb və 2-si fars mənşəlidir¹. M.Çobanov da "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlədilən 100-ə yaxın antroponimin, əsasən, türk mənşəli vahidlər olduğunu göstərir².

Statistik hesablamalardakı müəyyən fərqlər nəzərə alınmazsa, "Dədə Qorqud"da 100-ə yaxın antroponimin işlədilməsi faktı, şübhəsiz ki, doğrudur. "Dədə Qorqud"dakı antroponimləri işlədilmə məqamları baxımından 10 istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

1. Müqəddimədə işlədilən antroponimlər (Məhəmməd, Həsən, Hüseyin, Əli, Əbubəkr, Yetər, Zəlixə, Zübeydə, Ürüydə və s.);

2. Oğuz qəhrəmanlarının adları (Qazan, Qaragünə, Qarabudaq, Qanturalı, Buğac, Beyrək və s.);

3. Qəhrəmanın bütöv ad konstruksiyasında işlədilən ata adları (Duxa Qoca – Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul);

4. Oğuz qəhrəmanlarının dilində işlədilən dini adlar (Məhəmməd, Həsən, Hüseyin və s.);

5. Oğuz qadınları (Burlaxatun, Banıçıçək və s.);

6. Aşağı təbəqə nümayəndələrinin adları (Qaraca Çoban, Qabangüci, Dəmirgüci və s.);

7. Oğuz qəhrəmanlarının bədii təyinlərində işlədilən adlar (İlək Qoca oğlu Alp Ərənin bədii təyininə – Ağ Məlik Çəsmə qızı – Ağ Məliyin Çəsmə qızı).

1 İ.Şıxıyeva. KĐQ-də şəxslər adlarının linqvostatik xüsusiyyətləri. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı problemləri". Bakı, 1993, s.111.

2 M.Çobanov. Osnovı Azerbaydjanskoy antroponimiki. Bakı, 1995, s.154.

1 Q.Qeybullayev. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992, s.22.

8. Adları türk, özləri Oğuz düşməni, kafir kimi işlədilən adlar (Qara Tükən Məlik, Buğacıq Məlik, Şöklü Məlik və s.);

9. Titullar (alp, bəy, bəylər bəyi, sultan, məlik, çavuş və s.);

10. Əslində qeyri-real, mifik olub, ancaq real ad kimi işlədilənlər (Pəri qızı, Əzrayıl, Xızır).

Təqdim etdiyimiz qruplara daxil olan antroponimik vahidlər yaranma əsaslarına görə igidlik, şöhrətlilik, gözəllik, dini-mifoloji, eponim və digər məzmunlu adlardır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un antroponimlər sistemindəki kişi adlarında (Baybura, Basat, Buğac) ən qədim türklərdə olduğu kimi igidlik, qorxmazlıq, qadın adlarında (Banıçıçək, Selcan) isə gözəllik motivi əsasında formalaşma daha qabarıq nəzərə çarpır.

Alban (türk) antroponimlərinin mənasından bəhs edən Q.Qeybullayev göstərir ki, qədim türklərdə (demək, o cümlədən qədim albanlarda) oğlan uşağına ad qoyduqda böyüyəndən sonra onun *ağıllı, xoşbəxt, igid, yaxşı el başçısı, sərrast atıcı, sağlam bədənli* olması əsas yer tuturdu¹. Türkün ensiklopediyası hesab olunan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında advermə ənənələri ilə yanaşı, övladı igid, qorxmaz, yenilməz görmək istəyi, demək olar ki, hər boyda təsvir edilmişdir. Məsələn, "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyı bəyan edər, xanım hey!" boyunda:

¹ Q.Qeybullayev. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992, s.22.

*Tayım Uruzu gördüm, –
Baş kəsübdür, qan döküpdür,
Çöldi alubdur, ad qazanıbdır.
Qarşum ələ baqduğımda səni gördüm,
On altı yaş yaşladın,
Yay çəkmədün, ox atmadın,
Baş kəsmədün, qan tökmədün.
Qanlı oğuz içində çöldi almadın.*

"Dədə Qorqud"dakı gözəllik motivli qadın adları türk təfəkkürünün nadir inciləridir. Təsadüfi deyildir ki, türkün qadını gözəl görmək istəyi təkcə onun adında deyil, həm də bədii portretində ifadə edilmişdir:

*Bərü gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıxub yürüyəndə səlvi boylum!
Topuğunda sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!*

Bu bədii portret cizgiləri türk estetik görüşlərinin zənginliyindən xəbər verən zərrəciklərdir. Çünki "Dədə Qorqud" dünyası möcüzəli bir zirvədir. "Ən cəlğın ehtirasların və incə hisslərin, ən xəfif duyğuların, ziddiyyətli insan münasibətlərinin və zərif təbiət təsvirlərinin, igidliyin və cəmərdliyin, xəyanətin və satqınlığın, məhəbbətin və ölümün, qəzəbin və gülüşün, şadlığın və ələmin qaynayıb-qarıdığı bir dünyadır Dədə Qorqud" dünyası"¹.

¹ Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz", Bakı, 1992, s.12.

"Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərin tədqiqi tarixi, mənşəyi, işlədilmə məqamları və leksik-semantik qruplarına qısa nəzər göstərir ki, dastandakı antroponimlərdə türkün tarixi, etnoqrafiyası, etik və estetik görüşləri, müasir türk toponimləri sisteminə daxil olan bir sıra vahidlərin koordinatları, dini-mifoloji təsəvvürləri yaşayır. K.Vəliyev göstərir: "Dədə Qorqud"da xalq idrakı və təfəkkür tərz, gözəllik və əxlaq kateqoriyaları, psixologiya və etnopsixologiya məsələləri, hərbi və sosioloji sistem, toponimiya və coğrafiya, arxitektura və s. məsələlər hələ də öz həllini gözləyir"¹. Proqram səciyyəli bu tezislərin reallaşdırılmasında digər tədqiqatlarla yanaşı, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı antroponimlərin tarixi-etimoloji istiqamətdə təhlili də mühüm rol oynaya bilər.

"Dədə Qorqud"dakı antroponimlər Azərbaycan türkünün qədim dövlətçilik sistemi strukturlarının müəyyənləşdirilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bayındır xan – "Xanlar xanı", "padşah titulu ilə" çıxış edir². Qazan xan – İç və Daş oğuzların bəylərbəyidir³. O, Xanlar xanı Bayındırın bəylərbəyisi kimi Xaqanın müavini hesab olunur⁴, Qazılıq Qoca – Bayındır xanın vəziridir⁵. Oğuz alpla-

1 K.Vəliyev. Dastan poetikası. Bakı, "Yazıçı", 1984, s.17.

2 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.259.

3 M.Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.24.

4 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.261.

5 M.Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.24.

rından Aruz Qoca, Qazılıq Qoca, Kanqlı Qoca, Duxa Qoca, Uşun Qoca, Ənsə Qoca hərbi demokratiya çağında "daimi hakimiyyət orqanı" – Müşavirlər Ağsaqqallar Şurasının üzvləridir¹, Aruz Qoca, Əmən, Alp Rüstəm, Dülək Eren (Dülək Vuran) Taş (Daş) Oğuz bəyləri, Qaragünə, Ters uzamış (Tərsuzamış), Oxçu İç Oğuz bəyləridir². Bamsı Beyrək, Qıyan oğlu Səlcuq, Qaragünə oğlu Qarabudaq və Aruz Qoca – "İnağ bəyləri" zümrəsinə daxil edilməlidir, çünki "av avlamaq, quş quşlamaq" istəyən hərbi başçının təklifini onlar "məsləhətdir" söyləməklə rəsmən bəyənirlər³. S.Əliyarov İnağ bəyləri – Məşvərət bəyləri adlanan bir arxaik siyasi institutu tarixi faktları qarşılaşdırmaqla üzə çıxarmışdır⁴. Oğuz hərbi təşkilatında qəhrəmanların vəzifə bölgüsü: Bəgdüz – döyüşçülərin minbaşısı, Dügər bəy – qovum döyüşçülərin minbaşısıdır⁵. Qılbaş – ictimai adamdır, dövlət məmurudur, Qazanın ən yaxın xidmətçisidir, Qazan onu eşidir və fikirləri ilə hesablaşır⁶. "Qılbaş" "qulbaş" (qulların başçısı) titulumunun fonetik deformasiyası hesab oluna bilər. Qaraca Çoban – aşağı təbəqə nümayəndəsi olsa da, igidliyə görə əmiraxur (ilxıçılardan başçısı) vəzi-

1 S.Əliyarov. "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", III, Bakı, 1991, s.150.

2 M.Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.24.

3 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, 1988, s.262.

4 Yenə orada, s.262.

5 S.Əliyarov. "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", III, Bakı, 1991, s.144.

6 S.Cəmişidov. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1977, s.95.

fəsi alır. Savqan Sarı – Qazan xanın divanında "savçı", "qasid" vəzifəsindədir fikrini söyləmək mümkündür (geniş məlumat üçün "Savqan Sarı" antroponiminin izahına bax!). Bəkil – Oğuz bəylər bəyliyiinin Gürcüstan sərhədində qarovulçusudur. Şahinçibaşı – dastanda əsl adı işlədilməyən şəxsin tituludur, ov ovlayan quşlara qulluq edən adam mənasındadır. Qabangüci, Dəmirgüci, Qısırca, Boğazca – Qazanın bəylər bəyliyində aşağı təbəqə nümayəndələridir.

"Dədə Qorqud" dastanı üzrə yuxarıda təqdim etdiyimiz antroponimlər dastandakı dini – mifoloji adlar və düşmən, kafir kimi işlədilən adlardan başqa, demək olar ki, dastanın bütöv antroponimlər sistemini əhatə edə bilir. Həmin adları daşıyanlar Oğuz dövlətinin strukturlarında müəyyən vəzifə sahibidirlər. Konkret desək, xan, bəylər bəyi, Ağsaqqallar Şurası və hərbi təşkilat üzvləri, inəg bəyləri, qulbaşı (qul başçısı), şahinçibaşı, qasid, qarovulçu funksiyasını yerinə yetirirlər. Bu strukturun ən yüksək pilləsində Xanlar xanı Bayındırın durması V.V.Bartold, M.Ergin, S.Əliyarov və başqaları tərəfindən təsdiqlənmişdir. Yazıçı Anar O.Əfəndiyevə əsaslanaraq göstərir ki, Əbu-bəkr Tehraninin (XVI əsr) "Kitabi Diyarbəkriyyə" əsərində Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin şəcərəsində Bayandur xan onun 53-cü babası hesab olunur¹. Həmin şəcərəyə istinad edən müəllif Bayandurdan Uzun Həsənə qədər keçən nəsillər arasında Bəkdüz xan, Bayat xan, Salur xan, Biləkan (Beyləkan) və başqa adların maraq doğurduğunu

1 Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz", Bakı, 1992, s.21.

qeyd edir¹. Anarın Əbubəkr Tehraninin "Kitabi Diyarbəkrriyyə" əsərində Bayandır xan haqqında olan məlumatı tarixçi O.Əfəndiyevin tərcüməsilə verməsi Bayandırın tarixi şəxsiyyət olduğunu təsdiqləyən dəyərli faktlardır. Tərcümədə göstərilir: "Padşah Bayandur xan ("Kitabi-Dədə Qorqud"da da Bayandur xanı padşah adlandırırlar – Anar) İran, Turan, Rum, Şam, Misir, İfrənc, Xəta, Dəşti Qıpçağı istila etdi; Qarabağ qışlağı və Göyçə dəniz yaylaqlarında böyük qurultay çağırırdı². "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı igidlərin gerçək tarixi dünya ilə əlaqəsinə münasibət bildirən M.Seyidov yazır: "Bizcə, Dədə Qorqud" boylarının baş igidləri, baş obrazları epik və gerçək tarixi dünyaya bağlıdır. Onlara belə yanaşdıqda bir sıra obrazların kökü – geni göz qarşısına gəlir və beləliklə də, əsəri, eposu yaradan xalqın mifik, fəlsəfi, bədii təfəkkürünün hansı qatda durduğu daha aydın olur"³. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, türkün dastanlaşmış tarixini mühafizə edən "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı ad və titulları geniş planda tədqiq etmədən qədim türk dövlətçilik sistemi strukturlarını, daha dəqiq desək, onun siyasi tarixini dəqiqləşdirmək mümkün deyildir. Çünki həmin antroponimlərdə siyasi tariximiz daşlaşmış vəziyyətdədir.

Azərbaycan türkünün etnogenetik tarixində aparıcı rol oynamış Kanqlı, Uşun, Elik, Qıpçaq, Dondar, Salur kimi et-

1 Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz", Bakı, 1992, s.21.

2 Yenə orada, s.21.

3 M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.216.

nonimlər "Kitabi-Dədə Qorqud"un antroponimlər sistemində eponim – ləqəb funksiyasındadır. Həmin etnonimlərin Azərbaycan toponimləri sistemində eyni və ya müəyyən fonetik deformasiyalarla işlənməsi A.Qurbanov, Q.Qeybullayev, Anar, T. Hacıyev, Ş.Cəmşidov, T.Əhmədov və başqaları tərəfindən tutarlı faktlarla təsdiqlənmişdir. Deməli, eponim-ləqəblərin tarixi-etimoloji prizmadan təhlili, həm də etnogenezimizin tədqiqidir.

"Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərin tədqiqi tarixindən bəhs edərkən göstərdik ki, Anar, Ş.Cəmşidov, Q.Qeybullayev, M.Həkimov və başqaları müasir Azərbaycan, Gürcüstan və erməni tapdağında inləyən, indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin bir hissəsinin məhz "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı antroponimlər əsasında yarandığını, onlarla səsləşdiyini əsaslandırmışlar. Deməli, "Dədə Qorqud"da işlədilən antroponimlər türkün etnik-coğrafi koordinatlarını yaşadır.

Epik tariximizi daşlaşmış şəkildə yaşadan "Kitabi-Dədə Qorqud"un hər cümləsi, həm də poetik təfəkkürümüzün zənginliyini təsdiq edir. Digər poetik göstəricilər kimi "Dədə Qorqud"dakı antroponimlər də türkün poetik təfəkkürünü yaşadır. Dastanın antroponimlər sistemində üslubi-linqvistik prizmadan baxılırsa, türk təfəkkürünün süzgəcindən keçmiş antroponimlərdə dərin fəlsəfi-psixoloji məna ilə yanaşı, emosionallıq, ekspressivlik və ahəngdarlığın qaynayıb-qarışmış şəkildə olduğu aydınlaşar. Bəzi

faktlara müraciət edək. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı 100-ə yaxın antroponimdən 60-a qədəri "a", "b", "q", "d", "y" səsləri ilə başlayır. "A" ilə başlayan antroponimlər (*Aruz, Ağ Məlik, Alb Ərən, Arşın, Ayna Mələk*), "b" ilə başlayanlar (*Bayandır, Baybura, Bamsı Beyrək, Bəkil, Basat, Buğac, Buğacıq, Bəgdüz, Bunlu, Baybecan, Banıçiçək, Burla*), "q" ilə başlayanlar (*Qorqud, Qazan, Qamğan, Qanturalı, Qabangüci, Qalmış, Qapağan, Qaragünə, Qəflət Qoca, Qarabudaq, Qazılıq Qoca, Qarçar, Qara Tükən, Qutluq, Qaraçəkür, Qırxqınuq, Qıyan, Qılbaş, Qıpçaq Məlik, Qanlı Qoca, Qutlu, Qonur Qoca, Qısırca, Qaraca*), "d" ilə başlayanlar (*Duxa, Dirsə, Domrul, Dəmirgüci, Dönəbilməz, Dülək Uran, Dəpəgöz, Dözən, Dəmür Donlu Mamaq, Dirək*), "y" səsi ilə başlayanlar (*Yegnək, Yapağlu, Yalançı, Yırtacuq, Yağrınıcı, Yayxan*). Qorqudşünaslıqda təsdiq edilmişdir ki, Xanlar xanı Bayındır dastanda az görünə belə, "Dədə Qorqud"un bütöv strukturu, əsasən, üç şəxs – Dədə Qorqud, Bayındır və Qazanın üzərində qurulub. "Kitabi-Dədə Qorqud"un antroponimlər sistemində "b" ilə başlayan antroponimlərin sayı 12, "q" ilə başlayanların sayı isə 24-dür. Başda Bayındır olmaqla "b" ilə başlayan adların sayı 12-dir. "Q" ilə başlayanları Qorqud və Qazan adlarına görə 2 yerə bölsək, 12 ədədi alınır. Deməli, "Kitabi-Dədə Qorqud"un antroponimlər sistemində "b" və "q" səsləri ilə başlayan antroponimlər üç şəxsin arasında bərabər paylanmış olur. Bu, bəlkə də, Oğuz yurdunun ən müdrik şəxsiyyəti, ən aqıl qocası Dədə Qorqudun, Xanlar

xanı Bayındırın, yurdun ən igid, ən böyük qəhrəmanı Qazanın şöhrəti ilə bağlıdır. Təsadüfi olaraq apardığımız həmin statistik hesablamalar dastanının poetik struktur baxımından bir xətdə birləşdiyini təsdiqləyən faktlar sırasına daxil edilə bilər.

Ş.Cəmşidov göstərir ki, "Dədə Qorqud" dastanında oğul adları səslənməsinə görə ata adları ilə uzlaşdırılır. Məsələn, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul¹. E.Əlibəyzadə də "Dədə Qorqud"dakı Qaragünə oğlu Qarabudaq, Yalançı oğlu Yalançıq, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Baybura oğlu Beyrək antroponimlərində ata və oğul adlarının ahəngdarlıq əsasında yarandığını qeyd edir².

Bu izahlara Bayındır qızı Burla xatun, Baybican qızı Banıçıçək, həmçinin "lək" hecasının ahəngdarlığı xəttində birləşən İlək Qoca oğlu Dülək Uran antroponimlərini də əlavə etsək, "Kitabi-Dədə Qorqud"un antroponimlər sistemindeki ata və oğul adlarının əksəriyyətinin səslənmə, ahəngdarlıq baxımından bir-birinə uyğun olduğu və bir sistem təşkil etdiyi məlum olar.

Beyrək, Əgrək, Səgrək, Yegnək, İlək, Dülək, Dirək kimi antroponimlər "Dədə Qorqud"un ayrı-ayrı boylarında işlədilsə də, semantik tutum baxımından müxtəlif məzmunlu olsa da, son hecalarının, konkret desək, "rək", "nək", "lək" hecalarının ahəngdarlığı xəttində birləşir. Bu isə

1 Ş.Cəmşidov. "Kit.əbi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. "Azərbaycan onomastikası problemləri", I, Bakı, 1986, s.261.

2 E.Əlibəyzadə. Azərbaycan antroponimiyasında alliterasiya. Azərbaycan onomastika problemləri, I, Bakı, 1986, s.264 .

həmin hecalardakı "ək" hissəsinin eyniliyi və m, n, r sonor samit uyğunluğu ilə bağlıdır.

"Dədə Qorqud" dastanında bir sıra antroponimlərin apelyativləri həmin antroponimlərin bədii təyinlərindəki söz və ifadələrdə təkrar edilir. Antroponimlərin ilk səsi bədii təyinlərindəki söz və ifadələrin bir qisminin ilk səsi ilə həmahənglik təşkil edir. Bu da melodiklik, ahəngdarlıq yaratmağa xidmət edir. Məsələn, *"Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiginin yapuğu olan, acığı tutanda qara taşı kül eyləyən, bığın ənsəsində yedi yerdə dügən, ərənlər əvrəni, Qazan bəgin qartaşı Qaragünə çapar yetdi"*.

Göründüyü kimi, "Qaragünə" antroponimindəki qara apelyativi Qaradərə, qara buğa, qara taş vahidlərində eynilə işlədilmişdir. Həmin apelyativin ilk səsi, konkret desək, "q" səsi Qazan və qartaş sözlərindəki "q" ilə həmahənglik təşkil edir. Bu cür təkrar və alliterasiyalar "Kitabi-Dədə Qorqud" nəsrinin poetikliyini təsdiqləyən element-lərdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dakı antroponimlər dil tariximizin bir sıra səciyyəvi cəhətlərini yaşatmaq baxımından da dəyərlidir. Dastandakı antroponimik vahidlərin bir hissəsinin apelyativi müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənirsə (Banıççək – çiçək, Çəşmə – çeşmə, Buğac – buğa, Dəmirgüci – dəmir, güc), digər hissəsinin apelyativi arxaikləşmişdir (Baybura – bura//börü-qurd, Duxa – Tokak-tok (vur, döy), Bunlu – "bun" – dərd – kədər, qayğı – qüssə, Yegnək – yeg – yaxşı). Antroponimlərdəki şəkilçi morfemlərinin bəziləri müasir ədəbi dilimizdə eynilə (Qutlu – -lı⁴, Yalançı – -çı⁴,

Qaraca – -ca²), bəziləri isə müəyyən fonetik deformasiyalarla işlənməkdədir (Savqan – qan (-an), Dirsə, Ənsə – -sə (-çı⁴). "Dədə Qorqud" dastanındakı bir sıra mürəkkəb quruluşlu antroponimik vahidlər II növ təyini söz birləşmələri və təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin inkişafı əsasında yaranmışdır (Qabangüci, Dəmirgüci; At ağuzlu Uruz Qoca). Həmin konstruksiyaların inkişafı əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu antroponimlər müasir türk ad sistemində də aparıcı mövqedədir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un antroponimik konstruksiyalarında I növ təyini söz birləşmələri (*Duxa Qoca, Yapağlu Qoca, Qaraca Çoban*), II növ təyini söz birləşmələri (*Qamğan oğlu, Ulaş oğlu, Bəglər başı, xanlar xanı*) və təyini söz birləşmələri konstruksiyalarına daxil olmayan ismi birləşmələr (***Biği qanlı** Bəgdüz əmən, **Boyu uzun** Burla xatun, **Sarı tonlu** Selcan xatun*), əsasən, müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimidir.

Təqdim etdiyimiz qeydlərdən bir daha aydın oldu ki, "Dədə Qorqud"dakı antroponimlər siyasi və etnogenetik tariximizi, etnoqrafiyamızı, dil tariximizi, poetik təfəkkürümüzü, etik-estetik görüşlərimizi yaşatmaq və əks etdirmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərin tarixi-etimoloji istiqamətdə geniş və sistemli tədqiqi vacib məsələlərdəndir.

Dastandakı antroponimləri tarixi-etimoloji prizmadan tədqiq edərkən aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Antroponimlərin düzgün oxunuşuna diqqət yetirilməli. Bu prosesdə "Dədə Qorqud"un O.Ş.Gökyay, H.Araslı, M.Ergin, F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən çap olunan nəşrləri ilə Drezden və Vatikan nüsxələri qarşılaşdırılmalı, yeri gəldikcə V.V.Bartoldun tərcüməsinə istinad edilməli;

2. Antroponimlərin dastanda işlədilmə yeri dəqiqləşdirilməli;

3. Dastandakı antroponimlər müxtəlif tarixi mənbələr, həmçinin Orxon-Yenisey abidələri və müasir türk dillərində olan uyğun adlarla müqayisə edilməli;

4. Antroponim yaratmada iştirak edən apelyativin leksik mənası dəqiqləşdirilməli, apelyativin arxaikliyi, müasir türk dillərində, xüsusilə Azərbaycan türkcəsində işləklilik dərəcəsi müəyyənləşdirilməli;

5. Antroponimlərin yaranma motivi onun apelyativi və həmin adı daşıyan şəxsin dastandakı funksiyası ilə əlaqələndirilməli;

6. Leksik-semantik mənası birbaşa qavranılmayan antroponimlərin apelyativlərinə dilimizin ən azı XI əsrə qədərki tarixi prizmasından yanaşılmalı;

7. Tədqiqatçıların "Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərlə bağlı olan izahlarına diqqətlə yanaşılmalı. Həmin izahların dəqiqliyi və ya qeyri-dəqiqliyi faktlarla əsaslandırılmalı;

8. Qədim türk ad sistemindəki antroponimlərin daha çox hansı motivlər əsasında yarandığına istinad edilməli;

9. Komponentlərin yerdəyişməsi əsasında formalaşan

antroponimlər Orxon-Yenisey abidələrindəki uyğun adlarla müqayisə edilməli;

10. Antroponimlərin sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu olduğu, həmçinin hansı söz birləşmələri əsasında yarandığı dəqiqləşdirilməli;

11. Əsl şəxs adı ilə onun ləqəbi arasındakı fonetik və semantik oxşarlıqlar müəyyənləşdirilməli;

12. Yeri gəldikcə ata adı ilə oğul adının səslənmə və semantik tutum baxımından yaxınlığına diqqət yetirilməli.

Ağ Məlik Çəsmə qızı. II boyda İlək qoca oğlu Alb Ərənin bədii təyininə işlədilmişdir. "...Ağ Məlik Çəsmə qızına nikah edən Sufi Sandal Məlikə qan qusdırən, qırq cübbə bürünüb otuz yedi qələ bəyinin məhbub qızlarını çalub birbir boynın qucan, yüzində-todayında öpən İlək qoca oğlu Alb Ərən çapar yetdi". Oğuz yurduna düşmə, kafir kimi işlədilən adlar sırasına daxil olan "Ağ Məlik" antroponimi ata adı kimi qızının adı ilə bərabər işlədilmişdir (*Ağ Məlik Çəsmə qızı – Ağ Məliyin Çəsmə qızı*). Digər tərəfdən, İlək qoca oğlu Alb Ərənin bədii təyininə məlum olur ki, onun qan qusdurduğu sufi Sandal Məliyin qayınatası Ağ Məlikdir.

"Dədə Qorqud" dastanında ata adları, əsasən, bütöv ad konstruksiyasında 1-ci şəxs adının yanında işlənmişdir. Məsələn, Ulaş oğlu Salur Qazan, Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul, Baybecan qızı Banuçiçək və s. "Ağ Məlik Çəsmə qızı" antroponimik modelində isə ata adı əvvəldə işlənsə də, ata adını müəyyənləşdirən söz kimi "qızı" vahidi "Ağ

Məlik" adının yanında işlənməmişdir". Məlumdur ki, ata adı ayrılıqda əsl şəxs adıdır. Əsl şəxs adından sonra "oğlu" və "qızı" sözləri işləndə o adın ata adı olması müəyyənləşir¹. Buradan belə nəticə alınır ki, Çəsmə Ağ Məliyin yox, Ağ Məlik Çəsmənin qızıdır. Əslində isə əksinədir, yəni Çəsmə Ağ Məliyin qızıdır. Bu, həmin adların semantikasına ilə asanlıqla müəyyənləşir. Belə ki, "Ağ Məlik" adındakı "məlik" titulu qadınlar yox, kişilər daşımışdır (Şöklü Məlik, Sufi Sandal Məlik, Buğacığ Məlik və s.). Fars mənşəli "bulaq", yerdən qaynayıb çıxan axar su; duruluq, təmizlik anlamı çəsmə apelyativi əsasında yaranan antroponim (Çəsmə) isə semantika və motivləşmə baxımından türk ad sistemindəki qadın adlarına uyğundur. "Ağ Məlik Çəsmə qızı" antroponimik modelinə olduğu kimi yanaşırsa, "Ağ Məlik" I növ, "Çəsmə qızı" isə II növ təyini söz birləşməsi konstruksiyasında götürülməlidir. Həmin adlara antroponimik modeldəki sırası baxımından deyil, leksik-semantik prizmadan yanaşırsa, I növ təyini söz birləşməsi konstruksiyasında olan "Ağ Məlik" adının ata adını müəyyənləşdirən "qızı" sözü ilə bərabər II növ təyini söz birləşməsi konstruksiyasında olduğu, "Çəsmə" adının isə həmin birləşmənin arasına artırıldığı məlum olar. Bu isə dilimizin sintaktik konstruksiyalarına ziddir. H.Mirzəzadə yazır: "Azərbaycan dili faktları sübut edir ki, birləşmənin bu növü (II növ təyini söz birləşməsi nəzərdə tutulur –

¹ M.Adilov (A.Paşayevlə birlikdə). Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987, s.18 .

Ə.T.) o qədər möhkəm olmuşdur ki, onların arasına üçüncü bir soz artırmaq mümkün olmadığından, belə birləşmələrdən az bir qismi tədricən tam və bütöv məfhumlar kimi dərk edilmiş, nəhayət, bir söz kimi də dildə sabitləşmişdir"¹.

Deməli, "Ağ Məlik Çəsmə qızı" sintaktik konstruksiyasında *-in* yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsi və ya yazılmaması ilə bağlı olaraq III növ təyini söz birləşməsi konstruksiyası formal olaraq II növ şəklinə düşmüşdür. Həmin antroponimik model mətnin müasir şəklində də məhz "Ağ Məliyin Çəsmə qızı" kimi bərpa edilmişdir. Bu konstruksiyanın sintaktik-semantik tutumu ilə, bir tərəfdən, Çəsmənin atasının kimliyi müəyyənləşirsə, digər tərəfdən, onun Ağ Məliyin qızlarından biri olması da anlaşılr.

"Ağ Məlik Çəsmə qızı" antroponimik modelindəki apelyativlərdən "ağ" türk, "məlik" ərəb, "çəsmə" isə fars mənşəlidir. "Ağ" sözü V.V.Radlovun lüğətində 3 əsas mənada göstərilir: 1) rəng, 2) təmiz, 3) xeyirxah, yaxşı ürəkli². Həmin mənalar türk ad sistemindəki kişi adlarına yox, qadın adlarına uyğundur. Azərbaycan antroponimləri sistemindəki Ağgün, Ağgül, Ağca, Ağbənz, qırğız antroponimləri sistemindəki Akqül, Akmaral, Aknabat, qazax antroponimləri sistemindəki Akbala, Akqız, Akmaral adları da dediklərimizi təsdiqləyir. B.Abdullayev "Aqşin" antroponimindəki "aq" apelyativinin "ağ təhər", "ağ kimi", "ağ

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı. 1990, s.254.

² V.Radlov. Opyt slovarə törkskix nareçiy, t.I, ç. I, SPb, 1893, s.85-95.

¹ B.Abdullayev. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985, s.10.

üzlü", "ağ çöhrəli"¹, M.Adilov və A.Paşayev isə həmin antroponimdəki "aq" apelyativini "böyük", "şin"i isə "qurd" mənasında izah edir². "Ağ" apelyativi türk dilində digər mənalarla yanaşı, "qalxmaq" mənasında da işlənmişdir³. "Ağ Məlik" antroponimindəki "ağ" apelyativi "böyük", həm də ucalmaq sözü ilə nisbi sinonimlik təşkil edən "qalxmaq" mənasına uyğun gəlir. Bu da türk ad sistemindəki kişi adlarının motivləşmə meyarları ilə bir xətdə birləşir.

"Ağ Məlik" adındakı məlik apelyativi ərəb mənşəli olub, padşah, hökmdar mənasındadır⁴. Ə.Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı məlik sözünü takur (təkur) və aznaur sözləri ilə birlikdə ictimai rütbə bildirən alınma vahid kimi təhlil etmişdir⁵. Yazıçı Anar həmin titulun "Dədə Qorqud" dastanındakı funksiyasını belə səciyyəyləndirir: "Məlik kafirlərin başçısıdır, amma axı Kiçik Asiyada islam dini uğrunda xaçpərəstlərlə, müharibə aparan qəhrəmanın da adı Məlik Danışmənddir, "Kitab"da başqa Məliklərin adlarına da diqqət edək: Ağ Məlik, Qara Aslan Məlik, Buğacığ Məlik və i.a."⁶.

N.A.Baskakov rus familiyaları sistemindəki "Melexov" və "Milyukov" antroponimlərinin "Məlik" titulu əsa-

1 B.Abdullayev. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985, s.10.

2 M.Adilov (A.Paşayevlə birlikdə). Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987, s.15.

3 Drevnetörkskiy slovarğ. Leninqrاد, 1969, s.16.

4 Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1985. s.349.

5 Ə.Dəmirçizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.149.

6 Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz", Bakı, 1992, s.33.

sında yarandığını göstərir¹.

Qeydlərdən belə bir nəticə də alınır: "Ağ Məlik" antroponiminin apelyativləri ifadə etdikləri məna baxımından "böyüklük" xəttində birləşir. Yəni "ağ" – böyük, məlik – padşah, hökmdar, başçı, deməli, hər iki söz "böyük" mənasına uyğun gəlir.

Əlavə etmək lazımdır ki, məlik sözü müasir Azərbaycan türkcəsində mənbə dildəki mənasını, həmçinin "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı titul funksiyasını itirsə də, müasir Azərbaycan antroponimləri (Məlik) və toponimləri (Məliklər – Dəvəçi, Məlik Çobanlı – Şamaxı, Məlikli – Yarıdımli və s.) sistemində mühafizə olunmaqdadır.

"Çəşmə" qadın adı isə fars mənşəli "bulaq", "yerdən qaynayıb çıxan axar su" anlamlı "çəşmə" apelyativinin gözəllik mənbəyi, saflıq, təmizlik, duruluq kimi məcazi mənalara əsasən yaranmışdır. Bu ad müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənməkdədir.

Arşun oğlu Dirək təkür. VII boyda Arşın oğlu Dirək təkürün igidliyi təsvir olunarkən uzunluq ölçüsü mənasında olan "arşın" sözündən məcaz kimi istifadə edilmişdir: "Ol kafərin altmış arşun qaməti vardı. – Altmış batman gürz salardı. Qatı – möhkəm yay çəkərdi". Arşın uzunluq ölçüsü (0, 71 metr) kimi türk, monqol, fars və digər dillərdə arçun//arşun//arşın fonetik variantındadır².

1 N.Baskakov. Russkie familii törkskoqo proisxojdeniə. Baku, 1992, s.30.

2 G.Sevortən. Gtimoloqiçeskiy slovarğ törkskix əzıkov. T.I, Moskva,1974, s.184.

1 G.Sevortən. Gtimoloqiçeskiy slovarğ törkskix əzıkov.t.I,Moskva,1974,

"Arşun oğlu Dirək təkur" antroponimik modelindəki "Arşun" antroponimi uzunluq ölçüsü mənasında olan "arşın" sözü, həmçinin "Dirək təkur"un igidlik rəmzi olan "altmış arşun qaməti vardı", – cümləsinin sintaktik-semantik tutumu kontekstində izah edilərsə, "Arşun"un boyu 0,71 metr, "Dirək təkur"unku isə 42,6 metr olur. Bu, ədəbiyyatşünaslıqda litota (kiçiltmə) və mübaliğəni (şişirtməni) xatırlatsa da, "Arşun" antroponimik vahidi həmin mənalar kontekstində izah edilə bilməz. Birincisi, nəzərə almaq lazımdır ki, "Arşun" antroponimi Oğuz yurdunun düşməni, kafiri kimi işlədilən igidlik rəmzli Buğacığ Məlik, Qıpçaq Məlik, Sufi Sandal Məlik və s. adlarla bir sıradadır. İkincisi, "Arşun"un oğlu "Dirək" imtiyazlı şəxsdir, "təkur" titulu daşıyır. Üçüncüsü, "60 batman gürz salan, qatı-möhkəm yay çəkən" bir igidin ata adını 0,71 metr anlamlı "arşın" sözü ilə əlaqələndirib poetik ad kimi təqdim etmək məntiqdən, həmçinin poetik təfəkkürümüzdən uzaqdır. Çünki mübaliğələr kontekstində təqdim edilən "Dirək təkur"un atasının adı litota ilə yox, məhz mübaliğə ilə verüə bilər. Deməli, mübaliğə yaratmada iştirak edən, uzunluq ölçüsü anlamlı "arşın" sözü ata adı funksiyasında olan "Arşın" antroponiminin apelyativi ilə omonimlik təşkil edir. Bu da poetiklik yaratma ilə bağlı olaraq uzunluq ölçüsü anlamlı "arşın" sözünün şəxs adı funksiyasında olan "Arşın" adına bənzədilərək işlədilməsindən başqa bir şey deyildir.

"Arşun oğlu" antroponimik modeli II nov təyini söz birləşməsi konstruksiyasındadır. Birləşmənin 2-ci tərəfindəki

"oğlu" sözü ata adının müəyyənləşdiricisidir. Fikrimizcə, həmin birləşmənin I tərəfindəki "Arşun" antroponimi I növ təyini söz birləşməsi konstruksiyasının inkişafı əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu antroponimdir. "Arşun" antroponimi "ar" və "şın" kök morfemlərindən ibarətdir, "Ar" apelyativi qədim türk dilində igid, qəhrəman, doyüşçü, kişi və s. mənalarda işlənmişdir. Bu söz türk dillərində "ər//e:r//ar//ər//ir//ey//e:ə//yer//hə//rə" fonetik variantlarda qeydə alınmışdır¹. "Aşına"mn qədim türk dastanlarında ("Göy-türk") qurd mənasında işləndiyi məlumdur².

M.Adilov və A.Paşayev göstərir ki, "Aqşın" antroponimindəki "şın" "şono" sözündən olub, qurd deməkdir. "Arşun" antroponimindəki "şun" apelyativi də qurd anlamı "şono" "şın" sözünün fonetik deformasiyaya uğramış variantını xatırladır. Deməli, "Arşun" antroponimindəki "ar" və "şun" apelyativləri "igid, güclü qurd" mənasına uyğun gəlir. Bu da qədim türk ad sistemindəki kişi adlarının yaranma əsasları ilə səsləşir.

"Arşun oğlu Dirək təkur" antroponimik modelindəki "Dirək" antroponimi "Orxon-Yenisey" abidələrində "Yabdu Tirək" şəklində işlənmişdir³. Qədim türk dilindəki di:-re//dire//tire fonetik variantlı sözə -k şəkilçisinin artırılması ilə düzələn söz sırasına "Dirək" antroponiminin apelyativi

1 G.Severtən. Gtimoloqiçeskiy slovarğ törkskix əzıkov. Tom I, Moskva,1974, s.322.

2 M.Adilov (A.Paşayevlə birlikdə). Azərbaycan onomastikası, Bakı, 1987, s.15.

3 Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı, 1992, s.43.

də daxildir¹. Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan türkcəsində də "dirək" sözü dayaq mənasındadır. "Dirək" antroponimi barədə A.Bayramovun fikri maraqlıdır: "Dirək" "Kitabi-Dədə Qorqud"da ənənə əsasında bir pəhləvanın adıdır. Mənası "qüvvətli", "dayaq", "ağır yük saxlayan" deməkdir. Görünür, bu ad pəhləvana bənzətmə yolu ilə verilmişdir. Məcəzi mənada isə "dirək" arxa, kömək çalarlarını da ifadə edə bilər². Qeydlər göstərir ki, "Dirək" antroponiminin yaranmasında elinə, yurduna dayaq, arxa mənası əsas olmuşdur.

"Arşun oğlu Dirək təkür" antroponimik modelindəki ata adı ilə oğul adını semantik tutum baxımından qarşılaşdırsaq, onların arasındakı leksik-semantik bağlanma, birinin digərini tamamlaması aşkarlanır. Həmin modeldə "qurd+dayaq" paralelliyi yaranır ki, bu da "türk mifoloji təfəkküründə qurdun hifzətmə, bəlalardan qurtarma, xoşbəxtlik gətirmə, döyüş hamisi funksiyasını" xatırladır³.

"Arşun oğlu Dirək təkür" antroponimik modelindəki "təkür" sözü isə alınma tituldur. Ə.Dəmirçizadə İ.İ.Meşşaninova əsaslanaraq yazır: "Tekor" "allah-taala", "baş allah", "allahın əli" mənasını ifadə edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bu söz sonuncu mənə ilə əlaqədar olaraq, "ölkə başçısı", "şah", "xan" və ya ümumən şərqdə qəbul edildiyi kimi, zil-

1 G.Severtən. Gtimoloqiçeskiy slovarğ törkskix əzıkov. Tom I, Moskva,1989, s.239.

2 A.Bayramov. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Sumqayıt, 1996, s.49.

3 F.Bayat. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, 1993, s.151.

lüllah (yəni "allahın kölgəsi) mənasında işlənmişdir. Bu sözün "takfur//takafur" yaxud "takur" tərzində işlənməsi, fikrimizcə, sözün əsasına xələl gətirmir, buna görə də bu sözü də "takur" şəklində yazmaq daha münasibdir"¹. Yazıçı Anar "Kitabi-Dədə Qorqud"da erməni mənşəli sözlərin işlənmədiyindən bəhs edərkən göstərir ki, "təkur" sözünü erməni kəlməsi "taqavor" kimi oxuduqda belə, bu farsca "tacidar"dan törənmiş qeyri-müəyyən hökmdar titulundan başqa bir şey deyil².

Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində "Arşın" və "Dirək" antroponimləri müşahidə edilmir.

At ağızlı Uruz qoca. "HA, OŞ və Er-də Aruz. D və V-də³ boyun hər yerində "Uruz" yazılmışdır. Görünür, naşirlər Qazanın dayısını oğlu Uruzdən fərqləndirmək istəmişlər, çünki başqa boylarda bu adın "Aruz" kimi yazılışına da rast gəlmək olur⁴. "At ağızlı Uruz qoca" antroponimik modelində "At ağızlı" igidlik simvolları, səslənmə baxımından "Uruz" adına uyğunlaşdırılan, struktur baxımından təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi söz birləşməsinin inkişafı əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu ləqəbdır/at + ağuz (ağız) + lu(lı) = (Atağuzlu) – (Atağızlı). "At

1 Ə.Dəmirçizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959, s.150.

2 Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz", 1992, s.33.

3 *Qeyd*: HA – H.Araslı, OŞ – O.Şaiq, Er – M.Ergin, D – Drezden, V – Vatikan şəklində oxunmalıdır.

4 S.Əlizadə. "Nüsxə fərqləri və şərhlər". "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, 1988, s.232

ağuzlu" ləqəbi "Uruz"un bədii təyininə söz birləşməsi şəklində işlədilmişdir. "Altmış ərəkəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtmiyə, altı ökək dərisindən külah etsə, qulaqlarını örtmiyə, -qolı -budı xıracə, uzun baldırları incə, Qazan bəgün tayısı At ağızlı Uruz qoca çapar yetdi".

"E. ə. I əsrin 60-cı illərində – alban çarlığı dövründəki Qarod, Orod, Oroz, Oriz, Oroys, Oris antroponimləri Oroz//Oruz antroponiminin fonetik variantlarıdır"¹. M.Adacı Priskə əsaslanaraq göstərir ki, Atillanın yanında "Orestov" ata olub². Həmin antroponimin etimologiyası barədə T.Hacıyev yazır: "Uruz adının qədim yunan mənbələrində məhz Ores şəklində verilməsi göstərir ki, bu ad Uruz və tav (qıpçaqlarda dağ sözü belə işlənir) hissələrindən ibarətdir – Uruz dağ deməkdir"³. T.Hacıyevin bu izahı gürcü dilindəki Rustaveli antroponiminin etimologiyasına bir işıq salır. Belə ki, "Rustaveli" antroponimi rus /oris, ores/+ tav /dağ/+ el /siyasi toplu, oba/ + i (gürcü dilində familiya düzətdən şəkilçi) konstruksiyası ilə izah oluna bilər. F.Bayat "Oğuz Kağan" dastanındakı "Urus" antroponimini (Erdi ol urus beq oğlunun tağ başı) "Dədə Qorqud"dakı "Uruz" adı ilə müqayisə edərək yazır: "Urus "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən Uruz, Aruz adları ilə də səsləşir. Urusun qıpçaq çalarından biri olması ehtimalı da var. Belə ki, tarixən Volqaboyunun yuxarı hissələrində qıpçaqlar məskunlaşmışdı-

1 Q.Qeybullayev. K gtnoqenezu azerbaydjanüev. Baku, 1991, s.460

2 M.Adacı. Qıpçaq çölünün yovşanı (prof.Tofiq Hacıyevin tərcüməsi və redaktəsi ilə). Bakı, 1997, s.70.

3 Yenə orada, s.70.

lar. Oğuz şəcərə ənənəsində (Rəşidəddin, Hafız Tanış Buxari, Əbül Qazi və s./ Türkün qardaşlarından biri də Urus (Uruz) dur. Dastanda Urus Urumun qardaşı kimi təqdim olunur. Bizans -uz (bizanslılar oğuzlara uz deyirdilər) əlaqələrinə də işarə ola bilərdi¹. Q.Qeybullayev Aruz//Uruz antroponiminin qədim türk dilindəki uras, uraz apelyativi ilə bağlılığını göstərməklə bərabər, V.V.Radlova əsaslanaraq onun bəxt, səadət, xoşbəxtlik mənasında olduğunu qeyd edir². İ.Cəfərov "urus" sözünü döyüş, vuruşma; uğurlu, xoşbəxt, bəxt, səadət, tale mənalı ilə əlaqələndirir³. M.Seyidovun yaradıcılığında "Uruz" antroponiminin mifoloji əsasları müəyyənləşdirilmişdir: "Aruz – işıq, od kişisi, od adamı anlamındadır. Biz "ar"ın "qırmızı", "qırmızım-traq" anlamlarını göz qarşısına gətirsək, onda Aruz qırmızı işıq anlamını verir. Görünür ki, Oğuzlar qırmızı işıq /Aruz/ deyərkən Günəşi, ola bilsin, böyük odu göz qarşısına gətirmişlər. Aruzun belə adlanmasında mifoloji qanunauyğunluq da vardır⁴. Q.Qeybullayev "Araz" hidronimini də "uras", "uraz" apelyativi ilə bağlayır: "Araz" – Son axtarışlarımız onun qədim türk dillərində ərəs, uras, oraz, uraz "sakit", "dinc", "xeyirxah", "xeyirli" sözləri ilə bağlı olduğunu göstərmişdir"⁵.

1 F.Bayat. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, 1993, s.155.

2 Q.Qeybullayev. K gtnoqenezu azərbaycanı. Bakı, 1991, s.460.

3 İ.Cəfərov. Azərbaycanın türk mənşəli etnohidronimləri (namizədlik dissertasiyası), Bakı, 1988, s.11.

4 M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.44.

5 Q.Qeybullayev. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, 1994, s.13..

Göründüyü kimi, aruz//uruz apetyativi bəxt, tale, səadət, xoşbəxtlik, uğurlu mənasındadır. Mifoloq M.Seyidovun "Araz-ışığ, od kişisi, od anlamındadır" – fikri də həmin mənalarla bir xətdə birləşir. Uruz//Aruz adı müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənsə də, onun apelyativi müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaizm hesab olunur.

"At ağzulu Uruz qoca" antroponimindəki qoca sözü Uruzun "Oğuz cəmiyyətində nəsil – tayfa əyanlarının yüksək zümrəsindən olduğunu göstərir¹. Qoca sözünün mənsəyi və funksiyası barədə T.Hacıyevin fikri maraqlıdır: "... "cənab, möhtərəm" mənasında işlənən qədim dravid sözü hwaya düzgün olaraq qoca/hoca/xoca sözü ilə əlaqələndirilir (Bax: "Əziki Drevney Azii", s.22). Lakin bu ərəb-fars mənşəli sayılır. Halbuki qoca//xoca şəkillərində türk dillərində işlənən bu sözün mənası həmin dravidcədəkinə tam uyğun gəlir: qocaya – ağsaqqala həmişə hörmət olunur. Deməli, bu söz qədimdə – patriarx dövründə yüksək titul bədirən söz olub və dravid dilinə türkcədən həmin titul məqamında olarkən mənimsənilmişdir². Deməli, Uruz qoca antroponimindəki "qoca" yüksək təyinatlı, hörmətli anlamlıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un XI boyunda Qazanın Tumanın qalasında bir quyuya salınması və oğlu Uruzun onu

1 S.Əliyarov. "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", III, Bakı, 1991, s.150.

2 T.Hacıyev. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", Bakı, 1983, s.33.

xilas etməsindən söhbət gedir. Maraqlıdır ki, Dmanisi (bu toponimin mənşəyində "Tumanın qalası" ilə bağlılıq görünür) rayonunun Oruzman kəndi "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən "Tumanın qələsi"nin 10 kilometrliyində yerləşir. H.Məmmədli 1728-ci ildə yazılmış "Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis"ə əsaslanaraq göstərir ki, həmin mənbədə Dmanisi (Başkeçid) ərazisindəki "Uruz yaylası", "Uruz qışlağı" toponimlərinin adı çəkilir¹. Deməli, "Oruzman" (oruz+man/adam) oykonimi Uruz//Aruz antroponiminin əsasında yaranmışdır fikrini söyləmək olar. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, H.Məmmədli "Tumanın qələsi" toponimini "Tuman" antroponimi ilə əlaqələndirir və həmin antroponimin "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Tuman xan" şəklində işləndiyini göstərir: "Tumanxan uzaq Altaydan başlamış Qafqaza qədər zaman-zaman imperiya səviyyəsində dövlət başçısı kimi adı çəkilən, qalaların, qəsrlərin sahibidir"². Doğrudur, "Tumanın qələsi" toponimi antroponim əsasında yaranmışdır, lakin həmin ad "Kitabi-Dədə Qorqud"da antroponim kimi yox, toponimik vahid kimi işlədilmişdir. Müasir türk ad sistemindəki "Duman" antroponimi "Tuman" adının fonetik tərkibcə dəyişmiş variantıdır. Duman apelyativi "tutqun hava kütləsi", "tüstü", "toz" və s.-in havaya qalxmasından hasil olan tutqunluq həqiqi mənaları ilə yanaşı, bir şeyi örtən pərdə, örtü; üzdə, gözdə kədər, qəmginlik, hüzn əlaməti; aydın olmayan vəziyyət,

1 H.Məmmədli. Dədəm Qorqud gəzən yerdə bu yerlər. Bakı, 1999, s.221.

2 Yenə orada, s.220.

qeyri-müəyyənlik, anlaşılmazlıq, qaranlıq kimi məcazi mənalarda da işlənir. "Duman" antroponiminin yaranması barədə müxtəlif fikirlər vardır. N.A.Baskakov yazır: "Familiə Tumanskix, – kak znaçitsə ix rodoslovnoy, – proisxodit iz polğskoqo şləxtetstva. Po svoemu sostavu familiə Tumanskiy, skladıvaetsə iz osnovı tuman + suffiks, obrazuöhiy, familii, -sk, -iy¹. Sonra isə müəllif L.Budaqovun lüğətində "tuman" sözünün "mrak", "ştanı", "şarovarı", "temnik", "naçalğnik" mənalarında işləndiyini göstərir və "Tumanskiy" antroponiminin qeyd olunan məna variantlarından geyim anlamlı "tuman" sözü ilə bağlı olduğunu əsaslandıraraq yazır: "Familiə Tumanskiy moqla proizoyti iz posledneqo znaçeniə: snaçala nazvanie professii, zatem prozvihe i nakoneü, s prisoedineniem suffiksa -sk, -iy familiə Tumanskiy"².

O.Mirzəyev isə "Duman" antroponiminin yaranmasını təsadüflə bağlayır: "İlk adlar, əlbəttə, son dərəcə sadə, bəsit olmuşdur. Uşaq dünyaya gələndə ata-ananın nəzərini nə cəlb edibsə, elə onu da övladına ad seçib: Duman, Bulud, Tufan, Budaq, Dəmir, Qaya, Qaryağdı..."³.

"Duman" antroponimini N.A.Baskakovun peşə və peşə əsasında formalaşan ləqəblə əlaqələndirməsinin məntiqi əsası yoxdur. Çünki həmin antroponim rus antroponimikasına leksik vahid kimi yox, məhz antroponim kimi türk

1 N.Baskakov. Russkiy familii törkskoqo proisxojdieniə. Moskva, 1979, s.199.

2 Yenə orada.

3 O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986, s.277

dili vasitəsilə daxil olmuşdur, digər tərəfdən, türk xalqlarında geyim anamlı "tuman" sözünün kişi adı kimi motivləşməsi, türk xarakteri, türk psixologiyası və türk mənəviyyatı ilə daban-dabana ziddir.

O.Mirzəyevin uşaq dünyaya gələndə ata-ananın nəzərini nə cəlb edibse, elə onu da övladına ad seçib... fikri də inandırıcı deyildir. Ona görə ki, müəllifin qeyd etdiyi adların əksəriyyəti təsadüf nəticəsində yox, arzu və istəklə bağlı olaraq motivləşmişdir.

"Oğuznamə"də Tuman (Duman) adının verilmə səbəbi Dədə Qorqudun dili ilə belə izah edilir: "Duman qaranlıq olsa da, otlar üçün çox faydalı olan nəmlik zamanı yaranır. Bu uşağın atasının ölümüylə xalqın könlü qəmlə dolmuş, ətrafı duman almış və qaranlıq bürümüşdü. Ancaq ümid edə bilərik ki, bunlar keçəcək, günəş doğub dünyaya bir yenilik gətirəcək, otlar çoxalacaq və hamının işi düzələcəkdir. Bu səbəbdən ona bu adı qoduq"¹.

Folklorumuzda dumanın yenilik, təzəlik, xeyir-bərəkət rəmzi kimi işlənməsinə aid nümunələr çoxdur. Məsələn:

*Duman, gəl-get bu dağlardan,
Dağlar təzə bar eyləsin...
(Abbas Tufarqanlı)*

Yaxud:

Dağlar duman arzular,

1 F.Rəşidəddin. "Oğuznamə" (fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər R.Şükürovanındır), Bakı, 1992, s.43.

*Çaylar çimən arzular,
Mənim bu sınıq könlüm
Səni yaman arzular.*

(Azərbaycan bayatıları)

B.Abdullayev göstərir ki, ilk əməkçi insanlar təbiətin obyektiv qanunauyğunluqlarını düzgün qavramaqda çətinlik çəkdiklərindən yalnız müşahidələrə sığınmalı olmuşlar. Müəllif belə müşahidələr əsasında yaranmış folklor nümunələri sırasında "Qış dumanı qar gətirər, yaz dumanı bar" nümunəsini də verir¹.

Folklardan gətirdiyimiz nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, "duman" leksik vahidinin antroponim kimi motivləşməsində yenilik, təzəlik, xeyir-bərəkət kimi keyfiyyətlər əsas olmuşdur.

Ayişə. Müqəddimədə və II boyda işlədilən diri, canlı, ölməz mənasında olan "Ayişə" ərəb mənşəli antroponimik vahiddir. Müasir antroponimlərimiz sistemində işlənməkdədir.

Ayna Mələk. Müqəddimədə işlədilən adlar sırasına daxildir. "Ayna" apelyativi fars mənşəli güzgü anlamı "ayinə" sözünün fonetik tərkibcə dəyişmiş variantıdır. "Mələk" isə ərəb mənşəli olub "dini təsəvvürə görə allahın ən yaxın xidmətçiləri olan fəvqəltəbii bir məxluq; gözəl; həlim; nəcib (adam) mənasını ifadə edir². Hər iki apelyativin semantikasındakı gözəllik onların antroponim kimi

¹ B.Abdullayev. Haqqın səsi. Bakı, 1989, s.43.

² Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1985, s.348.

işlədilməsinə səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, "Ayna Mələk" antroponimindəki "Ayna" ləqəbi "ayna tutan", "aynaçı" mənasındadır¹. "Ayna" və "Mələk" adları müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində birlikdə yox, müstəqil şəkildə işlənməkdədir.

Baybican bəg. III boyda işlədilən "Baybican" Dəli Qarçar və Banıçıçəyin atasıdır. "HA-da "Baybecan", Er-də "Pay Piçen", D və V-də "Baybican" variantındadır². Ş.Xətai dövründə yaşamış "Becan"³, "Abbas və Gülgəz" dastanındakı "Becan" müasir Azərbaycan antroponimləri sistemindəki "Becan", Azərbaycan toponimləri sistemindəki "Bico//Bicoy (Ağsu), "Biçənək" (Şahbuz) adları "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Baybican" antroponimi ilə səsləşir. Bu sistemə Cənubi Azərbaycan ərazisindəki "Baybecan" və Borçalıdakı "Bejanoğuzaran" toponimlərini də əlavə etmək olar⁴.

Qədim türk dilində hökmdar, rəhbər, knyaz və s. mənalarda olan, müasir ədəbi dilimizdə isə rəsmi və qeyri-rəsmi müraciət forması kimi işlədilməyə başlayan bəy (bəg) titulu "Baybican bəg" antroponimik vahidində həm titül, həm də mürəkkəb quruluşlu adın I komponenti kimi iştirak etmişdir. S.Əlizadə göstərir ki, "Baybican" Bay Bıçan (Biçən) şəklində təsəvvür edilməlidir¹. Bu isə, yəni

1 A.Paşa. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, 1996, s.137.

2 S.Əlizadə. "Nüsxə fərqləri və şərhlər". "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, 1988, s.235.

3 A.Paşa. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, 1990, s.25.

4 H.Məmmədli. Dədəm Qorqud gözən yerdə bu yerlər. Bakı, 1999, s.277.

"Baybican" adındakı Bıçan//Biçən "peçeneq" etnonimini xatırladır. "Peçeneq" Heredotda pavsik (pavçik), Strabonda pasian (paçian), Ptolemeydə bastarna (baçtarna) şəklindədir². Həmin etnonimə "Kartlis Tsxovreba"-da V əsrdə təsadüf edilən türk etnonimləri sırasında "paçLanikLni", toponimləri sırasında isə "paçLanikLeti" şəklində rast gəlinir³. Ə.Dəmirçizadə bir sıra türk tayfalarının IX əsrdəki vəziyyətlərini izah edərkən "becənək" tayfasının da adını çəkir: "... xəzərlərin Xəzər dənizinin şimalında Volqaboyunda və şimal-qərbində məğlub edilmələri nəticəsində, Orta Asiyanın Şimal hissəsindən bir çox türkdilli tayfalar, xüsusən, "quman", "becənək", "suvar", "qıpçaq" və s. köçüb gələrək, əvvəllər Volqaboyundan tə Dərbənd səddinə qədər uzanan torpaqlarda, sonralar isə bunlardan bəziləri daha aşağılarda, yəni Aranda, Azərbaycanda məskən salmışlar"⁴.

Şahbuz rayonundakı "Biçənək toponimini "peçeneq" etnonimi ilə əlaqələndirən A.Qurbanov yazır: "Biçənək etnonimində də qəribə dil hadisəsi mövcuddur. Əslində, "peçeneq" etnoniminin izini özündə yaşadan bu toponim Türk-mənistan ərazisində Biçənək adlanır. Bu etnonimin fonetik, leksik tərkibi haqqında qəti fikir demək hələ mümkün

1 S.Əlizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" antroponimiyasının etimoloji əsasları. Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1986, s.29.

2 Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azerbaydjanüev", Bakı, "Glm", 1991, s.259.

3 F.Əliyeva. "Kartlis Tsxovreba"-da (Gürcüstan salnaməsi) bəzi türk mənşəli adlar haqqında. Azərbaycan onomastika problemləri, III, Bakı, 1990, s.126.

4 Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1979, s.51.

deyildir"¹. A.Abdulla göstərir ki, Ağsu rayonundakı Bico// Bicoy adı qədim hunlardan olan peçoyların adından qalıb². M.Adcı "peçeneq" in tabe olmayan, doğrayan mənasında olduğunu qeyd edir³. T.Hacıyev də "peçeneq" in biçmək, doğramaq anlamlı "biçənək" olduğunu əsaslandırır⁴. S.Əlizadə göstərir ki, "Baybican" adındakı "bıcan"//"biçən", kəsən mənasındadır⁵.

"Baybican" antroponimindəki bıcan//biçən vahidinin "peçeneq" etnonimi ilə fonetik tərkib və semantik yaxınlığını, qədim türk ad sistemindəki antroponimdən etnonimə, həmçinin etnonimdən antroponimə keçidi əsas götürsək, Baybican (Bay Biçən) antroponimi "peçeneq" etnonimi əsasında yaranmışdır fikrinə gəlmək olar. Onu da əlavə edək ki, M.Seyidov "Baybecan" antroponimindən bəhs edərkən becan// beycan sözünü varlı, hakim /bey//bay/, ata /qan//can/, ya da hakim şaman, yəni baş şaman mənasında izah etmişdir. Müəllif göstərir: "Qambecan adı sonralar tarixi hadisələrlə, dini dəyişikliklə bağlı dəyişilmiş, "Baybecan" /Bay+Becan/, Becan olmuşdur. Bu prosesə ardıcıl nəzər salsaq, belə bir "administrativ" titul, ad dəyişikliyi gözüümüz qarşısında canlanır: Qambecan (dini Becan), Baybe-

1 A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988, s.368.

2 A.Abdulla. Dədəm Qorqud işığında. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, Bakı, 1978, №52.

3 M.Adcı. Qıqçaq çölünün yovşanı.Bakı, 1997, s.29.

4 Yənə orada, s.29.

5 S.Alizadə. O nekotorix drevnetörkskix antroponimax v "Kitabi-Dede Korkut". Onomastika Uzbekistana Taşkent, 1989, s.110.

can (dünyəvi hakim Becan), Becan (adi Becan). "Qambecan VII yüzillikdə dəyişilməmiş şəkildə yazıya alınmışdır"¹. "Oğuznamə"də "Beçənə" adının xeyirxah, işgüzar, yaxşı işlərə səy göstərən mənaları göstərilir. Həmin kitabın qeydlər hissəsində "Beçənə" adının müxtəlif tarixi mənbələrdə biçinə, biçinə, beçene şəklində olduğu qeyd edilir². A.Paşa göstərir ki, "Aşına Bücən" antroponimindəki "Bücən" "həqiqətə doğru gedən" deməkdir³.

"Oğuznamə"də verilmiş "Beçənə" antroponiminin izahı ilə M.Seyidovun "Baybican", A.Paşanın "Bücən" antroponimi ilə bağlı təqdim etdikləri şərhələr, əsasən, üst-üstə düşür. Bican, Beçənə, Bücən antroponimlərinin fonetik tərkibcə yaxınlığı, bu yaxınlığın isə "peçeneq"lə bir xətdə birləşməsi aydın şəkildə görünür. Digər tərəfdən, "peçeneq"in tabe olmayan, doğrayan, biçən mənaları Bican, Beçənə və Bücənin yaxşı işlərə səy edən, həqiqətə doğru gedən və s. mənaları ilə funksiya baxımından yaxınlaşır. Yəni tabe olmayan, biçən (peçeneq) öz tayfasının mənafeyi, qüdrəti naminə yadları, yağlıları biçirsə, doğrayırsa, bu elə geniş mənada öz xalqı üçün xeyirli iş görən, həqiqətə doğru gedən (beçənə) deməkdir. Q.Qeybullayevin "Dağlıq Qarabağdakı Bcjenexut /Bcenexut/ oronimi peçeneq (beçənə) etnoniminin fonetik variantıdır"¹ fikri də Baybican, Bican, Beçənə, Bücən antroponim-

1 M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.127.

2 F.Rəşid ad-din. "Oquzname". Bakı, 1987, s.66, 109.

3 A.Paşa. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, 1996, s.28.

lərinin peçeneq (beçənə) etnonimi əsasında yarandığını təsdiqləyir.

Baybörə oğlu Bamsı Beyrək. Baybörə III, XI boylarda Beyrək isə II, III, IV, VI, IX, XI və XII boylarda işlədilmişdir. "HA-da "Baybura", Er-də "Pay Püre" variantındadır², O.Ş.Gökyay "Kam Bura", "Bay Bura bay", "Bay Bura han" kimi oxumuşdur³. V.V.Bartoldun rusca tərcüməsində "Bay-Bura-bek" kimi verilmişdir⁴. Beyrək Vatikan əlyazma nüsxəsində "Bəryek//Beryek" kimi yazılmışdır⁵. "Börü" (qurd) apelyativli antroponim Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənmişdir. Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri sistemində isə oykonim (Qonbur) və oronim (Qonbur) kimi işlənmişdir⁶. Qədim türk ad sistemində xarakterik olan "börü" apelyativli antroponimlər müasir özbək (Buri, Buriboy, Burikul), qazax (Böri, Böri-bay, Baybort), qırğız (Borubay, Borukul), başqırd (Börien), altay (Porubay) dillərində geniş şəkildə işlənmişdir⁷. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "börü" apelyativi Beyrək antroponimində fonetik deformasiyaya uğramış şəkildə mühafizə edilmişdir⁸. Həmin antroponim – yəni "Beyrək" adı Azərbaycan antro-

1 Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azerbaydjanüev". Baku, "Glm", 1991, s.104.

2 Yenə orada, s.104.

3 "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.235.

4 O.Ş.Gökyay. Hayatı ve eserleri. Ankara, 1989, s.256.

5 Kniqa moeqo Deda Korkuta. Moskva-Leningrad, 1962, s.32.

6 S.Əlizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" antroponimiyasının etimoloji əsasları. Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1986, s.29.

7 H.Məmmədli. Dədəm Qorqud gözən yerdə bu yerlər. Bakı, 1999, s.217.

8 S.Əlizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" antroponimiyasının etimoloji əsasları. Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1986, s.29.

ponimləri sistemində XX əsrin 80-ci illərdən sonra işlənməyə başlanmışdır.

"Baybörə" antroponiminin etimoloji təhlili ilə bağlı bəzi araşdırma və izahlara diqqət yetirək. Yazıçı Anar gös-tərir: "Bamsı Beyrək atasının adı Bayburadır. (Özbəklərin "Alpamış" dastanında da Alp – Bamsı – Bamsı – Alpamışın atasının adı Bayburadır). Amma "Kitabi-Dədə Qorqud"da Beyrəyin atasının adı Qambura şəklində də keçir. Bayandır xanın atasının adı da Qam xandır. Qam – qədim oğuzlarda şamandır.

Qambura da, məncə, Qam – Börü adının təhrif olunmuş şəklidir (Börü – qurd, canavar)¹. Baybörənin etimoloji cəhətdən Bay bərə şəklində təsəvvürü, "bərə"nin qədim türk leksikasıdan məlum olan qurd, canavar anlamlı "börü" olduğu, onqon sayılan "börü" apelyativinin qüvvət, səadət, uğur rəmzi olaraq ad kimi seçilməsi S.Əlizadə tərəfindən əsaslandırılmışdır². M.Adilov qeyd edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Baybura (*Baybörə – Ə.T.*) adının ikinci hissəsi – bura/böri elə qurd deməkdir³. F.Cəlilova görə, Qam – büre (Kam büre) şəxs adı teonimdən sonrakı anlamı əks etdirir və "müqəddəs qurd" anlamlıdır⁴.

Göründüyü kimi, "Baybörə" antroponiminin etimoloji

1 Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz", Bakı, 1992, s.35.

2 S.Əlizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" antroponimiyasının etimoloji əsasları. Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1986, s.29.

3 M.Adilov. Azərbaycan teonimikası. "Azərbaycan onomastikası problemləri", I, Bakı, 1986, s.278.

4 F.Cəlilov. Praazərbaycan teonimləri. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri, Bakı, 1998, s.97.

cəhətdən izahında qurd anlamlı bərə//börü apelyativi əsas götürülmüşdür. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki türk mifologiyi təfəkkürünü özündə yaşadan "Oğuz Kağan", "Manas", "Koroğlu" və digər dastanlarda qurd müqəddəs bir varlıq kimi təsvir edilir. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Qurd yüzi mübarəkdir, qurdlən xəbərləşəyim", yaxud "Qara başım qurban olsun, qurdım sana" ifadələri də qurd müqəddəsliyindən xəbər verir". "Azərbaycanda qurdun totem hesab edilməsinin izlərinə dil faktlarında təsadüf olunur" qurd//canavar// ağzıqara//boz bəy. Ağzıqara canavar (hibrid söz birləşməsidir), Ağzıqara boz bəylər. Dinsən ağzın əyilər (tapmaca)¹.

Bamsı Beyrək antroponimindəki "Bamsı"nın "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı təsviri belədir: "Sən oğlını "Bamsam" deyü oxşarsan; "bunun adı Boz ayğırlıq Bamsı Beyrək olsun!" Bamsı adı ilə özbəklərin "Alpamış"ının eyni fonetik tərkibdən -alp "Mamsi"dən ibarət olduğu göstərilir².

Dastanda əzizləmə ifadə edən "Bamsı" ilə bərabər, Beyrəyin "Boz ayğırlı" ləqəbi də müşahidə edilir. Həmin ləqəb II boyda Beyrəyin bədii təyininə "Boz ayğırlı" şəklindədir: "Parasarin, Bayburd hasarından parlayıb uçan, apalaca gərdəginə qarşı gələn, yedi qızın umudu, Qalın Oğuz imrəncisi, Qazan bəgin yınağı, Boz ayğırlı Beyrək çapar yetdi". Beyrək həm də "Boz oğlan" (ərənlərin meydanı

1 M.Adilov. Azərbaycan teonimikası. "Azərbaycan onomastikası problemləri", I, Bakı, 1986, s.278.

2 V.Jirmunskiy. Oquzskiy qeroičeskiy gpos i "Kniqa Korkuta". "Kniqa moeqo deda Korkuta", Moskva-Leninqrاد, 1962, s.211.

arslanı, pəhləvanların qaplanı Boz oğlan yetdi) ləqəbi ilə tanınır. Göründüyü kimi, Oğuz qəhrəmanının əsl adı və ləqəbləri "b" ilə başlayır (Bamsı Beyrək, Boz ayğırlu Beyrək, Boz oğlan). Bu isə əsl adla ləqəbləri səslənmə və ahəngdarlıq xəttində birləşdirir, poetiklik yaradır.

"Beyrək" antroponiminə etimoloji prizmadan yanaşan S.Mehdiyeva yazır: "Son variantın mənası bəyrək, yəni bəylər bəyi, bəylərin yüksəyi, ucası deməkdir. Bu fikri deyərkən, biz dastanlarda Beyrəyin özünü, yaxud başqa qəhrəmanların onu "Bəy oğlu bəy" adlandırmalarına istinad edirik: Mərə, dadı, mən avçı degiləm, bəg oğlu bəgəm – dedi (KDQ); Böybərə bəg oğlu Bamsı Beyrək dedikləri mənəm – dedi (KDQ); Qız aydır: çün böylə oldı, həman imdi ilərü turmaq gərək, bəg oğlu – dedi. Bəyrək dəxi – nola – dedi (KDQ). Qrammatik cəhətdən Bey + rək quruluşuna malik olan bu sözü bəy kökü ilə sifətin çoxaltma dərəcəsinin göstəricisi raq/rək formantının birləşməsindən əmələ gəlmiş hesab edirik"¹. Müəllifin "Kitabi-Dədə Qorqud"dən gətirdiyi "bəy oğlu bəy" arqumenti yerinə düşsə də, Bəyrək – "bəy" kökü ilə sifətin çoxaltma dərəcəsinin göstəricisi olan raq/rək formantının birləşməsindən əmələ gəlmişdir fikri inandırıcı deyil. Çünki "bəy" titulu sifət deyil, isimdir. Dərəcə kateqoriyasının isə sifətə aid olması aksiomdur. S.Əlizadə yazır: "Beyrək sözü də Börü adından törəmişdir. Bu adın Vatikan əlyazma nüsxəsində

¹ S.Mehdiyeva. "Xan, bəy titul adlarının inkişafı tarixindən". Azərbaycan onomastikası problemləri, V, Bakı, 1995, s.23.

Bəryek //Beryek / bōrüyək-balaca qurd kimi yazılması da təsadüfi deyil. Elə bil ki, "Qurd balası qurd olar" məsəlilə həmin adın etimoloji – lüğəvi məzmunu arasında müstəqim əlaqə vardır. Bu cür advermə, yaxud adlandırma "Kitab"ın fərdi dil üslubunun təbii şərtlərindən birinə çox uyğundur¹.

Göründüyü kimi, müəllifin araşdırmalarında "Beyrək" antroponiminin qurd, canavar anlamlı "börü" apelyativi əsasında yarandığı faktlarla əsaslandırılmışdır. Əlavə edək ki, "Baybörə oğlu Bamsı Beyrək" antroponimik modelində, bir tərəfdən, "qurd balası qurd olar" məsəli təsdiqlənirsə /Baybörə – bərə//börü (qurd); Beyrək-börüyək – börü (qurd), digər tərəfdən, ata və oğul adı, həmçinin onların ləqəb və titulları zahiri səslənmə, ahəngdarlıq yaradır. Həmin antroponimik modeldə nəinki sözlər və birləşmələrin, hətta səslərin bir-birini tamamlaması – fonetik, semantik və qrammatik uyğunluğu qabarıqlığı ilə seçilir.

Banıçiçək. Özünü Beyrəyə tanıtmmaq istəyəndə deyir: "Yigit, Baybicanın qızı Banuçiçək mənəm". III boyda işlədilmişdir. V.V. Bartoldda "Banu Çeçək", M.Ergində isə "Banı Çiçək" şəklindədir. Mürəkkəb quruluşlu "Bani çiçək" antroponiminin birinci hissəsi fars mənşəli "xanım" anlamlı banı//banu tituludur. Müasir ədəbi dilimizdə titul kimi arxaikləşsə də, antroponimlər sistemində qadın adı kimi ayrılıqda, həm də mürəkkəb quruluşlu antroponimlərin tərkibində işlənməkdədir (Banu, Ağabanu). "Orxon-

¹ S.Əlizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" antroponimiyasının etimoloji əsasları. Azərbaycan onomastikası problemləri, III, Bakı, 1990, s.29.

Yenisey" abidələrində "çəçək" şəklində işlənən apelyativ gözəllik məzmunlu olduğuna görə qədim türk ad sistemində antroponim yaradıcılığına cəlb edilmişdir. Semantikasında gözəlliyi, qəşəngliyi bildirən, əsrlərin süzgəcindən keçib gələn, çoxəsrlik bir tarixə malik, bu gün də türk antroponimləri sistemində qadın adı kimi işlənən "Çiçək" antroponiminin işlənmə tarixi qədimdir. Macar alimi Pyotr Qolden yazır ki, 732-ci ildə Xəzər xaqanı öz qızını Bizans imperatoru Konstantinə əvə verir. Yunanlar onu İrina, Xəzərlər isə Çiçək (tzitzSk – iiiSk) çağırırlar¹.

Ə.Fərzəli yazır: "Ananın bir adı da çiçəkdir. Hələ XI əsrdə azərbaycanlıların anaya Çiçək deyə müraciət etdikləri mənbələrdən də bəllidir. Quba rayonundakı Çiçi kəndinin adı da elə ananın ulu Çiçək adındandır. Şəkidə, Qazaxda və Ağcabədidə bu gün də anaya Çici, Ciji, Ciyi deyirlər və bunlar da ananın ulu Çiçək adını təmsil edir"². Fikrimizcə, Çiçi oykonimi və qohumluq məzmunlu Cici, Ciji, Ciyi sözləri ilə "çiçək" (gül) sözü semantik baxımdan deyil, səslənmə baxımından nisbi oxşarlıq təşkil edir.

N.A.Baskakov türk mənşəli rus familiyaları sistemində işlənən "Çiçaqov" antroponimini etimoloji prizmadan izah edərkən M.Fasmer və L.Budaqovun lüğətlərinə əsaslanaraq iki variant təqdim edir: 1. fırça anlamlı cacaq; 2. gül anlamlı iSiSk¹. Familiyaların, əsasən, kişi adları əsasında ya-

1 Colden Peter B. Knasar studies, an historico-philological Inquiry into the Dvidin of Khazars. Volume, I, Budapest, 1980, s.176.

2 Ə.Fərzəli. "Dədə Qorqud yurdu". Bakı, 1989, s.73

randığı¹, gül anlamı "çiçək" apelyativi əsasında yaranan antroponimlərin isə türk ad sistemində yalnız qadın adı kimi işləndiyini nəzərə alsaq, "Çiçaqov" antroponimi – gül anlamı apelyativ əsasında yox, fırça anlamı apelyativ əsasında yaranmışdır fikrini qətiləşdirmək olar.

"Çiçək" antroponimi ilə bağlı olaraq təqdim etdiyimiz qeydlər də göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Banıçiçək" antroponiminin yaranmasında "xanım", "padşah arvadı" mənasında olan banı/banu titulu ilə gözəllik simvolla çiçək apelyativi əsas olmuşdur.

Basat. "V.V.Bartoldun tərcüməsində bu ad "Bisat" kimi verilmişdir. Lakin D-də sözün yazılışı da, Aruz qocanın itmiş oğlu haqqında ilxıcının verdiyi məlumat da ("At basubən qan sümürər") göstərir ki, həmin adı "Basat" kimi oxuyub-yazmaq doğrudur"². Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənməyən "Basat" antroponimi Türkiyə antroponimləri sistemində işlənməkdədir. O.Ş.Gökyay Ali Rza Yalmanın "Türkmən oymakları" kitabına əsaslanaraq göstərir ki, "Basat" Güney Anadoluda "Busat" kimi işlənir³.

"Dədə Qorqud" dastanında adama oxşayan şirə "Basat" adının verilmə səbəbi aydın şəkildə təsvir edilmişdir. Ögüz xanın ilxıcısı qamışlıqdan çıxan şir barədə Ögüz xana məlumat verir "Xanım, sazdən bir aslan çıxar, at urar, apul-

1 N.Baskakov. Russkiy familii törkskoqo proisxoqdeniə. Baku, 1992, s.196.

2 S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, 1988, s.247.

3 O.Ş.Gökyay. Hayatı ve eserleri. Ankara, 1989, s.255.

1 T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.64

apul yürüyüşü adam kibi. At basuban, qan sümürər". Dədə Qorqud məhz bu xüsusiyyətlərinə görə adama oxşayan şirə "Basat" adını verir. "Oğlanım, sən insansan, heyvanla müsahib olmağıl! Gəl, yaxşı at bin. Yaxşı yigitlər ilə eş yort! – dedi. – Ulu qardaşın adı Qıyan Selcikdir. Sənin adın Basat olsun! Adını mən verdim, yaşunı allah versün!"

"Basat" antroponimi "Kitabi-Dədə Qorqud"un VIII və XII boylarında işlədilmişdir. XII boyda atası Aruzun adı ilə bərabər verilmişdir (Ağca yüzli görklimi Aruz oğlu Basat gəlib almadın).

İgidlik simvolları, mürəkkəb quruluşlu "Basat" antroponimində "at basuban" feli bağlama tərkibinin sintaktik-semantik tutumu daşlaşmış vəziyyətdədir. Buna səbəb həmin birləşmədəki inversiya, konkret desək, qeyri-müəyyən təsirlik halda olan "at" zooleksemi ilə "basuban" feli bağlamasının – "uban" qrammatik şəkilçisinin iştirakı olmadan yerini dəyişməsidir.

Basatın Təpəgözlə söhbətindən məlum olur ki, onun yurdu "Günortac", xanı "Bayındır", yurdunun qəhrəmanı "Salur Qazan", anası "Qaba Ağac", atası "Qağan Aslan", öz adı isə "Aruz oğlu Basat"dır:

*Qalarda – qoparda
yerim Günortac
Qaranu dün içrə yol azsam,
umum allah!
Qaba aləm götürən xanımız –
Bayındır xan!*

*Qırış günü ögdin dəpən alpımız
Salur oğlu Qazan!
Anam adın sorar olsan – Qaba Ağac!
Atam adın deirsən, – Qağan Aslan!
Mənim adım sorarsan, –
Aruz oğlu Basatdır, – dedi.*

Buradakı "Günortac" toponimik vahidini T.Hacıyev xəyali, yəni qeyri-real toponim kimi izah etməklə bərabər, onun konkret /real/ ola biləcəyini də inkar etmir¹. Bayındır və Qazan "Kitabi-Dədə Qorqud"da Oğuz qəhrəmanları kimi müstəqil işlənən adlardandır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qazan digər boylarda "Ulaş oğlu Salur Qazan" şəklində işlənirsə, burada (VIII boyda) "Salur oğlu Qazan" kimi verilmişdir. VIII boydakı "Salur oğlu Qazan" antroponimi "Er-də "Ulaş oğlu Salur Qazan", D və HA-da "Salur oğlu Qazan" formasındadır².

Basatın "Anam adın sorar olsan, – Qaba Ağac", – deməsi qeyri-realdır, türk mifoloji təfəkküründə ağacın müqəddəsliyinə işarədir. Bu hadisəyə münasibət bildirən S.Əliyarov yazır: "...əsatiri protooğuz təsəvvürlərinə uyğun olaraq boylarda ulu təbiətin, xüsusilə ağacın, dağın, suyun canlandırılması (animizm), soykök sayılması böyük yer tutur³.

"Oğuz Kağan" dastanlarındakı "Göl ortasında bir ağac

1 T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.64.

2 S.Əlizadə. "Nüsxə fərqləri və şərhlər". "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, 1988, s.249.

3 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.258.

gördü" cümləsinin mifik təsəvvürlə bağlılığına F.Bayatın münasibəti maraqlıdır: "Türk mifoloji sistemində göl ortasında ağac yerin simvolu kimi çıxış edir. Göl (su) həm də artımla bağlı Tanrının adı kimi keçir"¹.

Qağan Aslan. Qeyri-real antroponimdir. "Qağan ("qağan aslan") – qədim tarixdə ulu dövlət başçısı, xaqan xalq arasında indi də ata-babaya və ya böyük qardaşa müraciətlə işlənən "qağa" sözü əsatiri bir relikt olmaq etibarilə burdandır. Run yazısında da şahzadə Kül teqin atasını "qanım qağan" – qağan ata (ulu hökmdar – imperator ata) adlandırır"². M.Seyidov da "qağan"ı başçı mənasında izah etmişdir: "Hərbi demokrat quruluşunun (qəbilə, qəbilə birləşməsinin) başçısı – xaqan – qağan, dövlət işlərinə başçılıq edirdi"³.

Cəmiyyətdən kənar aslan kimi yaşayan, cəmiyyətə də elə aslan kimi görünən, at basıb qan sümürdüyünə görə "Basat" adlanan şəxsin ata adını "Qağan Aslan" adlandırması əsatiri-mifik təsəvvürlərdir. K.Abdullayev "Kitabi-Dədə Qorqud"da "təbiət – mədəniyyət" qarşılaşmasından bəhs edərkən göstərir: "Yalnız Dədə Qorqud gəlib onu bircəfəlik insan cəmiyyətinə "pərçimləyəndən" sonra – ona Basat adı verəndən sonra Basat yeni mühitin normal üzvünə çevrilir və sanki kompensə üsulu ilə bir azdan öz köhnə

1 F.Bayat. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, 1993, s.148.

2 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.261.

3 M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.28.

dünyasına – onu bəsləyən, məhv olmağa qoymayan təbiətə qarşı çıxır. Təbiət bu boyun davamında Təpəgöz obrazında əyaniləşdirilir. Və Basatın Təpəgözü qalib gəlməsi də dediklərimizin timsalında son dərəcə simvolik bir məna kəsb edir"¹. Müəllif "təbiət-mədəniyyət" qarşılaşdırması ilə bağlı olan fikirlərini belə yekunlaşdırır: "Dastan bütöv bir insan cəmiyyətinin, bəlkə də, min illərlə keçdiyi uzun və çətin yolu bu şəkildə Basat obrazında ümumiləşdirir. Və eyni zamanda təbiətə qayıdışın mümkün olmadığını, məqbul sayılmadığını da açıq şəkildə bildirir. Dədə Qorqudun "Sən insansan, heyvanla müsahib olmağı!" müraciəti təkcə bu faktın qeyd olunması kimi yox, həm də Mifin geriyə – təbiətə qayıdış üzərində qoyduğu əbədi yasaq kimi səslənir"². Cəmiyyətə qədərki "Basat" cəmiyyətin nəzərində aslandır. Cəmiyyətdə olan Basatın nəzərində isə atası Aruz yox, Qağan Aslandır. K.Abdullayevin "təbiət – mədəniyyət" qarşılaşdırması tezisində aslan təbiətin simvolu kimi təqdim edilir. Deməli, təbiətdən mədəniyyətə qayıdan Basat təbiəti (aslanı) mifik ata adında (Qağan Aslan) yaşadır.

Türk mifik təsəvvüründə "Qağan" ən böyük başçı, xaqandır, aslan da güclülük, qorxmazlıq, qüvvətlik, çeviklik simvoludur. "Aslan" zooleksemli antroponim metaforik səciyyəlidir. "Qağan Aslan" antroponimi "Kitabi-Dədə Qorqud"un VIII boyunda qeyri-real antroponim kimi işlədilib. III boyda isə oğuzlara düşmən, kafir adı kimi "Qara

1 K.Abdullayev. "Gizli Dədə Qorqud". Bakı, 1991, s.16.

2 Yenə orada, s.70.

Arslan Məlik" antroponiminə rast gəlinir. Qədim və müasir türk ad sistemində daha çox işlənən "Aslan" antroponimi "Orxon-Yenisey" abidələrində "Arslan Külüq Tiriq şəklində işlənmişdir"¹. XII əsr Eldəgiz hökmdarı da bu adı daşımışdır (Qızıl Arslan). Aslan antroponimi türk xalqları antroponimikasında müxtəlif fonetik variantlarda işlənir. Məsələn, qazax dilində Arıstan, Arısbek, qırğız dilində Arstan, Arıstan, Arslan, özbək dilində Arslan, Arslonbek, tatar dilində Arıslan və s. Əlavə edək ki, türk xalqları antroponimləri sistemindəki "Aslan" antroponimik vahidi rus tarixi mənbələri və folklorunda Ruslan, Eruslan, Aslan, Oslam kimi işlənmişdir².

Azərbaycan antroponimləri sistemində Aslan//Arslan adı ilə bərabər, onunla sinonimlik təşkil edən Əsəd, Heydər (ərəb mənşəli) adları da işlənməkdədir. Bu sistemə fars mənşəli "şir" sözü əsasında yaranan antroponimləri də daxil etmək olar. Məsələn, Şirzad (fars), Şirxan-şir (fars) + xan (türk) və s.

Bəkil oğlu Əmran. IX boyda işlədilmişdir. "Bəkil" antroponimini M.Ergin "Bekil", H.Arashlı, F.Zeynalov və S.Əlizadə "Bəkil" kimi oxumuşdur. "Əmran" antroponimini isə V.V.Bartold "Amran", M.Ergin "Emren", F.Zeynalov və S.Əlizadə "Əmran" kimi oxumuşdur.

"Bəkil" müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində

1 Древнетюркские диалекты и их отражение в современном азыке. Фрунзе, 1971, s.140.

2 N.Baskakov. Russkie familii törkskoqo proisxojdeniə. Vostočno-slavənskaə onomastika. Moskva, 1972, s.200.

işlənmişdir. Əmran isə Borçalıda Amran//Amiran şəklində işlənmişdir (Bu, IX boyda təsvir edilən Gürcüstan sərhədində baş verən hadisələrlə səsləşir). Onu da əlavə edək ki, Qızıl Arslanın (XII əsr) qardaşı oğlu da "Əmran" adını daşımışdır (Əmir Əmiran Ömər)¹.

"Bəkil" antroponiminin hansı apelyativ əsasında yaranması bir sıra tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. O.Ş.Gökyay "Bəkil" in etimoloji izahını göstərməsə də, bəzi tədqiqatçıların həmin antroponimlə bağlı fikirlərinə münasibət bildirmişdir. "Zəki Validi Toğan "Bukil" adını "Vügil" oxuyur və onun türkmənlərdəki "vükil" qəbiləsi ilə bağlılığını düşünür. Bəzi tədqiqatçılar isə yanlış olaraq Bükil adını ərəb dilindəki "Vekil" adı olduğuna işarə edir"². M.Seyidov "Bəkil" antroponiminə daha çox mifoloji prizmadan yanaşmış, onun ovçuluq əsəri ilə bağlılığını izah edərkən fikri təsdiq üçün "Əkil-Bəkil" quş idi xalq şeirinə istinad etmişdir. Şeirə görə, Əkil-Bəkil insan deyil, quşdur. Deməli, vaxtilə Əkil-Bəkil zoomorfik onqon olmuşdur; görünür ki, sonralar zaman ona insan cildi geydirmiş, onu sərhədi qoruyan işlə məşğul olan igidə çevirmişdir"³.

Şirvan bölgəsindəki "Bəklə" oykoniminin "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Bəkil" antroponimi ilə bağlılığına işarə edən L.Məmmədova yazır: "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarından biri Bəkilin Azərbaycanın qərb sərhədlərinə göndə-

1 Y.Mahmudlu. Azərbaycan tarixi intibah dövrü. Bakı, 1996, s.27.

2 O.Gökyay. Hayatı ve eserleri. Ankara, 1989, s.261.

3 M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.240.

rilməsi məlumdur. Qeyd edilən mülahizələr Bəklə kəndinin adının “Kitabi-Dədə Qorqud”un qəhrəmanlarından olan Bəkilin adı ilə bağlı adlanması qənaətinə gəlməyə əsas verir. Bəklə sözü isə türk dilində "gözlə", "gözləmək" mənasındadır"¹. F.Xalıqov "bəkil" sözünün V.V.Radlovun lüğətində möhkəmlənmə mənasında olduğunu, "bək" sözünün qədim, türk abidələrində "bərk", "möhkəm", "qüvvətli", "güclü" mənasını ifadə etdiyini, "Gültəkin" abidəsindəki "bərilik" sözünün S.E.Malov tərəfindən "möhkəm", "bərk" mənasında izah edildiyini, həmçinin "bəkləmək" sözünün Türkiyə türkcəsində gözləmək, qorumaq mənasında işləndiyini əsas götürərək yazır: "Türk mənşəli leksik vahid olan Bəkilin mənası həm ovçu Bəkilin, həm də sərhəd qarovulçusu Bəkilin işinə, fəaliyyətinə uyğun gəlir. Hər iki halda leksik vahidin mənası boydakı fikirlə üst-üstə düşür. Lakin müasir türk dilində işlək olan "bəkləmək" – gözləmək, qorumaq mənası ilə də izah edilə bilər. Adın belə mənalandırılması oğuzların advermə adəti ilə də səsleşir"².

Göründüyü kimi, "Bəkil" adının etimoloji izahında daha çox gözləmək, qorumaq, anlamlı "bəkləmək" apelyativinə üstünlük verilmişdir. Bu izahlar "Bəkil"in dastandakı vəzifəsilə səsleşsə də, fikrimizcə, onun etimoloji izahında başqa cəhətlər əsas götürülməlidir. Birincisi, Bəkil "sərhəd

1 L.Məmmədova. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Şirvanda toponimik izləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, VI, Bakı, 1996, s.77.

2 F.Xalıqov. Folklorda adalma motivləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, Bakı, 1995, s.23.

komandiridir". "Gürcüstan sərhəddində Oğuz torpaqlarını idarə edən qəhrəman"¹ kimi təsəvvür edilməlidir. Deməli, Bəkil antroponiminin apelyativinin gözləmək anlamlı "bəkləmək"lə əlaqələndirilməsi onun funksiyasını azaldır. İkincisi, "Bəklə" apelyativindəki "lə"nin metateza və səs-əvəzlənməsi nəticəsində "il" şəklinə düşməsi qeyri-mümkündür və ümumiyyətlə, türk dillərinin tarixində belə bir analogiya görünmür. Tarixən "ov ovlamaq", "ip ipləmək", "sap saplamaq", sonra isə ovlamaq, ipləmək, saplamaq şəklində işlənmiş sözlərdə həmin fonetik hadisələrin olmadığı və tətbiqinin qeyri-mümkünlüyü də "Bəkil"in "bəklə" apelyativi əsasında yaranmadığını göstərir. Üçüncüsü, məlumdur ki, bir dildən başqa dilə keçən söz, əsasən, mənbə dildəki fonetik tərkibini qoruya bilir.

Bəzən isə mənbə dildə fonetik deformasiyaya uğrayan söz keçdiyi dildə mənbə dildəki ilkin fonetik tərkibini eynilə saxlayır. Məsələn, müasir dilimizdəki "torba" sözü erməni dilində qədim formasında "tobraq" şəklində işlənməkdədir². Bu mənada "bəklə" apelyativi əsasında yaranan qədim türk antroponiminin tipoloji və geneoloji cəhətdən türk dilləri ilə bir sistemə daxil olmayan rus dilində – rus antroponimləri sistemindəki "Bekleмишев" familiyasında mühafizə edilməsi də "Bəkil"in "bəklə" apelyativi əsasında yaranmadığını göstərir.

Bir sıra titullar qədim türk antroponimləri sistemində

1 Y.Mahmudlu. Azərbaycan tarixi intibah dövrü. Bakı, 1996, s.60.

2 Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1979, s.45.

həm titul, həm də mürəkkəb quruluşlu antroponimlərin tərəflərindən biri kimi çıxış etmişdir. Bu mənada "Orxon-Yenisey" abidələrindəki Bək Tarkan, Bək Çor¹, XIII əsrə qədərki ərəbdilli mənbələrdə işlənmiş Bəkturun, Bəkaba, Bəkçur, Çurbək² antroponimlərinin bəy/bək//bek/ titulu əsasında yaranması və ümumiyyətlə, türk ad sistemində digər titullarla müqayisədə "bəy" titullu adların üstünlük təşkil etməsi "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "bəy" titullu antroponimlərə diqqətlə yanaşmağı tələb edir. "Dədə Qorqud" dastanında "bəy" həm titul (Qazan bəy, Uruz bəy, Yegnək bəy), həm də mürəkkəb quruluşlu antroponimlərin tərəflərindən biri, xüsusilə I tərəf kimi daha çox iştirak etmişdir. Məsələn, Baybörə, Baybican və s. Banıçiçək antroponimindəki "banı" titulunun birinci tərəf kimi çıxış etməsi də "Dədə Qorqud" dastanındakı həmin tip antroponimlərin bir sistem təşkil etdiyini təsdiqləyir. Məhz bu faktlar "Bəkil" antroponimindəki "bək" in titul, "il" hissəsinin isə siyasi toplum, oba mənasında olan "el" sözünün qədim forması olduğunu söyləməyə imkan verir. Deməli, bək + il//el konstruksiyası bərpa olunur. Qədim türk ad sistemindəki "Bəkçur", "Çurbək" adlarının inversiya əsasında yaradılmasını, "Basat" antroponiminin "at basubən" feli bağlama tərkibinin transformasiyası əsasında yarandığını və Ə.Dəmirçizadənin "Qorqud adı əslində "qorumaq" və "qut" sözləri bir-

1 Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. "Orxon-Yenisey abidələri". Bakı, 1972, s.383.

2 Ç.Quseynzadə. Törkskaə antroponimiə v srednevekovix araboəziçnix pişğmennix pamətnikax do XIII v. AKD, Bakı, 1988, s.21.

ləşməsindən "xeyir qoruyan" mənasına formalaşdırılmış bir ad kimi şöhrət qazanmışdır"¹ fikrini əsas götürsək, "bək + il//el" modeli "il//el + bək" modelinə transformasiya oluna bilər fikrini söyləyə bilərik. Bu isə "Bəkil" antroponiminin müasir türk, o cümlədən Azərbaycan antroponimləri sistemindəki qədim "bəy" titulunun təyinatını mühafizə edən "Elbəy" "Elbəyi" antroponimi ilə fonetik tərkib, leksik-semantik tutum və konstruksiya baxımından eyni olduğunu təsdiqləyir. Bəkilin ildə bir dəfə Bayındır xanla görüşməsi, özünün divanının olması (Bax: XI boy) faktı, həmçinin "Bəkil özünün idarə etdiyi oğuz torpaqlarına – Gürcüstan sərhədinə dönür"² fikri də "Bəkil" antroponiminin II növ təyini söz birləşməsi konstruksiya-sında olan "el bəyi" mənasında olduğunu əsaslandırır. "Bəkil" antroponiminin II növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranması formal olaraq qavranmır. Buna səbəb, bir tərəfdən, həmin antroponimdəki inversiya, digər tərəfdən, III şəxs mənsubiyyət göstəricisinin /-i/ işlənməməsidir.

Bu cür və buna bənzər antroponimlər müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənməkdədir. Məsələn, Eibəy /el bəyi/, Elturan /Turan eli/, Elşad /el şadı/, Yazçıçək /yaz çiçəyi/ və s.

Əmran. M.Seyidov "Əmran" antroponiminin apelyativini türk mənşəli dinclik, sülh, əmin-amanlıq anamlı "amıra", "amıran", "amırla", "amırlan" sözləri ilə əlaqələn-

1 Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1979, s.139.

2 Y.Mahmudlu. Azərbaycan tarixi intibah dövrü. Bakı, 1996, s.60.

dirmişdir¹. F.Xalıqov "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Əmran" antroponimini altay, teleut, kuman və digər dillərdəki "Amran" antroponimi ilə "əmin-amanlıq qoruyan", "uzaq-görən" mənasında izah etmişdir². V.V.Jirmunski "Amran"ı Qafqazla əlaqələndirsə də, onun gürcü folklorunda xatırlandığını göstərir³. "Əmran" antroponiminə fonetik tərkib-cə oxşar olan "Amrak" və "İmran" antroponimləri də vardır. N.Məmmədov göstərir ki, sevimli anlamlı "Amrak" qədim türk adı olub və müasir Azərbaycan antroponimləri sisteminə işlənmişdir⁴. İmran adı barədə O.Mirzəyev yazır: "Ərəblərin İmran adı Qurandan götürülüb. Burada ən uzun surələrdən, müasir dillə desək, fəsillərdən biri "İmran ailəsi" adlanır. Təsvir edilən əhvalatdan məlum olur ki, xristianların peyğəmbəri İsanı dünyaya gətirən Məryəmin atasının adı İmran imiş... İmran xalis ərəb adıdır, mənası isə "abadlıq, məskunluq, mədəniyyət deməkdir"⁵.

Göründüyü kimi, Əmran, Amrak, İmran antroponimləri fonetik və leksik-semantik baxımdan bir-birinə oxşardır. M.Seyidov "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı qəhrəmanlara ərəb adlarının xas olmadığını əsas götürərək ərəb mənşəli "İmran"la "Dədə Qorqud"dakı "Əmran" adının yaxınlığını qəbul etmir¹. Ərəb dilindəki abadlıq, abad; mədəniyyət, tə-

1 M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.20.

2 F.Xalıqov. Folklor onomastikası. Bakı, 1998, s.22.

3 V.Jirmunskiy. Oquzskiy qeroičeskiy gpos i "Kniqa Korkuta". Kniqa moeqo "Deda Korkuta". Moskva-Leningrad, 1962, s.230.

4 N.Məmmədli. Adını mən verdim yaşını allah versin. Bakı, 1995, s.9.

5 O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986, s.104.

rəqqi; rifah, səadət anamlı ümran², qədim türk dilindəki sevgi, eşq, sevilən, sevinc anamlı "amranmak" və sevimli anamlı "amrak"³, hind – Avropa dillərinin hind dilləri budagındakı sanskrit ölü dilində sevmək anamlı "amra"⁴ vahidlərinin fonetik (amrak, amra, ümran) və leksik-semantik oxşarlığı da onların bir kökdən olduğunu təsdiqləyir.

Bıǵı qanlı Bəsdüz Əmən. II, IV, VII, VIII və XII boylarda işlədilmişdir. "Bəgdüz. HA-da "Bəydüz", Er-də "Bügdüz" şəklindədir.

"Bıǵı qanlı Bəgdüz Əmən" antroponimik modelindəki igidlik simvolları "Bıǵı qanlı" ləqəbi təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi söz birləşməsi konstruksiyasıdır. Həmin ləqəb "Əmən"nin bədii təyininə də işlədilmişdir. "Varıban peyğəmbərlərin yüzini görə, gəlübəni Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bıqlarından qan çıxan bıǵı qanlı Bəgdüz Əmən çapar yetdi".

M.Ergin qeyd edir ki, Bitlis kürd bəylərindən olan Şərəf xan "Şərəfnamə" əsərində rəvayətə əsaslanaraq Bügdüz (Bəgdüz) Əməni mənşəcə kürd kimi təqdim etmişdir. Həmin rəvayətdə deyilir: Peyğəmbər Oğuz xanın gəndərini kürd böyüklərindən olan Bügdüzü dəhşətli, iyrənc halda görür və onlar dünyanın başına bəla olduğu üçün bu tayfadan olanlara dövlət qurmaq nəşib olmasın, – deyir. M.Ergin fikirlərini belə yekunlaşdırır: "Əsasən, Bügdüzü

1 M.Seyidov. Azərbaycan erməni ədəbi əlaqələri. Bakı, 1976, s.20.

2 Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1985, s.659.

3 Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı, 1992, s.17.

4 Drevnetörkskiy slovarğ. Leningrad, 1969, s.41.

Oğuz xanın göndərməsi də bu rəvayətin əslində Oğuzlara aid olduğunu göstərməkdədir"¹.

"Əmən Bəgdüz döyüşçülərinin minbaşısıdır ("məən Bəkdüz başları)². Fikrimizcə, "Bəkdüz tayfasından olan "Əmən" antroponiminin apelyativi məşhur, tanınmış, nəcib anamlı "amanç" sözünün fonetik tərkibcə dəyişmiş variantıdır.

Mürəkkəb quruluşlu "Bəgdüz" antroponimindəki "bəg" bəy /bək//bəg titulunun fonetik variantı, "düz" isə qədim türk dilində "tüz" variantında işlənmiş düz, bərabər, həqiqi, doğru, sədaqətli mənasındadır. Qədim türk abidələrindəki "Tüz bay küç Bars", "Tüzmis//Tüzmiş /Düzmüş/ antroponimləri də "düz" apelyativi əsasında yaranmışdır. Maraqlıdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Bəgdüz" şəklində işlənmiş antroponimdə bəg /bəy/ titulu əvvəldə, "Orxon-Yenisey" abidələrində isə "tüz" /düz/ sözündən sonra işlənmişdir. Hər iki antroponimdə komponentlərin yerini dəyişsək, onların eyni konstruksiya əsasında yarandığı asanlıqla qavranıla bilər:

***Tüz bay – bay /bək//bəg/, түз /düz/ = Bəgdiiz
Bəgdüz – düz/tüz/, бəг /bəy//bay/ = Tüz bay***

Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, "Bəgdüz" antroponimi

1 M.Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.48.

2 S.Əliyarov. "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", III. Bakı, 1991, s.144.

"bəy" titulu və "əyri" sözünün antonimi, həqiqi, doğru, sədaqətli anamlı "düz" apelyativi əsasında yaranmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "Bəgdüz" "Oğuznamə"də başqalarına münasibətdə mülayim, yumşaq, qulluq göstərən mənasında verilmişdir¹.

Boz atlu Xızır. I boyda işlədilmişdir. Qeyri-real, mifik antroponimdir. "Boz atlu Xızır" antroponimik modelində "boz atlu" təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi söz birləşməsi konstruksiyasında olub semantik baxımdan at kultunu ifadə edir. Darda qalan Buğacın köməyinə çatan "Xızır" yağış hamisidir, "Xəzər" dənizinin adı da əslində "Xızır"la əlaqədardır². S.Əliyarov da S.Ş.Çaqdurova əsaslanaraq "xeyirxah" "Xızır"ın "xezir" "xəzər" etnonim və hidronimi ilə bağlılığını göstərir³.

Türk təfəkküründə formalaşan, əsrlərdən əsrlərə ötürülən mifik "Xızır" obrazı etnoqrafiyamızda indi də yaşayır. "Köhnə ilin qurtarıb yeni ilin başladığı ilk gün, həm də "Xızır günü" adlanır⁴. "Xızır" antroponimi Xızır/Xıdır oronimik vahidində də mühafizə olunmaqdadır.

Boyu uzun Burla xatun. II, III, IV boylarda işlədilmişdir. Burla xatunun xanlar xanı Bayındırın qızı, bəylər bəyi Ulaş oğlu Salur Qazanın isə həyat yoldaşı olması onun

1 F.Rəşidəddin. "Oğuznamə" (fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər R.Şükürovanındır). Bakı, 1992, s.67.

2 B.Abdullayev. Haqqın səsi. Bakı, 1989, s.13.

3 S.Əliyarov. "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", III. Bakı, 1991, s.75.

4 B.Abdullayev. Haqqın səsi. Bakı, 1989, s.13.

Oğuz dövlətinin birinci xanımı, qadını olduğunu təsdiqləyir. Burla xatun "Humay və Tanrı kimi uca, ilahiləşdirilən bir varlıq, elin və nəslin ana başbəli, sosial nüfuzu "Tanrı haqqına" bərabər götürülən toxunulmaz bir şəxsiyyətə¹.

"Boyu uzun Burla xatun" antroponimik modelindəki "Boyu uzun" ləqəbi və "Burla" əsl şəxs adı "Burla Xatun"un atasının adına (Bayındır) uyğunlaşdırılmış, alliterasiya ilə bir ahəngdarlıq yaradılmışdır. Ədəbiyyatımızdakı "Boynu uzun Buray xanım" antroponimi də poetiklik baxımından "Boyu uzun Burla xatun" antroponimi ilə səsləşir.

"Boyu uzun Burla xatun" antroponimik modeli "Boyu uzun" ləqəbi, "Burla" əsl şəxs adı və "xatun" titulundan ibarətdir. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi söz birləşməsi konstruksiyasında olan "Boyu uzun" ləqəbi gözəllik, qəşənglik simvolidir. "Burla" antroponimindən bəhs edən A.Paşa göstərir ki, bu, qədim türklərdə qurd mənasında olan "buri" sözü ilə əlaqədardır². Qədim türk, o cümlədən qədim və müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində "börü" apelyativli qadın adlarının müşahidə edilmədiyini, eyni zamanda həmin apelyativin qadın adlarının yaranma əsaslarına uyğun gəlmədiyini əsas götürərək "Burla" antroponiminin etimoloji cəhətdən izahına başqa istiqamətdən yanaşmağı məqsəduyğun hesab edirik:

1. "Burla" antroponiminin apelyativi funksiyasında qə-

¹ S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.258.

² A.Paşa. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, 1996, s.31.

dim tiirk dilində meyvə, üzüm bağı, meynəlik mənasında olan "borluğ" sözünün o-u, u-a səsəvəzlənməsi və "ğ" səs-düşümü ilə "burla" şəklinə transformasiya olunmuşdur qə-naətinə gəlsək, "Burla" gözəlliyi ifadə edən antroponimdir fikrini söyləmək mümkündür;

2. "Burla" antroponiminin apelyativinə tarixi-lingvistik prizmadan yanaşdıqda digər mənalarla yanaşı, geri dönmək mənasını da ifadə edən "burulmaq" feli ilə "burla" (Burla) apelyativinin fonetik-semantik oxşarlığı görünür. Belə ki, "burulmaq" feli arzu şəklində işləndikdə "burula //burla" (2-ci hecadakı "u" səsinin düşməsi mümkündür), "geri dö-nə", "bir də qız uşağı doğulmaya" mənası ifadə edilmiş olur. Bu, Burla xatunun atası Bayındır xanın davamçısı ki-mi oğlunun olmaması, "Dədə Qorqud" dastanının müqəd-diməsində "Yetər" adının işlənməsi, həmçinin M.Erginin "Kitabi-Dədə Qorqud"da "erkək cocuq qıza üstün tutulur"¹ fikri ilə təsdiqlənə bilər. Deməli, "Burla" antroponimi ya-ranma əsası və semantikasına görə Yetər, Usandıq, Gərək-məz, İstəməz, Qızqayıt və s. antroponimlərlə bir sistemə daxil ola bilər;

3. M.Kaşğarının lüğətində "ətir saçmaq" mənasında işlənmiş "bur" feli -ul qayıdış növ şəkilçisi və felin arzu şəklinin göstəricisi -a ilə işləndikdə "ətir saça" anlamlı "burula" forması yaranır (həmin apelyativin 2-ci hecasın-dakı "u" saiti qısa deyildiği üçün "burula" "burla" şəklinə düşmüşdür. Müasir danışiq dili və dialektlərimizdəki kaş

¹ M.Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.27.

döylə (döyülə), kaş öylə (öyülə) sözləri kimi.

Deməli, "Burla" kaş ətir saça, gözəl görünə mənasındadır. Belə bir adı isə məhz xanlar xanı Bayındırın qızı daşıya bilərdi. "Burla"-nın "Boyu uzun" ləqəbi də semantik baxımdan "ətir saça" mənası ilə gözəllik xəttində birləşir.

"Burla" antroponimi ilə bağlı təqdim etdiyimiz etimoloji izahlar baxma bucağından asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdən təsdiq olunsə belə, "Burla" antroponiminin "ətir saça", "gözəl görünə" mənası daha real görünür. "Burla" antroponiminin apelyativi hesab etdiyimiz türk mənşəli "ətir saçmaq" anlamlı "bur" sözü müasir ədəbi dilimizdə işlənmir. Fars dilində "iy", "qoxu" anlamlı "bu//buy" sözü işlənir. Həmin söz türk mənşəli "ətir saçmaq" anlamlı "bur" sözü ilə təkcə fonetik tərkibcə deyil, həm də semantika baxımından, əsasən, bir xətdə birləşir. Bu mənada fars dilindəki "qoxu" anlamlı "bu//buy" sözü türk mənşəli "bur" sözünün fonetik deformasiyaya uğramış variantıdır fikrini söyləmək mümkündür.

"Boyu uzun Burla xatun" antroponimik modelindəki "xatun" titulu "qadın", "xanım" mənasındadır. "Xatın" titulu müasir Azərbaycan antroponimləri və toponimləri sisteminə mühafizə olunmuşdur. Məsələn, *Xatın//Xatun*, *Ayşaxatun* (qadın adları), *Xatıncan*, *Xatınlı* (toponim).

Boğazca Fatma. III boyda işlədilmişdir. "Boğazca" ləqəbinin kök morfemi, əsasən, heyvanlar üçün işlədilən "boğaz" apelyatividir.

Şəkilçi morfemi isə sifətin çoxaltma dərəcəsinin

yanarlığında iştirak edən -ca elementidir.

Boğazca ləqəbli Fatma, həm də "Qırq oynaşlu" adı ilə tanınır. Boğazca Fatma Beyrəyə "Ərə varan qız mənəm, oynayım", – dediyi üçün Beyrək "Sənin adın Qırq oynaşlu Boğazca Fatma degilmidi", – deyir. Buradakı təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi söz birləşməsi konstruksiyasında olan "Qırq oynaşlu" ləqəbi də "Boğazca" ləqəbi kimi mənfi emosionaldır. Toy mərasimində mənfi emosional ləqəbin Beyrək tərəfindən Fatmaya xatırladılması qeyri-etik səslənsə də, əslində tərbiyəedici xarakter daşıyır.

Müasir antroponimlərimiz sistemində də işlənən "Fatma" antroponimi ərəb mənşəlidir. Məhəmməd peyğəmbərin qızı, İmam Əlinin arvadı da bu adı daşıyırdı. "Fatma" süddən kəsilmiş, döşdən ayrılmış anlamlı "Fatimə" antroponiminin fonetik tərkibcə dəyişmiş, daha dəqiq desək, türk dilinə uyğunlaşdırılmış variantıdır.

Buğacıq Məlik. II və IV boylarda işlədilmişdir. Oğuz elinə düşmən olan kafirlərin adları sırasına daxildir. "Buğacıq" antroponimi igidlik rəmzlidir. Düzəltmə quruluşlu "Buğacıq" antroponiminin apelyativi "buğa" zooleksemidir. Həmin antroponimdəki "-cıq" isə kiçiltmə, əzizləmə funksiyalı şəkilçi morfemidir. "Buğacıq Məlik" antroponimik modelindəki "Məlik" hökmdar, padşah mənasında olan tituldur.

Bunlu qoca. VIII boyda işlədilmişdir. Bunlu qoca. V.V.Bartold və Er-də "Yunlu", HA-da "Yüklü" şəklindədir. Dədə Qorqudun məsləhəti ilə Təpəgözə xidmətçi veri-

lən "Bunlu" S.Əlizadəyə görə, sərsəm, dəlisov mənasındadır¹. Bun, bunlu oldu, bunaldı vahidlərinin Nəsimi, Xətai və Füzuli divanlarında işlənmədiyindən bəhs edən S.Əliyarov yazır: "Bun" dərd, qəm, sıxıntı deməkdir: "qara başım bunaldı" və ya "qaza bənzər qızım gəlinim bunlu oldu" kimi düzümlərin indiki çaları "başıma iş gəldi", "qızım-gəlinim dərdə düşdü" olmalıdır. "Bun" sözü "Dədə Qorqud" boylarını qədim türk kitab dili ənənəsi ilə bağlayan tutarlı dəlillərdən biridir². "Bun" sözü Kültigin və Tonyukuk abidələrində qəm, qüssə, kədər, fəlakət, bədbəxtlik, əzab çəkmək, iztirab çəkmək və s. mənalarda işlənmişdir. "Bunlu" antroponiminin yaranmasında da məhz həmin mənalar əsas olmuşdur. Yəni "Bunlu" qəmli, kədərli, əzab çəkən, iztirab çəkən mənasındadır.

Dədə Qorqud. Bu ad müqəddimədə və bütün boylarda işlədilmişdir. Dədə Qorqud Oğuz yurdunun başbiləni, ən aqıl qocası, ən müdrik insanıdır.

Dədə Qorqud antroponimindəki "Dədə" vahidi də məhz həmin mənədadır. "Dədə" sözünün "Qorqud" əsl adına sonralar əlavə edilməsindən bəhs edən M.Ergin yazır: "Tarixi qaynaqlarda və çeşidli Oğuz rəvayətlərində Qorqud adının bəzən "Dədə"siz olaraq sadəcə Qorqud, bəzən də Qorqud Ata şəklində işlənməsi bunu açıqca göstərməkdədir"¹.

1 S.Əlizadə. "Nüsxə fərqləri və şərhlər". "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.247.

2 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.260.

Müasir antroponimikamızda işlənməyən "Qorqud" adı XI əsrdə Oğuz sərkərdələrindən, XVI əsrdə isə Türkiyə sultanı Bəyazidin oğlanlarından birinin adı kimi işlənmişdir². "Qorqud" Qərbi Azərbaycan ərazisində toponimik vahid kimi mühafizə edilmişdir³.

"Qorqud" adına, "Qorqud" şəxsiyyətinə ümumtürk, daha dəqiq desək, türk xalqlarının ayrılmadığı dövr kontekstində münasibət bildirən T.Hacıyev yazır: "Bəlkə ən qədimlərdə Qorqud adında bir el müdriki olub, getdikcə ümumiləşib rəmzə çevrilib: gah islamlaşıb – övliyalasdırılıb, gah bəy, gah xan, gah sultan tituluna qaldırılıb. Öz müdriklik proobrazı əsasında hər dövrün öz hörmətli tituluna layiq görülüb. Bizdə şifahi ədəbiyyat böyük səviyyə alanda, ustad aşiq el arasında böyük nüfuza çevriləndə Qorqud Dədə ozana dönüb"⁴. "Dədə Qorqud Orta Asiya türkləri arasında, əsasən də qazaxlarda, baxşılarda (şamanların) hamisi, qopuzun ilk təsisçisi kimi yad edilir"⁵.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dakı digər antroponimlərə nisbətən "Qorqud" adının mənasının müəyyənləşdirilməsi daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur. V.M.Jirmunski A.K.Borovkova əsaslanaraq göstərir ki, "Qorqud" antroponimi "qorxut"(maq) apelyativi əsasında yaranmışdır¹. Bu

1 M.Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.1.

2 Ş.Cəmşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1977, s.76.

3 M.Məmmədov. Ermənistan ərazisində bəzi qədim Azərbaycan toponimləri haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri. I, Bakı, 1986, s.147.

4 T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.63.

5 F.Bayat. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, 1993, s.61..

izah Dədə Qorqudun dastandakı funksiyası ilə tam ziddiyyət təşkil etdiyi üçün geniş şəkildə münasibət bildirməyə ehtiyac yoxdur.

M.Hacıyeva "Qorqud" adını ruzi verən, bərəkət gətirən, ruzulu ata mənasında izah etsə də, həmin antroponimin apelyativi funksiyasında qout, qovut (qovurulmuş buğdanın un halına salınması) vahidini əsas götürmüşdür. "Qorqud" antroponiminin isə "qovut"la fonetik, həmçinin leksik-semantik yaxınlığı görünür².

Ə.Cavadov altaylardakı "Korkut Dədə" antroponiminə əsaslanaraq yazır: "Qorqut, donqut, qutan sözlərində də "qut" sözü quş deməkdir. Beləliklə, Qorqut dağ quşu, laçın deməkdir"³. Burada "qor"un dağ, "qut"un isə quş mənası etiraz doğurmasa da, bu izahı "Qorqud" antroponiminə aid etmək olmaz. Çünki həmin qeydlər "Qorqud"un dastandakı roluna və türk ad sistemindəki kişi adlarının yaranma əsaslarına uyğun gəlmir.

Ə.Dəmirçizadə "Qorqud" antroponimindəki "qor" və "qut" apelyativlərini izah edərkən göstərir: "Qorqud adı əslində "qorumaq" və "qut" sözləri birləşməsindən "xeyir qoruyan" mənasına formalaşdırılmış bir ad kimi şöhrət qazanmışdır"¹.

1 V.Jirmunskiy. Oquzskiy qeroičeskiy gpos i "Kniqa Korkuta". Kniqa moeqo "Deda Korkuta". Moskva-Leningrad, 1962,s.164.

2 M.Hacıyeva. "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən bir neçə antroponim haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri. II. 1988, s.92.

3 Ə.Cavadov. Canlı Dədə Qorqud. Azərbaycan onomastikası problemləri. III, 1990, s.89.

Qədim türk ad sistemində Qudulu xan /VIII əsr/, Xudu, Kutlu, Kutluq və s. antroponimlərin yaranma tarixi və dini-mifoloji görüşlərlə bağlılığı F.Cəlilovu "Qorqud" (qor qud) adı "od tanrısı" "xoşbəxtlik odu" anlamlarını əks etdirir", – qənaətinə gətirmişdir². C.Məmmədov da, əsasən, həmin nəticəyə gəlmişdir. Müəllif yazır: "Qorqud, Qutluğ, Xudu antroponimlərinin də əsasını qud təşkil edir. Yarımifık, yarıreal şəxsiyyət hesab olunan Qorqud, ümumiyyətlə, Qud tanrısı ilə qohumdur... Qorqud sözünün mənasına diqqət edək: Qor – qud – "Xoşbəxtlik odu", "bəxt odu", "xoşbəxt od"³.

"Qorqud" antroponiminin "xeyir qoruyan", "od tanrısı" mənasında izah edilməsi daha real görünür. Hər iki məna, bir tərəfdən, qədim türk ad sistemində kişi adlarının yaranma əsaslarına, digər tərəfdən, Qorqudun dastandakı roluna uyğun gəlir. Buğaca, Bamsı Beyrəyə, Basata ad verərkən "Adını bən verdüm, yaşını allah versün", – deyən bir müdrik məhz xeyir qoruyan, tanrıçılıq simvolla bir adla – "Qorqud"la tanına bilərdi.

Dəli Qarçar. III boyda işlədilmişdir. O, Baybicanın oğlu, Banıçıçəyin isə qardaşıdır. "Dəli Qarçar" antroponimik modelində "Dəli" ləqəbi igid mənasındadır. "Qarçar" antroponiminə isə tarixi-etimoloji prizmadan yanaşsaq, hə-

1 F.Cəlilov. Praazərbaycan teonimləri. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri. Bakı, 1998, s.98.

2 Yenə orada.

3 C.Məmmədov. Qədim tanrı adları. Azərbaycan onomastikası problemləri. III. Bakı, s.1988, s.273.

min antroponim "qaraca+ər" konstruksiyasının inkişafı əsasında yaranmışdır fikrini söyləmək mümkündür. "Qaraca+ər" konstruksiyasında birinci sözün son hecası, eyni zamanda ona qoşulan şəkildə olmuş -ca ədatındakı saitlin düşməsi, ikinci sözün (ər) saitle başlaması ilə bağlı olan fonetik hadisədir. ə-a; c-c səsəvəzlənməsi də "Qarçar"ın, "qaraca+ər" konstruksiyası əsasında yarandığını təsdiqləyir (Qaraca + ər = Qarcər = Qarçar). Deməli, "Qarçar antroponimi böyüklük, güclülük, qüdrətlik anamlı "qara (qaraca)" və igid, qəhrəman anamlı "ər" apelyativini əsasında yaranmışdır. Digər tərəfdən, buradan o da aydın olur ki, "Dəli Qarçar" antroponimik modelindəki hər üç apelyativ igidlik simvolludur; dəli (igid), qara//qaraca (böyük, qüdrətli, güclü), ər (igid, qəhrəman). Bu, "Dəli Qarçar"ın dastandakı funksiyası ilə də səsleşir. Çünki Dəli Qarçar Tanrı ruhlu Dədə Qorquddan başqa, heç kəsin qarşısında aciz deyil.

Dəli Uran. VII boyda işlədilmişdir. "Er və HA-da Dəli Əvrən, OŞ-da Dəli Örək, V.V.Bartoldda "Dəli Vuran" şəklindədir. "Dəli Uran"ın "əjdəhalar ağzından adam alan", – bədii təyininə onun həddindən artıq güclü olduğu ifadə edilmişdir. Maraqlıdır ki, onun əsl adı və ləqəbi də həmin mənədadır. İgidlik rəmzlidir. Yəni "Dəli" ləqəbi igid mənasındadır, "Uran" antroponiminin apelyativini də vurmaq, döymək, biçmək, kəsmək, döyüş harayı anamlı arxaik "urmaq" sözüdür.

Dəmirgüci. II boyda işlədilmişdir. Qaraca Çobanın

1 C.Məmmədov. Qədim tanrı adları. Azərbaycan onomastikası problemləri. III. Bakı, 1988, s.273.

qardaşıdır. "Dəmirgüci" antroponimi II növ təyini söz birləşməsinin inkişafı əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu, igidlik simvolları antroponimdir. "Dəmirgüci" antroponiminin tərkibindəki hər iki söz müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənməkdədir. Dəmir apelyativli antroponimlər qədim və müasir türk dillərində geniş yayılmışdır. Məsələn, Teymur, Dəmir, Daşdəmir (Azərbaycan), Temurtas Temirxan (qazax), Timertaş (başqırd), Oytemir (özbək), Temirbek, Temirxan (qırğız), gürcü dilindəki Temuri, rus antroponimikasında Timur, Timur-Kutluq adları da türk mənşəli dəmir sözünün qədim formasını mühafizə etməkdədir.

Dəmir Tonlu Mamaq. VIII boyda işlədilmişdir. "Dəmir Tonlu" ləqəbi igidlik rəmzli olub, təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi söz birləşməsi konstruksiyasındadır. M.Kaşğarinin lüğətindəki öküz anlamı "mama" sözü "Mamaq" antroponiminin apelyativini xatırladır. Fonetik tərkibcə "Mamaq" antroponiminə oxşar antroponim ölü sanskrit dilində "Mamika" şəklindədir¹. "Mamaq" antroponiminin "öküz" anlamı apelyativ əsasında yarana bilməsi qədim türk ad sistemindəki kişi adlarının motivləşmə meyarlarına da uyğun gəlir. "Mamaq" antroponiminin sonundakı "q" isə isim düzəldən şəkilçidir.

Dəpəgöz. VIII boyda işlədilmişdir. Qeyri-real, mifik obrazdır. VIII boyda Təpəgözlə bağlı olaraq verilən "Gödəsi adam, dəpəsində bir gözü var", – cümləsindəki "dəpəsində bir gözi" ismi söz birləşməsinin inkişafı əsasında ya-

¹ I Drevnetörkskiy slovarğ. Leninqrad, 1969, s.335.

ranan "Dəpəgöz" mürəkkəb quruluşlu, qeyri-real antroponimdir. Basatla döyüşdə gözünü itirən "Təpəgöz" barədə Anarın fikri maraqlıdır: "Vəhşi", qaniçən, adam əti yeyən Təpəgöz yeganə gözünü itirəndən sonra elə təsirli, acı sözlərlə özü öz halına ağlayır ki, bu dəqiq psixoloji hal son də-rəcə inandırıcıdır və tanış insani hisslərin bədii ifadəsidir"¹.

Dirse xan oğlu Buğac. Bu antroponimik modeldəki "Dirse" və "Buğac" yalnız I boyda işlədilmişdir. "Drezden nüsxəsində, bir neçə yerdə xanın adı həm "Dirse", həm də "Dərsə" kimi yazılmışdır. Görünür, orta əsr ozanlarının dilində hər iki variant işlənirmiş"². Həmin antroponimi V.V.Bartold, K.Rifət, O.Şaiq, M.Ergin və H.Araslı "Dirse xan", Ş.Cəmşidov isə "Dursa xan" kimi oxumuşdur³. Türkologiyada sübut olunmuşdur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"da "sad" türk mənşəli sözlərdə qalın saitdən əvvəl, "sin" hərfi isə incə saitdən əvvəl işlədilmişdir⁴. Drezden və Vatikan əlyazmalarında haqqında söhbət gedən antroponimin yazılışında "sad" hərfindən deyil, "sin" hərfindən istifadə edilmişdir. Deməli, həmin yazılış formasının "Dursa xan" kimi yox, "Dirse xan" kimi oxunması düzgündür.

"Dirse" antroponimi "dir" və "sə" hissəsindən ibarətdir. F.Cəlilovun araşdırmalarına görə, "tur", "tir", "tür",

1 Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz". Bakı, 1962, s.88.

2 S.Əlizadə. "Nüsxə fərqləri və şərhlər". "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.229.

3 Ş.Cəmşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tekstoloji tədqiqi (doktorluq dissertasiyası). Bakı, 1985, s.47.

4 F.Zeynalov, S.Əlizadə. "Tükənməz xəzinə". "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.29.

"tör" və s. fonetik variantlarda işlənmiş "tar" teonimi allah anlamlıdır, "ölüb-dirilmə" anlayışı ilə bağlıdır¹. "Dirse" antroponiminin "dir" hissəsi "tar" teoniminin fonetik tərkibcə dəyişmiş variantı olması ehtimalını söyləmək olar (t-d səs dəyişməsi dilimiz üçün qanunauyğun haldır). Ertusklarin əfsanəvi ulu əcdadının "Tirsən" adı ilə tanındığını nəzərə alsaq², "Dirse" antroponiminin ilk hissəsi "dir"-in "tir" teoniminin fonetik tərkibcə dəyişmiş variantı olması bir daha təsdiqlənmiş olar.

Türkologiyaya bəllidir ki, müxtəlif fonetik variantlarda işlənən *sun, sın, zun, sin, si, sə* hissəciyi "adam" anlamı vahid funksiyasında işlənmiş və müasir türk dillərində arxaikləşmişdir. "Dirse" antroponiminin "sə" hissəsini də həmin sistemə aid etmək olar. Yəni "Dirse" antroponiminin sonundakı "sə" adam anlamı vahiddir ehtimalını irəli sürmək mümkündür. Buradan aydın olur ki, "Dirse" antroponimi "allah adam", "diri adam" mənasını bildirir və onun apelyativi arxaikləşmişdir.

Türk antroponimikəsindəki Baxşı adının "baq" teonimi və adam anlamı *sl, şl* hissəciyindən ibarət olma faktını da əsas götürsək³, deyə bilərik ki, *sın, sun, sin, se, sə, sl, şl* və s. variantlı "adam" anlamı morfemin teonim sonunda işlən-

1 F.Cəlilov. Praazərbaycan teonimləri. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri. Bakı, 1988, s.101.

2 Ç.Qarasarlı. Qədim Skandinaviya mənbələrində türk etnonimləri. Azərbaycan onomastikası problemləri. II, Bakı, 1988, s.10.

3 F.Cəlilov. Praazərbaycan teonimləri. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri. Bakı, 1998, s.95.

məsi türk dillərində bir sistem şəklindədir.

Türk xalqlarının dili, tarixi, etnoqrafiya və psixologiyasını yaşadan antroponimik və toponimik vahidlər sisteminə heyvan anamlı "buğa" sözü əsasında yaranan adlar xüsusi yer tutur. Məsələn, antroponimik vahidlər sistemində – Bukambay (qırğız), Altınboğa (qazax), Buğa (IX əsr), Buğac "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı; toponimlər sistemində – Buqanan, Buqarla (başqırd), Bukaklu Tuu, Bukaku köl (Altay dilində), Buğaölən qaya, Buğa dərəsi, Buğadaş, Qarabuğa dağı (Azərbaycan) və s.

A.Şayxulov "buğa" apelyativi və onun əsasında motivləşən onomastik vahidləri Altay dilləri üçün ümumi vahid hesab edir¹.

Türk mənşəli "Buğac" antroponimi müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənmir. Həmin antroponim müasir fars antroponimləri sistemində eynilə işlənməkdədir². "Buğa" zooleksemi əsasında yaranmış antroponim gürcü familiyaları sistemindəki "Buğadze" adında da mühafizə olunmaqdadır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da "Buğac" adının verilmə səbəbi tam aydınlığı ilə verilsə də, nədənsə M.Seyidov başqa izah təklif edir: "Buğacı bütün qorqudşünaslar "buğa ilə bağlayırlar. Bizcə, "Buğac" – "buğ" və "ac"-dan yaranmışdır. "Buğ", deyildiyi kimi, "igid", "yenilməz", "aç" isə "acı-

1 A.Şayxulov. Tatarskie i başkirskie liçnie imena törkskoqo proisxojdeniə. Ufa, 1983, s.155.

2 Ə.Hacıyeva. Fars dilində türk köklü onomastika. Azərbaycan onomastikasının problemləri. V. Bakı, 1995, s.134.

maq", "mərhəmətli", "rəhmli" mənasındadır. Deməli, "Buğac"ın anlamı, "rəhmli, mərhəmətli, yenilməz igid"dir¹. Ə.Fərzəli də heç bir əsas olmadan "buğa" apelyativli "Buğac" antroponimini "Xaç" sözü ilə əlaqələndirir: "Qara başım qurban olsun, oğul, sana! Ağız-dildən "bır qaç kəlmə" xəbər ver mana!" Elə dastandakı Buğac – Buğ Xan – Buğaya qalib gələn Xaç – Oddur"².

"Buğa" apelyativinin antroponimə çevrilməsi, bir tərəfdən, türk etnoqrafiyası ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, semantikasında igidlik, güclülük kimi keyfiyyətlər ifadə etməsidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da "buğa" sözünün "Buğac" antroponiminə çevrilməsi Dədə Qorqudun dili ilə belə ifadə edilir: "...Bayandır xanın, ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdür. Bir buğa öldürmüş sənin, oğlın" adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını allah versün, – dedi". Göründüyü kimi, "buğac" leksik vahidinin igidlik rəmzi kimi "Buğac" antroponiminə çevrilməsini sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Rus antroponimikasında yüzlərlə türk mənşəli antroponimik vahidin olması məlumdur. Puqaçov (Rusiyada III kəndli müharibəsinin (1773-1775) başçısı kazak Yemelyan Puqaçov) antroponiminin də türk mənşəli, "Buğac" antroponimik vahidinin formaca – fonetik tərkibcə (*b-p, ğ-q*,

1 M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.120.

2 Ə.Fərzəli. "Dədə Qorqud yurdu". Bakı, 1989, s.94.

c-ç) dəyişmiş variantı olduğunu ehtimal etmək olar.

Dözən oğlu Alp Rüstəm. VIII, XI və XII boylarda işlədilmişdir. Mərdlik, mübarizlik, igidlik mənasını ifadə edən "Dözən" antroponiminin apelyativi müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir (dözmək – dözən). "Dözən oğlu Alp Rüstəm" antroponimik modelindəki fars mənşəli Rüstəm antroponimi şərq ölkələrində geniş yayılan adlardandır. Ə.Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin qəhrəmanlarından biri də Rüstəmdir. "Rüstəm" sağlam, cüssəli, pəhləvan, qəhrəman mənasındadır. Həmin antroponimik modeldəki "alp" isə igid, qəhrəman anlamlı arxaik tituldur.

Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul. V boyda işlədilmişdir. "Duxa" müasir antroponimikamızda işlənməyən adlardandır. Bu antroponimik vahiddən bəhs edən Ş.Cəmşidov¹ və E.Əlibəyzadə² onun formalaşmasında zahiri səslənmə-alliterasiya, yaxud poetiklik yaratma keyfiyyətlərini əsas götürmüşlər. "Domrul" antroponimi Mirəli Seyidov, Tofiq Hacıyev, Arif Acalov, Osman Mirzəyev və başqa müəlliflərin diqqətini cəlb etmişdir. Onun leksik-semantik xüsusiyyətləri, antroponimik vahid kimi formalaşmasında "nəsil verən", "həyat başlanğıcı" kimi keyfiyyətin əsas olması həmin müəlliflər tərəfindən təsdiqlənmişdir³. "Duxa Qoca" antroponimik vahidi isə araşdırmalardan kənarda qalmışdır.

1 Ş.Cəmşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tekstoloji tədqiqi (doktorluq dissertasiyası). Bakı, 1985, s.260.

2 E.Əlibəyzadə. Azərbaycan antroponimiyasında alliterasiya. Azərbaycan onomastika problemləri. I. Bakı, 1986, s.264.

3 O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986, s.69.

Mövcud tədqiqatlarda "Duxa" antroponiminin yalnız yunanlardakı "Duka" şəxs adından olduğu göstərilir¹.

Göründüyü kimi, "Duxa" antroponiminin leksik-semantik xüsusiyyətləri, onun yaranması üçün əsas olan apel-yativin tarixi-lingvistik baxımdan araşdırılması, həmçinin həmin vahidin adyaratma üçün seçilmə, yaxud motivləşmə səbəbi müəyyənləşdirilməmişdir.

S.Əliyarov göstərir ki, Duxa Qoca ilkin şəkildə "Dukak" və ya "Tokak" variantında işlənmişdir². "Tokak" variantı daha qədimdir. Çünki cingiltilmə, konkret desək, "d"ləşmə, yaxud "t"nin "d" ilə əvəzlənməsi türk dillərinin nisbətən sonrakı inkişafı ilə bağlıdır. Zahirən elə görünə bilər ki, "tokak" vahidi "toxtaq" vahiddən törəmədir və semantik cəhətdən "Qoca" antroponimini təyin edir. Lakin türk dillərində bu cür quruluşlu vahidlərdə "t"nin düşməsi müşahidə olunmur. Deməli, Tokak-Dukak, Toxa-Duxa antroponiminin formalaşması üçün əsas olan vahidin ilk hissəsi müəyyənləşdirilərkən "tok-tox" fonetik variantlı vahid əsas götürülməlidir.

M.Kaşğarının lüğətində "tok" sözü "toki" (vur, döy) mənalarında işlənmişdir. Y.Məmmədov "tok" sözünü Azərbaycan dilində də asemantikləşmiş, ancaq qədim türk yazılı abidələrində ayrıca lüğət vahidi kimi işlənən sözlər sırasında qeyd etməklə bərabər, onun "toqquş", "toqquşma" vahidlərində izinin qaldığını da göstərir¹. "Tok"

1 D.Eremeev. Gtnoqenez turok. Moskva, 1971, s.110.

2 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.262.

sözünün mənə çalarları barədə S.Cəfərov yazır: "Toxmaq, toxu/maq/, toqquş/maq, toxun/maq/, toxa sözlərinin kökü vurmaq mənasında işlənmiş olan tox/maq/ sözü olmuşdur ki, həmin mənada çuvaş dilində indi də işlənməkdədir"². O.Mirzəyev qəhrəmanlıq dastanlarımızın dilində "tox" sözünün vur, vurmaq mənalarında işləndiyini göstərərək fikrini "...nərə çəkib özünü düşmənləşkərinə toxudu" nümunəsi ilə təsdiqləyir³.

Qeydlərdən belə məlum olur ki, "tok-tox" sözünün semantikasındakı igidlik çalarları vardır. Bizcə, Tokak – Dukak, Toxa – Duxa antroponiminin ilk hissəsi vurmaq, döymək anlamı "tok" felidir və onun şəxs adı kimi motivləşməsində igidlik keyfiyyəti əsas olmuşdur. Əlavə edək ki, M.Adilov⁴ və O.Mirzəyev⁵ də "Tokay", "Tokər" antroponiminin yaranmasında vurmaq, döymək anlamı "tok" vahidini əsas götürürlər. "Tok" əsaslı antroponim "Orxon-Yeni-sey" abidələrində də müşahidə olunur. Məsələn, *Tok bögüt*.

Qeyd etdik ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"-da "Duka" şəklində olan antroponimin ilkin forması "Tokak"dır və onun ilk hissəsi "vur", "döy" anlamı asemantik "tok" felidir. Bu

1 Y.Məmmədov. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1987, s.33.

2 S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1992, s.152.

3 O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986, s.220.

4 M.Adilov. Antroponimlərin tarixi-müqayisəli tədqiqinə dair. Azərbaycan onomastikası problemləri. III. Bakı, 1990, s.46.

5 O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986, s.220.

şərhlərlə yanaşı, "Tokak" antroponiminin son hissəsi olan -ak sözdüzəldici şəkilçisinə də diqqət yetirmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, -aq, -ək şəkilçisini fel köklərinə artırmaqla xasiyyət və keyfiyyət bildiren sifətlər düzəlir: qorxaq (adam), ürkək (at)¹. Həmin şəkilçi barədə S.Cəfərov yazır: -aq, -ək, -q, -k şəkilçisi öz mənşəyi etibarlı ilə ən qədim şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi vasitəsi ilə substantiv və ya atributiv isimlər əmələ gətirilir. Məsələn, yataq, çataq, qaçaq, ürkək və s.² Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, "Tokak" antroponiminin sonundakı -ak şəkilçisi semantik cəhətdən xasiyyət, keyfiyyət funksiyasını yerinə yetirir.

Tokak – Dukak antroponiminin sonundakı "k" səsi düşmüş, örtülü – qapalı hecadan örtülü – açıq hecaya keçid olmuş və beləliklə, Toka – Toxa, Duka – Duxa variantı formalaşmışdır. Bu da dilimiz, o cümlədən digər türk dillərinin tarixi inkişafı baxımından xarakterik haldır. Müqayisə üçün bir neçə nümunəyə diqqət yetirək: qoruq//qoraq – qora, ayrıq – ayrı, ayıq – ayı və s.

"Tokak" antroponiminin "Duxa" şəklinə düşməsində, yəni fonetik tərkibcə dəyişməsində bir neçə fonetik hadisənin baş verməsi müşahidə olunur. Bunu belə ümumiləşdirmək olar: t-d, o-u, k-x səs əvəzlənmələri və söz sonunda "k" səsinin düşməsi.

Yuxarıda qeyd etdik ki, bir sıra müəlliflər Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul antroponiminin formalaşmasında zahiri

1 M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1988, s.84.

2 S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1992, s.178.

səslənməni – alliterasiyanı əsas götürmüşlər. Lakin burada ata adı ilə oğul adı arasında zahiri səslənmə oxşarlığı ilə yanaşı, ata adının semantik tutumu ilə oğul adının semantik tutumu arasında da yaxınlıq vardır. Belə ki, hər iki adın, yəni "Qoca" və "Domrul" antroponimlərinin əvvəlində işlənən ləqəblər ("Duxa" və "Dəli") igidlik, məğrurluq, qorxmazlıq anlamlıdır. Deməli, "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul" antroponimində ata adı ilə oğul adı həm zahiri səslənmə, ahəngdarlıq, həm də semantik tutum baxımından bir-birini tamamlayır. Bu keyfiyyət "Bəybörə oğlu Bamsı Beyrək" antroponimində də müşahidə olunur. Burada ata adı ilə oğul adı arasında zahiri səslənmə oxşarlığını yaradan "b" cingiltili samitidirsə, onların arasında semantik tutum yaxınlığını yaradan "börü" (qurd, canavar) leksik vahididir. "Bəybörə" antroponiminin "bay" və "börə" (börü) leksik vahidi əsasında formalaşdığını əlavə arqumentlərlə sübut etməyə ehtiyac yoxdur. "Beyrək" antroponiminin isə "börü" leksik vahidindən yaranması S.Əlizadə tərəfindən qeyd olunmuşdur¹.

Düger. III boyda işlədilmişdir. O, "bin qövm başları (min nəfərin başçısı) titulu daşıyır. A.Qurbanov Düyərli (Şamxor) toponimini etimoloji cəhətdən izah edərkən onu M.Kaşğarının lüğətindəki 24 tayfadan 18-cisi ilə (tügər) əlaqələndirir, həmçinin tügər//düger etnoniminin türk xalqları toponimləri sistemində geniş yayılmasından bəhs edir.

¹ S.Əlizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" antroponimiyasının etimoloji əsasları. Azərbaycan onomastikası problemləri. III. Bakı, 1986, s.29.

Ə.Əliyev "Dügər" adındakı "düg" sözünü qədim türk dilindəki "min" məzmunlu tuk//duk, "ər" sözünü isə kişi, adam, doyüşçü mənasında izah etmişdir¹. Əlavə edək ki, "Dügər" antroponiminin ilk hissəsini min anlamı "tuk" deyil, qədim türk dilindəki vur, döy anlamı "tok" götürsək, "Tokər" forması alınır ki, bu da fonetik deformasiyalar nəticəsində "Dügər" şəklinə düşə bilər. Deməli, "Dügər" igidlik məzmunlu antroponimik vahiddir fikrini də söyləmək mümkündür.

Əbubəkr. Müqəddimədə işlədilən adlar sırasına daxildir. Bəkirin atası strukturuna uyğun olan "Əbubəkr" antroponimi ərəb mənşəli, saf, təmiz, ləkəsiz anlamı "bakir" apelyativi əsasında yaranmışdır. Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində "Bakir" Əbubəkr şəklində deyil, "Bəkir" fonetik variantında işlənməkdədir.

"Məhəmməd peyğəmbərin qayınatasının adı Əbubəkr olmuşdur"². "Kitabi-Dədə Qorqud"un müqəddiməsində də müqəddəs, saf, təmiz ürəkli kimi təqdim edilən Əbubəkrin Məhəmməd peyğəmbərlə yaxınlığına işarə edilir: "Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan Əbubəkr Siddiq Görkli".

Əli. Müqəddimədə işlədilən adlardandır. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "şahi-mərdan Əli görkli" ifadəsi İmam Əliyə – Əli ibn Əbutalibə işarədir. Ərəb mənşəli "Əli" antroponimi ali, ulu, yüksək və nəcib mənasındadır. "Şahi-

1 Ə.Əliyev. Azıx və Düyərli toponimləri haqqında. Azərb. SSR EA Xəbərləri, 1979, №3.

2 N.Məmmədli. Adını mən verdim yaşını allah versin. Bakı, 1995, s.12.

mərdan" isə imam Əlinin epitetlərindən biridir. İgid, qəhrəman şah anlamlı fars izafəti Azərbaycan antroponimləri sistemində izafət göstəricisinin (-i) ixtisarı ilə "Şahmərdan" formasında işlənməkdədir.

Ənsə qoca oğlu Oqçı. XII boyda işlədilmişdir. Bu antroponimik modeldəki "qoca" və "oğlu" (oğlu) vahidlərindən bəhs etdiyimizə görə yalnız "Ənsə" və "Oqçı" antroponimlərinə münasibət bildirəcəyik. Q.Qeybullayev En "göy, səma allahından" bəhs edərkən onu şümercə hakim, hökmdar mənasında olan "ensi" və türk dillərindəki "qabaqdakı", "başda duran", "birinci" anlamlı "anq", "ən" (Azərbaycan türkcəsində) sözü ilə əlaqələndirir¹. Fikrimizcə, "Ənsə" antroponiminin "ən" hissəsi də göy, səma, birinci, başda duran mənasındadır. "Ənsə" antroponiminin "sə" hissəsi isə qədim türk dilində "adam" mənasında işlənmiş sın, sin, sun, se, sı, şı vahidləri ilə bir sistemə daxildir. Deməli, "Ənsə" başda duran, birinci adam, geniş mənada desək, "allah adam" semantikalı antroponimdir.

Onu da əlavə edək ki, "Ənsə" adı Dirsə, Baxşı kimi teonim əsasında formalaşan qədim türk antroponimləri ilə bir sistemə daxil olmaqla bərabər, həm də onlarla nisbi sinonimlik təşkil edir.

"Oqçı" antroponimindəki "oq" apelyativi "Kitabi-Dədə Qorqud"da silah anlamlı söz kimi daha çox "oq", bəzən də "ox" şəklində işlənmişdir. Yay çəkə bilmək, ox atmaq Oğuz ərənlərinin igidlik göstəricisi idi (Yay çəkmədün, ox

¹ Q.Qeybullayev. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, 1994, s.27, 41.

atmadın). Deməli, oq //ox apelyativi və -çı şəkilçisindən ibarət olan "Oqçı" igidlik, mərdlik, mübarizlik rəmzli antroponimdir. "Oxçu" bir sıra toponimik vahidlərdə mühafizə edilmişdir. Məsələn, Oxçuoğlu (Amasiya), Oxçu (Zəngəzur), Oxçuoğlu (Türkiyə), Oxçular (Bolqarıstan) və s.¹

Əzrayil. V boyda işlədilmişdir. Qeyri-real antroponimdir. "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul"un Əzrayilla söhbətindən məlum olur ki, Dəli Domrul onu tanımır. Digər faktlarla bərabər, bu hadisə də qorqudşüaslara "Kitabi-Dədə Qorqud" islamdan əvvəl formalaşmışdır", – fikrini söyləməyə əsas vermişdir.

"Ğəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin". II, III, IV boylarda işlədilmişdir. "Ğəflət" (qəflət) antroponimi geniş yayılmışdır. "Şəmsəddin" isə Şərqdə ən çox işlənən adlardan biridir. "Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin banisi də bu adı daşımışdır (XII əsr. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz)². Digər bəylər kimi "bəylər bəyi" Qazana "Ağam Qazan yetdim", – deyən Şir Şəmsəddinin bədii təyininə "60 min kafirə "qan qusdurma" onun igidliyindən xəbər verən kiçik bir detaldır. Qorqudşüaslıqda "Ğəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin" antroponimik modelindəki Ğəflət (Qəflət) və Şir Şəmsəddin adları düzgün olaraq alınma antroponimlər kimi izah edilmişdir. Çünki qafillik, xəbərsizlik, qafil olma anlamlı "Ğəflət" və dinin Günəşi anlamlı "Şəmsəddin" ərəb mənşəli, aslan, igid, qorxmaz mənalı "Şir" isə fars mənşəlidir. M.Fəxrəd-

1 A.Bayramov. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şerəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Sumqayıt, 1996, s.50.

2 Y.Mahmudlu. Azərbaycan tarixi intibah dövrü. Bakı, 1996, s.24.

dinin "Ğəflət (Qəflət) "Qaqale" şəklində oxunmalıdır", – fikrini əsas götürən D.İsmayılova isə "Ğəflət" antroponimini "qoqar" etnonimi, "Şir" ləqəbini isə "şor" etnonimi ilə əlaqələndirir. Şəmsəddin antroponiminin izahında isə bir tərəfdən, onun mənşəyi barədə fikir söyləməkdə çətinlik çəkdiyini göstərir, digər tərəfdən isə hökm verir ki, həmin adın ərəb mənşəli "Şəmsəddin"lə əlaqələndirilməsi düzgün deyil¹. Fikrimizcə, Gəflət və Şir Şəmsəddin antroponimlərinin apelyativləri leksik-semantik baxımdan tam aydın olduğuna görə onların etimoloji izahında başqa apelyativlərin axtarılmasına ehtiyac yoxdur.

Həsən. Müqəddimədə və II boyda işlədilmişdir. Katib tərəfindən əlavə edilən dini adlar sırasına daxildir. Ərəb mənşəli gözəl, qəşəng anlamı "Həsən" antroponimi Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılan adlardandır. Buna səbəb imam Əlinin oğlanlarından birinin Həsən adını daşmasıdır².

Hüseyn. Katib tərəfindən əlavə edilən dini adlar sırasına daxildir. Müqəddimədə və II boyda işlədilmişdir. Gözəl, göyçək mənasını ifadə edən ərəb mənşəli "Hüseyn" antroponimi geniş yayılan adlardandır.

İlək qoca oğlu Alb ərən. II boyda işlədilmişdir. "İlək qocanın" üç oğlu var: "Alb Ərən", "Dönəbilməz Dülək "Uran" və "Sarı Qalmaş". "H.Araslının "Elin", O.Gökyayın

1 D.İsmayılova. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin şəxsi adı haqqında". Azərbaycanın onomastikası problemləri. IV, Bakı, 1993, s.176, 177.

2 N.Məmmədli. Adını mən verdim yaşını allah versin. Bakı, 1995, s.54.

"Eliq", E.Rossi və M.Erginin "Eylik" şəklində oxuduqları "Elək /İlək/" şəxs adı qədim eponimlər sırasında götürülməlidir¹. S.Əliyarov "Elik" antroponiminin "hökmdar" mənasında işləndiyini göstərməklə bərabər, Peter Qoldenə əsaslanaraq qeyd edir ki, ilk macar kralı Arpanın ikinci oğlu da ilik (eliq) apelyativli adı daşımışdır². Elin, Eliq, Eylik, Elək, İlək şəklində oxunmuş antroponimin apelyativi qədim türk dilində "hökmdar" anlamlı soz kimi "eliq" fonetik variantında olmuşdur. "Eliq" apelyativindəki el (il) kök morfemi qədim türk dilində qəbilə ittifaqı, siyasi toplu, xalq mənasında işlənmişdir. Müasir dilimizdə isə "camaat", bəzən də ölkə mənasında işlənməkdədir. "Eliq" sözündəki -iq isə isim düzəldən şəkilçi morfemidir. İlək/Elək antroponimindəki "il//el" paralelliyi "eliq" apelyativindəki "el" kök morfemdirsə, -ək leksik şəkilçisi də fonetik fərqlərə baxmayaraq, -iq funksiyalıdır.

Alb Ərən II boyda Sufi Sandal Məlikə qan qusduran Oğuz qəhrəmanı kimi təsvir edilmişdir. "Alb Ərən" antroponimindəki "alb" igid, qəhrəman anlamlı arxaik "alp" titlunun fonetik deformasiyaya uğramış variantıdır. S.Əliyarov yazır: "M.Qaşqarlıda "alb" şəklində işləndiyini nəzərə alsaq, "alpanlar" ilə "albanlar"ın tam qrammatik eyniliyi üzə çıxmış olur... **"Alp, Alp ər** – böyük fiziki gücü olan, döyüş sənətinin bütün qanunlarına yiyələnmiş igid, igidlər

1 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.262.

2 S.Əliyarov. "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar. "Azərbaycan filologiyası məsələləri". III. Bakı, 1991, s.145.

başı, döyüşçü ər; sonralar daha çox dilimizə gəlmə olan qəhrəman, bahadır sözləri ilə əvəz olunmuşdur. Qədim türk dövlətlərində alp sosial baxımdan imtiyazlı bəy (beq) zümrəsindən yüksəkdə tutulurdu¹. "Kitabi-Dədə Qorqud"-da daha çox "alp" fonetik variantında müşahidə edilən (Alplar başı Qazana zərb urdı). Həmin titulu R.Xalıqova "dəli" rütbəsi ilə müqayisə edir: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qoca nəsil "alp", gənc nəsil isə "dəli" rütbəsini daşıyır. Qazan xana, Aruza, Rüstəm və başqalarına "alp"la müraciət edilir (Alp Ərənlər başçısı Qazan xan, Alp Ərən, Alp Aruz). "Dəli" ləqəblilər gənc nəslə aiddir (Alp Aruzun oğlu Dəli Budaq, Dəli Qarçar, Dəli Domrul, Dəli Dondar və s.). Sonrakı yüzilliklərdə "alp" sözü tədricən unudulur və dəli sözü ilə əvəz olunur. Məsələn, "Koroğlu" dastanının bütün qəhrəmanları artıq dəli ləqəbini daşıyırlar². Qədim türk ad sistemi baxımından səciyyəvi olan "alp" titulu əfsanəvi Turan hökmdarı Alp Ər Tonqa (Əfrasiyab) adında, həmçinin "Orxon-Yenisey" abidələrindəki antroponimik vahidlərdə müşahidə edilir (Alp Urunu, Alp Şalçı). "Alp" titulu rus ad sistemində türk mənşəli "Arslan" adı ilə birlikdə iştirak etmişdir (Alparaslan)³.

"Alb Ərən" antroponimindəki "Ərən" adı ilk dəfə I əsrin ortalarında alban çarının adı (Aran-Ərən) kimi işlənmişdir¹. Həmin ad "Orxon-Yenisey" abidələrində "Ərən Uluğ"

1 S.Əliyarov. "Tarixi coğrafi qeydlər". "Kitabi-Dədə Qorqud", 1988, s.257.

2 R.Xəlilova. "Kitabi-Dədə Qorqud"da antroponimlərin struktur-semantik təhlili. "Azərbaycan onomastikası problemləri". I, Bakı, 1986, s.258.

3 N.Baskakov. Russkie familii törkskoqo proisxoqdeniə. Baku, 1992, s.146.

1 Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azerbaydjanüev", Baku, Gİm, 1991, s.23.

şəklində müşahidə edilir. "Alb Ərən" antroponiminin ikinci komponentinin apelyativi igid, qorxmaz, qəhrəman, cəsur, döyüşçülər anamlı arxaik "ərən" sözüdür.

"Alb Ərən" antroponiminin apelyativlərinin leksik-semantik izahı göstərdi ki, hər iki apelyativ – "alp" və "ərən" igidlik, cəsurluq, qəhrəmarlıq xəttində birləşir. Bu da qədim və müasir türk adlarındakı daha qüdrətlilik funksiyası ilə bağlıdır.

İlək qoca oğlu Dönə bilməz Dülək Uran. VII, XI, XII boylarda işlədilmişdir. Dastanda həmin antroponimik model "İlək qoca oğlu Dülək Uran", "Dönə bilməz Dülək Uran" şəklində işlənmişdir. S.Əlizadə "İlək qoca oğlu Dülək" barədə yazır: "Bu ad birləşmədə V katibi mexaniki olaraq "qoca" sözünü "qolca" kimi yazmış, oğlu sözündən sonra "dönə bilməz" sözlərini əlavə etmişdir. H.Arashının transkripsiyasında "Elin... Dölək" kimi verilib. Er-də isə: "Eylik qoca oğlu Dülək"dir².

Katib tərəfindən əlavə edilən igidlik məzmunlu "Dönə bilməz" ləqəbini antroponimik modeldən çıxarsaq, Dülək Uranın bütöv ad konstruksiyası "İlək qoca oğlu Dülək Uran" şəklində olur. "Dülək Uran"ın igidliyi onun bədii təyinində belə ifadə edilir: "Ayğır gözlər yüzdürən, əlli yedi qəl'ənin kəlidin alan". Maraqlıdır ki, onun əsl adı və ləqəbi də məhz igidlik motivlidir.

A.Bayramov Amasiya ərazisindəki "Təpədölək" topo-

1 Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azərbaycanüev". Bakı, Gİm, 1991, s.23.

2 S.Əlizadə. "Nüsxə fərqləri və şərhlər". "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.246 .

nimini "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Dülək Uran"la əlaqələndirərək yazır: "Burada Dölək etnonim bildirir. Qədim abidələrdə, eləcə də bir çox türk dillərində /qazax, altay, qırğız, türkmən, türk və s./ "dölək" soy artıran, artmaq, çoxalmaq və s. anlamları ifadə edir. Həmin dillərdə döl, tol, tel formasında işlənir¹. Bizcə, A.Bayramovu bu nəticəyə gətirən "Dülək Uran" antroponimini H.Araslının "Dölək" şəklində oxumasıdır. Soy artırmaq, artmaq, çoxalmaq anlamlı döl (töl) sözü ilə "Dülək" antroponimi arasında semantik yaxınlıq görünür. Qədim türk dilində fonetik tərkibcə "Dülək" apelyativinə oxşayan bir neçə söz müşahidə edilir: 1. *tölük* – güc, qüvvət, qüdrət; 2. *tölək* – sakit, dinc, hərəkətsiz, fəaliyyətsiz; 3. *tülək* – solma, bozarma, ağarma; tüləmə, tüktökmə; qabıqdan çıxma². Bizcə, "Dülək" antroponiminin apelyativi "güc", "qüvvət", "qüdrət" anlamlı "tölük" sözüdür. Çünki həmin apelyativin leksik-semantik tutumu qədim türk ad sistemindəki antroponimlərin yaranma əsaslarına tam uyğundur. "Uran" igidlik, mərdlik, mübarizlik ifadə edən adlar sisteminə daxildir. Apelyativi vurmaq, döymək, döyüş harayı anlamlı arxaik "urmaq" sözüdür. Semantikasında igidlik mənasını ifadə edən "uran" qırpaq tayfalarından birinin adıdır³. M.Adcı göstərir ki, "u-ra" qırpağın dilində "vur", "biç" demək idi¹. Deməli, "Dülək" güclü,

1 A.Bayramov. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Sumqayıt, 1996, s.50.

2 Drevnetörkskiy slovarğ. Leninqrad, 1969, s.597.

3 İ.Cəfərov. Azərbaycanın türk mənşəli etnohidronimləri (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1988, s.11.

qüvvətli, qüdrətli, "Uran" isə vuran, biçən, kəsən anlamlı antroponimdir. Bu mənada bir qəhrəmanın etiketi, atributu funksiyasında olan hər üç vahid (Dönəbilməz, Dülək, Uran) yaranma əsaslarına görə eyni semantik şaxədə birləşir.

İlək qoca oğlu Sarı Qalmaş. II boyda işlədilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, "Sarı Qalmaş" İlək qocanın oğullarından birinin adıdır. "Sarı Qalmaş" antroponimik modelindəki "Sarı" ləqəb funksiyasındadır. Türkologiyada rəng anlamlı "sarı" apelyativli antroponimin daha çox təsvir-deskriptiv ad funksiyasında olması təsdiqlənmişdir. N.A.Baskakov "saraqırı" türk etnoniminin rəng anlamlı apelyativ əsasında yaranmasını göstərməklə bərabər, A.Qabənə əsaslanaraq "sarı"nın "ağ" sözü ilə yanaşı, cənub mənasında işləndiyini də qeyd edir².

A.Qurbanov ölən uşaqdan sonra doğulana qalmaq, durmaq anlayışlı adların verilməsini qədim türk etnoqrafiyası kontekstində tədqiq etmiş, fikri təsdiq üçün Dursun, Dönməz, Dayandur, Oyandur (Azərbaycan), Tursun, Turdu, Qalsın, Ölməz, Ölmes (türkmən), Tursun, Toxta (qumuq), Tursun, Toktar (özbək) və s. antroponimləri nümunə kimi göstərmişdir³. Deməli, türkmən dilində "Qalsın" formasında mühafizə olunmuş antroponim "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Qalmaş" şəklindədir fikrinə gəlmək mümkündür. "Qal-

1 M.Adcı. Qıpçaq çölünün yovşanı (prof.Tofiq Hacıyevin tərcüməsi və redaktəsi ilə). Bakı, 1997, s.62.

2 N.Baskakov. O proisxojdennii gtnonima Başkir. Gtniçeskaə onomastika. Moskva, 1984, s.15.

3 A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988, s.206.

maş" qədim türk abidələrindəki "Kalım" "Kalmaşaradi" adları ilə də uyğunluq təşkil edir.

"Qalmaq", "durmaq" mənasını ifadə edən "Qalmaş antroponimi "qal" kök və -ma+ş şəkilçi morfemindən ibarətdir. "-ş rütbə məzmunu bildiren və bu gün həmin mənada işlənməyən qədim şəkilçidir"¹. Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemindəki Ataş, Ağaş, Balaş, Babaş, Qaraş və s. adlarda -ş şəkilçisinin semantikasi donmuş olsa da, ümumilikdə qoşulduğu sözlə birlikdə əzizləmə, hörmət funksiyasını ifadə edir.

Qabangüci. II boyda adı çəkilən "Qabangüci" Qaraca çoban və Dəmirgücünün qardaşıdır. "Qabangüci" qəhrəmanın sonradan qazandığı ikinci ad olduğuna görə onu şərti olaraq ləqəb sisteminə daxil etmək olar. İgidlik simvolları "Qabangüci" II növ təyini söz birləşməsinin inkişafı nəticəsində mürəkkəb quruluşlu antroponimə çevrilmişdir. "Qabangüci" antroponiminin apelyativi müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Buğac" (buğa), "Mamaq" (mama-öküz) kimi zooleksem əsasında yaranıb, metaforik səciyyə daşıyan antroponimlər sırasına "Qabangüci" (qaban) adını da daxil etmək olar.

Qam Gan oğlu xan Bavındır. I, III, VII və IX boylarda işlədilmişdir. "Drezden nüsxəsində "Xanlar xanı" Bavındırın adı iki cür yazılmışdır:

¹ T.Hacıyev. Onomastik vahidlər dilin unudulmaz vahidlərinin qoruyucuları kimi. Azərbaycan onomastikası problemləri. I, Bakı, 1986, s.278.

Bayandar və Bayındır"¹. "Qam Ğan oğlu xan Bayındır" antroponimik modelindəki "Qam Ğan" antroponimindən bəhs edən F.Cəlilov göstərir ki, "Qam ğan" (qan) "baş, ulu şaman" anlamındadır. Tanrı, müqəddəs, kahin, şaman anlamlı "Qam" dialektlərdə "qəmərən" sözündə, Azərbaycan toponimləri sistemində isə Qam-qam piri, Qəmərli, Kəmərli etnonimlərində mühafizə olunmuşdur². S.Əliyarov "Qamğan oğlu" antroponimindəki "qam" sözünü kahin, "qan (qan)" sözünü isə ata mənasında götürərək "Qam-ğan"ın "Kahin baba" və ya "Müqəddəs ata" anlamında olduğunu müəyyənləşdirmişdir³.

Göründüyü kimi, "Qam ğan" antroponiminin "baş, ulu şaman", "Kahin baba", "müqəddəs ata" mənası qədim türk teonimi "qam" əsasında dəqiqləşdirilmişdir. "Qam ğan"ın "baş şaman", "müqəddəs ata" və digər mənaları onu "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Dirse (allah adam) və Ənsə (başda duran)" adları ilə bir semantik şəxədə birləşdirir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da xan titullu üç qəhrəmanın adı çəkilir: Bayındır xan, Dirse xan, Oğuz xan. Bayındır Dirse xan və oğuz xandan fərqli olaraq "Xanlar xanı" titulu daşıyır. M.Adcının "xaqan xanlardan müəyyən müddətə seçilərdi, o, cəmiyyətin hərəkətini idarə edirdi", – fikrinə

1 S.Əlizadə. "Nüsxə fərqləri və şərhlər". "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.229.

2 F.Cəlilov. Qədim türk etnonimləri. "Azərbaycan onomastikası problemləri". I, Bakı, 1986, s.82-83.

3 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.259.

əsaslanan T.Hacıyev "Dədə Qorqud"dakı "Xanlar xanı" tituluğunun "xaqan" mənasında olduğunu göstərir¹. Bu mənada "Kitabi-Dədə Qorqud"da Dirse xan və Oğuz xan antroponimlərinin işlədilməsi göstərir ki, Bayındır həmin xanların içərisindən seçilərək "Xanlar xanı" tituluunu qazanıb.

Bayındır xanı Ağqoyunlu Bayandurilərin "Kiçik Asiyada hərbi hegemonluq" dövrü ilə bağlamaq cəhdlərinin əsassız olduğunu göstərən S.Əliyarov yazır: "Oğuz hərbi başçısı Qazan, artıq yaranmış olan ali dövlət başçısı, "xanlar xanı" Bayındır ilə qoşa fəaliyyət göstərir. Tarixi ədəbiyyatda "ikili hakimiyyət" və ya "qoşa krallıq" adlanan belə bir özümlü ali dövlət idarəçiliyi xəzərlərin, oğuzların və Qaraxanlıların qədim siyasi yaşayışında yazıya alınmışdır"².

"Qamğan oğlu Xan Bayındır" dastanda həm antroponimik modeldə olduğu kimi, həm "Xanlar xanı Bayındır", həm də sadəcə "Bayındır xan" kimi işlədilmişdir. Bayındır xan Burla xatunun atası, bəylər bəyi Qazanın qayınatasıdır.

"Bayındır" antroponimini etimoloji baxımdan şərh edən A.Abdurraxmanov, N.Ç.Musabəyova, Q.Qeybullayev, F. Xalıqov, A.Bayramov və başqaları onun "varlı", "dövlətli", "çox təminatlı", "varlı nəslin nümayəndəsi" mənasında olduğunu göstərmişlər. Bayındırla bağlı verilən izahlar "Oğuznamə"dəki "Bayandur" həmişə bolluq içində olan mənasını ifadə edir" – fikri ilə üst-üstə düşür¹. "Bayın-

1 M.Adcı. Qıpçaq çölünün yovşanı. Bakı, 1997, s.116.

2 S.Əliyarov. "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar. "Azərbaycan filologiyası məsələləri". III, Bakı, 1991, s.151.

dır" antroponiminin kök və şəkilçi morfemlərinə ayrılaraq təhlil edilməsində isə müxtəliflik vardır. Məsələn, F.Xalıqov "Bayındır" antroponimindəki -an, -ın şəkilçisini mənə-ni qüvvətləndirən türk-monqol şəkilçisi, dır/dur/ vahidini isə "təsdiq bildirən, düzəltmə sifətlərdə nəyinsə olduğunu bildirmək funksiyasına uyğun əlamət bildirən" şəkilçi kimi səciyyələndirir². A.Bayramova görə, Bayın (Bayan) sözündəki -an bəzən bitişdirici, bəzən sözdüzəldici şəkilçidir³. Q.Qeybullayev "Bayındır" antroponimini "bay+an+dur" quruluşlu vahid hesab etdikdə "dur"u şəkilçi kimi yox, söz kimi qəbul edir. Digər tərəfdən, "dur" sözünün "monqoldur", "uzkundur", "qundur", "bayandur", "utidur" və s. etnonimlərin sonunda işlənməsinin bir sistem təşkil etdiyini göstərir⁴.

T.Hacıyev qeyd edir ki, "bayımaq" sözündə -la əvəzinə daha yığcam -ı şəkilçisindən istifadə edilmişdir⁵. Q.Bağirov da "bayı" sözünün varlanmaq mənasında olduğunu göstərir⁶.

Qeydlərdən bir daha aydın olur ki, "Bayındır" antroponimi

1 F.Rəşidəddin. "Oğuznamə" (fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər R.Şükürovanındır). Bakı, 1992, s.40.

2 F.Xalıqov. Folklor onomastikası. Bakı, 1998, s.88.

3 A.Bayramov. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Sumqayıt, 1996, s.48.

4 Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azərbaycanüev". Bakı, Glm, 1991, s.50, 149, 150, 261.

5 T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.72 .

6 Q.Bağirov. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971, s.36-38.

niminin apelyativi bay (bəy) titulu və şəkilçi morfemlərin-dən ibarətdir. Fikrimizcə, "bayındır" sözündəki "bay" titulu -la şəkilçisinin sinonimi funksiyasında olan -"ı" şəkilçisinin qoşulması ilə yaranan "bayımaq" feli qayıdış növdə işləndikdə "bayınmaq" şəklində olur. Təbii ki, qayıdış növün şəkilçisini qəbul etmiş "bayınmaq" feli təsirsiz fel funksiyasındadır.

"Bayındır" antroponiminin apelyativi (bayındır) isə təsirli fel funksiyasındadır. Deməli, "Bayındır" antroponimindəki -dır təsirsiz feldən təsirli fel yaradan qrammatik-leksik şəkilçidir, fikrini söyləmək mümkündür. "Bayındır" antroponiminin apelyativini bay/bəy, varlı/+ı/-la şəkilçisinin sinonimi /+n (qayıdış növ şəkilçisi /+dır (təsirsiz feldən təsirli fel düzəldən qrammatik-leksik funksiyalı şəkil-çi (kök və şəkilçi morfemlərinə ayırısaq, bayındır apelyativinin felin əmr şəklində (II şəxs təkdə) işləndiyi aydınlaşır. Bu da "Bayındır" antroponimini əmr cümləsinin transformasiyası əsasında yaranan "Albeni", "Günəçix" və s. kimi qədim türk adları ilə struktur baxımdan bir sistemdə birləşdirir.

Təqdim etdiyimiz izahlar "Dədə Qorqud"da Bayındırın ziyafət qurması, qənimətləri paylaşması səhnələri ilə tam səsləşir. Bu da "xaqan seçilən xalqı saxlamalıdır" prinsipinin "Bayındır" antroponimində daşlaşmış vəziyyətdə olduğunu təsdiqləyir.

"Bayındır" antroponimi Azərbaycan antroponimləri sistemində "Bayındur" şəklində mühafizə olunmuşdur.

Fars antroponimləri sistemində də "Bayandur" şəklində işlənməkdədir¹. Azərbaycan toponimik vahidlər sistemindəki Bayandır, Bayandurlu (Tərtər), Bayandır (Laçın) oykonimləri və Bayandurçay hidronimində də "Bayındır" antroponimi və ya etnonimi mühafizə olunmaqdadır. Onu da əlavə edək ki, "vaxtilə Yerevan şəhərinin ətraf ərazilərinin bir qismi Bayandır əyaləti və 1894-ci ildə burada fəaliyyət göstərən məktəb "Bayandırski učiliş" adı ilə tanınıb"².

Qanlı qoca oğlu Qanturalı. Üç boyda işlədilmişdir. "Qanlı Qoca – personajın adı kitabın bütün cəfərlərində səhv olaraq "Qanlı Qoca kimi oxunmuşdur, "Kanlı" xalqımızın yaranmasında iştirak etmiş qədim soyköklərdən biri olan kəngərlərin qədim adıdır"³. Yazıçı Anar da "Qanlı" antroponimini "qan"la deyil, "qanlı" qəbiləsinin adı ilə əlaqələndirir⁴. "Qanlı" etnonimi Azərbaycan toponimləri sisteminə Kəngər, Gəngərli oykonimlərində fonetik deformasiyalara uğramış şəkildə mühafizə olunmaqdadır. Bu cür toponimik vahidlər isə Qazax, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan və s. bölgələrdə onlardır⁵ və mənşəyi belə izah edilmişdir: "Başqa bir qəbilə isə düşməni pərən salıb xeyli qənimət (ulcay) ələ keçirdi. Lakin bu qənimətləri daşıyıb aparası yük heyvanları gəlib çatmadığından onlar arabalar (kanlı)

1 Ə.Hacıyeva. Fars dilində türk köklü onomastika. "Azərbaycan onomastikası problemləri". V, Bakı, 1995, s.133.

2 H.Məmmədli. Dədəm Qorqud gözən yerdə bu yerlər. Bakı, 1999, s.216.

3 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.261.

4 Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz". Bakı, 1992, s.37.

5 F.Xalıqov. Folklor onomastikası. Bakı, 1998, s.20.

düzəldilər. Ona qədər təkər yox idi, ona görə də arabanı ilk düzəldən onlar oldular. Gərək olan yükləri, qənimətləri bu arabalara yükləyib apardılar və bu səbəbdən də Oğuz onlara "Kanqlı, yəni arabaçılar, arabası olanlar" adı verdi¹. "Qanlı" qədim türk dilində araba mənasında işlənmişdir.

R.Şükürova göstərir ki, həmin sözün araba, minik mənası V.A.Qordlevski, S.Malov, V.V.Bartold və başqa tədqiqatçılar tərəfindən təsdiqlənmişdir. Onu da əlavə edək ki, "keçmişdə vaqonları atla sürülən şəhər dəmir yolu və onun vaqonu mənasında olan"², rus dilinə məxsus söz kimi təqdim edilən "konka", "qanlı" (konqlı) sözü ilə fonetik tərkib və leksik-semantik tutum baxımdan, əsasən, eynidir. Deməli, türk mənşəli "qanlı" rus və digər hind-Avropa dillərində "konka" fonetik variantında işlənmiş, sonra isə arxaikləşmişdir.

Q.Qeybullayev kəngər (kanqlı) etnonimini kanqay, kanqalas, kanqat etnonimləri sistemində izah edərək göstərir ki, kəngər və qanlı Oğuz yox, peçeneqlərin (qıpçaqların) bir hissəsidir. Müəllifə görə, "kəngər" – "kanq + ər" (ər, döyüşçü) "kanqlı" isə "kanq + lı" quruluşludur³.

Göründüyü kimi, "Qanlı qoca" antroponimi etnonim əsasında yaranan adlardandır. Məhz buna görə də S.Əliyarov "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Balqar, Elik, Uşun adları ki-

1 F.Rəşidəddin. "Oğuznamə" (fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər R.Şükürovanındır). Bakı, 1992, s.13.

2 Russko-Azerbaydjanskiy slovarğ. T.1, Bakı, 1984, s.558.

3 Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azerbaydjanüev". Bakı, Gİm, 1991, s.103.

1 S.Əliyarov. "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar.

mi "Qanlı qoca" adını da eponim səciyyəli antroponimik vahid kimi izah etmişdir¹.

"Qanlı qoca oğlu Qanturalı" antroponimik modelindəki ata və oğul adının "q" səsi ilə başlanması bir ahəngdarlıq, alliterasiya yaratmışdır.

V.M.Jirmunski E.Rossiyə əsaslanaraq Qanturalını XIV əsrdə yaşamış Qutlu bəyin atası Turkali (Türkelı//Turalı) ilə əlaqələndirir². Bu fikrin doğru olmadığı qorqudşünaslıqda əsaslandırılmışdır³. "Dədə Qorqud"dakı "Qanturalı" adına münasibət bildirən Anar yazır: "Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanı Qanturalının adaşı Turalı bəydən başlayaraq /XII əsr/ ta Uzun Həsənə qədər bir çox real tarixi şəxsiyyətlər Trapezund prensesləriylə evlənmişlər"⁴. Bu fakt da təsdiq edir ki, "Qanturalı" adı ilə "Türkalı" arasında yaxınlıq yoxdur.

T.Hacıyev "Tural" antroponiminin leksik-morfoloji cəhətdən analitik qavranmadığını göstərərək onun "Tır /durmaq/ + al (alma) mənasında olduğunu göstərir⁵. Tural antroponimini "yaşar" mənasında "durar" sözünün fonetik variantı hesab edən O.Mirzəyev yazır: "...qədim dastanda igidin adı Qanturalıdır, Qanlı Qocanın oğlu Qanturalı.

1 S.Əliyarov. "Kitabi-Dədəm Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar. "Azərbaycan filologiyası məsələləri". III, Bakı, 1991, s.261.

2 V.Jirmunskiy. Oquzskiy qeroičeskiy gpos i "Kniqa Korkuta". Kniqa moeqo "Deda Korkuta". Moskva-Leningrad, 1962, s.193.

3 M.Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.63.

4 Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz". Bakı, 1992, s.34.

5 T.Hacıyev. Onomastik vahidlər dilin unudulmaz vahidlərinin qoruyucuları kimi. Azərbaycan onomastikası problemləri. I, Bakı, 1986, s.279.

"Qan"ın qədim türk dillərində bir mənası da "tox, doymuş"dur. Beləliklə, Qanturalı "zəngin yaşar" deməkdir¹.

Fikrimizcə, "Qanturalı" antroponiminin etimoloji izahı digər antroponimik vahidlər kimi ata adının, yəni dastanda təsvir edilən "Qanlı qoca"nın funksiyası kontekstində müəyyənləşə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, "Qanturalının atası "Qanlı qoca" Oğuz dövlətində "Qocalar Şurası"nın üzvüdür, hakimiyyətin nisbətən aşağı pilləsində təmsil olunur. Şübhəsiz ki, o, oğlunun gələcəkdə xan olması istəyi, arzusu ilə yaşaya bilərdi. Bu mənada "Qanturalı" antroponimik vahidinin leksik-semantik tutumunda "Qan turalım" (Xan olaq) cümləsinin analitik qavranmadığı, daşlaşmış vəziyyətdə olduğu aydınlaşa bilər. "Qan turalım", – əmr cümləsindəki "qan" xan titulunun fonetik variantı, "tur" durmaq (olmaq) anlamlı sözün qədim forması, "alım" isə felin əmr şəklində I şəxsin cəmini ifadə edən şəkilçidir ("alım" şəkilçisindəki "m" samitinin örtülü-qapalı hecadan örtülü-açıq hecaya keçidlə bağlı olaraq düşməsi mümkündür: Alım – alı). Qədim türk antroponimləri sistemindəki "Bekturmuş", "Kanturmuş" antroponimləri də "Qanturalı" adının "Qan turalım" cümləsinin sintaktik-semantik transformasiyası əsasında yarandığını təsdiqləyə bilər.

Qapaqqan. VIII boyda işlədilmişdir. "Er-də Qapıq Qan, HA-da Qapıqqan" şəklindədir². Bartoldun tərcüməsində isə "Kanık – Kan" formasındadır¹. Qədim türk abidə-

1 O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986, s.222-223.

2 S.Əlizadə. "Nüsxə fərqləri və şərhlər". "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.248.

lərində "Kapağan", M.Kaşğarının lüğətində "Qapan" şəklində işlənən antroponimin apelyativi tutmaq, həbs etmək anlamı "qapmaq" felidir. "Qapaqqan" leksik-semantik mənasına və yaranma əsaslarına görə həmin antroponimlərlə bir xətdə birləşir. "Qapaqqan" antroponiminin apelyativini kök və şəkilçi morfeminə ayırısaq, belə bir model yaranır: qap (tutmaq, həbs etmək) + aq (leksik şəkilçi) + qan (feli sifət şəkilçisi). Bu model leksik-semantik baxımdan igidlik, məğrurluq məzmunludur. Digər tərəfdən, "Qapaqqan" antroponiminin apelyativini "qapaq + qan" quruluşunda götürsək, qədim türk dilindəki günahsız, təqsirsiz, saf mənasında olan "qapaq" və ata anlamı "qan" sözü "Qapaqqan" antroponiminin yaranması üçün əsas olmuşdur qənaətinə gəlmək mümkündür. Yəni "Qapaqqan" antroponimi "günahsız, saf ata" mənasında qavranıla bilər. Bu mənada "Kitabi-Dədə Qorqud"da ata adı kimi işlənən "Qapaqqan" antroponimi dastandakı "Dirşə" (allah adam), Ənsə (başda duran), Qamğan (ulu şaman, müqəddəs ata) ata adları ilə bir semantik şaxədə birləşir. "Qapaqqan" antroponimi ilə bağlı təqdim etdiyimiz izahların hər ikisi müxtəlif bucaqlardan təsdiqlənsə də, ikinci izah daha real görünür. Çünki "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Qapaqqan" igid, məğrur, qəhrəman kimi yox, iki oğlundan birini Təpəgözə verən günahsız, yazıq bir kişi, həm də ikinci oğlunu Təpəgözə verməmək üçün ağlaya-ağlaya Basatın yanına gedən bir qadının əri kimi təsvir edilir.

Qaragünə oğlu Qarabudaq. "Qaragünə" II, III, IV, VII,

1 Kniqa moeqo Deda Korkuta. Moskva-Leningrad, 1962, s.79.

VIII, IX, XI və XII boylarda, "Qarabudaq" isə II, III, IV, VII boylarda işlədilmişdir.

"Qaragünə" antroponimi "Qazan bəgün qarındaşı Qaragünə", "Qazanın qardaşı Qaragünə", Qarabudağın atası kimi "Qaragünə oğlu Qarabudaq" və bəzən də sadəcə "Qaragünə" kimi qeydə alınmışdır. "Qarabudaq" antroponimi də müxtəlif modellərdə təqdim edilir: "Qaragünə oğlu Qarabudaq", "Qaragünə oğlu Dəli Budaq", "Qaragünə oğlu Budaq", "Qarabudaq bay".

Qaragünə qədim türk abidələrindəki "Günəçix" antroponimini, həmçinin "Oğuz xanın altı oğuldan ən boyüynün adının "Gün" (Günəş) olmasını xatırladır¹. "Qaragünə" antroponimindəki "qara" apelyativi böyük, qüdrətli, "günə" isə ismin yönəlmiş halında işlənən ən böyük planet anlamı "gün" (günəş) mənasındadır. Qədim türk təsəvvüründə günəş işıq, uralıq, yüksəklik, həyat simvoludur.

F.Bayat "Oğuznamə"də mifik təsəvvürlə bağlı olan "...üç oğlan doğdu" ifadəsi barədə yazır: "Üç oğlan doğmaq mətnin həm məzmunu, həm də etnoqonik səciyyəsi ilə uzlaşır. Belə ki, Oğuzun göy qızından olan oğulları göy cismələrini, başqa sözlə, makrokosmik elementləri – Güni, Ayı, Ulduzu yaradır. Bununla da göy sferasında nizam bərpa olunur. Oğlanların adlarının astral təsəvvürlə bağlı olması heç də mifin etnoqonik məzmununu dəyişdirmir"².

Göründüyü kimi, "Qaragünə" antroponimindəki "gün"

1 F.Rəşidəddin. "Oğuznamə". Bakı, 1992, s.25.

2 F.Bayat. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, 1993, s.148.

apelyativi həmin təsəvvürlərlə bağlıdır. Deməli, "Qaragünə" "böyük günəş" anlamlı antroponimdir fikrini söyləmək mümkündür.

Qarabudaq. Müasir Azərbaycan antroponimləri sisteminə "Budaq" şəklində mühafizə olunmuş antroponim "İbrahim" dastanında da "Budaq" şəklindədir. Mürəkkəb quruluşlu "Qarabudaq" antroponimindəki "qara" apelyativi böyük, qüdrətli, güclü mənasındadır. "Budaq" antroponimi barədə B.Abdullayevin fikri belədir: "Budaq -k azərb. budaq – ağac, kol şaxəsi"¹. N.A.Baskakov rus familiyaları sisteminə işlənən "Butakov" familiyasının türk mənşəli ağac budağı, şaxə anlamlı budaq sözü əsasında əvvəlcə ləqəb kimi yarandığını, sonra familiyaya keçdiyini göstərir².

Budaq antroponimi barədə olan bu izahlarda "qollu-budaqlı olma", "kökə bağlı olma" və s. kimi xüsusiyyətlər motivləşmə üçün əsas götürülmüşdür. "Budaq" antroponiminin ağac, kol şaxəsi və s. ilə bağlılığı ən azı ona görə inandırıcı deyildir ki, həmin dövr kişi adlarımızın əksəriyyəti igidlik motivlidir. "Budaq" antroponimi barədə Ş.Sədiyev yazır: "Budaq" adı, bəlkə, adi budaq sözü ilə ifadə olunmuş sadə ad kimi görünə bilər. Əslində "budaq" düzəltmə sözdür. O, kök sayılan "buda" hissəsinə "q" şəkilçisinin qoşulmasından alınmışdır. Bu kökə "budamaq" felində rast gəlirik¹. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə gös-

1 B.Abdullayev. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985, s.17.

2 N.Baskakov. Russkie familii törkskoqo proisxojdenniö. Baku, 1972, s.17.

tərilir ki, budaq (budamaq) məcazi mənada, döymək, vurmaq, əzişdirmək mənalarını ifadə edir². Təbii ki, "budaq" apelyativinin "Budaq" antroponiminə çevrilməsinə səbəb igidlik çalarıdır. Əlavə edək ki, "Budaq" başqırd antroponimləri sistemində "Buudaqay" fonetik variantında vurmaq, döymək mənalarını ifadə edir³.

"Qarabudaq" adında işlənən bay (bəy) onun titulu, igidlik məzmunlu "Dəli" isə ləqəbidir. Deməli, "Qara-budaq"la bağlı olan apelyativlərin hamısı, konkret desək, "qara" (böyük, qüdrətli, güclü), "budaq" (məcazi mənada vurmaq, döymək) və "dəli" (igid) sözü qüdrətlilik, məğrurluq, igidlik rəmzidir. "Qarabudaq" antroponiminin məhz bu tip apelyativlər əsasında yaranmasını onun bədii təyininə ifadə edilmiş "Amidlə Mərdin qalasını vurub yıxan, Dəmir yaylı Qıpçaq Məlikə qan qusduran, gələrək Qazanın qızını mərdliklə alan, oğuzun ağsaqqallı qocaları görəndə o igidə əhsən deyən" və s. qəhrəmanlıq epitetləri də təsdiqləyir. Bu, bir daha göstərir ki, "Qarabudaq" antroponimindəki "budaq" "ağac", "kol şəxəsi" mənasında deyildir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" da işlənən Dəli Qarçar, Baybican, Buğac, Qaraca Çoban, Dəli Domrul və s. antroponimlər kimi Qarabudaq antroponimi də semantikasında mərdlik, mübarizlik, igidlik keyfiyyətlərini əks etdirir.

1 Ş.Sədiyev. Antroponimik kateqoriyalar. Bakı, "Elm və həyat" jurnalı. 1984, № 3, s.19.

2 Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., Bakı, 1966, s.319.

3 A.Şayxulov. Tatarskie i başkirskie liçnie imena törkskoqo proisxojdenniö. Ufa, 1983, s.155.

Qara Tükən Məlik. II və IV boyda işlədilmişdir. "V və HA-da" Qara Təkur, Er-də "Kara Tüken" şəklindədir¹, "Qara Tükən Məlik" oğuzlara düşmənlər olan adlar sırasında işlədilsə də, türk mənşəli, həm də tam müsbət mofivli antroponimdir. "Qara" böyük, qüdrətli, güclü igid anlamı antroponimdir. Qədim və müasir türk antroponimləri sisteminə daha çox işlədilən adlardır. "Qara Tükən Məlik" antroponimik modelindəki ərəb mənşəli "məlik" titulundan bəhs etmişik. "Tükən" antroponiminin apelyativi isə müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda, Azərbaycan türkcəsində isə "tükən" variantında işlənən sözdür. Q.Bağırov M.Kaşğari, S.Malov, L.Şmidt və başqa müəlliflərə, eyni zamanda qədim türk dili ilə bağlı olan yazılı mənbələrə istinad edərək "tükən" sözünün "tük+ ə+n" şəklində inkişaf etdiyini göstərir. Müəllifə görə, "tükən" fəlinin mənasında hər hansı bir varlığın miqdarca azalması prosesi anlayışı ilə yanaşı, həm də həmin anlayışın miqdarca artıqlığı, sonsuzluğu və bitməzliyi anlayışı da ifadə edilir².

Tükən apelyativinin bitməzlik, sonsuzluq, miqdarca artıqlıq kimi müsbət anlamı mənası "Tükən" antroponiminin yaranması üçün əsas ola bilər. Deməli, "Qara Tükən" gücü, qüdrəti bitməyən, sonsuz olan mənasındadır. Bu da qədim türk ad sisteminə antroponimlərin yaranma əsaslarına tam uyğundur.

1 S.Əlizadə."Nüsxə fərqləri və şərhlər". "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.234.

2 Q.Bağırov. Azərbaycan dilində fəllərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971, s.132.

Qaraçəkür. VI boyda işlədilmişdir. "Qaraçəkür" antroponimindəki "qara" böyük, qüdrətli, güclü mənasındadır. "Çəkür" apelyativi isə müasir ədəbi dilimizdəki "çək/mək/ + ür" strukturunda izah edilə bilməz. Qədim türk antroponimləri sistemində etnonim əsasında yaranan adların üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alsaq, "çəkür" sözünü "çakar//çəkər" bolqar etnoniminin fonetik variantı hesab etmək olar. T.Hacıyev Azərbaycan toponimləri sistemindəki "Çaxırlı" adını sakar /sak-ər/ -çakar /çak-ər/ strukturunda izah etmişdir¹. Q.Qeybullayev də "çak" morfemli "çakmaq", "çiqil" və s. kimi bolqar etnonimlərini sak//şak etnoniminin fonetik variantı hesab edir².

"Kitabi-Dədə Qorqud"un VII boyunda "balqar bir ər" etnoniminin işlədilməsini, sak//şak etnoniminin Azərbaycan toponimləri sistemində mühafizə edildiyini, digər tərəfdən, "hər yerdə əziz olan"³ anlamlı qınuq (kınık) etnoniminin əsasında yaranan "Qırxqınuq"un Qaraçəkürün oğlu olduğunu və hər iki adın etnonim əsasında yarandığını nəzərə alsaq, "Qaraçəkür" antroponimindəki "çəkür" çakar//çəkər etnoniminin fonetik variantıdır qənaəti bir daha təsdiqlənmiş olar. Deməli, "Qaraçəkür", "böyük + çak/sak//şak/ + ər" kimi təsəvvür edilməlidir.

Qaraca çoban. II boyda işlədilmişdir. Qabangüci və

1 T.Hacıyev. Onomastik vahidlər dilin unudulmaz vahidlərinin qoruyucuları kimi. Azərbaycan onomastikası problemləri. I, Bakı, 1986, s.279.

2 Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azerbaydjanüev". Bakı, Gİm, 1991, s.56.

3 F.Rəşid ad-din. "Oquzname". Bakı, 1987, s.67.

1 M.Çobanov. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi, 1983, s.38.

Dəmirgüci "Qaraca çoban"ın qardaşıdır. "Qaraca çoban" bəzən "Qaracıq çoban", bəzən isə "əvrənlər əvrəni (igidlər igidi) Qaraçuq çoban" kimi təqdim edilir.

M.Çobanov "qara" apelyativli antroponimlərdə rəng bildirmə xüsusiyyətini əsas götürür¹. H.Həsənov da həmin tip antroponimlərin zahiri əlamətlə əlaqədar yarandığını göstərir².

Əlbəttə, "qara" sözünün semantikasında rəng bildirmə xüsusiyyəti vardır. Lakin haqqında bəhs etdiyimiz antropo-nimik vahidlərin yaranmasında "qara" sözünün böyüklük, qüdrətlilik, güclülük və s. kimi məna çalarları əsas olmuşdur. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki dünyaya gələn oğlan uşağını güclü, qüvvətli, yenilməz, məğrur görmək türk psixologiyası, türk mənəviyyəti üçün həmişə xarakterik olmuşdur. Qara antroponiminin rəng anlamlı "qara" vahidi ilə bağlı olmadığını təsdiqləmək üçün Musa Adilovdan gətirdiyimiz fikir də maraqlıdır. Müəllif yazır: "Səlcuq hökmdarı Qara Arslana verilən "qara" ləqəbi də "böyük", "qüdrətli" mənasındadır. "Dədə Qorqud" dastanında işlənən Qara xan, Qaraca çoban, Qara Budaq adlarında da bu məna vardır³. Buradan bir daha aydın olur ki, "qara" apelyativli kişi adlarımız rəng, yaxud zahiri əlamət əsasında yaranmamışdır.

M.Adilov və A.Paşayev yazır: "Qaraca //Qaraçıq adın-

1 M.Çobanov. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi, 1983, s.38.

2 H.Həsənov. Söz və ad. Bakı, 1984, s.56.

3 Z.Verdiyeva, F.T.Ağayeva, M.Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979, s.151.

dakı "qara" güclü, qüvvətli mənalərini bildirsə də, -ca, -cıq şəkilçiləri həmin şəxsi hakim sinfə mənsub digər "Qara"-lardan fərqləndirmək, onun zəhmətkeş xalq içərisindən çıxmasını ifadə etmək üçün "Qara"ya artırılmışdır"¹. F.Xalıqov isə qeyd olunan antroponimlərdəki -ca, -cıq şəkilçisini şiddətləndirmə funksiyasında izah etmişdir².

"Qaraca//Qaracıq//Qaraçuq" antroponimində "qara" "qüdrətli", "cəsur", "güclü" mənasındadırsa, həmin antroponimdəki -ca şəkilçisi qüvvətləndirici ədat, -cıq, -çuq (cuq) isə əzizləmə funksiyalı şəkilçidir. Çünki "Qaraca çoban" aşağı təbəqənin nümayəndəsi olsa da, ona xüsusi hörmət göstərilir, bəylər bəyi Qazan ona "oğul çoban", deyə müraciət edir, igidliyinə görə "əmiraxur başı (ilxıçıların başçısı) titulu verir.

Qazılıq qoca oğlu Yegnək. "Qazılıq qoca" II, IV və VII boylarda, Yegnək isə II, III, IV, VII və VIII boylarda işlədilmişdir. "Qazılıq qoca" "Xanlar xanı" Bayındırın vəziridir. "Qazılıq qoca" antroponimindəki "qazılıq" apelyativi və onun "qaz" kök morfemi barədə M.Seyidovun etimoloji izahları maraqlıdır. Müəllifə görə, "qaz//qas"ın kişi adı kimi qoyulması bu sözün "uca", "ucalıq", "yüksək", "yüksəklik" anlamı ilə bağlıdır. "Qazlıq" – "ucalıq, yüksəkliyi olan kişi – adam" deməkdir"³.

"Qazılıq qoca oğlu Yegnək" antroponimik modelin-

1 M.Adilov (A.Paşayevlə birlikdə). Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987, s.30.

2 F.Xalıqov. Folklor onomastikası. Bakı, 1998, s.44.

3 M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.412.

dəki "Yegnək" "Er-də Yigenek, HA-da "Yeynək" şəklindədir. Bizcə, "Yegnək" antroponiminin ilk hissəsi yaxşı anamlı arxaik "yeg" vahididir, -nək hissəciyi isə sifətin çoxaltma dərəcəsinin şəkilçisi olan -rak¹ şəkilçisinin fonetik variantı ola bilər. -rak şəkilçisi dilimizin qədim dövründə keyfiyyətin çoxluq dərəcəsini ifadə etmə ilə yanaşı, obyektə qarşı bir növ əzizləmə, incə münasibət də ifadə etmişdir².

"Yeg" sifətinin "Kitabi-Dədə Qorqud"da -rək şəkilçisi ilə birlikdə işlənməsi də müşahidə edilir:

*Atamdan yegrək qayın ata,
Anamdan yegrək qayın ana.*

Deməli, "Yegnək" antroponimi yaxşı, gözəl anamlı "yeg" (-nək) vahidi əsasında yaranmışdır. Bu da antroponimikamızdakı Ağca, Qaraca və s. kimi sifətin çoxaltma dərəcəsi müşahidə edilən antroponimlərlə səsləşir.

"Qazılıq qoca" adının ucalıq, yüksək, yüksəklik mənası ilə "Yegnək" adının yaxşı mənasını qarşılaşdırsaq, hər ikisinin müsbət motivli, həm də bir-birinə uyğun olan mənalara əsasında yarandığı aşkarlanır.

Qılbaş. XII boyda işlədilmişdir. S.Əlizadə yazır: "Ş.Cəmşidov Qılbaş adını Qılbaş kimi oxumuşdur. Onun fikrincə, bu ad fars mənbələrində işlənmiş "Xilbaş sözünün təhrif edilmiş" variantıdır. Fonetik təhrifin əks istiqamətdə

1 H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı. 1990, s.94.

2 S.Əlizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" antroponimiyasının etimoloji əsasları. Azərbaycan onomastikası problemləri. III, Bakı, 1990, s.28.

getdiyini, Qılbaş sözünün fars dilində "Xilbaş" kimi tələffüz edildiyini düşünmək daha doğru olardı¹. "Qılbaş" V.V.Bartoldun tərcüməsində "Kulbaş" şəklindədir². Əgər "Qılbaş" antroponimini "qıl + baş" konstruksiyasında təhlil etsək, I tərəf saç, tük anlamı "qıl" və ya etmək, eləmək anlamı arxaik "qıl" (maq) feli, II tərəf isə bədən üzvü anlamı "baş" sözü kimi, yəni "qıl (tük) + baş" və ya "qıl (eləmək) + baş" konstruksiyası götürülməlidir. Bu isə qədim türk ad sistemindəki kişi adlarının yaranma əsaslarına uyğun gəlir. Həmin antroponimin "Kulbaş" (Qulbaş) variantında oxunuşu isə onun hansı apelyativ əsasında yaranmış olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edir. "Qulbaş" "Oğuznamə"də "Sarı Kulbaş" şəklində işlənmişdir³. "Qulbaş"ın "Kitabi-Dədə Qorqud"un XII boyundakı rolu, Ş.Cəmşidovun "Qılbaş (*Qulbaş* – Ə.T.) ictimai adamdır, dövlət məmuru"dur. Qazanın ən yaxın xidmətçisidir. Qazan onu eşidir və fikirləri ilə hesablaşır"⁴, – qeydi, eyni zamanda "Dədə Qorqud"da qul sözünün çox vəzifəliliyindən bəhs edən T.Hacıyevin "qədim tarixi şəraitlə bağlı olaraq "qul" sözü bəzən titul məqamında işlənmişdir"⁴ fikirləri də həmin adın "qul başı" və ya "baş qul" anlamı "Qılbaş" olduğunu təsdiqləyir.

Qıpçaq Məlik. II boyda Oğuzlara düşmən olan kafirlərin adları sırasında işlədilmişdir. Qarabudağın bədii təyində göstərilir ki, o, "Dəmir yaylı Qıpçaq Məlikə qan

1 Kniqa moeqo Deda Korkuta. Moskva-Leningrad, 1962, s.101-102.

2 F.Rəşid ad-din. "Oquzname". Bakı, 1987, s.82.

3 Ş.Cəmşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1977, s.62.

qusdurub". Deməli, "Qıpçaq Məlik" sadəcə məlik deyil, ad-sanı olan, "dəmir yaylı" bir qəhrəmandır. "Qıpçaq Məlik" antroponimindəki "məlik" yüksək təyinatlı, ərəb mənşəli tituldur. "Qıpçaq" isə Azərbaycan türkünün etnogenezində iştirak etmiş qədim türk tayfalarından birinin adıdır. "Qıpçaq" etnonimi müasir Azərbaycan toponimləri sisteminə mühafizə olunmuşdur. Məsələn, Qıpçaq kəndi, Qıpçaq düzü, Qıpçaq dərəsi, Qıpçaq təpəsi (Qax), Qıpçaq çayı (Zaqatala) və s.

L.N.Qumilyov qıpçaqların Şərqdə "qıpçaq", Rusiyada "polovest", Avropada isə koman//kuman adlandırıldığını qeyd edir¹. F.Rəşidəddinin "Oğuznamə"sində "qıpçaq" sözü xalq etimologiyası ilə əlaqələndirilərək kabuk (ağac qabığı) mənasında verilmişdir². F.Zeynalov həmin etnonimin "bəxti gətirməyən", "xoşbəxt olmayan" mənasında olduğunu göstərir³.

Qısırcə yengə. III boyda işlədilmişdir. "Qısırcə" ləqəbindəki "qısır" doğmayan anlamlıdır, -ca isə şəkilçiləşmiş qüvvətləndirici ədatdır.

Həmin antroponimik modeldəki "yengə" sözü "keçmişdə (*elə indi də* – Ə.T.) gəlin köçürülən zaman onun yalnızca gedən və ona rəhbərlik edən qadın" mənasındadır.

Qırxqınuq. VI boyda işlədilmişdir. Oğuzlarda üzörtüyü ilə gəzən 4 igiddən biridir. "Qırxqınuq" Qaraçəkürün oğludur. "Qaraçəkür" antroponiminin böyük, qüdrətli

1 L.Qumilev. Drevnie törki. Moskva, 1967, s.267.

2 F.Rəşidəddin. "Oğuznamə". Bakı, 1992, s.18.

3 F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, s.167.

anamlı "qara" və çakar//çakər etnoniminin fonetik variantı olan "çəkür" əsasında yarandığını əsərin əvvəlki səhifələrində qeyd etmişik. "Qırxqınuq" antroponimi də etnonim əsasında yaranmışdır. Belə ki, həmin antroponim "qırx + qınuq" konstruksiyasındadır. Buradakı "qırx" sözü "özbək, həmçinin bir sıra türk xalqlarının etnonimləri sistemində xüsusi yer tutmuş"¹ "kırk" etnoniminin fonetik variantını xatırladır. "Qırx" rəqəminin mifoloji və folklor mətnlərində sonsuzluğu, çoxluğu, böyüklüyü, sakrallığı bildirməsi²ni əsas götürsək, "kırk" etnoniminin apelyativi də həmin mənə ilə bağlıdır", – fikrinə gəlmək mümkündür.

"Qırxqınuq" antroponimindəki "qınuq" isə "hər yerdə əziz olan" anamlı qədim türk etnonimi "kınıq"ın fonetik variantıdır. Həmin etnonim "kan + ık (kanık, kınık) strukturunda götürülür"³. "Kınık" etnoniminin "Oğuznamə"də eponim ləqəb kimi işlədilməsi də (Kınık Kazıqurt)⁴ "Qırx-qınuq" antroponimindəki "qınuq" sözünün məhz qədim türk etnonimi olduğunu təsdiqləyir. Deməli, "Qırxqınuq" antroponiminin yaranmasında qırx (kırk) və qınuq (kınık) etnonimi əsas olmuşdur.

Qıyan Selcük oğlu Dəli Tondaz. II, III, IV, VII və VIII boylarda işlədilmişdir. "HA-da Dondar, OŞ və Er-də "Tundar", Bartoldda "Tundaz", V və D-də Tondaz. Bu boyun

1 Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azərbaycanüev". Bakı, Gİm, 1991, s.353.

2 F.Bayat. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, 1993, s.163.

3 Q.Qeybullayev. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, 1994, s.55.

4 F.Rəşid ad-din. "Oquzname". Bakı, 1987, s.91.

1 S. Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı,

(II boy nəzərdə tutulur – Ə.T.) mətnində Dəli Dondarın adı hər yerdə Tondaz yazılmışdır"¹.

"Qıyan Selcük oğlu Dəli Tondaz" antroponimik modelindəki "Selcük" antroponimi etnonim əsasında yaranmışdır. "Ümumtürk tarixində mühüm rol oynamış Səlcuq türklərinin adı məşhur türk sərkərdəsi Səlcuqun adından əmələ gəlmişdir. Səlcuq özü əvvəllər oğuz-türk tayfalarından biri olan qınıq tayfasının başçısı olmuş, X əsrdə islam dinini qəbul etdikdən sonra oğuz-səlcuq tayfalarına başçılıq etmişdir"².

Qədim türk tarixindəki sərkərdə "Səlcuq"la bağlı olan etnonim "Kitabi-Dədə Qorqud"da antroponim funksiyasındadır. Deməli, antroponimdən etnonimə, etnonimdən isə antroponimə keçid olmuşdur (Səlcuq – səlcuq Səlcuq). "Qıyan" ləqəbi isə kəsmək, doğramaq anlamlı "qıymaq" apelyativi əsasında yaranmışdır. "Qıy + an" modelindəki "qıy" kəsmək feli, -an isə feli sifət şəkilçisidir. Deməli, "Qıyan" ləqəbi kəsən, doğrayan mənasındadır. Bu da "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı igidlik məzmunlu antroponimlərlə səsləşir. Əlavə edək ki, "Qıyan" antroponimi qədim türk abidələrində "Kıyaqan" fonetik variantındadır. İ.A. Batmanov göstərir ki, "Kıyaqan" antroponimi "qılıncla kəsən, doğrayan" mənasındadır³.

Dəli Dondaz"ın bədii təyininədən məlum olur ki, o, Də-

1 S. Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.232.

2 Y.Mahmudlu. Azərbaycan tarixi intibah dövrü. Bakı, 1996, s.16-17.

3 İ.A.Batmanov. Talasskie pamətniki drevnetörkskoy pisğmennosti. Frunze, 1971, s.23.

mir qapı Dərbənd bəyidir, qarğı süngü ucunda ər böyürdür, döyüşə girəndə "kimsən", – deyə soruşmur. Bu mənada "Dondaz"ın igid anamlı "Dəli" ləqəbi real görünür.

Müxtəlif fonetik variantlarda işlənmiş qədim türk etnonimi "dondar"ın "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Tondaz (Dondaz) adında mühafizə edilməsi türkologiyaya bəllidir. Q.Qeybullayev Q.Miletskiyə əsaslanaraq dondarların b.e. əvvəl VI-V əsrlərdə Qafqazda yaşadığını, Strabonun əsərində "tindar" şəklində işləndiyini göstərir¹. "Dondar" etnonimi müasir Azərbaycan toponimləri sistemində mühafizə olunmuşdur: Məsələn, Dondardağ (Qazax), Dondarlı (Qubadlı, Tovuz), Dondar-Quşçu (Tovuz) və s.

Q.Qeybullayev V.Abayevin "dondar – çayın qabağını kəsən, saxlayan mənasındadır", – fikrini inandırıcı hesab etmir. "Dondar" etnoniminin mənası ilə bağlı başqa izahlar müşahidə etmədiyimizə görə həmin etnonimlə bağlı aşağıdakıları təqdim edirik.

Fikrimizcə, Dondar//Dondaz antroponiminin əsasını təşkil edən "dondar" etnonimi "ton+at+ar" konstruksiyasının inkişafı əsasında yaranmışdır. Çünki həmin konstruksiyada geyim anamlı ton (don) isminə qoşulan -at şəkilçisi ilə geyindirmək məzmunlu "tonat"/maq/ feli yaranmışdır. Qədim türk dilində "tonatmaq" (geyinmək, geyindirmək) təkcə paltar geyinmək, geyindirmək yox, həm də silahlanmaq, silahlandırmaq mənasında işlənmişdir. Məsələn, "Qılıc və

¹ Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azərbaycanüev". Baku, Gİm, 1991, s.136.

¹ Drevnetörkskiy slovarğ. Leningrad, 1969, s.574.

süngü və çomaq və sair cəng alətin geydirib tonatdılar" ("Kitabi-Dədə Qorqud"). "Tonatmaq" feli M.Kaşğarının lüğətində də geyindirmək mənasında işlənmişdir: Ol meni tonatti (O, məni geyindirdi)¹. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Mamaq"ın "Demür Tonlu" ləqəbi, "Qıpçaq Məlik"in "dəmir yaylı" epiteti də "silahlanmış", "döyüşə hazır" məzmunludur. Deməli, "tonat"/maq/ silahlanmaq, silahlandırmaq, döyüşdən qabaq hazırlıq görmək mənasındadır. "Ton + at + ar" konstruksiyasındakı -ar isə H.Mirzəzadə² və Ə.Şükürovun³ qeyd etdiyi kimi, qədim türk dilində qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi kimi yox, daha çox feli sifət əmələ gətirən şəkilçi kimi işlənmişdir. Deməli, "tonatar" geyindirən, silahlandıran, döyüşə hazır edən mənasında qavranıla bilər. Bu da leksik-semantik baxımdan qədim türk etnonimləri sistemindəki "harada düşmən olsa, orada savaşılan" anlamlı çəpni (çəpəni), "yetişdiyi yerdə qılınc və çomaqla vuruşan" anlamlı, salur, "böyük ordusu və əsgəri olan" anlamlı eymur, "çevik, ovçuluğu sevən" anlamlı "ovşar", "qüvvətli və savaş sevən" anlamlı "kızık"⁴, "biçən" anlamlı "peçeneq" və s. etnonimlərlə səsləşir. Digər tərəfdən, Q.Qeybullayev Plutarxda "dondar"ların başçısı kimi göstərilən "Oltak" antroponiminin "gənc döyüşçü" mənasında olduğunu qeyd edir¹. Bu fakt da "dondar"ın "silahlan-

1 Drevnetörkskiy slovarğ. Leninqrad, 1969, s.574.

2 H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı. 1990, s.167.

3 Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.130.

4 F.Rəşidəddin. "Oğuznamə". Bakı, 1991, s.40.

dıran", "doyüşə hazır edən" mənası ilə səsləşir.

"Ton+at+ar" konstruksiyasında t-d əvəzlənməsi və çoxhecalılıqdan azhecalılığa keçidlə bağlı olaraq 2-ci hecadakı "a" səsinin düşməsilə "dondar" fonetik variantı yaranmışdır. Belə bir fonetik deformasiya türk dilləri, xüsusilə Azərbaycan türkcəsinin tarixi fonetikasi baxımından tam normal haldır. "Ton+at+ar" konstruksiyasının "dondar" formasına düşməsi aşağıdakı sxemdə daha aydın görünə bilər:

Ton +at + ar = tonatar = donadar = dondar

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, "dondar" etnonimi əsasında yaranmış antroponim "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Tondaz" şəklində işlədilmişdir. S.Əlizadə və F.Zeynalov həmin antroponimi "Dondaz" şəklində yazmağı məqbul hesab edir².

Fikrimizcə, "Tondaz" antroponiminin apelyativi, eyni zamanda həmin apelyativ əsasında yaranan etnonim və antroponimin fonetik deformasiyası aşağıdakı inkişaf xəttini keçmişdir:

ton+at+ar=tontar = tondaz (r-z keçidi mümkündür) Tondar //Tondaz //Dondar. Deməli, "Qıyan Selcük oğlu Dəli Tondaz" antroponimik modelində "Qıyan" kəsən, doğrayan, "Selcük" etnonim mənşəli, "Dəli" igid, "Dondaz" sülahlandırان, doyüşə hazır edən mənasındadır.

Qonur qoca Sarı çoban. Aruzun çobanı "Qonur qoca

1 Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azərbaycanıüev". Bakı, Glm, 1991, s.136.

2 F.Zeynalov, S.Əlizadə. Tükənməz xəzinə. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, "Yazıçı", 1988, s.28.

Sarı çoban"ın adı VIII boyda mifik Pəri qızı və Təpəgözlə bağlı çəkilir. Həmin antroponimik modeldəki "qonur" (boz) və "sarı" rəng anlamlı apelyativ "qoca" ağsaqqal "çoban" isə peşə anlamlı sozdür. Qeyd olunan apelyativlər müasir dilimizdə eynilə işlənməkdədir. Onu da əlavə edək ki, müasir antroponimlərimiz sistemində "Sarı" antroponimi ilə bərabər, "qoca" və "çoban" apelyativləri əsasında yaranan adlar da işlənməkdədir (Qoca, Çoban/.

Qutlu Mələk. Müqəddimədə işlədilmişdir. V.V.Bartoldun tərcüməsində "Kutlu – Melik" şəklindədir¹. Həmin tərcümənin 1962-ci il nəşrində verilmiş ad göstəricisində isə düzgün variantına uyğun, yəni "Kutlu – Melek" şəklində təqdim olunur².

"Qutlu Mələk" antroponimik modelindəki "Mələk" adı "fövqəltəbii bir məxluq", "gözlə", "həlim" anlamlı ərəb mənşəli "mələk" apelyativi əsasında yaranmışdır. "Qutlu" antroponimi isə "-lu" şəkilçili, "bəxt", "tale", "uğur" anlamlı arxaik "qut" apelyativi əsasında yaranmışdır. "Qutlu" qədim türk ad sistemində daha çox kişi adı kimi işlənmişdir. "Orxon-Yenisey" abidələrindəki "Kutluğ", "Kutluğ Bağa Tarkan", "Kutluğ Urunu", "Kutluğ Çigışı" və s. antroponimlər də dediklərimizi təsdiqləyir. Bəlkə də, bu səbəbə görə V.V.Bartold həmin adı "Kutlu – Melik" kimi oxumuşdur.

"Qutlu//Qutluq" adı müasir antroponimlərimiz sis-

1 Kniqa moeqo Deda Korkuta. Moskva-Leningrad, 1962, s.13.

2 Yenə orada, s.289

temində müşahidə olunmur. N.A.Baskakov rus familiyaları sistemində mühafizə olunan "Kotlubiükiy" familiyasının etimoloji izahını verərkən onun türk mənşəli "qutlu" apel-yativi əsasında formalaşdığını göstərir¹. "Qutluq" antroponimi Yuxarı Qarabağ abidələrində "Xutlubəy" fonetik variantında işlənmişdir².

Məhəmməd. İslam dininin banisi "Məhəmməd ibn Abdullah"ın adı müqəddimə, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI və XII boylarda işlədilmişdir. Katibin əlavə etdiyi dini adlar sırasına daxildir. Məhəmməd adı müqəddimədə "Tənri dostı, din sərvəri Məhəmməd görkli" şəklində, boyların sonunda isə "adı görkli" (müqəddəs) ifadəsi ilə birlikdə hörmətlə yad edilir. Ərəb mənşəli Məhəmməd antroponimi "təriflənən, hamının tərif etdiyi, şərəfli" mənasındadır.

Museyi-Kəlim. II boyda işlədilmişdir. Katib tərəfindən əlavə edilən dini adlar sırasına daxildir. "Suya batmaqdan xilas olmuş, "uşaq", "oğlan", məcazi mənada isə "möcüzəçi" anlamlı "Musa" qədim yəhudi adı "Moisey"ın ərəb dilinə uyğunlaşdırılmış variantıdır. "Əş-Şəriyyə görə, mu-su, sa-ağacın mənasındadır; səkkizinci imamın adı Əli ibn Musa olmuşdur"³. Ərəb mənşəli "Kəlim" isə "müsahib", "söhbət edən" mənasındadır.

1 N.Baskakov. Russkie familii törkskoqo proisxojdeniə. Bakı, 1992, s.186

2 Y.Yusifov. Yuxarı Qarabağ abidələrində türk adları. Azərbaycan onomastikası problemləri. V, Bakı, 1995, s.7.

3 N.Məmmədli. Adını mən verdim yaşıma allah versin. Bakı, 1995, s.33.

1 Yenə orada, s.37.

Osman Üfan oğlu. Müqəddimədə işlədilən dini adlar sırasına daxildir. "Ağırtərpənən", "astagəl" mənasında olan "Osman" ərəb mənşəli antroponimdir "Məhəmməd peyğəmbərin ən birinci tərəfdarlarından biridir; qızı Ruqiyyənin əri olmuşdur"¹. Həmin antroponimik modeldəki "Üffan" antroponimi V.V. Bartoldun tərcüməsində "Affan" variantında verilmişdir². Ərəb mənşəli "Üffan" cəmər, səxavətli mənasındadır. Azərbaycan antroponimləri sistemində "Əffan" variantında işlənməkdədir³.

Osman nəsl. Müqəddimədə işlədilən, etnonim səciyyəli "Osman nəsl" katibin əlavə etdiyi adlardandır. 24 oğuz tayfasından olan "qayı"ların "Osman nəsl"ndən olduğuna işarə edilir.

Oğuz xan. VIII boyda işlədilmişdir. V.V.Bartoldun tərcüməsində antroponim kimi yox, etnonim kimi verilmişdir. Mətnə asanlıqla müəyyənləşir ki, ilxıcının "xanım", – deyə müraciət etməsi məhz "Oğuz xan"a aiddir. "Oğuz xan Oğuzların əfsanəvi hökmdarı, tarixi prototipi miladdan qabaq Hun hökmdarı olmuş Mode (Mao Tun) sayılır"⁴.

"Oğuz" adının etimoloji izahı ilə bağlı fikir müxtəlifliyinə tarixi-lingvistik, həm də türk-etnik mədəniyyəti prizməsindən münasibət bildirən F.Bayat özünə qədərki təhlilləri saf-çürük etmiş, sonra isə həmin ad terminin etimoloji

1 N.Məmmədli. Adını mən verdim yaşını allah versin. Bakı, 1995, s.37.

2 Kniqa moeqo Deda Korkuta. Moskva-Leninqrاد, 1962, s.12.

3 N.Məmmədli. Adını mən verdim yaşını allah versin. Bakı, 1995, s.68.

4 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.263.

izahına dair yeni və orijinal fikirlər söyləmişdir. Müəllif Bernştam, Sinor və Bazenin "oğuz öküzüdür", Berezin və Peliyonun "oğuz -ağız, ağız südü, ilk insan anlamlıdır", Tolstovun "oğuz çay anlamında olan "öqüz" sözündəndir, M.Seyidovun "oğuz dan yeri, doğulmaqda olan danın tanrısıdır", Liçeti, Kononov və Qumilyovun "oğuz sadəcə olaraq tayfalar, qəbilələr deməkdir /ok – qəbilə, tayfa, üz-cəm şəkilçisi/, Markvartın "oğuz insan, kişi anlamındadır", Budberqin "Oğuz buynuz mənasını verən "uqur" sözündəndir" fikirlərini verdikdən sonra "Oğuz – əbədi, əzəli, ilkin, müdrik, ulu, hər şeyi bilən mənalarını verən öz-ös və öqə sözündəndir" qənaətinə gəlir¹. Müəllifin faktlarla əsaslandırılmış izahları elmi və inandırıcıdır.

Paşa. Müqəddimədə işlədilən adlardandır. Qədim və müasir Azərbaycan antroponimləri sisteminə, əsasən, kişi adı kimi səciyyəvidir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un müqəddiməsində "Paşa" adının, Yetər, Zəlixə, Zübeydə, Ürüyde, Ayna Mələk və s. kimi qadın adları ilə bir sistemdə verilməsi onun qadın adı kimi də işlədildiyini göstərir.

O.Mirzəyev "paşa" titulu əsasında yaranmış "Paşa" antroponimindən bəhs edərkən A.Qafurovun fikrini təqdim edir: "Paşa... farsların "padşah" sözüdür. Türkiyədə Osmanlı imperiyası dövründə ixtisara düşüb, hərbi titula çevrilmiş, daha sonra şəxs adı kimi yayılmışdır"². N.Məmmədli də "Paşa"nın padşah sözünün ixtisar forması olduğunu

¹ F.Bayat. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, 1993, s.144.

² O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986, s.177-178.

göstərir¹. B.Abdullayev isə "paşa" titulunun mənşəyini göstərməsə də, onun bəzi türk dillərində "ağa, cənab" mənasında həm mülki, həm də hərbi vəzifə sahiblərinə verilən ad olduğunu göstərir². Y.Məmmədov "paşa"nın "baş ağa" konstruksiyasının transformasiyası əsasında yarandığını göstərir³.

Pəri. VIII boyda işlədilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"-dakı qeyri-real, mifik antroponimlər sisteminə daxildir. Fars mənşəli "Pəri" "dini əsatirdə: gözəl bir qadın surətində sehrbaz və cadugər; məcazi mənada isə çox gözəl qadın və ya qız mənasındadır"⁴. "Dədə Qorqud"dakı "Pəri" gözəl bir qadın surətində sehrbaz və cadugər, müasir Azərbaycan antroponimləri sistemindəki "Pəri" isə çox gözəl qadın və ya qız mənasındadır.

Sufi Sandal Məlik. II boyda Oğuzlara düşmən olan kafirlərin adı kimi "İlək qoca oğlu Alp Ərən"in bədii təyininə işlədilmişdir. Alp Ərənin bədii təyininədən məlum olur ki, o, Sufi Sandal Məlikə qan qusduran bir igiddir.

"Sufi Sandal Məlik" V.V.Bartoldun tərcüməsində "Suni Sandal" variantında verilib⁵. "Sufi Sandal Məlik" antroponimik modelindəki "Sufi" və "Məlik" ərəb mənşəlidir. Sufi "sufi təriqətinə mənsub olan adam; zahid"¹, məlik

1 N.Məmmədli. Adını mən verdim yaşını allah versin. Bakı, 1995, s.38.

2 B.Abdullayev. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985, s.43.

3 Y.Məmmədov, N.Namazov. "Azərbaycan dili tarixi" fənnindən proqram. Bakı, 1990, s.8.

4 Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1985. s.497.

5 Kniqa moeqo Deda Korkuta. Moskva-Leningrad, 1962, s.30.

"padşah", "hökmdar"² anlamaqlıdır.

Fikrimizcə, "Sandal" antroponimi "San+ad+al" konstruksiyasının, daha dəqiq desək, əmr cümləsinin transformasiyası əsasında yaranmışdır. Bu fikrin reallığı bir neçə istiqamətdə təsdiqlənir. Birincisi, həmin cümlənin sintaktik-semantik tutumu, yəni "ad-san almaq", "şərəfli, şöhrətli olmaq" mənası qədim türk ad sistemindəki kişi adlarının yaranma əsaslarına tam uyğundur. İkincisi, əmr cümləsinin transformasiyası əsasında yaranan antroponimlər qədim türk ad sistemində aparıcı mövqedə olmuşdur. Məsələn, Albeni, Günəxi, Bekdur, Ərol və s. Üçüncüsü, igidlik göstərərək ad qazanmaq, ad almaq "Kitabi-Dədə Qorqud"un, demək olar ki, hər boyunda xüsusi vurğulanır ("Baş kəsübdür, qan dökübdür, Çöndi alubdur, ad qazanubdur"). Dördüncüsü, Q.Qeybullayev Sanaş, Sandakur, Sandil, Zanezan kimi qədim türk adlarındakı "san//zan" sözlərinin hörmət, ehtiram, şərəf mənasında olduğunu göstərir³. Bu da "Sandal" antroponimindəki "san" sözünün həmin adlardakı "hörmət", "ehtiram", "şərəf" anlamaqlı "san" sözü ilə eyni olduğunu təsdiqləyir. Beşincisi, üçhecalı "san+ad+al" konstruksiyasının fonetik tərkibi ikihecalı "sandal" sözündən yalnız ikinci hecadakı "a" səsinə görə fərqlənir. Həmin səs isə çoxhecalılıqdan azhecalılığa keçidlə bağlı olaraq düşmüşdür (qarındaş – qardaş, yalnız – yalnız və s. sözlərdəki

1 Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1985. s.574.

2 Yenə orada, s.349.

3 Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azərbaycanüev". Bakı, Glm, 1991,s.268,273, 319.

saitdüşümü kimi).

Bütün bunlar göstərir ki, "Sandal" "ad -san al", "şərəfli ol", "igid ol" mənasındadır.

Sarı tonlu Selcan xatun. VI boyda işlədilmişdir. Qanturalının nişanlısıdır. "San tonlu" ləqəbi təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi söz birləşməsi konstruksiyasında olub "Selcan xatun"un həddindən artıq gözəl olduğunu göstərir. "Selcan xatun"un "gözəllər sərvəri", "incə tonlu" epitetləri də onun gözəlliyinə işarədir. B.Abdullayev göstərir ki, "Selcan qədim türk dilindəki "sel" və fars dilindəki "can" sözlərindən düzəlib, "can dincliyi, qəlb sakitliyi" deməkdir"¹. N.Məmmədli isə "Selcan"ın "ışıqlı sima", "parlaq vücut" mənasında olduğunu göstərir². Həmin antroponimik modeldəki "Xatun" qadın, xanım anlamlıdır.

Savqan Sarı. VII boyda işlədilmişdir. "Bu ad V-yə istinadən HA və Er-də "Söğan Sarı" kimi verilib. Lakin Ve-də birinci sözdəki, "zəmmə" işarəsi "sad" hərfinin üzərindədir /D-də bu işarə yoxdur/. Ona görə də bu sözü "Sovğan kimi /D-yə görə: "Savqan" qəbul etmək doğru olar"³. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin antroponimin S.Əlizadə tərəfindən dəqiqləşdirilən "Savqan" oxunuşu düzgündür. Çünki "Savqan"ın mənası, bir tərəfdən, "sav + qan" konstruksiyası ilə izah oluna bilər, digər tərəfdən, həmin konstruksiyanın /sav+qan/ semantik tutumu "Savqan San"nın bədii təyinin-

1 B.Abdullayev. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985, s.47.

2 N.Məmmədli. Adını mən verdim yaşımı allah versin. Bakı, 1995, s.88.

3 S.Əlizadə. "Nüsxə fərqləri və şərhlər". "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.246.

də təsdiqlənir.

"Rənglərdən biri, məcazi mənada yetkin, kamil anlam-
lı "sarı" apelyativi əsasında yaranan¹ "Sarı" əsl şəxs adı ilə
birgə işlənmiş "Savqan" ləqəbi qədim türk ad sistemindəki
"Sabık Basar" antroponimini xatırladır.

"Savqan Sarı"nın bədii təyininəki "yerin bir ucundan
bir ucma yetim" cümləsinin sintaktik-semantik tutumundan
"Savqan Sarının "qasid", "xəbərci", "xəbər aparan" olması
anlaşılır. "Sav+qan" konstruksiyasının semantik tutumu da
həmin mənanı verir. Çünki "Sav" qədim türk dilində "söz",
"nitq", "xəbər", -qan isə -an feli sifət şəkilçisinin qədim
formasidir. Deməli, "Savqan" "Savçı", "xəbərci", "söz çat-
dıran" mənasındadır. Bu da "Savqan Sarı" bəylər bəyi Qa-
zanın divanında "savçı", "qasid" vəzifəsindədir fikrini söy-
ləməyə imkan verir.

"Savqan" adının mətnə əsasən müəyyənləşməsi göstə-
rir ki, sanki dastanı yaradan hərtərəfli biliyə malik etimo-
loq, geniş təfəkkür sahibi olub. Onu da əlavə edək ki, Bu-
ğac, Basat kimi adların mənası dastanda tam aydınlığı ilə
təsvir edilibsə, Savqan, Arşun kimi adlar məhz onların bə-
dii təyinlərinə görə izah oluna bilər. Bu da K.Vəliyevin
qeyd etdiyi kimi, "Dədə Qorqud"da hər şeyin iç-içə olması,
daşıyıcı vasitələrin bir-birini izləməsi, tamamlaması, xüsu-
sülə birgə gəlməsi, bütöv, monolit şəkildə çıxış etməsi ilə
bağlıdır"².

Şöklü Məlik. Oğuzlara düşmən, kafir adı kimi II, III, IV

1 N.Məmmədli. Adını mən verdim yaşını allah versin. Bakı, 1995, s.9.

2 B.Abdullayev. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985, s.10.

və IX boylarda işlədilmişdir. Ş.Cəmşidov "Şökli" antroponimini "Şukili" variantında götürərək müasir toponimlərimiz sistemindəki "Şəki" ilə əlaqələndirmişdir¹. F.Xalıqov isə "Şökli"ni "Şəki toponimi ilə əlaqələndirməsə də, "Şökli" adının "sak//şak" etnonimi əsasında yarandığını göstərir². Əgər belədirsə, Ş.Cəmşidovun fikri real görünür. Çünki "Müasir Azərbaycan toponimləri sistemindəki "Şəki" "Saka//Şaka" etnonimi əsasında yaranmışdır"³. "Şökli Məlik" modelindəki "Məlik" titulunun hökmdar, padşah mənasında olduğunu qeyd etmişik.

Tərs Uzamış. X və XII boyda işlədilmişdir. "Tərs Uzamış" HA-da "Tərsuzamış" variantındadır. Drezden nüsxəsindəki yazılışa görə, bu iki sözü bir yerdə yazmaq olmaz"⁴. "Tərs Uzamış" antroponimik modelindəki "Tərs" ləqəbi "inad", "inadcıl", "inadkar" anlamlı "tərs" apelyativi əsasında yaranmışdır. Deməli, "Tərs" ləqəbi "dediyindən geri durmayan", "sözündən dönməyən" mənasındadır. "Dədə Qorqud"dakı "Dönəbilməz" ləqəbi kimi igidlik motivlidir.

Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənməyən "Uzamış" antroponiminin arxaik "uz" kök morfemi qədim türk dilində "mahır", "bacarıqlı", "təcrübəli", "yaxşı", "uğurlu" mənasında işlənmiş "uz" sözünü və qədim

1 Ş.Cəmşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1977, s.62.

2 F.Xalıqov. Folklor onomastikası. Bakı, 1998, s.20.

3 Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azerbaydjanüev". Baku, "Glm", 1991, s.321.

4 S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və şərhlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.251.

türk antroponimləri sistemindəki "Uz Tenqri", "Uz Bilgə çanşı" adlarındakı "Uz"u xatırladır. "Uz" apelyativinin qeyd olunan mənaları qədim türk antroponimləri sistemindəki kişi adlarının yaranma əsaslarına uyğun gəldiyi üçün "Uzamış" antroponiminin "uz+a+mış" konstruksiyası əsasında yarandığını söyləmək mümkündür. Həmin konstruksiyada "uz" bacarıqlı, yaxşı, uğurlu mənasında, -a fel düzəldən şəkilçi, -mış isə feli sifət şəkilçisidir. Deməli, "Uzamış" antroponimi uğurlu, bacarıqlı, şöhrətli olmuş mənasındadır. Bu isə "Tərs Uzamış"ın dastandakı xarakteri ilə ziddiyyət təşkil edir. Ş.Cəmşidov yazır: "... Burada əsas təqsir qansalan və bədxah adam olan Tərsuzamışdır (*Tərs Uzamış – Ə.T.*) Onun təhriki ilə Əyrək (Əgrək) qonşu Təkurun qorğuna basqın edir və orada yoldaşlarını öldürüb, özünü əsir aparırlar¹. Deməli, "Tərs Uzamış" antroponiminə "Gözəl" adına malik olan adam əslində gözəl olmaya da bilər² prizmasından yanaşılmalıdır.

Toğsun oğlu Rüstəm. VII boyda işlədilmişdir. "Toğsun" antroponimindəki -sun əmr şəklinin şəxs şəkilçisini, "toğ" (doğmaq) isə Er toğmış, Kün toğmış kimi qədim türk adlarındakı "toğ" sözünü xatırladır. Deməli, "Toğsun" yaransın, əmələ gəlsin, meydana çıxsın mənasındadır fikrini söyləmək olar. Digər tərəfdən, "toğ+sun" konstruksiyasındakı "toğ" sözünə qədim türk dilindəki "vur", "döy", "zərbə

1 Ş.Cəmşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1977, s.97.

2 Z.Verdiyeva, F.T.Ağayeva, M.Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979, s.213.

endir" anlamlı söz kimi yanaşsaq, "Toğsun" "vursun", "döysün", "zərbə endirsin" anlamlı, igidlik rəmzli antroponim kimi izah oluna bilər. Fikrimizcə, "Toğsun" antroponimi "yaransın", "əmələ gəlsin", "meydana çıxsın" mənasında yox, məhz "vursun", "döysün". "zərbə endirsin" mənasında izah edilməlidir. Birincisi, bu, ona görə real görünür ki, "Toğsun" ata adının "vursun", "döysün", "zərbə endirsin" semantik yükü oğul adının – fars mənşəli "Rüstəm" antroponiminin "bədənli", "cüssəli", "güclü", "igid" mənası ilə bir xətdə birləşir, biri digərini tamamlayır. İkincisi, "Toğsun oğlu Rüstəm" in "üç dəfə düşməni görməsə, qan ağlayan" bədii təyini igidlik məzmunludur. Üçüncüsü, "Toğsun" antroponiminin "vur", "döy", "zərbə endir" mənası onu türk ad sistemindəki Tok Bögüt, Tokay, Tokər kimi igidlik, məğrurluq, qəhrəmanlıq rəmzli adlarla bir sistemdə birləşdirir.

Əmr cümləsinin transformasiyası əsasında yaranan "Toğsun" antroponimi müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənir.

Ulaş oğlu Salur Qazan. II, III, IV, VIII, IX, X, XI və XII boylarda işlədilmişdir. Salur Qazan xanlar xanı Bayandırın bəylər bəyisi və kürəkəni, Burla Xatunun əri, Uruzun atası, Qaragünün qardaşıdır. "Qaragünə" Ulaşın oğlu olsa da, dastanda daha çox məhz Qazanın qardaşı kimi təqdim edilir. Beyrək, Qarabudaq, Yegnək, Şir Şəmsəddin, Alp Ərən, Bügdüz Əmən kimi Oğuz qəhrəmanları ona "ağam Qazan", dayısı At ağuzlu Uruz qoca "bəgüm Qazan", oğlu Uruz

"bəg baba", "baba", "ağam Qazan", arvadı Burla xatun "Salur begi", "salur görgi", "bəg yigidim", – deyə müraciət edirlərsə, Salur Qazan da qohumları və təbəçiliyində olan adamlara, konkret desək, oğlu Uruza "arslanım oğul", "qulunum oğul", Qaraca çobana "oğul çoban", Oğuz bəylərinə "bəglər", – deyə müraciət edir. Qazanla bağlı olan bu müraciətlər türk etik-estetik görüşlərinin zənginliyindən xəbər verir.

"Ulaş oğlu Salur Qazan" antroponimik modelindəki Ulaş, Salur və Qazan adları müasir antroponimlərimiz sistemində mühafizə olunmayıb. Toponimlərimiz sistemində isə hər üç ad yaşamaqdadır. Məsələn, Ulaşlı (Borçalı, Qubadlı), Saler (Şəmkir), Qazanzəmi (Cəbrayıl), Qazan-göl, Qazangöl düzü (Tovuz), Qazanbulaq (Goranboy), Qazan-göl yaylası, Qazangöl aşırımı (Naxçıvan) və s.

"Ulaş oğlu Salur Qazan" antroponimik modelindəki "Ulaş" adını M.Seyidov "ula + aş//əş" konstruksiyasında "təpəyə, ucalığa tay" mənasında izah etmişdir. Həmin ad barədə K.Bəşirov yazır: "Ulaş sözü mənbələrdə ulu (böyük, yüksək), ulaşmaq (qovuşmaq, birləşmək), ulus (el, oba) və ulamaq (böyümək) kimi bir-birindən çox da uzaq olmayan mənələrdə işlənmişdir. Zənnimizcə, dastandakı "Ulaş" şəxs adı da bu mənələrə uyğun gəlir"¹. "Ulaş" antroponiminin etimoloji izahında "təpəyə, ucalığa tay", "böyük", "yüksək" mənələrinin götürülməsi real görünür. Çün-

¹ K.Bəşirov. "Ulaş oğlu Salur Qazan antroponimi". Azərbaycan onomastikası problemləri. IV, Bakı, 1993, s.76.

ki bu mənalar onu "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Dirsə", "Ənsə", "Qazılıq" kimi ata adlarının ümumi semantik tutumu xəttində birləşdirir.

Etnonim əsasında yaranan "Salur" ləqəbi F.Rəşidəddinin "Oğuznamə"sində "yetişdiyi yerdə qılınç və çomaqla vuruşan" mənasında verilmişdir¹. M. Seyidov yazır: "Salor -yəni ucada (ola bilsin dağda) möhkəmlənmiş, istehkama çevrilmiş, ucada olan ocaq, od, od yandınlan yer, çılgın, qızgın adam deməkdir"². K.Bəşirov da "Salur"un hündür, uca mənasında olduğunu göstərir³. Deməli, Qazanın atasının adı ilə ləqəbi bir semantik şaxədə birləşir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da "Ulaş oğlu Tülü quşun yavrisı, bizə miskin umudı, Amit soyının aslanı, Qarağucın qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzın ağası, Bayındır xanın goygüsü, Qalın Oğuzın dövləti, qalmış yigit arxası" kimi təqdim edilən "Qazan" V əsrə aid mənbələrdə tarixi şəxsiyyət adı kimi işlədilmişdir⁴.

M.Seyidov və K.Bəşirov "Qazan" antroponimini "ucalan" "uca", "yüksək" mənasında izah etmişdir⁵. Bu da "Ulaş oğlu Salur Qazan" antroponimik modelindəki hər üç vahidi bir semantik şaxədə birləşdirir. Əlavə edək ki, "Kitabi-Də-

1 F.Rəşidəddin. "Oğuznamə". Bakı, 1992, s.43.

2 M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.111.

3 K.Bəşirov. Göstərilən əsəri. s.76.

4 Q.Qeybullayev. "K gtnoqenezu azerbaydjanüev". Baku, "Glm", 1991, s.133.

5 M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, s.111.

də Qorqud"dakı qəhrəmanlar içərisində daha çox Qazanın dilində işlənən şərəfli, şöhrətli anamlı "ad qazanmaq" konstruksiyası da "Qazan" antroponiminin etimoloji izahına bir işıq sala bilər.

Uşun qoca oğlu Əgrək. VIII və X boylarda işlədilmişdir. Boyların məzmunundan, həmçinin ad konstruksiyasından məlum olur ki, Uşun qocanın "Əgrək" və "Səgrək" adlı iki oğlu var. "Uşun" antroponimi qədim eponimlə bağlıdır¹. M.Kaşğarının lüğətində "uşun" "çiyinin üst hissəsi" anamlı bir apelyativ kimi verilmişdir. "Uşun" etnonimi və onun əsasında yaranan "Uşun" antroponimi də "çiyinin üst hissəsi" anamlı, deməli, həm də yüksəklik, ucalıq, məğrurluq mənalı "uşun" sözü əsasında yaranmışdır fikrini söyləmək mümkündür.

"Əgrək" və "Səgrək" antroponimlərinin səslənmə, məna və morfoloji konstruksiya yaxınlığını nəzərə alaraq onların etimoloji izahını bir yerdə veririk.

Səgrək antroponimin əsasını təşkil edən "səgmək", "səgirmək", "səgirtmək" vahidi "Kitab"da fel kimi də çox işlənmişdir. Məsələn, Güni gəldi, ağ meydanda səgirdərin, sənin, üçün. "Səgirmək" vahidi "Kitab"da, həm də müasir diüımızdə eyni mənanı – səkən, səyirdən, sıçrayan mənasını ifadə edir. Lakin müasir ədəbi dilimizdə "səgirmək" kimi deyil, "səyirmək" fonetik variantında işlənir². Həmin sözün əsası "sək" felidir. Ə.Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qor-

1 K.Bəşirov. "Ulaş oğlu Salur Qazan antroponimi". Azərbaycan onomastikasının problemləri. IV, Bakı, 1993, s.75.

2 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.264.

qud"dakı birhecalı fellərdən bəhs edərkən "sək" felini də həmin sistemə aid etmişdir¹. Türkologiyada sübut olunmuşdur ki, k-g-y səs keçidi türk dilləri üçün xarakterik hadisədir və bu qanuna yalnız türk mənşəli vahidlər tabe olur². Buradan bir daha aydın olur ki, "sək", "seg", "səy" (səyirmək) vahidi türk mənşəlidir.

"Səgrək" antroponiminin sonundakı ək hissəciyi fəldən sifət düzəldən şəkilçidir. "Səgirmək" felindən "səgrək" sifəti yaranmışdır. Bu xüsusiyyət dilimizin qədim, həm də müasir dövründə müşahidə edilir. Məsələn, yügmək – yügrək (arxaik sözdür, cəld, sürətli, iti, yaxşı at çapan mənasını ifadə edir). Kəsər gündə sərçəsmə yügrək yaxşı (KDQ), ürkmək – ürkək, qaçmaq – qaçaq, qorxmaq – qorxaq və s.

"Səgrək" vahidinin semantikasındakı səyirdən, sıçrayan, çapan və s. kimi igidlik keyfiyyəti onun antroponim kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu da türk mənşəli kişi adları üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da son hissəsi "-rək", "-nək" hissəciyi ilə bitən bir neçə antroponim müşahidə edilir. Beyrək, Əgrək, Yegnək antroponimləri kimi "Səgrək" antroponimi də bu sistemə daxildir. Buradakı alliterasiya hadisəsi "Kitabi-Dədə Qorqud"da bir sistem təşkil edir. Digər tərəfdən, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı antroponimik vahidlərin poetikliyi qəhrəmanların dilində də müşahidə

1 Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1979, s.132.

2 H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.28-29.

edilir. Məsələn, "Səgrək ayıtdı: "Mərə, qardaşımın, adı nədir?" Ayıtdı: "Əgrəkdir". Ayıtdı – emdi: "Əgrəkə Səgrək yaraşur, qardaşım sağmış, qayurmazam; qardaşsız Oğuzda turmazam. Qaranlu gozüm aydını qardaş!" deyü ağladı.

Beyrək, Əgrək, Səgrək, Yegnək antroponimlərindəki "rək", "nək" hissələri alliterasiya baxımından yaxın olsa da, müxtəlif funksiyalıdır. Belə ki, "Səgrək" antroponimi üçün tətbiq etdiyimiz qayda ilə "Əgrək" in etimologiyası (əgirmək – əgrek, əyən, əyri hala salan) açılırsa, digər antroponimlər (Beyrək, Yegnək) bu qayda ilə izah oluna bilmir.

Deməli, "Səgrək" səyirdən, sıçrayan, çapan, "Əgrək" isə əyən, əyri hala salan mənasındadır. Hər ikisi igidlik məzmunu olsa da, müasir Azərbaycan antroponimləri sisteminə müşahidə edilmir.

Ürüydə. Müqəddimədə işlədilmişdir. "H.Arashıda "Üreydə", M.Ergində "Ürüveydə" variantındadır". Müqəddimədə Yetər, Zəlixə, Zübeydə, Paşa, Ayna Mələk, Qutlu Mələk adları ilə bir sırada verilən "Ürüydə" antroponimi "Oğuznamə"dəki "işləri daim yüksəkdə olan" anamlı "Ürügür" antroponimini xatırladır. Yəni "Ürüydə" "yüksəkdə olan" mənasındadır fikrini söyləmək mümkündür.

Yağrncı oğlu İlalmış. VII boyda işlədilmişdir. "Yağrncı" antroponimi Vatikan nüsxəsində yoxdur. Bu adı H.Arashlı "yuğrancı", M.Ergin isə "Yağrncı" kimi oxumuşdur¹. "Yağrncı" antroponiminin apelyativi "yağıcı" (bələdçi, qoşunu yürüşə aparan şəxs) sözünü xatırlatsa da, "yağ-

¹ S.Əlizadə. Nüsxə fərqləri və sərhələr. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.225-255.

rın+cı" konstruksiyasında götürülməlidir. Həmin konstruksiyadakı "yağrın" qədim türk dilində "kürək", "bel" anlamı söz kimi "yağrin" fonetik variantında işlənmişdir¹. "Yağrın+cı" modelindəki -cı isə şəxs məzmunlu isim düzəldən -çı şəkilçisinin fonetik variantıdır. Deməli, yağrın+cı" (Yağrncı) düşmənin "kürəyini yerə vuran", "məğlub edən" mənasındadır. Bu da qədim türk kişi adlarının yaranma əsaslarına tam uyğundur. Digər tərəfdən, "Yağrncı oğlu İlalmış" antroponimik modelindəki "İlalmış" antroponiminin semantik tutumu, həmçinin İlalmışın "Qoşa bürcdən qayın oqı əglənmiyə" bədii təyini də "Kürəyini yerə vuran" anlamı "Yağrncı" antroponiminə uyğundur. Belə ki, feli sifət tərkibinin sintaktik-semantik yükünü daşımış şəkil-də yaşıdan "İlalmış" antroponiminin "il (el/+al/maq/+mış/feli sifət şəkilçisi)" konstruksiyası məhz igidlik məzmunludur. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "İlalmış" antroponiminin yaranma konstruksiyası qədim türk ad sistemindəki "Kutalmış"la eynidir.

"Yalançı oğlu Yırtacuq. III boyda işlədilmişdir. Bu antroponimik model "Yalançı Yalancuq", "Yalancı oğlu Yalancuq" şəklində də işlədilmişdir. "Yırtacuq" antroponimi H.Arslıda "yalançıq", M.Ergində "Yırtacuq", Vatikan nüsxəsində "Yaltacuq" variantındadır. "Yalançı" adı barədə M.Ergin yazır: "Əxlaq çox güclüdür. Yalan söz nədir bilməzlər. Aralarında bir tək yalan söyləyən vardır, onun da adı Yalançıoğlu qalmışdır"¹. F.Xalıqov da "Yalançı" və

1 Drevnetörskiy slovarğ. Leninqrad, 1969, s.16.

"Yalancıq" antroponimlərini xarakterə görə verilən adlar sırasında izah etmişdir². "Yalançı" "yalan (doğru sözünün antonimi /+çı/ şəxs məzmunlu isim düzəldən şəkilçi)" konstruksiyasındadırsa, "Yırtacuq"da "ağzı yırtıq", "yalan danışan mənasında olub "yırtıq+cuq=yırtıcuq=yırtacuq" konstruksiyasının inkişafı əsasında yaranıb.

Yayxan keşiş oğlu. II boyda Oğuzlara düşmən, kafir adı kimi işlədilmişdir. "H.Araslıda "Yayxat", Drezden və Vatikan nüsxələrində, Bartold və M.Erginde "Yayxan" variantındadır".

Fikrimizcə, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Oqçı" antroponiminin kök morfemi qədim silah anamlı oq (ox) apelyativi olduğu kimi "Yayxan" antroponiminin də kök morfemi qədim silah anamlı "yay" apelyatividir. Deməli, "Yayxan" silah anamlı "yay" və "xan" tituluqun qovuşuğundan yaranmışdır fikrini söyləmək mümkündür.

Yapağlı qoca. VIII boyda işlədilmişdir. V.V.Bartoldun tərcüməsində "Yanaqlı" şəklindədir³.

Dədə Qorqudun Təpəgözə xidmətçi göndərdiyi iki qocadan birinin adı "Bunlu qoca", o birininki isə "Yapağlı qocadır". "Bunlu qoca" antroponiminin "qəmli", "kədərli", "əzab çəkən", "iztirab çəkən" mənasında olduğunu qeyd etmişik. "Yapağ" apelyativi qədim türk dilində "lay-lay yığma", "qatlara bölmə" anamlı söz kimi "yapağ//yapiğ" fone-

1 M.Ergin. Dede Korkut kitabı. I, Ankara, 1958, s.28.

2 F.Xalıqov. Folkorda adalma motivləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, Bakı, 1995, s.34.

3 Kniqa moeqo Deda Korkuta. Moskva-Leninqrad, 1962, s.79.

tik variantında işlənmişdir. Həmin söz müasir dilimizdə "yapağ (yazda qırılan qoyun yunu) və "yapıxmaq" (yapışan kimi olmaq, basılıb-sıxılmış kimi olmaq) sözlərində mühafizə edilmişdir. Lakin "Yapağlı" antroponiminin yaranmasında "yapağ" apelyativinin qeyd olunan mənalari yox, dini təsəvvürlə bağlı olan, ümumi semantik tutumunda "rəng, hiss, fikir, hərəkət, dərk etmə", "qadağan, batırılma, aqillik, xilas etmə, xəbər tutma, öyrənilib-bilmə"¹ mənasını yaşıdan arxaik "yapağ" apelyativi əsas olmuşdur. Bu, "Yapağlı" qocanın dastandakı funksiyasına tam uyğun gəlir. Digər tərəfdən, ümumi semantik tutum baxımından "Bunlu qoca" adı ilə bir sistemdə birləşir. Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində müşahidə olunmayan "Yapağlı" antroponimi qədim uygur yazılarında "Yapiğ" variantında işlənmişdir².

Yetər. Müqəddimədə işlədilən adlar sırasına daxildir. Qadına incə, zərif – gözəllik çalarlı adların verilməsi xalqımızın etnoqrafiya tarixində həmişə səciyyəvi olmuşdur. Lakin əski inamla bağlı olaraq bəzən qız uşağı dalbadal doğulan ailələrdə axırncı qıza Qızqayıt, Usandıq, Gülyetər, Oğlangərək kimi adlar da verilmişdir. "Qız yetər" cümləsinin sintaktik-semantik tutumunu daşlaşmış şəkildə yaşıdan, həmin cümlənin transformasiyası əsasında yaranan, "yet /mək/ /bəş etmək/ + ər /müzarenin təsdiqi/" konstruksiyalı "Yetər" antroponimi də həmin sistemə daxildir. "Ye-

1 Drevnetörkskiy slovarğ. Leninqrاد, 1962, s.236.

2 Yenə orada, s.236.

tər" müasir Azərbaycan antroponimləri sisteminə az təsadüf edilən adlardandır.

Zəlixə. Müqəddimədə işlədilmişdir. Müasir Azərbaycan antroponimləri sisteminə "Zalxa" fonetik variantında işlənməkdədir. B.Abdullayev göstərir ki, qədim yəhudi mənşəli, "sürüşkən, sürüşən" anlamlı "Züleyxa" Azərbaycan antroponimləri sisteminə "Zalxa" və "Züleyxa" variantındadır¹. N.Məmmədliyə görə, "Züleyxa" ərəb mənşəli antroponim olub, "su pəriciyi"; "çox gözəl", "məsum", "lətafətli" mənasındadır².

Zübeydə. Müqəddimədə işlədilmişdir. Müasir Azərbaycan antroponimləri sisteminə qadın adı kimi "Zibeydə" fonetik variantında işlənməkdədir. "Xüsusi seçilmiş, ayrılmış mənasında olan "Zibeydə" antroponiminin əsl qədim yəhudilərdəki Zebida (bağışlanmış) və Zabdiyel (allahın töhfəsi) adları ilə bağlıdır³.

1 B.Abdullayev. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985, s.26.

2 N.Məmmədli. Adını mən verdim yaşını allah versin. Bakı, 1995, s.70.

3 B.Abdullayev. Göstərilən əsəri. s.27.

VII FƏSİL

QAZAX-BORÇALI BÖLGƏSİNDƏ YAŞAYAN "KİTABİ-DƏDƏ QORQUD"

Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olan əsərlər içərisində türk poetik təfəkkürünün məhsulu olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un xüsusi yeri vardır. Oğuzların VII əsrdə yaratdığı bu monumental abidə 1815-ci ildən başlayaraq bu günə kimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Dastanın tədqiqi ilə minlərlə alimin məşğul olması mübaliğə yox, həqiqətdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un araşdırıcıları sırasında H.F.Dits, V.V.Bartold, A.Y.Yakubovski, V.M.Jir-munski, E.Rossi, K.Rifət, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, O.Ş.Gökyay, M.Ergin və başqalarının adları xüsusi ilə qeyd olunmalıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqi ilə bağlı həllini gözləyən problemlər də çoxdur. Belə problemlərdən biri də bu vaxta qədərki araşdırmalarda "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili ilə konkret bir bölgənin şivəsinin geniş planda müqayisəyə cəlb edilməməsidir. Qorqudsünaslıqda göstərilir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsinin bütövlükdə dili fonetik və leksik göstəricilərinə görə müasir Azərbaycan dilinin Cənub və Şərq dialekt və şivələrinin xüsusiyyətləri ilə səsləşir"¹. Qeyd etmək lazımdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un izlərinə hər bir oğuz bölgəsində rast gəlmək

¹ F.Zeynalov, S.Əlizadə. "Tükənməz xəzinə". "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, "Yazıcı", 1988, s.19.

mümkündür. Lakin "Kitabi-Dədə Qorqud" oğuz dastanıdır-sa və "qərb qrupu dialekt və şivələrində Azərbaycanın başqa dialekt və şivələrindən fərqli olaraq, oğuz tipli türk dilləri ünsürləri daha üstündürsə", deməli, "Kitabi-Dədə Qorqud"un izləri daha çox Qərb ləhcəsində axtarılmalıdır. Bu istiqamətdə müəyyən işlər görülmüşdür. Məsələn, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1967-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri" adlı kitabda "Kitabi-Dədə Qorqud"la səsleşən axça, çözmək, qıyma-qıyma, yemşəx'/yamşax, ilkindi, yəyax və s. kimi arxaik vahidlərin qərb ləhcəsində işlənməsindən bəhs edilir. H.Mirzəzadə də "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı bir sıra dil elementlərinin qərb ləhcəsi ilə eyniyyət təşkil etdiyini göstərir: "Şifahi dilin qədim abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dülində işlənən sual cümlələrinin -mi ədatı ilə düzəlməsi bu cəhətdən onu qərb qrupu dialekt və şivələrinə çox yaxınlaşdırır"². Bu faktlar "Kitabi-Dədə Qorqud"u qərb ləhcəsinə bağlayan tellərdəndir. Qərb ləhcəsində Qazax-Borçalı şivəsinin xüsusi yeri vardır. Həmin bölgədə "Kitabi-Dədə Qorqud"un izləri daha çox müşahidə edilir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənilib, lakin müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaik hesab olunan dil vahidlərinin eyni və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə qərb ləhcəsində işlənməsini izah etməzdən əvvəl "Kitabi-Dədə Qorqud"u

1 Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967, s.5.

2 H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990, s.270.

Qazax-Borçalı bölgəsi ilə bağlayan digər cəhətlərdən bəhs etmək lazım gəlir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da oğuzlar kafirlər tərəfindən tatar adlandırır: "Gəldi təkura aydır: "Kərəm eylə, ol tatarı quyudan çıxar". V.V.Bartold göstərir ki, indiyə qədər də (1930-cu il nəzərdə tutulur – Ə.T.) Qafqazın türk mənşəli əhalisinə tatar deyirlər¹. Hazırda Qazax-Borçalı bölgəsində yaşayan Azərbaycan türklərini gürcülər "tatrebi" adlandırırlar (rəsmi dairələr istisna olmaqla). Deməli, Azərbaycan türkünün "tatar" adlandırılması eynilə yaşamaqdadır.

Qədim türk məişətində at kəsərək mərasimlər keçirmək səciyyəvi olub. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "*Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədan buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı*"; "*Ayğır atım boğazlayub, aşum versün!*" cümlələri də dediklərimizi təsdiqləyir.

Qazax, qırğız və digər türk xalqları indi də at ətindən ən yaxşı qida məhsulu kimi istifadə edir, hətta ən əziz qon-ağa dayça kəsirlər. Hazırda Azərbaycan türkləri at ətindən istifadə etmir. Maraqlıdır ki, "at kəsmək" adəti Qazax-Borçalı bölgəsindəki "Atkəsənlər" etnonimində daşlaşmış şəkildə mühafizə olunmaqdadır ("Atkəsənlər" Baskeçid rayonunun Qızılhacılı kəndində böyük bir nəslin adıdır).

Qazax-Borçalı bölgəsi türk mənşəli toponimlərlə zəngindir. Buradakı Qarayazı, Göyçəli, Qazan qayası, Oruzman, Qonbor dağı, Böyük Ulaşlı, Kiçik Ulaşlı, Bejanoğuzaran, Kəpənəkçi, Baytallı, Təkəli kimi toponimik vahidlər

¹ Kniqa moeqo Deda Korkuta. Moskva-Leninqrاد, 1962, s.216.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un onomastik sistemi ilə bağlanır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki dastandakı hadisələrin müəyyən hissəsi məhz qeyd etdiyimiz ərazidə baş verir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un coğrafiyasından bəhs edən tədqiqatçılarından M.Ergin, Ş.Cəmşidov, H.Məmmədli, M.Çobanov və başqalarının araşdırmalarında dastandakı toponimik vahidlərin daha çox Qazax-Borçalı və bu bölgəyə yaxın ərazilərlə səsləşməsi xüsusi olaraq vurğulanır. Məsələn, M.Çobanov və M.Çobanlı yazır: "... dastandakı hadisələr əsas etibarlı ilə Azərbaycanda və ona həmsərhəd olan Borçalıda (Şərqi Gürcüstanda), Göycə və İrəvan hüdudlarında (Ermənistanda), Dərbənddə (Dağs-tanda) və Türkiyə ərazisinin müəyyən bölgələrində cərəyan edir. Bu mənada Borçalıda, Gürcüstan ərazisində də Dədə Qorqud dünyasının müəyyən izlərinə indi də rast gəlmək olur"¹.

"Becan" antroponiminin Borçalı toponimləri sisteminə mühafizəsindən bəhs edən H.Məmmədəlinin qeydləri oğuz adət-ənənələri ilə bağlı olan bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirir. Müəllif yazır: "Gürcüstanın Faxralı kəndinin ərazisində (kənddən 15-20 km. aralı) binə, qalın meşələrlə əhatəli Bejanoğuzaran (Bejan-Oğuzun aranı ola bilər) adlanır. Bu ərazidə meşələr qoynunda tarixi min illərin ölçüsünə sığmayan at, dəvə, qoç heykəlləri ilə əbədiləşmiş Oğuz qəbirləri də var"². Bu Oğuz qəbirləri birbaşa "Kitabi-Dədə Qorqud"la səsləşir. Oğuz igidlərinin şərəfinə böyük

¹ M.Çobanov və M.Çobanlı. Dədə-Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar. Bakı, 1998, s.58.

² H.Məmmədli. Dədəm Qorqud gəzən yerdə bu yerlər. Bakı, 1999, s.217.

məclislər qurmaq, təntənəli toylar keçirmək dastanda əsas xətlərdən birini təşkil edir. "Kilabi-Dədə Qorqud"da göstərilir: *"Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı.* Fikrimizcə, Oğuz qəbirlərinin üstündəki at, dəvə və qoç heykəlləri qəhrəmanların şərəfinə qurulan məclisləri xatırladır. Yəni Oğuz qəhrəmanının şərəfinə sağlığında at, dəvə və qoç kəsilir, o öləndən sonra isə qəbrinin üstündə həmin heyvanların heykəlləri qoyulur.

Anarın Dağ Borçalı ilə bağlı fikirləri də dediklərimizi təsdiqləyir: "Dağların uca yerinə – Haley bulağının yanına, Oy (ov) dərəsinə qalxırıq. Bura "Qızlar dərəsi" də deyirlər. Bəlkə, düzü "Quzlar dərəsi"dir. Axı buradakı iri qəbirlərə yerli camaat "oğuz qəbirləri" deyir".

"Kitabi-Dədə Qorqud"un antroponimlər sisteminə daxil olan Bayındır, Qarabudaq, Qaraca, Banıçiçək, Selcan, Rüstəm, Şəmsəddin, Arslan, Yetər kimi adlar müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində bəzi dəyişmələri nəzərə almasaq, əsasən, eynilə işlənməkdədir. Maraqlıdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un antroponimlər sisteminə daxil olub, müasir dövrdə işlənməyən adların bir hissəsi 1723-28-ci illərdə Osmanlı məmurları tərəfindən tərtib edilmiş "Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis" ("Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri") adlı topluda eynilə işlənmişdir. Toplunu vərəqlədikcə Qazax-Borçalı bölgəsinin vergi ödəyənlərinin siyahı-

1 Anar. "Dədə-Qorqud dünyası". Sızsiz. Bakı, 1992, s.25.

sında Qorqud Mirzə oğlu, Bədirxan Qazan oğlu, Nəbi Dondar oğlu, Nəbi Xızır oğlu, Məhəmməd Uruz oğlu, Bamsı Çayam oğlu, Pirməhəmməd Qaragünə oğlu və s. adlara rast gəlirik¹. Bu antroponimlər təsdiqləyir ki, epik tariximizi əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı şəxs adlarının çox hissəsi və bəlkə də, hamısı XVII-XVIII yüzilliyə qədər Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənmişdir. "Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis"də "Kitabi-Dədə Qorqud"la səsləşən arxaik antroponimlər də çoxdur. Məsələn, Ayıtmaz, Aydoğdu, Ərdoğdu, Bayburd, Baydar, Qaraöküz, Öküz, Ürkəmz, Təkbaş, Doğan və s.

Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənməyən Bamsı, Qazan, Qaragünə, Dondar, Uruz kimi şəxs adlarının 1723-28-ci illərə aid sənədlərdə işlənməsi "Kitabi-Dədə Qorqud" motivlərinin ən azı XVIII əsrə qədər xalqımızın folklor yaddaşında yaşamasından xəbər verir. Dədə Qorquda həsr olunmuş şeir parçalarının XX əsrə qədər Azərbaycan folklorunda işlənməsi də qorqudşünaslığa məlumdur. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə 1957-ci ildə çap etdirdiyi "M.F.Axundovun arxivində Dədə Qorqudun izi" adlı məqaləsində M.F.Axundovun dövründə xalq arasında Dədə Qorqudla bağlı geniş yayılmış aşağıdakı şeiri təqdim edir:

*Gəlinə ayran demədim mən Dədə Xort Xort,
Ayranə doyran demədim mən Dədə Xort Xort.
İgnəyə tikən demədim mən Dədə Xort Xort,*

¹ Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Borçalı və Qazax (1728-ci il). Bakı, "Pedaqogika", 2001.

Tikənə yırtan demədim mən Dədə Xort Xort.

"Qorqud və ya "Xort Xort" əslində bir mürəkkəb sözün müxtəlif ifadə şəklidir", deyən Ə.Dəmirçizadə fikirlərini belə tamamlayır: "Bu sənəd bir daha sübut edir ki, Dədə Qorqud XX əsrdə Azərbaycana gətirilməmiş və azərbaycanlılar Dədə Qorqudu çox qədim zamanlardan tanımışlar və onun haqqında zəngin folklor da yaratmışlar"¹.

Yuxarıda göstərdik ki, Qazax-Borçalı bölgəsinə aid 1723-28-ci il sənədlərində bilavasitə "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı olan onlarca adın işlənməsi xalqın zəngin folklor yaddaşı ilə bağlıdır. Az qala dindirəndə də şeirlə cavab verən Qazax-Borçalı bölgəsinin əhalisi övladlarına "Kitabi-Dədə Qorqud"la səsləşən adlar veribsə, deməli, "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarına şeirlər də qoşub və ya onlara aid şeirləri qan yaddaşlarına da köçürüblər. M.F.Axundovun arxivindən tapılan şerin ümumi ruhu da dediklərimizi xatırladır. Bu mənada ömrünün 44 ilini Tiflisdə yaşayan, Qazax-Borçalı bölgəsinə yaxından bələd olan böyük mütəfəkkir M.F.Axundov Dədə Qorquda aid folklor nümunəsini Tiflis və ona yaxın bölgələrdə yaşayan əhalinin dilindən yazıya almışdır qanaətinə gəlmək mümkündür.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da "Qorqud özü ən böyük şaman-kahindir, peyğəmbər səviyyəsindədir. Onun sözündə xariqüladə qüvvə vardır, – "alqışı alqış, qarğışı qarğışdır", sözün gücü ilə Dəli Qarcarın qolunu qurudur. Qəhrəmanlara hər kəsin əməlinə, qabiliyyətinə və niyyətinə görə o, ad verir"¹. Bayındır ən böyük xan – xanlar xanıdırsa, Dədə

¹ Ə.Dəmirçizadə. M.F.Axundovun arxivində Dədə Qorqudun izi. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. № 6, 1957.

Qorqud ən aqıl, ən müdrik şəxsiyyət, qocalar qocası, ağ-saqqallar ağsaqqalıdır. Qazan xan qılınıcı, Dədə Qorqud sözü ilə vüqarlıdır. Qılınıc Dədə Qorqud sözünün qüdrəti, gücü qabağında kəsərsizdir.

Gəncə, Qazax, Borçalı, həmçinin onlara yaxın olan bölgələrdə Dədə Qorqudun mənəvi dünyasından su içən onlarca söz ustaları olub və olacaqdır. Dədə Qorqud müdrikliyini düşündükcə gözlərimiz önündə N.Gəncəvi, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, N.Nərimanov, A.Şaiq, S.Vurğun, O.Sarıvəlli, M.Hüseyn, İ.Şıxlı, H.Arif, M.Dilbazi, M.İsmayıl, Y.Səmədoğlu, V.Səmədoğlu, Z.Yaqub, A.Səməd, S.Qaraçöp kimi yazıçıların yaradıcılığı canlanır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da ozana (aşığa) və qopuza (saza) böyük hörmət var: "Aydır: "Mərə kafər, dədəm Qorqud qopuzı hörmətinə çalmadım, – dedi, – əgər əlündə qopuz olmasaydı, ağam başıçün, səni iki parə qıludım", – dedi", "Kitabi-Dədə Qorqud"u və Qazax-Borçalı bölgəsini aşısız, sazsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da hər bir boyda xatırlanan ozan, qopuz, Qazax-Borçalının hər bir kəndində ən böyük qiymətə layiqdir. Dədə Qorqud hər bir boyda qopuz çalaraq boy boylayır, soy soylayır. Qazax-Borçalı aşıqları da ağır toylar, el şənlikləri yola salırlar. Qazax-Borçalı aşıqlarından Aşıq Avdı, Aşıq Cəlal, Aşıq Kərəm, Aşıq Ədalət, Aşıq Sadıq, Xındı Məmməd, Aşıq Əmrah Gülməmmədov, Aşıq Hüseyn Saracılı, Aşıq Kamandar və başqaları Qorqud Atanın mənəvi yadigarlarıdır.

Türk tarixində Alp Ər Tonqa, Atilla, Bilgə kağan, Kül

1 F.Zeynalov, S.Əlizadə. "Tükənmaz xəzinə". "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, "Yazıçı", 1988, s.16.

tigin, Tonyukuk, Babək, Teymur, Xətai kimi qəhrəmanların adları şərəflə çəkilir. Öz tarixini bədii şəkildə ifadə etməyi bacaran türkün "Oğuz Qağan", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamış", "Koroğlu" və digər dastanları dünya mədəniyyəti tarixinin nadir inciləri hesab olunur. Təbii ki, qəhrəmanlar və qəhrəmanlıq həmin əsərlərin mərkəzi xəttində durur. Oğuzların yaratdığı "Kitabi-Dədə Qorqud"un Qazan xan, Beyrək, Basat, Buğac kimi qəhrəmanları real görünür. Çünki Alp Ər Tonqa, Atilla kimi türk qəhrəmanları onları "Kitabi-Dədə Qorqud"a qədərki keçmişimizlə, Rəşid, Məhəmmədəli kimi Qazax-Borçalı pəhləvanları isə bu günümüzə bağlayır. Aparılmış müqayisələr aşağıdakı oxşarlıqları söyləməyə imkan verir:

Qazan xan "Ulaş oğlu Tülü quşun yavrisı, bizə miskin umudu, Amit soyının aslanı, Qarağucın qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın goygüsü, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası" bədii təyini ilə təqdim edilir. Rəşid pəhləvan da "Qorxuqanmaz", "Polad pəncə", "Rüstəm-Zal", "Aslan güc", "Xalça əjdahası", "Kəl boynu sındıran", "Qırmızı maska", "Qafqaz bahadırı", "Qafqaz şiri", "Yenilməz pəhləvan", "Cahan pəhləvan", "Polad onurğa", "Saldaş", "Sirk pələngi", "Bülöv daşı", "Əzələ Rəşid", "Əfsanəvi pəhləvan", "Azərbaycan Poddubnısı", "Borçalı balası", "Əjdaha öldürən" və başqa adlarla¹ bütün dünyada məşhurdur.

Rəşid pəhləvanın babası Yusif kişinin canavarı əlləri ilə boğması "Kitabi-Dədə Qorqud"da "at basubən, qan sümürmə"ni xatırladır. Ş.Kərimovun "Rəşid pəhləvan" kita-

¹ M.Həkimov. Oğuz-Tərəkmə xalq mərasimləri və meydan tamaşaları. Bakı, "Maarif", 1997, s.139-140.

bında göstərilir: "Rəşid Yusifovun...babası Yusif yüz ilə yaxın ömür sürmüşdür. Ucaboy, enlikürək, əzələli bir kişi idi. Uzun qolları vardı. Mahalda yaxşı güləşənlərdən sayılardı... Qorxu-hürkü bilən adam deyildi. Yolda dəfələrlə ayı ilə, canavarla rastlaşmışdı. Bir dəfə çoban iti ilə boğuşan canavarın boynundan necə xışmalamışdısa, canavarın canı elə oradaca çıxmışdı. Onun ayı ilə bağlı sərgüzəştini isə indi də xatırlayanlar var..."¹

Bayandır xanın ağ meydanında Oğuz igidinin bir buğa öldürərək "Buğac" adını qazanması, Rəşid pəhləvanın vəhşi buğaya qalib gəlməsi ilə üst-üstə düşür. Rəşid pəhləvanın buğa ilə döyüş səhnəsi M.Həkimovun təqdimatında daha maraqlıdır. Müəllif yazır: "Mənbələrin verdiyi məlumata görə, "Rəşidin xamutu", "Rəşidin bilərziyi", "Roma səhnəsi", "Rəşid qaytağısı" kimi fəndlər onun adı ilə bağlıdır. Pələng biləkli, aslan güclü "Qafqaz şiri" Vladiqafqaz şəhərində ilk dəfə vəhşi buğa (öküz) ilə, Yerevan şəhərində "Boa" adlı üç metrlik nəhəng ilanla ölüm-dirim mübarizəsi aparmış və qalib gəlmişdir².

"Kitabi-Dadə Qorqud"un II boyunda Oğuz igidlərindən Qaragünə, Qarabudaq, Dəli Dondar, Beyrək, Yegnək, Alp Ərən və başqaları təqdim olunduqdan sonra deyilir: "Sayılmaqla Oğuz bəgləri tükənsə olmaz. Həb yetdilər". Obrazlı şəkildə desək, Qazax-Borçalı pəhləvanları da sayılmaqla qurtaran deyil. Bu bölgənin Rəşid Yusifov, Məhəmmədəli Qazaxlı, Sabir Qazaxlı, Paşa Coğazlı, Müsəllim Həkimov, Ağköynəkli Rüstəmzal, Dağkəsəmənli Vəli

¹ Ş.Kərimov. Rəşid pəhləvan. Bakı, Azərnəşr, 1987, s.11.

² M.Həkimov. Oğuz-Tərəkəmə xalq mərasimləri və meydan tamaşaları. Bakı, "Maarif", 1997, s.141.

Laylabaşoğlu, Başkeçidli Kamandar Məcidov, Fərid Mansurov kimi pəhləvanları "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Oğuz igidlərinin qüdrətli, yenilməz davamçılarıdır.

İslamdan əvvəl yaranmış əski türk mifoloji təsəvvürləri – ağaca, suya, qurda inam "Kitabi-Dədə Qorqud"un bir neçə boyunda qabarıq şəkildə ifadə edilir. Məsələn, ağacla bağlı deyilir...

*Başın ala baqar olsam, başsız ağac !
Dibin ala baqar olsam, dibsüz ağac!
Məni sana asarlar götürməgil, ağac!
Götürəcək olursan, yigitligüm səni tutsun, ağac!*

S.Əliyarov göstərir: "İndi də bəzi yerlərdə pir sayılan "xan çinara" rast gəlmək olur: onun kölgəsində qurban kəsilir, aşağı sallanan budaqlarına isə rəngarəng parça kəsikləri, hətta lent bağlanılır"¹. Fikrimizcə, gətirdiyimiz sitatdakı "bəzi yerlərdə" ifadəsini daha çox "Qazax-Borçalı və ona yaxın olan bölgələrdə" kimi düşünmək lazımdır. Çünki Qazax-Borçalı bölgəsinin Kəmərlı, Qaymaqlı, Aslanbəyli, Qarabulaq, Şıxlı, Candar kimi onlarca kəndində ağac pirləri vardır. Hətta Marneuli şəhəri yaxınlığındakı ən məşhur ağac piri "Çinar" adlanır. Deməli, "Kitabi-Dədə Qorqud"da bədii şəkildə ifadə olunan ağac müqəddəsliyi Qazax-Borçalı bölgəsində real olaraq yaşamaqdadır. "Kitabi-Dədə Qorqud"da su ilə bağlı deyilir:

*... Şahbaz atlar içdigi su!
Qızıl dəvələr gəlüb keçəki su!
Ağ qoyunlar gəlüb çevrəsində yatduğı su!*

¹ S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.25.

*Ordumun xəbərin bilürmisən, degil mana,
Qara başım qurban olsun, suyum, sana!
dedi.*

N.Cəfərov yazır: "Su ilə xəbərləşmək, sudan xəbər soruşmaq qədim türklərin su ilə bağlı zəngin inamlarının ifadəsidir. Həmin inamların bir çoxu islam dini ilə birləşərək bu günə qədər yaşamaqdadır. Həyat mənbəyi olan suyun qədim türk təfəkküründə bu cür möhkəm yer tutması tamamilə təbiidir". Araşdırmalara cəlb etdiyimiz bölgədə yuxunu suya danışma, su çərşənbəsində su üstündən üç dəfə hoppanaraq ağırlığı-uğurluğu tökmə, dinməz suyu gətirmə, su falı açma (cavan oğlan və qızlar Novruz bayramına hazırlığın ilk mərhələsində şam yandıraraq içində su olan qaba müxtəlif bəzək əşyaları atırlar. Sonra isə bayatı söyləyərək bəzək əşyalarını qabın içindən bir-bir çıxarır və özlərinin gələcək talelərindən xəbər verirlər) kimi mərasimlər digər bölgələrdən fərqli olaraq daha çox qorunmaqdadır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dakı müraciət formalarından "məre" (Mərə, dini yoq, əqlsiz kafər!) Qazax-Borçalı şivəsində, konkret desək, Bolnisi rayonunun "Kəpənəkçi" kəndində "ərə" formasında işlənməkdədir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da qəhrəmanların bir neçə adla tanınması, yəni şəxs adlarından əvvəl təyinedici sözlərin işlənməsi xarakterikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, "Parasarin, Bayburd hasarından parlayıb uçan, ap-alca gərdəginə qarşı gələn, yedi qızın umudu, Qalın Oğuz imrəncisi", "Qazan bəgin yınağı, Boz ayğırlı Beyrək; Çaya çalmalu, çal qoraquş ərđəmlü, qur-qurma quşaqlu, qulağı altun kü-

1 N.Cəfərov. Eposdan Kitaba. Bakı, "Maarif", 1999, s.91.

bəli, Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından yıqıcı, Qazlıq qoca oğlu bəg Yegnek". Bu cür adlandırma Qazax-Borçalı bölgəsində də səciyyəvidir. Məsələn, "Başı Borçalı ayağı Şəmkir mahalının dizi aynalı pəhləvanı Mehdi Bayram oğlu"; Məmmədin göyü keçəl Əsgər və s.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da Oğuz igidlərinin niqabla gəzməsi "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyunu bəyan edər, xanım hey" boyunda belə ifadə edilir: "Oğuzda dörd yigit niqabla gəzərdi. Biri Qanturalı, biri Qaraçəkür və oğlu Qırqqınuq və Boz ayğırılı Beyrək. Qanturalı niqabın sərpdi. Qız köşkdən baqardı". Y.Q.Freyzerin "Gözəlliyi ilə fərqlənən ərəb kişiləri bəzi hallarda, xüsusən bayram günlərində üzlərini örtürlər ki, özlərini pis gözlərdən, bəd nəzərlərdən qoruya bilsinlər" fikrinə əsaslanan V.M.Jirmunski həmin motivlərin "Alpamış"da müşahidə edilmədiyini göstərir². Oğuz igidlərinin niqabla gəzməsi müqayisəyə cəlb etdiyimiz bölgənin toy mərasimlərində, xüsusilə Borçalı toylarında nisbətən dəyişilmiş şəkildə mühafizə olunmaqdadır. Belə ki, bəy şaxı (xonçası) gətirilərkən bəy, sağdış və soldış ağızlarını dəsmalla tutur və dinmirlər. Deməli, "Kitabi-Dədə Qorqud"la səsləşən bu hadisənin kökü islam dini ilə deyil, ondan əvvəlki türk inamları ilə bağlıdır.

Göründüyü kimi, Qazax-Borçalı bölgəsinin tarixi, etnoqrafiyası, folkloru və onomastikası ilə bağlı təqdim etdiyimiz detallar "Kitabi-Dədə Qorqud"la üst-üstə düşür.

1 M.Həkimov. Oğuz-Tərəkəmə xalq mərasimləri və meydan tamaşaları. Bakı, "Maarif", 1997, s 145.

2 Jirmunskiy V.M. Oquzskiy qeroičeskiy gpos i "Kniqa Korkuta". "Kniqa moeqo Deda Korkuta". Moskva-Leningrad, 1962, s.214.

VIII FƏSİL

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DAKİ ANTROPONİMİK VAHİDLƏR ASSOSİATİV MÜNASİBƏTLƏR MÜSTƏVİSİNDƏ

“Kitab”dakı antroponimlər forma və semantika baxımından fərqləndiyi kimi, surətlərin dilində işlənmiş söz və ifadələr, cümlə konstruksiyaları da müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu istiqamətdə ilk dəfə olaraq araşdırma aparan Ş.Cəmşidov yazır: “Kitabda hər surətin öz ictimai vəziyyətinə görə danışiq tərzı var. Məsələn, Dədə Qorqud müdrık bir ağsaqqal kimi, Salur Qazan hakim bir sərkərdə kimi, Burla xatun qayğıkeş bir ana və həm də qəhrəman bir qadın kimi öz ifadə və danışiqlarında fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. “*Oğlum sən insansan, heyvanlarla müsahib olma-gil*” ifadəsi Dədə Qorqudun həqiqətən müdrık, tərbiyəçi, nəsihətçi bir ruhani ata, gənclərə ədəb öyrədən bir el ağsaqqalı olduğunu göstərir. Qazanın ifadələrində hər yerdə bir amiranəlik, buyruq hiss edilir: *A bəylər! Av avlayayın, quş quşlayayın, sığın, keyik yığayın, qayıdayın, yatağıımıza düşəyin, yeyəyin, içəyin, xoş keçəyin...*”¹ Müəllif “Kitab”dakı surətlərin dili ilə ozan dilinin, onun ifadə tərzinin eyni olmadığını da konkret faktlarla əsaslandırır.

1 Ş.Cəmşidov. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1977, səh.136.

E.Əlibəyzadə isə nisbətən fərqli formada yanaşmışdır: “Cümlə quruluşlarındakı bədii gözəllik, rəngarənglik baxımından müəllifin öz dili, danışığı ilə ayrı-ayrı qəhrəmanların, surətlərin dili, danışığı o qədər də seçilmir; dastanları ilk dəfə düzüb-qoşan və qələmə alan Dədə Qorqud, bir növ ədəbi seçmə yolu ilə getmiş, dastanın dili və üslubunu ədəbi-kütləvi şəkllə salmışdır. Hətta bu ədəbi kütləvilik “kafir deyə bəhs olunan başqa dilli surətlərin oğuzca danışığılarında da açıq-aşkar duyulur”.¹ Araşdırmalar göstərir ki, problemə başqa müstəvidə yanaşdıqda “Kitab”dakı hər bir surətin yüksək sənətkarlıqla yaradıldığı, eləcə də fərqləndirici və fərdiləşdirici nitq detallarına malik olduğu təsdiqlənir.

"Kitab"da bir sıra surət adları ilə (antroponimik vahidlərin semantik yükü nəzərdə tutulur) onlara aid mikromətnlər arasında yaxınlıq və oxşarlıq o dərəcədədir ki, "Kitab"ı oxumayan, onun haqqında heç bir təsəvvürü olmayan mütxəssis, yaxud normal məntiqi olan istənilən şəxs nəinki sintaktik bütövlərin, hətta sadə bir cümlənin hansı surətə aid olmasını asanlıqla müəyyən edə bilər. Məsələn, "Kitab"ı oxumayan hər hansı bir normal məntiq sahibindən "Adını bən verdüm, yaşını allah versün" cümləsinin Dədə Qorqud, Qazan xan, Qaraca çoban, Yalançı oğlu Yalancıq, Burla xatun və Qısırcə yengə surətlərindən hansına aid olduğu soruşularsa, o, həmin andaca "dədə" sözünün semantik yükünə görə məhz Dədə Qorqudun adını çəkəcəkdir. Yaxud "dədə" sözü ilə "Adını bən verdüm, yaşını allah ver-

¹ E.Əlibəyzadə. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1999, səh.282.

sün" cümləsi arasında assosiasiya yaratmağa, onları fikrən bağlamağa çalışacaq, uşağa adın daha çox məhz dədələr, babalar, atalar tərəfindən verildiyini düşünəcəkdir. Bu da F. de Sössürün assosiativ münasibətlərlə bağlı irəli sürdüyü tezislərlə səsləşir: "Şüurumuzda yaranan assosiativ qruplar nə isə ümumi əlamətə malik münasibət üzvlərinin yaxınlaşması ilə məhdudlaşmır – ağıl əlaqələndiricilərin səciyyəsinə münasibətlərin hər bir halında qavrayır və bununla da münasibətlər müxtəlifliyi qədər assosiativ sıra yaradır... İstənilən söz həmişə onunla bu və ya digər surətdə assosiasiyaya qadir olan hər şeyi yada sala bilər"¹.

Maraqlıdır ki, F. de Sössürün bu fikirləri ilə dilimizdəki bir sıra obrazlı ifadələrin məna yükü üst-üstə düşür. Məsələn, "*söz sözü çəkər*", "*söz sözü gətirər*" kəlamlarının məna yükündə bir sözə və ya bir cümlədəki fikrə görə digər vahidlərin xatırlanaraq ifadə olunması dayanır. Bu da F. de Sössürün assosiativ münasibətlərlə bağlı söylədiyi fikirlərin Azərbaycan dilində kəlamlar şəklində çoxdan işləndiyini təsdiq edir. Daha doğrusu, həmin kəlamlar və ya atalar sözlərinin işlənmə tarixi ən azı IX-XI əsrlərlə səsləşir. Məsələn, "Oğuznamə"də "*Söz sözü çəkər*" atalar sözü ilə yanaşı, "*Söz sözi açar*", "*Söz sözdən açılır*", "*Söz torpaq kibidir, eşdükcə örər*" kimi atalar sözləri də işlənib. Deməli, F. de Sössürün assosiativ sıra və onun koordinasiyası ilə bağlı fikirləri nəinki müasir, hətta qədim türk düşüncə tərzini

¹ F. de Sössür. Ümumi dilçilik kursu (tərcümə edən N.Cəfərov). Bakı, 2003, səh.234.

üçün yad olmayıb və o, adi sözlərlə yox, poetik bir dillə ifadə olunaraq atalar sözləri şəklində formalaşdırılıb. Məhz bu cür nadir təfəkkür incilərinə görə türk müdrikliyi bütün dünyaya səs salıb.

Yuxarıda irəli sürdüyümüz fikirlərə qarşı başqa argumentlər gətirilə bilər. Məsələn, "Dədə Qorqud türk dünyasında məşhur bir şəxsiyyət və ya obraz kimi tanındığı üçün həmin tezis özünü doğrultmur" kimi fikirlər söylənilə bilər. Amma irəli sürdüyümüz tezis yalnız Dədə Qorqud surəti ilə yekunlaşmır, bütövlükdə "Kitab"ın türk mənşəli antroponimik sistemini (surət adlarını) əhatə edir. S.Əlizadə yunan filosofu Sokratın "hər bir ad aid olduğu şeyin təbiətini əks etdirir" fikrinə istinadən yazır: "Şübhəsiz, "Kitab"da etnik və coğrafi adlar istisna olmaqla, xüsusi isimlərin əksəriyyəti bədii-assosiativ düşüncənin məhsuludur"¹. Müəllifin qeydləri də irəli sürdüyümüz fikrin düzgünlüyünü təsdiq edir. Amma biz burada "buğa" zooleksemi əsasında yaranmış "Buğac" adından bəhs etməyəcəyik (Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun). Birincisi, ona görə ki, təhkiyəçi onun dəqiq izahını verib. İkincisi, məqsədimiz boy qəhrəmanları və digər surətlərin antroponimik modelləri ilə "Kitab"dakı ayrı-ayrı cümlə və sintaktik bütövləri qarşılaşdırmaq, onların arasında olan assosiativ münasibətləri dəqiqləşdirməkdir. Bu mənada "Kitab"dakı bir neçə

¹ S.Əlizadə. Ad haqqında Sokrat təlimi "Kitabi-Dədə Qorqud"da adqoymanın üslubi əsası kimi. "Kitabi-Dədə Qorqud" – 1300. Bakı, 1999, səh.24.

antroponimik modeli və müxtəlif məzmunlu cümlələri sıranı pozmaqla təqdim edirik ki, onların arasında olan assoziativ münasibətlərin ümumi mənzərəsi aydın şəkildə görünsün:

<i>Antroponimik model</i>	<i>Cümlələr</i>
1. Burla xatun	1. "... <i>gecədən bir quzu bişürüb dururam</i> ".
2. Qaraca çoban	2. "... <i>Baş kəsübdür, qan dökipdir, Çöndi alubdur, ad qazanubdur</i> ".
3. Qısırca yengə	3. " <i>Sultanım, bən varayın, ölisi-dirisi xəbərin gətürəyin!</i> "
4. Qazan xan	4. " <i>Qaza bənzər qızımın-gəlinimün çiçəgi oğul!</i> "
5. Yalançı oğlu Yalancıq	5. " <i>Mərə, dəli ozan, ərə varan qız mənəm!</i> "

Fikrimizcə, "*quzu*" sözünə görə birinci cümlənin Qaraca çobana (Çoban ← quzu xətti), "*ad qazanmaq*" ifadəsinə görə ikinci cümlənin Qazan xana (Qazan ← ad qazanmaq xətti), intonativ məna və "*xəbər gətirmək*" frazeiminə görə üçüncü cümlənin Yalançı oğlu Yalancığa (Yalancıq ← xəbər gətirmək) aid olması asanlıqla qavranıla bilər. Dördüncü cümlənin məzmunu isə elədir ki, onu "*doğmayan*" anlamlı Qısırca yengəyə qətiyyən aid etmək olmaz. Çünki həmin cümlənin semantik tutumunda bir

ülvilik, doğmalığ, oğul üçün alışıb-yanmaq ifadə olunur. Bu da Burla xatun adındakı *"ətir saça"*, *"gözəl görünə"* anlamlı "burla" sözü və "xatun" titulu ilə səsləşir. Dördüncü cümlə "Qısırca yengə" antroponimik modeli ilə bağlanmadığı kimi, beşinci cümlə də "Burla xatun" adına uyğun gəlmir. Belə ki, beşinci cümlədə *"özünü ərə gedən qadın kimi"* təqdim etmə ifadə olunub (həmin epizodda Qısırca yengə özünü Banıçiçək kimi təqdim edir). Deməli, "Qısırca yengə" adı ilə beşinci cümlənin semantik tutumu arasında daxili bağlılıq görünür. Yəni "qısırca" sözünün "doğmayan" mənası assosiativ sırada əvvəlcə "əri yoxdur", sonra isə "ərə getmək istəyir" cümlələrini yada salır. Deməli, təhkiyəçi obrazların dilini fərqləndirə bilib.

Araşdırmalar göstərir ki, "Kitab"ın poetik strukturunda dil fiqurları bir-birilə zəncirvari şəkildə bağlıdır. Fikrimizcə, təhkiyəçi boy qəhrəmanlarının antroponimik modellərindəki vahidləri səslənmə və semantika baxımından boy-lardakı parçalarla əlaqələndirib, onlarla vəhdətdə təsvir edib. Yəni mətnlərdəki söz, söz birləşmələri və cümlələrin müəyyən hissəsi forma, həm də mənacə boy qəhrəmanının antroponimik modelindəki sözlərə uyğunlaşdırılıb. F. de Sössür yazır: "...Alpın mənzərəsini təsvir edərkən ona Yur dağlarının eyni zamanda bir neçə zirvəsindən baxmaq mənasız olardı. Mənzərə bir nöqtədən görünməlidir"¹. Sanki "Dastan"ı düzüb-qoşan da boy qəhrəmanlarının bir nöqtə-

¹ F. de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. (Tərcümə edən N.Cəfərov.) Bakı, 2003, səh.234.

dən görünməsinə, həm də daha poetik ifadə olunmasını nəzərə alıb. Q.Kazımov rus yazıçısı İ.S.Turgenevin "Yazıçını bürüyən ümumxalq dili dənizinin dalğaları sahilsiz və dibsizdir" fikrinə istinadən qeyd edir ki, yazıçı bu dalğaları öz sənət məcrasına uğurla yönəltdikdə onun əsərinin dili də dəniz dalğaları kimi parlaq və təlatümlü olur¹. Müəllifin obrazlı şəkildə dediyi fikirlər "Kitab"da real olaraq görünür. Bəzi faktlara diqqət yetirək:

"Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"da "q"-nın daxili və xarici alliterasiyası daha üstün görünür. Fikrimizcə, bu, boyun qəhrəmanı Salur Qazanla bağlıdır. Yəni boyu düzüb-qoşan "q" ilə başlanan "Qazan" sözü ilə boydakı digər sözləri əlaqələndirməyə çalışıb. Belə ki, "Qazan" adı "q" ilə başlansa, onun qardaşının (*Qaragünə*), qardaşı oğlunun (*Qarabudaq*), çobanın (*Qaraca*) və atının (*Qonur*) adı da ilk səsi "q" olan sözlə başlanır. Həmin boyda daha çox müraciət olunan da Qazandır (a Qazan, ağam Qazan, qardaş Qazan, mərə Qazan). Digər tərəfdən, boyda Qazanla bağlı işlədilən ifadələr də ilk səsi "q" olan sözlə başlanır. Məsələn, anası "Qarıcıq"dır, arvadı "qırx incə belli qızla", oğlu "qırx igidlə" əsir düşüb, dəvələri "qatar-qatardır", özü ailəsini həm də "qurddan" soruşur². Qeyd olunan faktlar təsdiq edir ki, "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"da "q"-nın daxili və xarici alliterasiyasının üstünlüyü

¹ Q.Kazımov. Sənət düşüncələri. Bakı, 1997, səh.17.

² Ə.Tanrıverdi. "Kitabi-Dədə Qorqud"un obrazlı dili. Bakı, 2006, səh.137.

məhz boyun qəhrəmanı Salur Qazanla bağlıdır. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həmin boydakı cümlə strukturlarını da əhatə edir (...Çöndi alubdur, ad qazanubdur). Yaxud "Baybörə oğlu Bamsı Beyrək" antroponimik modelində, bir tərəfdən, "qurd balası qurd olar" məsəli təsdiqlənirsə (Baybörə – bərə – börü – qurd), Beyrək-börüyək – börü (qurd), digər tərəfdən, həmin antroponimik modeldə "b"-nin alliterasiyası ata və oğul adını eyni cür səslənmə, ahəngdarlıq yaratma xəttində birləşdirir. Deməli, həmin antroponimik modeldə nəinki səslər, hətta sözlər və söz birləşmələri bir-birini tamamlayır, fonetik, semantik və qrammatik uyğunluq yaranır. "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"ndakı parçaların, daha dəqiq desək, abzasların müəyyən hissəsi ilk səsi "b" olan sözlə başlanır. Maraqlıdır ki, həmin hissələrdə də "b"-nin daxili və xarici alliterasiyası qovuşuq şəkildədir. Bu cəhətlər yuxarıdakı nümunədə də təsdiqini tapır. Amma boyun qəhrəmanı Beyrəyin şərəfinə "b" ilə başlanan abzasların sayını təqdim edirik: "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda 181 abzasdan 56-sı ilk səsi "b" olan sözlə başlanır ki, həmin abzasların da əksəriyyətində "b"-nin daxili və xarici alliterasiyası ilə emosionallıq və ekspressivlik yaradılıb, mətnin poetikliyi gücləndirilib. Deməli, "b"-nin antroponimik modeldəki alliterasiyası ilə mətndəki daxili və xarici alliterasiyasının qovuşuq şəkildə olması birbaşa boyun qəhrəmanı Baybörə oğlu Bamsı Beyrəklə bağlıdır. Bu isə onu göstərir ki, boyu düzüb-qoşan ozan alqış məzmunlu "Bu

Oğuznamə Beyrəyin olsun!" cümləsini təsadüfi işlətməyib¹.

"Baybörə oğlu Bamsı Beyrək" antroponimik modelində "b"-nın alliterasiyası digər şəxs adlarını, dəqiq desək, Baybican (Beyrəyin qayınatası), Banıçiçək (nişanlısı) kimi antroponimləri, Beyrəyin dilindəki frazeoloji vahidləri (başlı bunlu olmaq – Beyrəyin başı bunlu oldu), Beyrəyin bədii təyini də əhatə edir ("Parasarı Bayburd hasarından parlayıb uçan, ap-alaca gərdəginə qarşı gələn, yedi qızın umudu, Qalın Oğuz imrəncisi, Qazan bəgin yınağı, Boz aygırlı Beyrək"). S.Əlizadə Beyrəyin bədii təyini barədə yazır: "Linqopoetik baxımdan "Kitab"ı yaxşı mənimsəyən heç bir oxucu ləqəblərin potensial bədii həllinin mövcud olduğuna və onların aid olduqları şəxs adları ilə məzmunca bağlandığına şübhə etməz. Bu fikri əyaniləşdirən qaneedici fakt Beyrəyin özü haqqındakı təqdimatıdır. Qazan xanla qarşı-qarşıya gələn Beyrək deyir: "Baransarı Bayburd hasarından parlayıb uçan, adaxlusın ayrıqlar alurkən tutub alan, Baybörə xan oğlu Bamsı Beyrək mana dəərlər". Bu sözlərdə III boyun ikiqat süjetinin məzmununa dəqiq işarə vardır. Oxucu Beyrəyin Bayburd qalasına necə əsir düşməsini, qala hasarından "kafir qızı" vasitəsilə necə xilas olduğunu və sevgilisi Banıçiçəyi Yalancı oğlu Yalancığın əlindən hansı yolla tutub aldığını yaxşı bilir"². Beyrəyin bədii təyi-

¹ Ə.Tanrıverdi. "Kitabi-Dədə Qorqud"un obrazlı dili. Bakı, 2006, səh.127.

² S.Əlizadə. Ad haqqında Sokrat təlimi. "Kitabi-Dədə Qorqud"da adqoymanın üslubi əsası kimi. "Kitabi-Dədə Qorqud" – 1300. Bakı, 1999, səh.27.

nində III boyun ikiqat süjetinin məzmununa dəqiq işarə olunmasının S.Əlizadə tərəfindən müəyyənləşdirilməsi də irəli sürdüyümüz tezisın doğru olduğunu sübut edir. Beyrək adı ilə bağlı olan alliterasiya və assosiativ sıra aşağıdakı sxemlərdə daha aydın görünür:

Beyrək ← *Baybörə (atası)*

Beyrək ← *antroponimik modeli (Baybörə oğlu
Bamsı Beyrək)*

Beyrək ← *Baybican (qayınatası)*

Beyrək ← *Banıçığək (nişanlısı)*

Beyrək ← *onun boydakı bədii təyini (Parasarı
Bayburd hasarından parlayıb
uçan... Boz ayğırılı...)*

Beyrək ← *onun dilindəki frazeoloji vahidlər
(Beyrəyin başı bunlu oldu)*

Beyrək ← *həmin boydakı 181 abzasdan 56-nın
ilk səsi "b" olan sözlə başlanması*

Beyrək ← *onun bədii təyində III boyun ikiqat
süjetinin məzmununa işarə*

Göründüyü kimi, təqdim etdiyimiz sxemlər "tematik zəncir"ın koordinatlarını xatırladır. Azərbaycan dilçiliyində tematik zəncir, tematik proqressiya kimi məsələləri sistemli şəkildə tədqiq edən Ə.Abdullayev yazır: "Bütün mətn "tematik zəncir kimi təsəvvür olunur, bu da frazadan yüksək vahiddə temanın inkişafını, bir-birinə bağlanması,

onların qarşılıqlı əlaqəsini və iyerarxiyasını, mətnin hissəsinin bütöv mətnə münasibətini əks etdirir... Bağlılıq mətnin ayrılmaz əlamətidir. Bağlı olmayan mətnlər mövcud deyildir, bağlılığın itirilməsi mətni dağıdır, onu yox edir"¹. Bu qeydlər də boy qəhrəmanının, konkret desək, Beyrəyin antroponimik modelinin mətndə iştirak və mətnyaratmada xüsusi rolu olduğunu göstərir. Digər tərəfdən, təqdim etdiyimiz sxemlərə sintaqmatikanın prinsipləri baxımından yanaşdıqda səs, söz, söz birləşməsi və cümlələrin mətn daxilində sintez şəklində təzahürü, onların bir-birinə qırılmaz tellərlə bağlandığı məlum olur. Burada F. de Sössürün sintaqmatik birliklə bağlı bəzi fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşür: "...bizi heyran edən ilk hadisə – sintaqmatik birlikdir: dilin bütün vahidləri ya nitq axınında onları əhatə edənlərdən, ya da özlərinin tərkib hissələrindən asılı vəziyyətdədir... biz hər yerdə daha kiçik tərkib hissələrindən təşkil olunmuş daha böyük vahidlərlə qarşılaşırıq, bunlar qarşılıqlı əlaqə münasibətindədir və birlik yaradır"². Müəllifin qeydləri "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda sintaqmatik birliyin yaranmasında "Beyrək" adı həlledici funksiyaya malikdir" fikrini qüvvətləndirir. Amma Beyrəyin antroponimik modeli təkcə sintaqmatik qruplar yox, həm də assosiativ qrupların (Baybörə: börü – qurd; Beyrək börü(yək) – qurd) bağlanması iştirak edib. Daha doğrusu, onlar sintez şəklindədir. Burada F. de Sössürün başqa bir

¹ Ə.Abdullayev. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998, səh.102.

² F. de Sössür. Ümumi dilçilik kursu (Tərcümə edəni N.Cəfərov). Bakı, 2003, səh.237-238.

fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: "Bizim yaddaşımız hansı növdən, hansı uzunluqda olmasına baxmayaraq, sintaqmların bütün az və ya çox dərəcədə mürəkkəb tiplərini mühafizə edir: onlardan istifadə etmək lazım gələndə biz assosiativ qruplara üz tuturuq ki, zəruri birləşmənin seçilməsini təmin edək"¹. Müəllifin qeydləri bir daha təsdiq edir ki, sintaqmatik və assosiativ qrupların zəncirvari şəkildə bağlılığı "Kitab"ın bədii gücünü artıran vasi-tələrdəndir.

Q.Kazımov sənətkar və söz, yazıçı və dil problemlərindən bəhs edərkən yazır: "Bədiiliyin ən mühüm əlaməti əsərin dilinin mükəmməlliyidir. Əsərdə hər bir detal əsas ideyanın açılmasına, mövzunun müəyyən bir cəhətinin aydınlaşmasına kömək etməlidir. Bədiiliyin yüksək dərəcəsi məzmun xəlqiliyi və bədii forma demokratikliyinin harmoniyasından doğur"². Bu keyfiyyətlərə ən azı min il bundan əvvəl yaradılmış "Kitab"ın hər bir cümləsində, hətta hər bir sözündə rast gəlinir. Məhz bu cür faktlara görə qorqudşünaslıqda tez-tez vurğulanır ki, "Kitab" son dərəcə yüksək sənətkarlıqla yaradılıb.

¹ F. de Sössür. Ümumi dilçilik kursu (Tərcümə edəni N.Cəfərov). Bakı, 2003, səh.240.

² Q.Kazımov. Sənət düşüncələri. Bakı, 1997, səh.18.

IX FƏSİL

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA OBRAZLARIN DİLİ

Qorqudşünaslıqda “Kitab”dakı surətlərin dilinin ayrılıqda öyrənilməsinin vacibliyi xüsusi olaraq vurğulansa da, bu istiqamətdə, demək olar ki, geniş və sistemli tədqiqat aparılmayıb. Belə bir mövzunun tədqiq olunması ilə obrazların dilindəki fərdiləşdirici və fərqləndirici nitq detallarını müəyyənləşdirmək olar. Bu da obrazların ən səciyyəvi cəhətlərinin, xüsusən də “Kitab”ın estetik məziyyətlərinin daha dolğun şəkildə açılmasında, eyni zamanda türk poetik təfəkkürünün ən nadir incisi olan abidənin elmə bəlli olmayan xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bu mənada “Kitab”dakı bəzi surətlərin dilinin ayrılıqda öyrənilməsini məqsəduyğun hesab edirik. Onların ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir.

Dədə Qorqud obrazının dili

Qorqudşünaslıqda Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, onun ozanlığı, müdrikliyi, Oğuzun ən böyük ağsaqqalı olması barədə kifayət qədər bəhs olunub. Hətta “Kitab”ın müqəddimə hissəsində Dədə Qorqud müdrik-

liyinə işarə olunan ilk parça (...Oğuzın, ol kişi təmam bilicisiydi, – nə diyərsə, olurdı...) və Dədə Qorqudun dilindən söylənmiş atalar sözləri və məsəllər də tədqiqatçıların diqqətini cəlb edib. Amma Dədə Qorqud obrazının dili, onun ən spesifik cəhətləri üslubi-linqvistik prizmadan az tədqiq olunub. Ona görə də ilk olaraq bir obraz kimi Dədə Qorqudun dilindəki fərqləndirici dil vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaranır.

Dədə Qorqud obrazının dilində işlənmiş *ərdəmli* (Təxt vergil, – ərđəmlidir!), *hünərli* (Yüklət olsun, hünərlidir!), *ölümlü* (Axır – son, ucu ölümlü dünya!), *gəlimli-gedimli* (Gəlimli-gedimli dünya) kimi sözlərə digər obrazların dilində təsadüf olunmur. Əlavə edək ki, təqdim etdiyimiz “ərđəmlı” sözü təhkiyəçi dilində cəmi 3 dəfə, həm də “ərđəmlü” formasında işlənib. Boyların əksəriyyətinin sonunda işlənmiş xeyir-dua parçaları da yalnız Dədə Qorqud obrazının dili üçün səciyyəvi olub, onun müdriklik, kamillik keyfiyyətlərini əks etdirir:

*Qanı ögdüğimiz bəg ərənlər,
Dünya mənim deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi.
Fani dünya kimə qaldı?*

Bu parçada incə saitli sözlərin üstünlük təşkil etməsi, daha doğrusu, incə saıtlərin assonansı ilə yaradılmış musiqililik, ritm rəngarəngliyi də Dədə Qorqudu – onun

musiqili dilini bir obraz kimi fərqləndirir, fərdiləşdirir.

Dədə Qorqudun özünəməxsus müraciətləri vardır. Bu istiqamətdə geniş və sistemli araşdırma aparan N.Cəfərov yazır: “Dədə Qorqudun Oğuz cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinə müraciəti “Kitab”da geniş əks olunur. Həmin müraciətlərdə ağsaqqallıq, müdriklik, cəmiyyət qarşısında böyük məsuliyyət özünü göstərir.

Dədə Qorqud Oğuz xanlarına, bir qayda olaraq, öz adları ilə müraciət edir. Məsələn, *Hey, Dirsə xan! Ya-xud: Baybura bəy!.. Oğuz bəylərinə müraciət edərkən Dədə Qorqud yaranlar deyir: Yaranlar, sizi həqqə ismarladım, – dedi, getdi. Dədə Qorqud gənc igidlərə oğul deyər müraciət edir: Hay, oğul, Qarcar!.. Oğul, Təpəgöz!..*”¹ Müəllifin qeydlərindən aydın olur ki, Dədə Qorqudun müraciətləri digər obrazlarla müqayisədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu da, fikrimizcə, Dədə Qorqudun “dədə” statusu ilə bağlıdır. Çünki dədələr el arasındakı öyüd-nəsihət vermək, yol göstərmək, dua etmək kimi ictimai vəzifəli şəxslər olmuşlar².

Dədə Qorqud sözünün qüdrəti qeyri-adiliyi ilə seçilir. Onun alqışı kimi qarğıışı da “reallığa” çevrilir. Məsələn: O, Dəli Qarcara “*Çalırsan, əlin, qurusun!* – dedikdə Dəli Qarcarın qolu quruyur (...Dədə Qorqud vilayət issi idi, diləgi qəbul oldu). Eyni qarğıışa Beyrəyin dilində də rast gəlinir. Belə ki, Beyrək Yalançı oğlu Yalancığa

¹ N.Cəfərov. Xanım, hey! Bakı, 1999, səh.23-24.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, 1979, səh.137.

“Əlün qırsun, parmaqların çürisün...” desə də, Yalancığın qolu qurumur. Bu müqayisə onu göstərir ki, təhkiyəçi eyni ifadəni müxtəlif məqamlarda sənətkarlıqla işlədə bilib. Digər tərəfdən, həmin müqayisə Dədə Qorqudun adi bir obraz yox, qorqudşünaslıqda qeyd edildiyi kimi, şaman-kahin, peyğəmbər səviyyəsində olduğunu təsdiqləyir.

Dədə Qorqud obrazının dilini digər obrazların dilindən forma və semantik tutum baxımından kəskin şəkildə fərqləndirən cümlələr də az deyil. Məsələn, *“Adını bən dedim, yaşını allah versün!”*, *“Bir Keçi başlu Keçər ayğırı, bir Toğlı başlu Turu ayğırı”*, *“Oğuz elinə qaravul olsun!..”* Bu cümlələrin hər biri Dədə Qorqudun dilini fərdiləşdirən nitq detallarıdır, Dədə Qorqudun atributu, etiketi funksiyasında çıxış edir.

Qazan obrazının dili

Qazan adına “Kitab”ın 8 boyunda təsadüf olunur. Amma bir surət kimi daha çox II, IV, XI və XII boylarda fəal görünür.

Qazan bəylik statusuna uyğun olaraq daha çox əmrlə danışdırılan bir obrazdır. Onun dilindən verilmiş cümlələrin, xüsusən də əmr cümlələrinin daxilindəki söz və ifadələrin bir qismi də daha çox Qazanın dili üçün səciyyəvidir: ad qazanmaq, av avlamaq, quş quşlamaq, baş

kəsmək, qan tökmək, yay çəkmək, ox atmaq... Düzdür, bu tip vahidlərin bir qisminə təhkiyəçi və digər obrazların dilində də təsadüf olunur. Amma heç bir obrazın dilində “Başın kəs!” cümləsinə rast gəlinmir. Maraqlıdır ki, həmin cümlə “Kitab”ın 12-ci boyunda Qazanın dilindən verilmiş son cümlədir.

“Kitab”da Qazan obrazından başqa, elə bir obraz yoxdur ki, onun dilində predikatları felin əmr şəkli ilə ifadə olunmuş bir neçə cümlə ardıcıl olaraq sıralanmış olsun:

“Ünim anlan bəglər, sözüm dinlən, bəglər! Yata-yata yanıımız ağrıdı. Tura-tura belümüz qurudı. Yürüyəlim, a bəglər! Av avlayalım, quş quşlıyalım, sığın, keyik yıqalum, qayıdalım otağımıza düşəlim: yeyəlim-içəlim, xoş keçəlim!”

Təqdim etdiyimiz parçada 11 predikat işlənmişdir ki, bunların da 9-u felin əmr şəkli ilə ifadə olunub (anlan, dinlən, yürüyəlim...) Deməli, Qazanın dilindəki fərqli cəhətlər cümlənin yalnız leksik və qrammatik yox, həm də intonativ mənalarda özünü göstərir.

Təhkiyəçi Qazanın dilində igidlik məzmunlu söz birləşmələrini anafora şəklində elə işlədib ki, bu, heç bir obrazı yox, yalnız Qazan obrazını səciyyələndirən poetik fiqur kimi götürülə bilər:

*Mənim savaşıdığım, mənim döğüşdüyüm,
Mənim çəkişdüyüm, mənim qılıclaşdığım görgil,
ögrəngil!*

Göründüyü kimi, oğlunu döyüşə hazırlayan Qazanın

dilində “mənim savaşıdığım”, “mənim dögüşdüyüm”, “mənim çəkişdüyüm”, “mənim qılıclaşdığım” feli sifət tərkiblərinin anafora şəklində işlənməsi və onun birbaşa cümlənin nüvə hissəsi ilə bağlanması (*görgil, ögrəngil*) Qazanın dilini fərqləndirməyə, onun bir obraz kimi xarakterik cəhətlərini açmağa xidmət edir.

Qazanın yüksək sərkərdəlik məharətinə malik olması təkcə təhkiyəçi dilində yox, həm də onun öz dilindən verilmiş parçalarda ifadə olunub:

Kimi aydır: “Keyik tozıdır”. Kimi aydır: “Yağı tozıdır”. Qazan aydır: “Keyik olsa, bir, ya iki bölük olurdu. Bu gələn, bilmiş olun, yağıdır”.

Bu parçada Qazan ayrı-ayrı fikirləri ümumiləşdirərək dəqiq nəticə çıxaran, hökm verən bir obraz kimi görünür. Bu da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun yüksək sərkərdəlik məharətinə işarədir. “*Bu gələn, bilmiş olun, yağıdır*” cümləsindəki “bilmiş olun” predikatı Qazanın dilini fərqləndirən nitq detallarından biri kimi götürülə bilər.

Qazan düşmənlə (kafirlə) qarşılaşarkən onun nitqində sanki qəzəb və kin püskürür, nifrətini gizlədə bilmir:

*İt kibi gu-gu edən çərkəz xırslı
Küçicik tonuz şülənli,
Bir torba saman döşəkli,
Yarım kərpic yasdıqlı,
Yonma ağac tənri.*

Köpəgim kafər...

Qazanın dilində işlənmiş it kibi gu-gu edən (it kimi mırıldayan), köpəgim kafər (mənim köpəyim kafir) kimi kobud ifadələr təsdiq edir ki, Qazan kafirə olan nifrətini gizlədə bilmədiyi üçün onu insan kimi qəbul etmir, alçaldır. Bir cəhəti də qeyd edək ki, kafiri alçaltma Oğuz igidlərinin nəinki dilində, hətta bədii təyinlərində də işlənmişdir. Məsələn, *İlək qoca oğlu Alp Ərənin bədii təyini*ndə: “*Kafirləri it ardına burağıb xorlıyan*” – “*Kafirləri it ardına qoşub-alçaldan*”.

Qazanın dilində rəngarəngliyi ilə fərqlənən, türk etik-etetik görüşlərinin zənginliyindən xəbər verən müraciətlər də xüsusi yer tutur. Məsələn, Qazan oğlu Uruza “*arslanum oğul*”, “*qulunum oğul*”, Qaraca çobana “*mərə çoban*”, “*oğul çoban*”, Oğuz bəylərinə “*bəglər*”, – deyə müraciət edir.

Qazan ən çətin anlarda bəylik qürurunu sındırmır. Bu mərdanəlik onun daxili nitqində də müşahidə olunur:

Qazan fikr eylədi: “Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar. Çoban bilə olmasa, Qazan kafəri almazdı”, – deyərlər.

Göründüyü kimi, Qazan Oğuz cəmiyyətində mövqeyini, bəylik statusunu qorumağı bacaran obraz kimi çıxış edir.

Qazan kafirdən anasını istəyərkən öz ədəbini, əxlaqını gözləyir:

Qarıcıq anam gətürüb durursan, mərə kafər,

anamı vergil mana

*Savaşmadan, uruşmadan qayıdayım – gerü dönəyim,
gedəyim, bəllü bilgil, – dedi.*

B.Nəbiyev bu misralara türk mənəvi dəyərləri prizmasından yanaşaraq yazır: “... Lap qədim zamanlarda elə köçəri qövmələr olub ki, qocalıb tamam əldən düşmüş ağsaqqalı, ağbırçəyi tez-tez köç edərək dəyişmək zorunda olduqları bir məntəqədən o birinə aparmır, son köç yerində taleyin ümidinə qoyub gedirlərmiş. “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə qocalara, qarılara münasibət tam başqa əxlaqi əsaslar üzərində tənzim olunur. Boyların birində (*II boydan götürdüyümüz yuxarıdakı parçanın bütöv hissəsi nəzərdə tutulur – Ə. Tanrıverdi*) bütün varı-dövləti talan edilmiş, mal-qarası, at ilxıları, qoyun sürüləri, dəvə karvanları əlindən çıxmış, ailəsinin istisnasız olaraq bütün üzvləri yesir edilmiş Oğuz bəyinin namərd düşməndən yalnız bir təmənnası var: artıq qarımış anasını ona qaytarsınlar ki, savaşmadan qayıdıb getsin; ta ki, anası at ayaqları altında tapdanmasın, vəssalam!”¹ Müəllif Qazanın anasına olan məhəbbətini Oğuz cəmiyyəti, Oğuz əxlaqi dəyərləri kontekstində tədqiq edib. Amma burada onu da qeyd edək ki, B.Nəbiyevin “... ta ki, anası at ayaqları altında tapdanmasın, vəssalam” fikri Qazanın kafirə ünvanlanmış müraciətindən yox, Qazanın Qaraca çobana dediyi “*Qaracıq çoban, anamı kafərdən diləyəyim, at ayağı altında qalmasun*” cüm-

¹ B.Nəbiyev. “Kitabi-Dədə Qorqud”da el birliyi və düşməne münasibət. “Kitabi-Dədə Qorqud – 1300”. Bakı, 1999, səh.8.

ləsindən doğan məntiqi nəticədir. Həmin cümlənin semantik tutumunda isə Qazanın döyüşə hazırlaşmasının ilkin konturları görünür. Bu mənada Ş.Cəmşidovun Qazan surəti barədə dediyi “... düşmənlə sazişə girmək kimi görünən hərəkətləri, bir tərəfdən, anaya olan son dərəcə ülvə bir münasibəti əks etdirirsə, digər tərəfdən, onun yüksək humanizmindən irəli gəlir”¹ fikri real görünür.

“Kitab”da totemizmlə bağlı olan cümlələrə bir neçə surətin dilində təsadüf olunsə da, Qazanın dilində daha qabarıq görünür: *“Ağ qayanın, qaplanının erkəgində bir köküm var”*, *“Əzvay qurd ənügi erkəgində bir köküm var”*, *“Ağ sunqur quşu erkəgində bir köküm var”*...

“Ağ qayanın, qaplanının erkəgində bir köküm var” cümləsi birbaşa totemizmlə bağlı olub, Qazan obrazının ən səciyyəvi cəhətlərini əks etdirir. Belə ki, Oğuz elinin ən böyük qəhrəmanı nəslini, kökünü bilir, hətta onunla fəxr edir.

“Əzvay qurd ənügi erkəgində bir köküm var” cümləsindəki “əzvay” sözü barədə S.Əliyarov yazır: “Azvay sözünə gəldikdə, onun açımı indiyədək qaranlıq qalır. O.Ş.Gökyayın izahına görə, Sarı Sabir deyilən bitkidən çıxarılan acı maddədir, qadınlar uşaqları süddən kəsmək üçün azvay sürürlər. Lakin “qurd əniyi erkəyinin buna nə dəxli var? – sual altında qalır”². Müəllifin “azvay sözünə gəldikdə, onun açımı indiyədək qaranlıq qalır” fikrinə bir

1 Ş.Cəmşidov. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1977, səh.88.

2 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.257.

aydınlıq gətirək. Birincisi, F.Zeynalov və S.Əlizadə “əz-vay” sözünü mətnin semantik tutumuna uyğun şəkildə sadələşdiriblər (əzvay – qorxu bilməz)¹. İkincisi, həmin söz-də iki kök morfemi müşahidə olunur: əz + vay = əzvay. M.Kaşğarının lüğətində “əz” sözünün qazmaq, “vay” sözünün isə ömr edəninin ömrini saya salmamaq mənasında olduğu göstərilir². Deməli, “əz+vay” modeli ilə “qorxu bilməz” ifadəsinin semantikasi eyni xətdə birləşir.

Qazanın dilindən verilmiş bəzi parçalarda dilin bir neçə funksiyası müşahidə edilir:

“A bəglər. Uruz xub söylədi, şəkər yedi. Siz yegüniz-içünüz, söhbətinüz tağıtmanuz. Mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin. Yedi günlük azuğla çıxayın. Ox atdığım yerləri, qılıc çalub baş kəsdüğüm yerləri göstəreyim. Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlağana, Gögcə tağa aluban çıxayın. Sonra oğlana gərək olur, a bəglər!”

Sintaktik bütövün daxilindəki cümlələrin əksəriyyəti ömr cümləsidir. Bu, dilin konativ funksiyasına uyğun gəlir. Amma mətnin ümumi strukturunda dilin konativ funksiyası ilə yanaşı, referent funksiyası da müşahidə edilir. Belə ki, Qazan oğlu Uruza – gələcək varisinə Oğuz elinin sərhədləri, coğrafi koordinatları haqqında məlumat verir (Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlağana, Gögcə tağa aluban çıxayın...) Deməli, dilin konativ və referent funksiyaları poetik funksiya ilə vəhdətdədir.

1 “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988, səh.217.

2 M.Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk (tərcümə edən Ramiz Əskər). IV cild. Bakı, 2006, səh. 194, 630.

Qazanın dilindəki fərdi xüsusiyyətlər onun yurdu ilə, su ilə, qurdla, köpəklə soraqlaşması təsvir olunan parçalarda daha qabarıq görünür. Onun dilindən verilmiş həmin poetik lövhələrin ən kiçik detallı belə fərqli mövqedə çıxış edir. Burada təkcə onu qeyd edək ki, suya və qurda “qara başım qurban olsun”, – deyən yalnız Qazandır.

Qazanı digər surətlərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri də onun dilindəki komik detallardır:

Əlin-əlinə çaldı, qas-qas güldi. Kafərlər aydırlar ki, “gülürsən?” Qazan aydır: “Mərə kafərlər, bu ərəbəyi beşigim sandım. Sizi yamrı-yumrı tadım – dayəm sandım...”

Göründüyü kimi, Qazan zərəfatından qalmır, kafirlərə gülür, onları kələ-kötür dayəsi hesab edir. Deməli, Qazan kafirləri alçaldır, özünün bəylik və böyüklük statusunu isə mərdliklə qoruyur. Qazan obrazının bu cür keyfiyyətləri yazıçı Anarın diqqətindən yayınmadığı üçün onu daha geniş planda təhlil etmişdir. Müəllif yazır: “Yumorunu, zərəfatını, məzəsini Qazan əsirlikdə də itirmir. Təkurun övrətini inandırır ki, ölülərinə gətirdiyi yeməklərin hamısını tutub əllərindən alıram, həm də ölülərinizin yorğasına minər və kahinlərini yedərəm. Biçarə Təkur arvadı Qazana yalvarır ki, beş yaşında bir qızcığazı ölüb, barı onu minməsin. Qazan: “*Ölülərimizdə ondan yorğa yoxdur, hər ona minirəm*” – deyir. Bu qara yumoruyla Qazan zindanın zirzəmisindən qurtulur, üzə çıxır”¹. Anarın qeydləri də Qazan obrazının, onun duzlu-məzəli dilinin təhkiyəçi

1 Anar. Dədə Qorqud dünyası. “Sizsiz”. Bakı, 1992, səh.87.

tərəfindən ustalıqla yaradıldığını təsdiqləyir.

Beyrək obrazının dili

Əvvəlki səhifələrdə Beyrək obrazı ilə bağlı geniş şəkildə bəhs etdiyimizdən onun dilindəki bəzi xarakterik detalları izah etməklə kifayətlənirik.

Beyrəyin tez-tez dəyişən nitqində, demək olar ki, bütün məqamlarda mərdlik, mübarizlik, düzlük kimi müsbət keyfiyyətlər ifadə olunub. Burada onu da qeyd edək ki, “Kitab”ın Drezden nüsxəsində Beyrək həm ilk eşqinə sadıq, həm də verdiyi vədi yerinə yetirməyən bir obraz təsiri bağışlayır. (...*Yer kibi kərtləyin, topraq kibi savrılaysın! Sağlıqla varcaq olursam, Oğuzla gələcək, səni halallığa almaz isəm!..*) Vatikan nüsxəsində isə fərqli formadadır. Bu istiqamətdə araşdırma aparan Ş.Cəmşidov M.Ergin və V.Jirmunskiyə istinad edərək yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un Vatikan nüsxəsində göstərilir ki, Baniçiçəyə qovuşduqdan sonra Beyrək qayıdıb Bayburd hasarı bəyinin qızını da alıb gətirir”¹. Bu fakt da Oğuz igidi Beyrəyin bənzərsizliyini sübut edir.

Bəziranları ölümdən qurtaran Bamsı (Beyrək) onlardan boz aygırı, altı pərli gürzü və yayı minnətlə almaq istəmir:

Yigit barmağın ısırdı, aydır: “Bunda minnətlə al-

1 Ş.Cəmşidov. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1977, səh.110.

maqdan isə, anda babam yanında minnətsiz almaq yegdir!”

Göründüyü kimi, təhkiyəçi Beyrəyin daxili nitqini heyrlənmək anlamalı “barmağını ısırdı” (dişlədi) ifadəsi ilə bir kontekstdə təqdim etməklə onu fərdiləşdirə bilib. Düzdür, daxili nitqə digər obrazlarda da rast gəlinir. Amma “barmağını ısırdı” ifadəsi heç bir obrazla bağlı işlədilməyib.

Beyrək dayələrə müraciət edərkən “sormağ eyib olmasın” ifadəsini işlədir. (... *əmma sormağ eyib olmasun, bu otağ kimündür?*) Belə bir nitq etiketi, bir tərəfdən, onun mədəni təmizliyinə işarədirsə, digər tərəfdən, onu başqa obrazlardan fərqləndirir.

Qazan surətinin dilində işlənən “baş qaxınc etmək” ifadəsi (... *Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaxınc qaxarlar*) Beyrəyin dilində daha kamil formada təzahür edir: başuma qaxınc, yüzimə toxınc (*Qalın Oğuz içində başuma qaxınc, yüzimə toxınc edərlər*). Maraqlıdır ki, həmin obrazlı ifadənin sonunda işlənmiş “etmək” feli Qanturalının dilində “olmaq” feli ilə verilmişdir (*Başıma qaxınc, yüzimə toxınc olmasun*).

“Kitab”da elə obrazlı ifadələrə təsadüf olunur ki, onlar yalnız Beyrək surətinin dili üçün səciyyəvidir. Məsələn, Beyrəyin dilində işlənmiş “gözünə durmaq”, “baş-beyin almaq” kimi frazemlərə, “Aldayuban ər tutmaq övrət işidir” kimi kəlamlara, “Əlün var olsun!” kimi alqışlara, “parmaqların çürisün”, “tonız oğlı tonuz” kimi qar-

ğış və söyüşlərə digər obrazların dilində rast gəlinmir.

Beyrək yeganə obrazdır ki, onun dilində at poetik bir dillə tərif edilir:

*... Boz aygır dəxi Beyrəgi görüb tayandı iki ayağının
üzərində turdı, kişnədi. Beyrək dəxi bunu ögmüş, görəlim,
xanım, necə ögmüş. Aydır:*

Açuq-açuq meydana bənzər sənin alıncuğın,

Eki şəbçırağa bənzər sənin gözcigəzin.

Əbrişimə bənzər sənin yəlicigin.

Eki şəbçırağa bənzər sənin gözcigəzin.

Əzi muradına yetürər sənin arxacığın.

At diməzəm sana qartaş deyərəm.

Qartaşımdan yeg!

Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm,

Yoldaşımdan yeg! – dedi.

*At başını yuxarı tutdı, bir qulağın qaldırdı. Beyrəgə
qarşı gəldi. Beyrək at köksin qucaqladı. İki gözin öpdü. Sıç-
radı, bindi...*

Bu parçaya qəhrəman və at münasibətləri prizmasından yanaşdıqda aydın olur ki, Boz aygır Beyrəyin ən sadıq yoldaşı, zərbə qüvvəsidir. Belə ki, o, Beyrəyi görən kimi dayanır və iki ayağını yuxarı qaldıraraq kişnəyir, Beyrək onu öyəndə başını yuxarı qaldırmır. Öyülməsindən sonra isə başını yuxarı tutmuş, bir qulağını qaldırmış vəziyyətdə Beyrəyin qabağına gəlir. Bu hərəkəti isə “ərin ağzının kəsərini bilən at” edə bilər. Beyrəyin boz

ayğıra minməsi də adi səhnələrdən deyil. Belə ki, Beyrək Boz ayğıra sıçrayıb minməzdən əvvəl onun köksünü qucaqlayır, iki gözündən öpür, ona insani münasibət bəsləyir. Deməli, qəhrəmanın ata, atın da qəhrəmana münasibəti qarşılıqlıdır¹.

“Üzüyü oxla vurub paralama” heç bir surəti yox, məhz Beyrək surətini səciyyələndirir. “Beyrək oxla (fallos simvolu) üzüyün gözündən keçirməklə Oğuz bəylik-ərlik dünyasında müvəqqəti itirilmiş mövqeyini – fallokratik-ərlik hakimiyyətini (diri statusunu), başqası (Yalancıq) tərəfindən “mənimsənilmiş mifi” (R.Bart), nəhayət, özünə qaytarmış olur. Metonimik aktın metaforik akta çevrilməsinə imkan vermir”². Boyun sonrakı hissələrində, daha doğrusu, toy səhnəsi təsvir olunan hissədə Beyrəyin özünü Banıçiçəyə tanıtməsi (Böylə digəc qız tanıdı-bildi kim, Beyrəkdir. Cübbəsilə-çuxasilə Beyrəgin ayağına düşdi) isə ilkin statusa tam yiyələnmədir. Burada onu da qeyd edək ki, “bəşikkərtmə” olan Beyrəklə Banıçiçəyin nişanlanması, dustaq olan Beyrəyin Yalancıq tərəfindən “öldü” kimi qələmə verilməsi, nişanlısını öldü bilən Banıçiçəyin ah-naləsi, ağ çıxarıb qara geyinməsi, Yalancıqın evlənmək təklifinə Banıçiçəyin kö-nülsüz olaraq razılıq verməsi, toy günü qəmgin olan Banıçiçəyin dəli ozanın Beyrək olduğunu biləndə sevincdən

1 Ə.Tanrıverdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili. Bakı, 2006, səh.53.

2 R.Kamal. Arxaik ritual semantikasi və “Bamsı Beyrək boyu”nda metonimik-metaforik süjet yaradıcılığı. “Qobustan”, N 4. Bakı, 2005, səh.36.

onun ayağına düşməsi kimi məsələlər III boyun süjet xəttində xüsusi yer tutur. Maraqlıdır ki, bu hadisə tipoloji baxımdan müasir etnoqrafiyamızdakı “İncə” oyun – tamaşasının süjeti ilə səsləşir. A.Anatolluoğlu Qubanın Söhüb kəndində xınayaxdı gecəsi oynanılan “İncə” oyun-tamaşası barədə yazır: “Ən əvvəl qəfil bəd xəbər “gəlini” sarsıdır. Bu psixoloji durum getdikcə bilərəkdən dərinləşdirilir ki, “gəlin” buna daha qəlbən inanaraq haldan-hala düşsün. Lakin sonra bu bəd xəbərin həqiqət deyil, yalan olmasının “gəlin”ə çatdırılması ondakı sönmüş hissləri yenidən canlandırır, ona həyatı güc və qüvvət verir, qırılmış inamını bərpa edir. Hadisələrə artıq hisslərlə deyil, ağılla qərar verməyə sövq edir”¹. Bu qarşılaşdırma bir daha sübut edir ki, Banıçiçəklə “İncə” oyun-tamaşasındakı “gəlin” obrazının bir sıra cəhətləri eyni xətdə birləşir, sanki oyun-tamaşadakı “gəlin” obrazı Banıçiçəyi təkrarlayır, onun taleyini yaşayır.

Beyrək surətinin dilindəki fərqli nitq detalları təsdiq edir ki, onun “Kitab”da xüsusi çəkisi var və bir obraz kimi yüksək sənətkarlıqla yaradılıb.

Qanturalı obrazının dili

Qanturalı VI boyun qəhrəmanıdır. Onun dilindəki bəzi söz və ifadələr, hətta müəyyən parçalar digər obrazların dilində də verilib. Məsələn, Dədə Qorqudun di-

¹ A.Anatolluoğlu. Xınayaxdı mərasimi – “İncə” oyun-tamaşası. “Qobustan”, N 4. Bakı, 2005, səh.88.

lindən verilmiş “*Qarşı yatan qara tağını asmağa gəlmişəm*” misrası ilə başlanın şeir parçası Qanturalının dilində nisbətən dəyişdirilmiş formada təqdim edilib. Yaxud Oğuz igidləri, xüsusən də Qazan xanın dili üçün səciyyəvi olan “baş kəsmək”, “qan tökmək”, “qan qusdurmaq” kimi ifadələr Qanturalının dilində də işlənib. Amma Qanturalının dilini digər surətlərdən fərqləndirən cəhətlər də özünü göstərir. Bəzi faktlara diqqət yetirək:

Təhkiyəçi “Kitab”da poetikliyi gücləndirən vasitə kimi polisindeton üsulundan da istifadə edib. Maraqlıdır ki, bu cəhət özünü daha çox Qanturalının dilində göstərir:

*Ya varmıyam? Ya gələm, ya gəlməyəm,
Ya qara buğranın köksü altında qalam
Və ya buğanın buynuzunda ilişəm,
Ya qağan aslanın qaynağında didiləm!
Ya varam, ya varmıyam?
Ya gələm, ya gəlməyəm!..*

Kiçik bir parçada “ya” tabesizlik bağlayıcısından on dəfə istifadə olunub. Bu da, bir tərəfdən, “ya”-nın xarici alliterasiyası, digər tərəfdən, poetikliyin polisindeton üsulu ilə yaradılması kimi dəyərləndirilə bilər.

Qanturalının dilində işlənmiş “Bu dünyayı ərənlər əqlə bulmuşlar” kimi atalar sözləri, “Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!” kimi təşbehlər, “incə tonlum” və “qələmçilər çaldığı qara qaşlım!” kimi epitetlər

onun dilinin spesifik cəhətləri kimi götürülə bilər.

Bəkil obrazının dili

IX boyun qəhrəmanı Bəkilin dili ilə digər Oğuz qəhrəmanlarının dili arasında müəyyən oxşarlıqlarla bərabər, bir sıra fərqli xüsusiyyətlər də müşahidə edilir.

“Kitab”da diplomatik dillə danışma daha çox Bəkil surəti üçün səciyyəvi görünür:

Ağ alınlı Bayındır xanın divanına

dünün varğıl!

Ağız dildən Bayındıra səlam vergil!

Bəglər bəgi olan Qazanın əlin öpgil!

“Ağ saqallı babam bunlu”, – degil!

“Əlbətdə və əlbətdə Qazan bəg mana yetişsün,

– dedi”, degil!

Gəlməz olsan, məmləkət bozılıb xərab olur...

Təqdim etdiyimiz parçada “divanına get”, “salam ver”, “əlini öp” predikatlı cümlələrdən sonra “yurdumuz talandı” (...məmləkət bozılıb xərab olur) predikatlı cümləsinin işlənməsi Bəkilin diplomatik dillə danışdığını təsdiqləyir. “Əlbətdə” modal sözünün təkrar olunaraq işlənməsi də yalnız Bəkilin dili üçün səciyyəvi olan nitq detallı kimi götürülə bilər.

“Quşqunadək pəlçığa batmaq” (Alpları içində bizi qusqunımızdan balçığa baturdın), “gök ıraq, yer qatı”, “öləyim ağzın için” və s. kimi obrazlı ifadələr Bəkilin dilində olan özünəməxsusluğu sübut edən dil faktları kimi çıxış edir.

Bəkil ümitsizliyə qapılıanda “Ulu oğlım, ulu qardaşım yox”, arvadının qabiliyyətini qiymətləndirəndə “... xatun kişinin əqli-kəlicəsi eyüdü”, səmimiyyətinə inananda isə “Görklüm, atdan düşdüm, ayağım sındı”, – deyir. Bu cümlələrin hər biri istər semantik tutum, istərsə də forma baxımından Bəkili digər obrazlardan fərqləndirməyə xidmət edir.

Təpəgöz obrazının dili

Təhkiyəçi mifik obraz olan Təpəgözün dilinə xüsusi olaraq diqqət yetirib. Belə ki, Təpəgöz ilk dəfə Dədə Qorqudla görüşərkən danışdırılır. O, Dədə Qorqudun “*Oğul, Dəpəgöz, Oğuz əlində zəbun oldu, bunaldı. Ayağın torpağına məni saldılar. Sana kəsim verəlim, deirlər*”, – cümləsinə cavab olaraq “*Gündə altmış adam verin yeməgə!*” – deyir. Təpəgözün dilindən verilmiş cümlədə onun ən xarakterik cəhəti – insan ətisi ilə qidalanması, vəhşi xisləti ifadə olunub. Təhkiyəçi Təpəgözün bu xüsusiyyətini boyun sonrakı hissələrində inkişaf etdirib. Məsələn, boyun son hissələrində Təpəgöz-

zün dilindən verilmiş aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

*Qalqubanu yerimdən turam, derdim.
Qalın Oğuz bəglərindən əhdim bozam, derdim.
Yenidən toğanın qıram, derdim
Bir gəz adam ətinə toyam, derdim...*

Bu parçada Təpəgözün istəyi aydın şəkildə ifadə olunub. Belə ki, o, Oğuz bəyləri ilə əhdini pozaraq (Bu, Dədə Qorqudun Təpəgözə verdiyi vədə işarədir: ...əmma gündə eki adam ilə beş yüz qoyun verəlim), yenidən (yeni) doğulanların hamısını öldürmək istəyir ki, heç olmasa bircə dəfə adam ətindən doya. Bu, vəhşiliyin kulminasiya nöqtəsidir. Təpəgözün dilindən verdiyimiz yuxarıdakı misraların sadələşdirilməsi ilə bağlı mübahisəli məqamlar müşahidə edildiyi üçün onu eynilə təqdim edirik:

*Deyirdim ki, qalxıb yerimdən durum,
Qalın Oğuz bəyləriylə əhdimi pozum,
Qollarında şahinləri öldürüm.
Bircə dəfə adam ətindən doyum.*

Göründüyü kimi, “Kitab”ın tənqidi mətn hissəsindəki “yeni” və “toğan” sözləri mətnin müasir şəklində¹ “qol” və “şahin” sözləri ilə əvəz edilib. Bu cür əvəzlənmənin elmi və məntiqi baxımdan qüsurlu olmasını bir ne-

¹ Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh.201.

çə istiqamətdə izah etmək olar. Birincisi, “*Bir gəz adam ətinə toyam, derdim*” cümləsinin semantik yükü imkan vermir ki, ondan əvvəl işlənmiş misra “Qollarında şahinləri öldürüm” şəklində sadələşdirilsin. İkincisi, V.V.Bartold həmin misranı mətnin semantik tutumuna uyğun tərcümə edib (Θ qovoril, çto istreblö tex iz nix, kto vnovğ poəvilse na svet...)¹ Üçüncüsü, H.Araslı və M.Erginin nəşrlərində də “yenidən toğanın” ifadəsi “yenidən doğanın” mənasında verilmişdir. Onda sual oluna bilər ki, nə üçün “yenidən” sözü qollarında, “toğan” isə şahin kimi sadələşdirilib. Fikrimizcə, zahiri oxşarlıq əsas götürüldüyü üçün balalamaq, törəmək anlamlı substantivləşmiş toğan (doğan) feli sifəti şahin anlamlı arxaik “toğan” zooleksemi kimi, “yenidən” sözünün kök hissəsi isə qədim türk dilindəki yan, paltarın yanı, qırağı, qolu anlamlı “yenq”² kimi başa düşülüb. Yəni hər iki sözün sadələşdirilməsində mətnin semantik tutumu yox, sözlərin formal oxşarlığı əsas götürülüb. Maraqlıdır ki, S.Əlizadə və F.Zeynalov “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1988-ci il nəşrinin 65-ci səhifəsindəki “yeni” sözünün məna və funksiyasını düzgün müəyyənləşdiriblər: “*Əllərin yeninə çəkdi. Gözükməsün deyü oyuna girdi*” – “Əllərini görünməsin deyə içəriyə – qaftanının qoluna çəkdi, oyuna girib dedi...” Bu fakt da Təpəgözün dilində işlənmiş “yenidən”

¹ V.V.Bartold. Tureükiy gpos i Kavkaz. “Kniqa moeqo deda Korkuta”. Moskva-Leningrad, 1962, str.82.

² M.Kaşğari. Divanü lüğat-it türk (tərcümə edən Ramiz Əskər). IV cild. Bakı, 2006, səh.671.

sözünün qollarında mənasında olmadığını təsdiqləyir. Əlavə edək ki, həmin sözlər (yenidən, toğan) Qazanın dilində də işlənib: "... Bir qartaşım var, – Qaragünə adlu. Yenidən toğanını dərgürmiyələr..." F.Zeynalov və S.Əlizadə Qazanın dilində işlənmiş "yenidən toğanını" birləşməsini "qolundakı şahinini" kimi sadələşdiriblər (... xəbər tutub, qolundakı şahinini sağ qoymazlar). Bu cür sadələşdirmənin mətnin məna yükünə uyğun gəlmədiyini yuxarıda əsaslandırmışıq. Amma həmin sözləri başqa müstəvidə də təhlil etmək mümkündür.

Birincisi, Qazanın dilindən verdiyimiz misralar V.V.Bartoldun tərcüməsində belədir: "... estğ bratğ, eqo zovut Kara-Qöne; tem, kto u vasğ vnovğ roditsə, oni ne dadut jitğ!"¹ Bu, yuxarıda təqdim etdiyimiz arqumentlərlə üst-üstə düşür. İkincisi, "qadın doğdu" anlamlı "yənididi" sözü barədə M.Kaşğarinin lüğətində geniş izahat verilib: ".. urağut yənidi ibarəsinin etimologiyasında iki izah vardır. Birincisi, "yəniq nənq" sözündən alınmış olmasıdır, "yüngül nəsnə" deməkdir. Qadın doğduğu zaman yüngülləşir, ona görə də yənidi deyilir... İkincisi, "yin" sözündən alınmış olmasıdır. "Yin" bədən deməkdir. Qadın öz bədənindən bir bədən çıxarmışdır. Bu izahın ikisi də gözəldir"².

Bu izahlar "yenidən toğanını" ifadəsinin "qolundakı

1 V.V.Bartold. Tureükiy gpos i Kavkaz. "Kniqa moeqo deda Korkuta". Moskva-Leningrad, 1962, str.98.

2 M.Kaşğari. Divanü lüğat-it türk (tərcümə edən Ramiz Əskər). III cild. Bakı, 2006, səh.83.

şahinini” mənasında olmadığını, əksinə, “qadın bədənindən doğulanlar” mənasında olduğunu təsdiqləyir. Digər tərəfdən, Təpəgözün və Qazanın dilindən verdiyimiz parçalardan aşağıdakı məntiqi nəticələr hasil olur:

Təpəgöz Oğuzların nəslini, kökünü kəsmək fikrində olduğunu açıq şəkildə ifadə edir (...*Qalın Oğuz bəglərindən əhdim bozam, derdim. Yenidən toğanın qıram, derdim*).

Qazan kafirlərə xatırladır ki, onların nəslini, kökünü kəsə bilən Oğuz igidləri var (*Qalın Oğuz elində bir oğlum var, – Uruz adlu. Bir qartaşım var, – Qaragünə adlu. Yenidən toğanını dərgürmiyələr*).

Bütün bunlar onu göstərir ki, mətndəki “yenidən” sözü iki istiqamətdə təhlil edilə bilər. Amma yuxarıdakı şərhlərə görə, 2-ci təhlil daha realdır.

Təpəgözün dilində olan fərdi xüsusiyyətlər onun Basata ünvanladığı sual cümlələrində aydın şəkildə nəzərə çarpır: “*Oğlan, qurtuldınmi?*”, “*Qurtuldınmi?*”, “*Günbədə girdinmi?*”, “*Mərə, oğlan, dəxi ölmədinmi?*” Nümunələrdə mənfi emosiya konkret bir sözlə yox, sual cümlələri, daha dəqiq desək, həmin cümlələrin intonativ mənası ilə ifadə olunub.

Ş.Cəmşidov Təpəgözün dilində işlənmiş mübaliğələrdən bəhs edərkən yazır: “Mübaliğələr elə bir ustalıqla ifadə edilir ki, onun şişirdilmiş uydurma olmasına oxucu heç bir fikir vermir, həqiqətən də hadisənin bu cür baş verdiyi adama real bir şey kimi görünür. Məsələn, Təpə-

gözün *“Ey, sağar qoç mənim nə yerdən həlak olacağımı bildin, söylə çalayım səni mağara divarına kim, quyruğun mağarasını yağlasın”* deməsi heç də heyrətli görünür. Əcaib gücə malik bir surət kimi tanıdığımız Təpəgözdə belə bir qüvvətin olmasına şübhə etmək adamın heç ağına da gəlmir”¹. Müəllifin qeydləri də Təpəgözün dilinin digər obrazlardan fərqləndiyini göstərir.

Təhkiyəçi Təpəgözün vəhşi xislətini də son dərəcə poetik bir dillə canlandıra bilib. Təpəgözün dilindəki epitetlər (türfəndə quzu), əzizləmə və kiçiltmə funksiyalı sözlər (yigitcik, qarıcıq, qızcığaz...), kəlamlar (Alp ərən ərđən adın yaşıurmaq eyb olur) və s. kimi poetik fiqurlardan sənətkarlıqla istifadə dediklərimizi əyani şəkildə göstərir.

Təpəgözün dilində işlənən ilk və son cümlələrin semantik tutum baxımından bağlanması müşahidə edilir. Belə ki, *“Əlcügəzi qınalı qızcığazları çox yemişəm”* cümləsi Təpəgözün dilindən verilmiş son cümlədir. Bu cümlənin reması kimi işlənmiş “yemişəm” xəbəri boyun əvvəlində Təpəgözün dilində işlənmiş ilk cümlənin, konkret desək, *“Gündə altmış adam verin yeməgə”* cümləsinin reması funksiyasında olan “yeməgə” vasitəli tamamlığı ilə bağlanır. Deməli, Təpəgözün dili reması vasitəli tamamlıq (yeməgə) olan cümlə ilə başlanır və reması xəbər (yemişəm) olan cümlə ilə yekunlaşır. Əlavə arqument gətirilə bilər ki, Təpəgözün dilindən verilmiş *“Əlcügəzi qınalı qızcığazları çox yemişəm”* cümlə-

1 Ş.Cəmşidov. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1977, səh.142.

sindən sonra 5 misra verildiyi üçün onu son cümlə kimi götürmək olmaz. Qeyd edək ki, həmin cümlədən sonra verilmiş birinci misra özündən əvvəlkinin, yəni “yemişəm” remalı cümlənin məntiqi nəticəsi kimi işlənilib. Digər 4 misra isə Drezden nüsxəsinin 231-ci səhifəsindəki misraların nisbətən dəyişdirilmiş formasıdır. Heç şübhəsiz ki, bu cür əməliyyat, dəqiq desək, parçanın nisbətən dəyişdirilərək təkrarlanması emosionallıq və ekspressivliyə xidmət edir.

Təpəgözün dilindən verilmiş “*Alp ərən ərdən adın yaşımaq eyb olur*” kəlamı və “*Əmdi qardaşlar, qıyma mana!*” (Süd qardaşıyıq, qıyma mənə!) cümlələrinə dəki zahirən müsbət görünən motiv də aldadıcı, məkrli və insanlıqdan uzaqdır. Bu, Təpəgözün öz dilində işlənməmiş “*Bir göz adam ətinə toyam, derdim*” cümləsində də təsdiqini tapır.

Mifik obraz olan Təpəgözün dili ilə “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu”ndakı Əzrayilin dili arasında oxşarlığa rast gəlinir.

Təpəgözün dilində:

...Bığçağı qararmış yigitekləri çox yemişəm...

...Əlcügəzi qınalı qızciğazları çox yemişəm...

Əzrayilin dilində:

Gözi gökcək qızların – gəlinlərin

canın çox almışam!..

...Ağ saqallu, qara saqallu yigitlərin

Təqdim etdiyimiz nümunələr forma, həm də semantik baxımından eyni xətdə birləşir. Belə ki, Təpəgöz əlixınalı qızları, bığ yeri yenicə tərləmiş cavanları çox yediyini deyirsə, Əzrayil də gözügöyçək qızların-gəlinlərin, ağsaqqal və qarasaqqal igidlərin canını çox aldığını deyir. Bu da onu göstərir ki, həmin cümlələrin reması (xəbəri) müxtəlif anlamlı olsa da, əsasən, eyni funksiyanı yerinə yetirir, yəni hər ikisində insanın öldürülməsindən söhbət gedir (*yemişəm, canını almışam*).

Araşdırmalar göstərir ki, təhkiyəçi Təpəgözün dilində ən incə detallara, işlətdiyi hər bir dil vahidinin üslubi-poetik funksiyasına sənətkarlıqla yanaşılıb, Təpəgözün vəhşiliyini onun öz dili ilə canlandıraraq fərdiləşdirə bilib. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, Təpəgözün vəhşi portreti təhkiyəçi dilində də kamilliklə yaradılıb. Burada təhkiyəçinin Təpəgözlə bağlı işlətdiyi cümlələrdən birini xatırlatmaq kifayətdir: “... *Oğlancıqların kiminün burnın, kiminün qulağın yeməgə başladı*”. Bu cür nümunələr təsdiq edir ki, təhkiyəçi öz dili ilə obrazın dilini ayırmağa müvəffəq olub. Deməli, təhkiyəçi danışmağı və danışdırmağı bacaran məşhur bir sənətkar, dərin zəka sahibi kimi qiymətləndirilməlidir.

Qaraca çoban obrazının dili

Təhkiyəçi Qaraca çobanın bədii portretini yaradarkən bir neçə vasitədən istifadə edib. Belə ki, onun xarakterik cəhətləri yalnız təhkiyəçinin dili yox, həm də Qazanın və kafirin dili vasitəsilə açılır. Məsələn, təhkiyəçi Qaraca çobanın mərd və tədbirli olmasını təsvir edərkən “... *Ağılın qapusını bərkitdi. Üç yerdə dəpə kibi taş yığdı, ala qollu sapanın əlinə aldı*” tipli cümlələrdən istifadə edir. Kafirin məqsədli və məkrli müraciətində Qaraca çobanın işi, peşəsi qabardılır: “... *Südü, peniri bol qaymaqlı çoban!*” Qazan onu özünə ən yaxın adam hesab edir: “*Oğul çoban, qarnım acdır. Heç nəsnən varmıdır yeməgə?*” Bu cümlələrin hər birində Qaraca çobanı səciyyələndirən detallar olsa da, təhkiyəçi onu daha çox öz dili ilə danışdırıb. Bəzi faktlara diqqət yetirək:

Kafirlə qarşılaşarkən öz silahlarını kafirinkindən üstün tutan Qaraca çoban (... *Altmış tutam köndərini nə ögərsən, mırdar kafər? Qızılciq dəgənəgimcə gəlməz mana!*) Qazanla qarşılaşanda ona hörmətlə yanaşır, silahlarını öyür, onun yolunda canından keçməyə hazır olduğunu bildirir (... *Qara polat uz qılıcın vergil, mana!.. Ölürsəm sənin uğruna bən öləyim...*)

Təqdim etdiyimiz cümlələr leksik, xüsusən də intonativ mənalara ilə fərqlənir. Dəqiq desək, kafirlə bağlı işlədilmiş cümlələrdə qəzəb və nifrət, Qazana ünvanlan-

mış cümlələrdə isə hörmət və məhəbbət ifadə olunur. Deməli, təhkiyəçi aşağı təbəqədən olan Qaraca çobanı yuxarı təbəqədən olanlarla, konkret desək, ağası Qazan, düşməni kafirlə qarşılaşdırdığı üçün onun nitqində sosiallığı nəzərə alıb, həm də onu situasiyaya uyğun danışdırıb. Təhkiyəçi Qaraca çobanın bu keyfiyyətini bütün məqamlarda sənətkarlıqla ifadə edib. Məsələn, ağasına “*Bəli, ağam Qazan, gecədən bir quzu bişürüb dururam. Gəl, bu ağacın dibində enəliəm, yeyəliəm*”, – deyən Qaraca çoban kafirə “*Mərə, dini yoq, əqlsiz kafər! Ussı yoq, dərnəksiz kafər*”, – deyir. Şübhəsiz ki, Qaraca çobanı kafirlə bu cür danışmağa məcbur edən kafirin ədəbsiz, etik çərçivəyə sığmayan sözlərdir (... *Qarıcıq ananı gətürmüşsüz, bizimdir, Sana verməziz, Yayxan keşiş oğluna verəriz, Yayxan keşiş oğlından oğlu toğar...*). Qeyd edək ki, kafirlərə nifrət, onları alçaltma Oğuz igidlərinin hər birinin dili üçün səciyyəvidir. Deməli, təhkiyəçi onların bir obraz kimi dolğun və təbii portretlərini öz dilləri ilə canlandırır.

Qaraca çobanın dilində işlənmiş “... *Ölümisin, dirimisin, bu işlərdən xəbərin yoxmudur?*”, “*Ölmüşmiydin, yitmişmiydin, a Qazan*” tipli cümlələrin leksik və intonativ mənaları da onu bir obraz kimi fərdiləşdirməyə xidmət edir.

Dəli Qarcar obrazının dili

Təhkiyəçi epizodik surət olan Dəli Qarcarın dilinə də xüsusi fikir verib. Onun dilindən verilmiş aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

“Əleykəs-səlam! Ay əməl azmış, feli dönmüş, qadır allah ağ alnına qada yazmış! Ayaqlılar buraya gəldigi yoq. Ağızlılar bu suyımdan içdigi yoq. Sana noldı? Əməlinmi azdı? Felinmi azdı? Əcəlinmi gəldi? Bu aralarda neylərsən?” – dedi.

T.Hacıyev intonasiya mütənasibliyinin nəsrə yaratdığı şəriyyətdən bəhs edərkən yuxarıdakı nümunəni geniş şəkildə təhlil süzgəcindən keçirib: “Əvvəlcə üç xitab-nida gəlir, sonra iki nəqli cümlədə real məlumat verilir. Ardınca biri, sonra başqası olmaqla iki ümumi sual verilir. İki nəqli cümləyə qarşılıq olan bu iki sualın arasında əvvəlki üç xitab – nidaya uyğun üç sual düzülür: nidaların ardıcılığı suallarda gözlənilir. Nidaların və sualların kəmiyyət uyğunluğu ritmik detala dönür. Eyni zamanda bu ekvivalentlər arasında məntiqi rabitə var; birinci sual birinci nidanın, ikinci sual ikincinin səs qarşılığıdır...”¹ Bu, müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, bütövlükdə “Kitab”ın poetik strukturuna aiddir. Yuxarıdakı parçaya başqa müstəvidə, daha doğrusu, obrazın dili kontekstində yanaşdıqda isə bir sıra spesifik nitq detalları aşkarlanır. Belə ki, Dəli Qarcarın dilində işlənmiş “əleykəs-səlam” görüşmə etiketinə, “əməli az-

¹ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, səh.76.

maq”, “feli dönmək”, “alına qada yazmaq” frazemlərinə, eləcə də “ayaqlılar” və “ağızlılar” sözlərinə “Kitab”da heç bir surətin dilində rast gəlinmir. Deməli, Dəli Qarcarın dilindən verilmiş ilk parçada onun bədii portretinin ən xarakterik cizgiləri yaradılıb.

Dəli Qarcarın dilində olan fərqli cəhətlər aşağıdakı parçada da aydın şəkildə görünür:

“Bin buğra gətürün kim, maya görməmiş ola. Bin dəxi ayğır gətürün kim, heç qısrığa aşmamış ola. Bin dəxi qoyun görməmiş qoç gətürün. Bin də quyruqsız-qulaqsız köpək gətürün. Bin dəxi bürə gətürün mana”.

Dəli Qarcar yeganə obrazdır ki, onun dilində atributiv funksiyalı “maya görməmiş buğra”, “qısrığa aşmamış ayğır”, “qoyun görməmiş qoç”, “quyruqsız-qulaqsız köpək” kimi ifadələr işlənib. Digər tərəfdən, Dəli Qarcarın nitqi reallıqdan uzaqdır. Onun ağlagəlməz başlıq istəməsi barədə M.Kazımoğlu yazır: “Bu cür əcaib-qəraib başlıq istəməklə, yəni maya görməmiş min nər, madyan görməmiş min ayğır, qoyun görməmiş min qoç, quyruqsuz, qulaqsız min köpək və min də birə tələb etməklə Dəli Qarcar, görünür, Beyrəyin Banıçiçəklə evlənməsini düyünə salmaq məqsədi güdür. Görünür, Dəli Qarcar belə başa düşür ki, nəyi tapıb gətirmək mümkün olsa da, min birəni tapıb gətirmək baş tutmayacaq bir işdir”¹. Burada onu da qeyd edək ki, Dəli Qarcarın dilindən verdiyimiz

¹ Muxtar Kazımoğlu. “Dədə Qorqud kitabı”nda dəli obrazı. “Dədə Qorqud”, N 3. Bakı, 2004, səh.24.

yuxarıdakı parça funksiya baxımından Dədə Qorqudla Təpəgözün dialoqunu xatırladır. Belə ki, Dədə Qorqudun “*Oğul, ... Sana kəsım verəlim, deirlər*” cümləsinə qarşı Təpəgöz deyir: “*Gündə altmış adam verin yemə-gə!*” Bu qarşılaşdırma Təpəgöz və Dəli Qarcar obrazlarını eyni xətdə birləşdirən detal hesab oluna bilər. Çünki hər ikisinin nitgində reallıq yox, qeyri-reallıq ifadə olunub.

Yalançı oğlu Yalancıq obrazının dili

“Yalançı oğlu Yalancıq” antroponimik modelində ata və oğul adlarının semantik tutumunda “yalan”, “hiylə” motivi dayanır. Semantika baxımından biri digərini tamamlayan bu adlar forma baxımından da oxşardır. Həmin adlarda fərq yalnız *-çı* və *-cıq* şəkilçi morfemlərində özünü göstərir ki, bu da oğul adındakı kiçiltmə məzmunlu *-cıq* şəkilçisinin ata adındakı *-çı* şəkilçisinə uyğunlaşdırılmasıdır.

Təhkiyəçi Yalancığın dilində işlətdiyi bir sıra obrazlı ifadələri onun adı ilə formaca elə bağlayıb ki, həmin vahidlər həmqafiyə kimi çıxış edir. Məsələn, “acığı tutmaq” frazeoloji vahidi onun antroponimik modelindəki 3-cü komponentin şəkilçi morfemi hissəsinə uyğunlaşdırılıb: Yalançı oğlu Yalancığın acığı tutdı (Yalancığın – acığı : cuğı – acığı).

III boydakı ayrı-ayrı sintaktik bütövlərdə Yalancığın

xarakteri açıılır, daha doğrusu, onun ikiüzlü və yalançı si-fəti mətn kontekstində daha qabarıq görünür:

Yalancıq Bayındır xana deyir: *“Sultanım, bən varayın, ölisi-dirisi xəbərin gətirəyin!”* *“Beyrəgi Qara Dərvənddə öldürmüşlər, uş da nişanı, sultanım!”*

Təqdim etdiyimiz sintaktik bütövün semantik yükü və intonasiyasındakı təbiilik yalan və qorxu ilə bağlıdır. Belə ki, o, yalanının doğru kimi qəbul edildiyini bildikdə tam başqa tonda danışır, onun nitqindəki cümlələrin leksik və intonativ mənalarında lovğalıq, dikbaşlıq ifadə olunur:

“Gəl, mərə qavat, mənim yayımı çək, yoxsa şim-di boynın ururam”. *“Mərə, Beyrəyin yayı vardır, gətürin!”*

Boyun sonrakı epizodlarında isə Yalancıq danışdırılır, yalnız onun taleyinin son anları xatırladılır:

“Yalançıq oğlu Yalancuq bunu eşitdi. Beyrəgin qorqusundan qaçdı, özini Tana sazına saldı. Beyrək ardına düşdi. Qoa-qoa saza düşürdi. Beyrək aydır: “Mərə, od gətürün!” Gətürdilər. Sazı oda urdılar”.

Bu sintaktik bütövə üç psixoloji momentlə qarşılaşırıq: Yalancığın qorxudan, çirkin ehtirasdan doğan yalvarışlı nitqi; Yalanın gerçək kimi qəbulu və Yalancığın nitqində lovğalıq, əmrlə danışma; Oğuz cəmiyyətində mənəviyyatsız adam hesab olunan Yalancığın danışdırılmaması. Deməli, təhkiyəçi hadisədən hadisəyə keçid və dəyişən psixoloji momentlər kontekstində Yalancığın dilini nəzarətdə saxlaya bilib. Yəni surət psixoloji momen-

tə, situasiyaya uyğun danışdırılıb. Bəzən isə Yalancığın nitqi təhkiyəsi təsvirindən anlaşıla bilir:

“... sazdan qaçdı. Beyrəgin ayağına düşdi. Qılıcı altından keçdi”.

Təqdim etdiyimiz faktlar təsdiq edir ki, təhkiyəçi Yalancığ surətini adına uyğun danışdırı bilib¹.

Burla xatun obrazının dili

II, III və IV boylarda Burla xatun surətinə rast gəlinir. O, xanlar xanı Bayındırın qızı, bəylər bəyi Ulas oğlu Salur Qazanın həyat yoldaşı, Oğuz cəmiyyətinin birinci xanımı, obrazlı desək, xanımlar xanıdır.

Burla xatunun dilində işlənmiş bir sıra poetik lövhələr digər Oğuz xanımlarının dilində də işlənir. Məsələn, aşağıda təqdim etdiyimiz misralar Dəli Domrulun anasının dilində, demək olar ki, eynilə verilib:

Oğul, oğul, ay oğul!

Toquz ay tar qarnımda götürdüyüm oğul!

On ay deyəndə dünyaya götürdüyüm oğul!

Tolması beşikdə bələdüyüm oğul!

Yaxud Dirsə xanın xatununun dilindən verilmiş “*Bərü gəlgil, başım bəxti, evim təxti! Xan babamın göy-gisi!*” misraları ilə başlanan sintaktik bütöv Burla xatu-

¹ Ə.Tanrıverdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili. Bakı, 2006, səh.44.

nun dilində cüzi dəyişmələrlə verilib. Bu tip təkrarlar, bir tərəfdən, “Kitab”ın poetik strukturu ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, Oğuz xanımlarının əxlaqi keyfiyyətlərini eyni xətdə birləşdirir.

Bu cür oxşarlıqlara baxmayaraq, Burla xatunun dilində fərqli cəhətlər də üstünlük təşkil edir. Birinci olaraq onu qeyd edək ki, Oğuz qadınlarından heç kim əri haqqında “başım tacı” ifadəsini işlətməyib (*Başım tacı Qazan gəlmədi*).

Burla xatunun dilində işlənmiş söz və ifadələrin bir qismi onun dilini digər qadın obrazlarından fərqləndirir. Məsələn, namusunu sındırmaq (*Ağın Qazanın namusunu sındırayınmı?*), qurumuşca köks (*Qurumuşca köksimdə südim oynar*), yana-göynə qarğamaq (...*yana göynə qarğaram, a Qazan sana!*), qara başım qarısı (*Qara başım qarısı tutsun, Qazan, səni!*), fısıf-fısıf söyləşmək (*Söyləşdilər fısıf-fısıf*) kimi dil fiqurları daha çox xanımlar xanımı Burla xatunun dili üçün səciyyəvidir.

Burla xatunun dilindən verilmiş hər bir cümlədə onun xanımlığı duyulur. Məsələn, “*Qız, qalq oyna, əlündən nə gəlür?*” cümləsinin leksik, qrammatik və intonativ mənalarında yolgöstərmə ilə yanaşı, nəvaziş, səmimilik kimi gözəl hisslər də ifadə olunub. “*Qız, qalq oyna, əlündən nə gəlür*” cümləsindən əvvəl Boğazca Fatmanın dilində “boğma çıxarmaq”, “eybimizi qaqmaq”, “cəhənnəmdə oynamaq” kimi mənfi emosiyalı ifadələrin iş-

lənməsi də həmin cümlənin bədii-estetik dəyərinin artmasını təmin edib. Yaxud təhkiyəçi Burla xatunun dilində “*Çünkü Qazan bəgdən buyruq olubdur, qon otursun!*” cümləsini işlətməklə onun bəy arvadı olmasını, xanımlığını xüsusilə qabardıb.

Bəkilin xatununun dili

Təhkiyəçi Bəkilin xatununu az danışdırsa da, onun bir sıra spesifik cəhətlərini öz dili ilə canlandırıb:

Yigidim, bəg yigidim! Padşahlar tənrinin kölgəsidir. Padşahına asi olanın işi rast gəlməz. Arı könlə pas olsa, şərab açar. Sən gedəli, xanım, arqurı yatan Ala tağların avlanmamışdır. Ava bingil, könlün, açılsun!”

Təqdim etdiyimiz sintaktik bütövdəki deyimlər “Kitab”da heç bir qadın surətinin dilində işlənməyib. Deməli, təhkiyəçi Bəkilin xatununu bir obraz kimi fərdiləşdirə bilib. Digər tərəfdən, yuxarıdakı parçadan görünür ki, Bəkilin xatunu ərinə padşahın (*xanın* – Ə.T.) əmrindən çıxmağın yaxşı olmadığını anlada bilir, onu psixoloji gərginlikdən qurtarmağa çalışır. Onun bu cəhəti Bəkil tərəfindən də yüksək qiymətləndirilir (... *Xatun kişinin əqli-kəlicəsi eyüdür*). Başqa bir epizodda isə Bəkilin xatununun çatışmayan cəhətləri qabardılıb. Belə ki, o, ərinin xəstəliyini, inləmə səbəbini çətinliklə öyrənsə də

(Görklüm, atdan düşdüm, ayağım sındı), onu əhəmiyyətətsiz bir iş hesab edərək qaravasa söyləyir.

“Kitab”da Bəkilin xatununun gözəlliyi, həm də öz dili ilə canlandırılıb. Məsələn, *“Ağca yüzli görklünlə söyləşməzsən, nədir halın?”* cümləsindəki “ağca yüzli” epiteti ilə Bəkilin xatunu birbaşa özünə işarə edir, özünün gözəl olduğunu xatırladır. Yaxud “Kitab”da elə bir obraz yoxdur ki, onun dilində “kişi qoynunda yatan halal” ifadəsi işlənmiş olsun. Deməli, təhkiyəçi bədii-estetik dəyərə malik olan həmin nitq detalları ilə Bəkilin xatununun dilini fərqləndirib, onun fərdi cəhətlərini qabartmağa çalışıb.

Selcan xatun obrazının dili

Təhkiyəçi təkürün qızı Selcan xatunu bir obraz kimi Burla xatun, Banıçiçək səviyyəsində yaradıb. Selcan xatunun mərdliyi və gözəlliyi təhkiyəçinin, Qanturalı və yoldaşlarının, xüsusən də Selcan xatunun öz dili ilə canlandırılıb. Bəzi faktlara müraciət edək: Təhkiyəçi Selcan xatunun Qanturalıya aşiq olmasını təsvir edərkən onunla bağlı “taraqlığı boşalmaq”, “kedisi mavılmaq”, “avsal olmuş tana kibi ağzının suyu aqmaq” kimi obrazlı ifadələri işlədir. Qanturalı Selcan xatun haqqında danışanda “gözəllər sərvəri”, qarşılaşanda “qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım!” kimi epitet və təşbəhləri deyir.

Qanturalının yoldaşları da Selcan xatunun Qanturalıya olan məhəbbətini poetik dillə ifadə edir, heç bir obrazın dilində təsadüf olunmayan “eşqilə oda yaqmaq” ifadəsini işlədirlər (*Sarı tonlu Selcan xatun köşkdən baqar, Kimə baqsa, eşqilə oda yaqar!*). Maraqlıdır ki, təhkiyəçi Qanturalı və yoldaşlarının dilindən verdiyimiz poetik fiqurlar məhz onların öz dili üçün səciyyəvidir.

Selcan xatunun dili “Kitab”dakı qadın surətlərinin dilindən kəskin şəkildə fərqlənir. Məsələn, onun müraciətlərində olan fərqli cəhətləri N.Cəfərov sistemli şəkildə araşdırıb: “Selcan xatunun Qanturalıya müraciəti qadının kişiyə müraciətindən çox, igidin igidə müraciətini xatırladır: Yigidim! Hey yigidim, bəg yigidim! Bəg yigidim! Qanturalı döyüşdə ona icazəsiz kömək etdiyinə, yağını basdığına görə Selcan xatunu öldürmək istəyir. Selcan xatun Qanturalıya yalvarır: “Yarım, qıyma mana” – deyir. Lakin biləndə ki, Qanturalının fikri qətidir, qız qəzəblənir, o, sevgisinə “Mərə, qavat oğlu qavat!” – deyə müraciət etməkdən çəkinmir”¹.

Selcan xatunun dilində işlənmiş “kənlinə rəhmət eləmək”, “məhüb (aşiq)”, “ağca yüzlü mən gəlin”, “baş əsən olsa, börk bulunmazmı”, “ögünməklə övrət ər olmaz” kimi obrazlı söz və ifadələrin Oğuz qadınlarının dilində işlənməməsi də Selcan xatunun bir obraz kimi sənətkarlıqla yaradıldığını təsdiq edir.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, təhkiyəçi kafir kişilərin-

¹ N.Cəfərov. Xanım, hey! Bakı, 1999, səh.29-30.

dən fərqli olaraq, kafir qadınlarının, demək olar ki, əksəriyyətini müsbət planda təqdim edib. Məsələn, III boyda kafir qızının Oğuz igidi Beyrəyə aşiq olması onun öz dili ilə canlandırılıb. (*Neçün səxtsən, xanım yigit? Gəldigimcə səni şən görərdim... babana-anana sağlıqla varacaq olursan, bəni bunda gəlib həlallıqla alurmuşsan?*) Yaxud kafir qadınlarının dilindən verilmiş cümlələrdə onların Oğuz igidlərinə yalvarışları müşahidə edilir. Məsələn, XI boyda təkürün arvadı deyir: “*Dinin üçün, Qazan bəg, yedi yaşında bir qızcuğazım ölmüşdür, kərəm eylə, ana binmə!*” Bu cümlədə kafir qadının yalvarışı həm ayrı-ayrı söz və ifadələr (dinin üçün, kərəm eylə...), həm də cümlənin leksik və intonativ mənalari ilə qavranılır.

Boğazca Fatma obrazının dili

Boğazca Fatma III boyun epizodik surətlərindəndir. Həmin boyda onun adı üç dəfə çəkilir. Dəqiq desək, iki dəfə təhkiyəçinin, bir dəfə Beyrəyin dilində işlənib. Boğazca Fatmanı cəmi üç dəfə danışdıran təhkiyəçi onun ən spesifik cəhətlərini məhz üçüncü dəfə qabardır. Daha doğrusu, onun dilindən verdiyi ilk cümlələr sonuncu sintaktik bütöv üçün hazırlıq mərhələsi funksiyasını yerinə yetirir. Həmin parçaya diqqət yetirək:

“Buy, dəli boğma çiqaracaq olanca eybimizi qaq-

di. Tur, qız, oynarsan-oynamazsan, cəhənnəmdə oynana! Beyrəkdən sonra başına bu hal gəlcəgin bilürdin”.

Təhkiyəçi Boğazca Fatmanın dilində “boğma çıxarmaq”, “cəhənnəmdə oynamaq”, “eybimizi qaqmaq” kimi ifadələri işlətməklə onun daxili aləmini öz dili ilə canlandırır, həm də az sözlə, kiçik nitq detalları ilə onun ən səciyyəvi cizgilərini yarada bilib. Bu cəhət Beyrəyin dilində işlənmiş *“İtüniz adı Bıraq degilmidi? Sənin adın Qırq oynaşlı Boğazca Fatma degilmidi”* kimi cümlələrdə daha qabarıq görünür.

Həmin cümlələr barədə S.Əlizadə yazır: “Bu sözlərdən aydın olur ki, Fatma çox “şübhəli” yerdə yaşayır: evləri ya dərəcikdə, ya da kiçik bir dərənin yanındadır; yanına tez-tez oynaşları gedib-gəlir, itləri hamını tanıyır, ona görə də Bıraq adı (“brax” – felindən) alıb. Deməli, Fatmanın ikiqat ləqəb almasının real səbəbləri vardır”¹. Bütün bunlar onu göstərir ki, təhkiyəçi ən epizodik surəti də boy qəhrəmanı səviyyəsində danışdıra bilib.

Qısırca yengə obrazının dili

“Kitab”da, daha dəqiq desək, III boyda Qısırca yengənin adı 6 dəfə çəkilsə də, dörd dəfə danışdırılır. Təhkiyəçi onun dilindən cəmi 4 cümlə verir:

¹ S.Əlizadə. “Ad qoyma haqqında Sokrat təlimi. “Kitabi-Dədə Qorqud”da adqoymanın üslubi əsası kimi. Kitabi-Dədə Qorqud – 1300. Bakı, 1999, səh.24.

“Hey, bəg yigit, bizə dəxi bu keyikdən pay ver!”

“Bəg yigit, bu otağ Baybican bəg qızı Banıçıçəgindir”.

“Mərə, dəli ozan, ərə varan qız mənəm!”

“Buy, bu zəvala gələcək dəlü bəni görmüş kibi söylər”.

Göründüyü kimi, 1-ci və 2-ci cümlələrdə Qısırcə yengə bir dayə, bir nöker kimi danışdırılıb. Çünki pay is-təyəndə Banıçıçəyin haqqında informasiya verən də məhz Qısırcə yengədir. Üçüncü cümlədə, yəni *“Mərə, dəli ozan, ərə varan qız mənəm!”* cümləsində isə Qı-sırcə yengənin yalan danışması, özünün ərə gedən qız kimi təqdim etməsi ifadə olunur. Onun bu cəhətləri hə-min cümlənin intonasiyası, daha doğrusu, intonasiyanın delimitativ (hüdudlandırıcı) və fonoloji funksiyaları ilə açılır. Deməli, *“Mərə, dəli ozan, ərə varan qız mə-nəm!”* cümləsinin semantik yükünün qavranılmasında intonasiyanın rolu daha qabarıqdır.

“Buy, bu zəvala gələcək dəlü bəni görmüş kibi söylər” cümləsi isə Beyrəyin dilindən verilmiş *“And iç-mişəm, qısır qısrağa bindigim yoq”* misrası ilə başla-nan parçanın məntiqi nəticəsi olaraq işlənmişdir. Belə ki, həmin parçada Qısırcə yengənin mənfi cəhətləri açıq şə-kildə ifadə edilir. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, *“Qısırcə”* adının doğmayan mənası ilə *“Boğazca”*nın *“ha-milə”* mənası ziddiyyət təşkil edir. Bu, həmin obrazlarla bağlı işlənmiş ifadələrdə də özünü göstərir. Məsələn, Beyrəyin dilindəki *“boğaz qısraq”* (*And içəyim bu gəz*

boğaz qısrağa bindigim yoq), “qısır qısraq” (*And içmişəm, qısır qısrağa bindigim yoq*) ifadələri ilə Qısırca və Boğazca adları arasında olan assosiativlik birbaşa görünür.

Kafirlərin dili

“Kitab”da Oğuzların öz düşmənlərini kafir adlandırması ən maraqlı məsələlərdəndir. Bu istiqamətdə sistemli araşdırma aparan Anar yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”da kafirlərlə döyüşlər dastanın çox sonralar yazıya alınmış nüsxələrində müəyyən dini donə geyindirilsə də, bunun əsərin ruhunda, mahiyyətində heç bir möhkəm əsası, kökü yoxdur. Dədə Qorqud oğuzlarının düşmənləri “kafir” adlandırılırsalar da, maraqlıdır ki, dastanda “kafirlər” özləri də özlərinə “kafir” deyirlər (burada onlar heç bir konkret xalqı təcəssüm etməyən mücərrəd, dastanvari epik yağılardır. Təsədüfi deyil ki, dastanın heç bir yerində “nəsrani”, “tərsa” sözlərinə rast gəlinmir...)¹. Bu mənada “Kitab”dakı kafir obrazlarının dilinin öyrənilməsi bir sıra maraqlı nəticələr söyləməyə imkan verir.

“Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”nda Qanturalının hörmətlə qarşılanması təhkiyəçi və təkürün dili ilə ifadə edilir.

Təhkiyəçinin dilində: “...izzət-hörmət *eylədilər. Aq çadır tikdilər, ala qalı döşədilər, ağca qoyun qır-*

1 Anar. Dədə Qorqud dünyası. “Sizsiz”. Bakı, 1992, səh.31.

dılar, yedi yıllıq al şərab içürdilər. Aluban bunları Təkura gətürdilər...”

Təkürün dilində: *“Bu yigidin sözi yügrək, əgər əlində hünəri var isə”, “Mərə, qızı verin! Şəhərdən sürün, çıqsun-getsün!”*, *“Qızı gətürün verün, bu yigidi gözüm gördi, könlüm sevdi, gərək tursun, gərək getsün!”*

Təkürün dilindən təqdim etdiyimiz cümlələrdəki “könlüm sevdi”, “gərək tursun”, “gərək getsin” kimi ifadələr onun dilini fərqləndirən nitq detallarıdır. Digər tərəfdən, həmin cümlələrin leksik və intonativ mənaları yalnız təkürün dili baxımından səciyyəvidir, onun fərdləşdirilməsinə xidmət edir. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, təhkiyəçi təkürün mənfi cəhətlərini, xüsusən də ikiüzlü və xain olmasını onun öz dili ilə, həm də cəmi bircə cümlə ilə canlandırır: *“Üç canvər öldürdigiçün bir qızcığazımı aldı-getdi”*.

“Yalnız yigit alp olmaz. Yoşan dibi bərk olmaz”, “Oğuzun arsız türkmanın dəlüsünə bənzər” kimi atalar sözlərinə, “dinə girmək”, “belini üzmək” kimi frazeoloji vahidlərə yalnız kafirlərin dilində rast gəlinir. Bu cür vahidlərin düşmən kimi təqdim edilən kafir obrazlarının dilində işlənməsi “Kitab”ın poetik dilinin zənginliyini, xüsusən də bədii-estetik dəyərinin son dərəcə yüksək olduğunu təsdiqləyir.

Kafirlərin dilindəki qeyri-etik detallar sintaktik bütövlər çərçivəsində daha qabarıq görünür. Məsələn, kafirdən

anasını ədəblə istəyən Qazana kafir bir insan, bir igid kimi yox, yaramaz və axmaq bir adam kimi cavab verir:

*Qarıcıq ananı gətürmüşsüz, bizimdir,
Sana verməziz, Yayxan keşiş oğluna verəriz
Yayxan keşiş oğlundan oğlu toğar,
Biz anı sana gərim qoruz, – dedilər.*

“Kitab”da kafirlərin qəddarlığı onların öz dilləri ilə canlandırılır:

*“Mərə, varın Qazanın oğlu Uruzu tartun çəngələ
asun. Qıyma-qıyma ağ ətindən çəkün, qara qaurma
bişürüb, qırq bəg qızına ilətün. Hər kim yedi, ol de-
gil, hər kim yemədi, oldur...”*

“Kitab”da kafirlərin qorxaqlığını təsdiqləyən onlarca sintaktik bütövə təsadüf olunur:

*“Yarımasun-yarçımasun, bu çoban bizim həpimiz
qırar, olamı? – dedilər. Dəxi turmayıb qaçdılar”.*

*Kafərlər, sağ olanları, qaçaraq təkura gəldilər.
Təkur aydır: “Tu yüzünüzə, altmış kişi! Bir oğlanı tu-
tamadınız!”*

*Kafərlər aydır: “Bu at Bəkilindir, biz qaçırız”.
Təkur aydır: “Mərə, onat görün. Bu gələn Bəkilsə,
sizdən ögdən mən qaçaram”...*

Sonuncu nümunə həm epos strukturu, həm də ide-ya-estetik baxımdan maraq doğurur. Belə ki, qaçmaq istəyən kafir Oğuz igidini qorxudaraq qaçırtmaq istəyir:

*“Yüz adam seçilün, taraqa çatladin, oğlanı qorqu-
dın. Oğlan quş yürəkli olur, meydanı qoar-qaçar...”*

“Kitab”da kafirlərin Oğuz igidlərini alçaltmasını, təhqir etməsini təsdiqləyən parçalara da rast gəlinir:

*Oğlan, oğlan, ay oğlan,
həramzada oğlan!
Altında Al aygırı arıq oğlan.
Qara polad uz qılıcı gödək oğlan!
Əlindəki süğüsü sınıq oğlan!
Ağ tozlu yayı gedə oğlan!
Biləgində toqsan oqı seyrək oğlan!
Yanındağı yoldaşları çıplaq oğlan!*

.....

*Qadası yetmiş qavat oğlu qavat
Qayıda dön buradan! – dedi.*

“Bəkil oğlu İmranın boyu”ndan götürdüyümüz parçada kafirin Oğuz igidini alçaltması, birbaşa təhqirə keçməsi müxtəlif nitq detalları ilə ifadə edilib. Belə ki, kafir Bəkilin oğluna “haramzada”, – deyə müraciət edir, onun aygırını arıq, qılıncını gödək, süngüsünü sınıq, yayını nazik, biləyindəki doxsan oxunu seyrək, yoldaşlarını çılpaq, özünü isə əbləh adlandırır. Göründüyü kimi, kafirin daxili aləmi bütün çılpaqlığı ilə, həm də öz dili ilə açılır.

Casusların dili

Qorqudsünaslıqda casusların dili, demək olar ki, tədqiqat obyektinə çevrilməyib. Fikrimizcə, bu mövzunun tədqiqi “Kitab”ın sintaktik strukturu, həm də casus və casusluqla bağlı olan psixoloji momentlərin təsvir olunmasında dildən istifadənin imkanlarını dəqiqləşdirə bilər. “Kitab”da Oğuzlara, eləcə də kafirlərə məxsus casus obrazlarına rast gəlinir. Heç şübhəsiz ki, hansı mövqedə dayanmasından asılı olmayaraq casusun əsas vəzifəsi mühüm bir xəbəri operativ şəkildə təyinatı üzrə çatdırmaqdır.

“Kitab”da casus obrazına iki istiqamətdə təsadüf olunur: təhkiyəçi təsvirində və müstəqil obraz kimi.

Araşdırmalar göstərir ki, bir neçə boyda casus danışdırılmasa da, onun funksiyası təhkiyəçi təsvirində əksini tapır. Məsələn, “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Qazan xanın Oğuz igidləri ilə ova getməsinin kafirə casus tərəfindən çatdırılması məhz təhkiyəçi dili ilə ifadə edilir: *“Kafirin casusu casusladı. Vardı kafərlər arğunu Şökli Məlikə xəbər verdi. Yedi bin qaftanın ardı yırtıxlu, yarımından qara saçlu, sası dinlü, din düşməni alaca atlu kafər bindi yılğadı, dün burcuğında Qazan bəgin ordısına gəldi...”* Deməli, “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da kafirlərin kəşfiyyatı güclü, casusları fəaldır. Oğuzlarda isə əksinədir. Daha də-

qiq desək, casusları nəinki fəal görünür, heç casusları yoxdur. Qazanın “üç yüz igidlən oğlum Uruz mənim evim üstinə tursun” tapşırığı isə yerinə yetirilmir. Bu isə onu göstərir ki, Oğuzlar kafirləri özləri üçün ciddi rəqib hesab etmir və Oğuz düşüncə tərzinə görə, hər bir Oğuz igidi kafirə qalib gəlməyi bacarmalıdır. Onu da qeyd edək ki, Oğuz məğlubedilməzliyi ilə bağlı S.Rzasoyun təqdim etdiyi tezislər də özünü doğruldur: “Oğuz – xaos invariant strukturunun Oğuz düşüncəsində daimi yaşayan arxetipi: oğuzlar bütün hallarda kafirlərin (yağılının) üzərində qələbə çalmalıdır...”¹ Daha geniş müstəvidə götürsək, ümumiyyətlə, “eposda kafirin qorxaqlığı Oğuz igidlərinin – müsəlmanların onlara saymaz münasibəti ilə qarşılaşdırılır və belə bir təsəvvür yaradılır ki, bir oğuz igidi onlarla kafiri məğlub etməyə qadirdir”².

“Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda casus kafirə Beyrəyin toyu barədə xəbər çatdırır: “*Nə oturarsan, sultanım, Baybican bəg ol sana verəcəgi qızı Beyrəgə verdi. Bu gecə gərdəgə girür*”. Kafirlər bu fürsətdən səmərəli istifadə edirlər. Belə ki, Beyrək 39 igidlə birlikdə tutulur. Burada da Oğuzların casusu görünür.

Kafir casusunun dilindən verdiyimiz parçada maraqlı məqamlar müşahidə edilir. Belə ki, casus eşitdiyi hadisəni kafirə dəqiqliyi ilə çatdırmaqla bərabər, ona “sultanım”, – deyə hörmətlə müraciət edir, onu oğuzlarla bir-

1 S.Rzasoy. Oğuz mifinin paradigmaları. Bakı, 2004, səh.135.

2 N.Cəfərov. Eposdan kitaba. Bakı, 1999, səh.108.

başə döyüşə yox, asan yolla, xainliklə qalib gəlməyə tələsdirir. “Nə oturarsan” cümləsinin intonativ mənası da casusun alçaqlığını təsdiqləyir.

“Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da casus təkürə deyir: *“Hay, nə oturarsan, itüni ulatmıyan, çətüğini molatmıyan! Alpanlar başı Qazan oğlancuq ilə sərxoş olub, yaturlar”*. Boyun sonrakı hissələrində kafirlərin Oğuzların üzərinə hücumə keçmələri, Oğuzların isə əks-kəşfiyyatı olmadığından gördükləri “altı böyük” tozu müxtəlif cür yozmaları təsvir edilir.

Kafirin casusunun dilindən verdiiyimiz parçada casusun qorxuya düşməsi, daha doğrusu, qorxudan doğan həyəcanlı nitq müşahidə olunur. Konkret desək, *“Hay, nə oturarsan, itüni ulatmıyan, çətüğini molatmıyan! Alpanlar başı Qazan oğlancuq ilə sərxoş olub, yaturlar”* parçasının birinci cümləsində qalın və incə saitli sözlərin növbələşməsi (*a; ə; o-u-a-a; i-ü-i; u-a-ı-a; ə-ü-i-i; o-a-ı-a*), ikinci cümləsində isə qalın saitlərin assonansı (cəmi üç incə sait iştirak edib) müşahidə olunur. Deməli, ritm rəngarəngliyi və dəyişən ton qalın saitlərin yaratdığı qalınlaşma ilə tamamlanıb. Şübhəsiz ki, bu cür sıralanmada obrazın həyəcanlı anları xüsusi olaraq qabardılıb. Daha dəqiq desək, casusun həyəcanlı nitqində olan avaz müxtəlifliyi onun qorxuya düşməsi ilə bağlıdır. Bu da qorxu intoneminin ritm dəyişməsi, vurğulu hecaların yüksək tonda tələffüz edilməsi kimi funksiyaları ilə üst-üstə düşür. F.Ağayeva qorxu bildirən intonasiyadan bəhs

edərkən A.K.Tseplitisə istinad edərək yazır: “Bu mənənin əsas intonasiya parametrləri olaraq Tseplitis intonasiya tembrindəki küy elementlərinin artmasını, həm də melodiyanın azacıq dəyişməsinə götürür. İntensivlik qorxu intonasiyasında həm az, həm də çox ola bilər. Eyni şəkildə nitq şəraitindən asılı olaraq tempin özü də müxtəlif ola bilər”¹. Müəllifin qeydləri də təqdim etdiyimiz parçada casusun qorxuya düşməsinin poetik bir dillə ifadə olunduğunu təsdiqləyir. Casusun nitqində həyəcan və qorxu anlarının ifadə olunduğu həm də onunla təsdiqlənir ki, kafirlər Oğuz igidlərindən, xüsusən də Alpanlar başı Qazandan qorxduqları üçün daim onu izlədib, fürsət gözləyiblər. Qeyd edək ki, bu cəhət “Kitab”da bir neçə boyda müşahidə olunur.

“Bəkil oğlu İmranın boyu”nda digər boylardan fərqli olaraq, kafirlərlə bərabər, Oğuzların da casusu təsvir edilib. İlk olaraq kafirlərlə bağlı olan parçaya diqqət yetirək:

*..Otuz iki dişdən çıxan bütün orduya yayıldı,
“Bəkil atdan düşmüş, ayağı sınmış” deyü.*

*Məgər kafərin casusu vardı. Bu xəbəri eşidüb
vardı, Təkurə xəbər verdi. Təkur aydır: “Qalqubanı
yerünüzdən uru turın, yatur yerdə bəg Bəkili tutın!
Ağ əllərin qarusından bağlan. Gəfillücə görklü başın
kəsin. Alca qanın yer yüzünə dökün. Elin-günün çapın.
Qızın-gəlinin yesir edin!..*

Göründüyü kimi, təhkiyəçi kafir casusunun xəbərini,

¹ F.Ağayeva. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978, səh.45.

daha doğrusu, casus nitqini təkürün dili kontekstində verib. Yəni təkürün dilindəki "... *yatur yerdə bəg Bəkili tutun*" cümləsi casus xəbərini ifadə edən "*Bəkil atdan düşmüş, ayağı sınmış*" cümləsinin məntiqi nəticəsi kimi çıxış edir.

Oğuz casusunun nitqi isə daha konkret verilib, dəqiq desək, birbaşa nəticəyə hesablanıb:

Məgər Bəkilin də anda casusu hazırdı, Bəkilə xəbər göndərdi. Aydır: "Baş yarağın eylən, üzərinüzə yağı gəlür..."

Təqdim etdiyimiz sintaktik bütövdən belə anlaşıla bilər ki, Bəkilin casusu təkürün dilindən eşitdiyi xəbəri Bəkilə tam çatdırmayıb. Amma mətnin sonrakı hissələrində təkürün sözləri cüzi dəyişmələrlə Bəkilin dilində təkrarlanıb:

"Yatduğı yerdə bəg Bəkili tutın" – demiş,

"Qarusından ağ əllərin bağlan" – demiş,

"Qan alaca ordusunu çapın" – demiş,

"Ağca yüzlü qızını-gəlinini yesir eylən" – demiş...

Qarşılaşdığımız sintaktik bütövlərdən aydın olur ki, düşmən casusunun sözləri təkürün dilində sintez şəklində, Oğuz casusunun sözləri isə Bəkilin dilində, əsasən, eynilə verilib. Bu da bədii üslub, xüsusən də "Dastan" poetikası baxımından maraqlı olan ifadə tərzini kimi dəyərləndirilə bilər.

"Kitab"dakı boyların sosiolinqvistik tədqiqi göstərir ki, kafirlər Oğuzların igidlik və məğlubedilməzliyini etiraf etmək məcburiyyətində də qalıblar.

Məgər kafərin casusu vardı. Gəlüb təkura aydır: “Oğuzdan bir dəlü yigit gəldi. İlqıçıları öldürdi. Yundları ürkitdi, götürüb qoruya qoydı”.

Göründüyü kimi, kafir casusu Oğuz igidinin qəhrəmanlığını eynilə çatdırıb. Bu, təkürün dilindən verilmiş “*Yaraqlı altmış adam seçin, varsunlar, tutub gətürsünlər*” cümləsinin leksik, qrammatik, xüsusən də intonativ mənalari ilə təsdiqlənir.

“Kitab”da casus və casusluqla bağlı apardığımız araşdırmalar göstərir ki, Oğuz bəylərinin hərəkət trayektoriyasında casus və casusluqdan bəhrələnmə, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Kafirlərdə isə bunun əksi müşahidə olunur. Belə ki, kafirlərin nəinki xüsusi casusları var, hətta onların malotaranı da casus statusunda çıxış edir, nitqini döyüşə çağırış məzmunlu “Nə oturarsız” cümləsi ilə başlayır:

Məgər bir sığırtaqları vardı. Gördi kim, qəl’əyi aldılar. Qaçdı təkura vardı, Aya Sofya alunduğun xəbər verdi – “Nə oturarsız, üzərinizə yağ gəldi, başınız yarağın görün!”

Təqdim etdiyimiz sintaktik bütövün semantik tutumu bir daha təsdiq edir ki, kafirlərin casusu, güclü kəşfiyyatı olsa da, Oğuz igidliyi, Oğuz məğrurluğu qarşısında acizdirlər. Amma bu da var ki, casusu və onun arxasında duran qüvvəni nəzərə almamaq Oğuz birliyinə ciddi zərbələr vurub. Bu motiv “Kitab”da qabarıq şəkildə müşahidə olunur.

X FƏSİL

“MANAS” DASTANINDA ANTROPONİMLƏR

Türkologiyada qırğızların yaratdığı “Manas” dastanının formalaşma tarixi, dünya ədəbiyyatının ən sanballı əsərləri sırasında xüsusi yeri ilə seçilməsi, həcminə görə “İliada” və “Odisseyə”dan 20 dəfə, “Şahnamə”dən 5 dəfə böyük olması dönə-dönə vurğulanıb. “Manas”ın türk epos tarixində yeri, poetik strukturu, obrazlar sistemi, fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri geniş şəkildə tədqiq edilsə də, antroponimlər sistemi tarixi-lingvistik müstəvidə, həm də digər türk abidələri və dilləri ilə müqayisəli şəkildə, demək olar ki, öyrənilməyib. Bu mənada “Manas”dakı antroponimləri aşağıdakı sistem üzrə tədqiq etməyi zəruri hesab edirik:

Türkiyə türkcəsinə çevrilmiş “Manas”da antroponimlərin transkripsiyasına dair;

“Manas”da işlənən antroponimlərin “Orxon-Yenisey abidələri” və “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimlərlə müqayisəsi;

“Manas”dakı antroponimlərin poetik xüsusiyyətləri;

“Manas”da ərəb və fars mənşəli antroponimlər;

“Manas”da antroponim, həm də apelyativ kimi işlənən vahidlər;

“Manas”da işlənən antroponimlərin leksik-semantik qrupları;

“Manas”dakı antroponimlərin quruluşu və antroponimik modellər.

a) Türkiyə türkcəsinə çevrilmiş “Manas”da antroponimlərin transkripsiyasına dair

Emine Gürsoy-Naskalının 1994-cü ildə Ankarada nəşr etdirdiyi “Manas” kitabında* qırğızca və Türkiyə türkcəsinə verilmiş mətnləri qarşılaşdırdıqda antroponimlərin transkripsiyasında iki cəhətin əsas götürüldüyü məlum olur:

1) *qırğız dilindəki formanın eynilə saxlanılması*: Altınay – Altınay, Ay cürök – Ay çürök, Er Manas – Er Manas, Koşoy – Koşoy;

2) *Türkiyə türkcəsinin fonetik sistemində uyğunlaşdırılma*: Manas kan – Manas han, Ajıbay – Acıbay. Bəzən isə mənbə dildəki formanın nəzərə alınmamasına rast gəlinir. Məsələn:

Joloy antroponimi Coloy kimi təqdim edilir (Joloydu joldo taştəqan – Coloyu yolda yenərək). Əslində isə Joloy kimi transkripsiya daha düzgündür. Adət, nizam, intizam, ayağı uğurlu adam və s. anlamlı Joloy antroponimi müasir qazax antroponimləri sistemində Joloy formasında işlənməkdədir.

Jaş uul (Jayma kökül Jaş-uul – Dağınık kəhküllü Caş-uul). Burada “Jaş” antroponimi Caş yox, “Yaş” şəklində transkripsiya olunmalıdır. “Manas”da işlənən Jaş uul

Qeyd: “Manas”dakı antroponimləri həmin mənbədən götürmüşük.

antroponimi birbaşa Orxon-Yenisey abidələrindəki Yaş Ak Baş antroponimi ilə bağlıdır. Gənc, cavan anlamalı “yaş” apelyativinin antroponimə çevrilmə səbəblərindən əvvəlki səhifələrdə bəhs etmişik. “Manas”da “jaş” apelyativli bir neçə antroponim müşahidə edilir: Jaş-jigit, Jaş-kamış, Jaş-uul. Qeyd edək ki, bu tip antroponimlər müasir qırğız dilində intensivliyi ilə seçilir. Cavan, gənc anlamalı “Jaş” vahidi qazax antroponimləri sistemində ş-s fərqi ilə işlənir (Jas). Azərbaycan antroponimləri sistemindəki Cavan, Cavanə, Gəncəğa, Gəncəlp adları isə semantika baxımından Orxon-Yenisey abidələrində Yaş (Yaş Ak Baş), “Manas”da Jaş, müasir qazax dilində Jas şəklində işlənən antroponimlərlə eyni xətdə birləşir.

Jedigerdin Er kıyaz – Cedigerin oğlu Er kıyaz. B.Ögəl “Jediger” adını Yediger şəklində transkripsiya edib. Bu, yuxarıda təqdim etdiyimiz antroponimlərin transkripsiyası kimidir (Joloy – Yolay, Jaş – Yaş). B.Ögəl “Jedigerdin Er kıyaz” antroponimik modelindəki “kıyaz” sözündən bəhs edərkən yazır: “... Yedigər, yeddi qardaşlar, yəni Böyük Ayı Bürcüdür. Kuyaş isə Günəşin türkcə bir adıdır”¹. “Manas”da kuyaş apelyativinə rast gəlinmir. Deməli, “günəş, bərk isti, qızmar anlamalı kuyaş “Manas”da u-ı, ş-z səsəvəzlənmələri ilə kıyaz şəklində, həm də antroponimik model daxilində mühafizə olunub” fikrini söyləmək mümkündür.

¹ Bahəddin Ögəl. Türk mifologiyası. Tərcümə edəni Ramiz Əskər. I cild. Bakı, 20056, səh.531.

b) “Manas”da işlənən antroponimlərin Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimlərə müqayisəsi:

Araşdırmalar göstərir ki, “Manas”ın antroponimik sisteminə daxil olan vahidlərin bir hissəsi Orxon-Yenisey abidələrindəki adlarla səsləşir. Bu cür antroponimləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin “Manas”da eynilə işlənməsi (Kara kan – Kara kan, Tüz Bay – Bay...); 2) Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin “Manas”da müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənməsi (*u-ı* əvəzlənməsi ilə – Ağuş Inal – Ağış; *i-ü* əvəzlənməsi ilə – Böri – Börü; *i-e* əvəzlənməsi ilə – Esin – Esen; *y-j* əvəzlənməsi ilə – Yaş Ak Baş – Jaş jiqit).

Antroponimik modellərdə tipoloji eynilik və ya oxşarlıq diqqəti cəlb edir ki, bu da ümumtürk antroponimikası baxımından səciyyəvidir. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, hər iki abidədə müşahidə olunan antroponimik modellərdə ata adının işlənməsi tam eynidir: Orxon-Yenisey abidələrində – Bayna sanun oqlı Külüg çur – “Manas”da - Baydın uulu Bakay kan (Bayın oğlu Bakay xan).

Orxon-Yenisey abidələrindəki altun apelyativli antroponimə (Altun Tamğan Tarkan) “Manas” dastanında da rast gəlinir (Altınay). Deməli, Orxon-Yenisey abidələrindəki “Altun” adı “Manas”da u-ı səs əvəzlənməsi və “ay” komponenti əlavə olunmaqla qadın adı kimi işlənilib.

Oğuz abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da qıpçaq, daha dəqiqi, qırğız abidəsi “Manas”ın mövzu, süjet və for-

ma baxımından oxşarlığı sistemli şəkildə araşdırılsa da, hər iki abidə üçün səciyyəvi olan antroponimik vahidlər, demək olar ki, müəyyənləşdirilməyib. Şübhəsiz ki, “Manas” və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposlarındakı eyni apelyativli antroponimləri, antroponimik modellərdəki tipoloji oxşarlığı, həmçinin müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənən antroponimləri dəqiqləşdirərkən ilk növbədə adqoyma ənənəsinə diqqət yetirmək lazım gəlir. Çünki adqoyma ilə bağlı olan səhnələrdə adın verilmə səbəbi, semantik tutumu birbaşa ifadə olunub, konkret desək, həmin səhnələrdə antroponimlərin obrazlı şəkildə təqdim olunan izahları o qədər dəqiq və inandırıcıdır ki, hətta onların etimoloji izahında lüğətlərə belə ehtiyac duyulmur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda adqoymanın təsvirinə bir neçə boyda rast gəlinir. Burada yalnız bir nümunəni təqdim edirik: “Bayandır xanın, ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənin olun” adı Buğac olsun...” Bu cür epizodlar “Manas” dastanı baxımından da səciyyəvidir. Məsələn,

*Kül uştap tüşkön balanı
Kül-çoro koyup aldı dey
Kan uştap tüşkön balanı
Kan-çoro koyup aldı dey*

*Kül tutub doğan cocuğa
Kül-çoro adını verdi*

*Kan tutub doğan cocuğa
Kan-çoro adını verdi.*

Təqdim etdiyimiz parçada kül və qan apelyativlərinin antroponimə çevrilmə səbəbi dəqiq şəkildə ifadə edilib. Kül çoro və Kan çoro antroponimləri barədə B.Ögəl yazır: “Manas xanın oğlunun iki xidmətçisi və ya igidi var idi. Bunlar Kül Çoro və Qan Çorodur. Doğularkən biri əlində kül və digəri isə qan tutduğu üçün bu adları almışlar. Kül tutan uşaq müqəddəs odun göndərdiyi bir soy ola bilərdi. Çünki axıra qədər Manas xanın nəslinə sadıq qalmış və onlardan ayrılmamışdır. Əlində qan tutan Qan Çoro isə gətirdiyi insan qanı kimi vəfasızlığın bir timsalı idi. Onun həyatı oğurluq, mal qazanmaq, ağasına xəyanət etmək kimi insan oğlunun zəif nöqtələrini təşkil edən hadisələrlə keçmişdir”¹. Bu izahlar bir daha təsdiq edir ki, Kül Çoro və Kan Çoro antroponimlərinin semantik yükü mətndə assoziativ olaraq inkişaf etdirilib, daha doğrusu, həmin antroponimlərin mənası təsvir olunan hadisələrdə məntiqi mərkəz funksiyasını yerinə yetirib.

“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Manas”da xeyir qüvvələrin simvolu olan Xızır xüsusi bir xətt kimi keçir (“Kitab”da Xızır, “Manas”da isə Kıdır şəklində işlənib). Xızırla bağlı olan parçaları qarşılaşdıraq: “Kitab”da – “*Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoqdur, qorxmağıl! Boz atlu Xızır mana gəldi. Üç kərrə yaramı sığadı. “Bu yaradan sana*

1 Bahəddin Ögəl. Türk mifologiyası. I cild, Bakı, 2006, səh.532.

ölüm yoqdur. Tağ çiçəgi, anan südü sana məlhəmdir”, – dedi”. “Manas”da:

*Bu baybiçe Çıyrıcı
Manastı sır beşikke bölödü
Manastı Kıdır jölödü.
Manas kabak jerden buquldu.*

*Bu baybiçe Çıyrıcı
Manası alaca beşiyə yatırdı.
Manası Xızır korudu.
Manas yer kənarında qundaqlandı.*

Qarşılaşdırdığımız parçaların semantikasında Xızıra inam aydın şəkildə ifadə olunub. Bu da Xızırın hər iki mənbədə xeyir qüvvələrin simvolu kimi çıxış etdiyini sübut edir.

“Ağ” apelyativli antroponimlərə hər iki abidədə rast gəlinir. “Kitab”da – *Ağ Məlik Çəşmə qızı*, “Manas”da – *Ak erkeç, Ak kan, Ak kıyaz, Ak Balta, Ak kanış* və s. Müşahidələr göstərir ki, ağ (ak) apelyativli kişi və qadın adları “Manas”ın antroponimik sistemində daha üstün mövqedədir. Maraqlıdır ki, ağ (ak) apelyativli antroponimlərə Orxon-Yenisey abidələrində də az təsadüf olunur (Ak Baş). Bu da “Manas”ın Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonra yarandığını göstərir.

“Kitab” və “Manas” üçün səciyyəvi olan antroponi-

mik modellərdə ata adının işlənməsinə rast gəlinir. “Kitab”da *Baybörə oğlu Bamsı Beyrək*, *Baybican qızı Banuçiçək*; “Manas”da – *Ak balta uulu Bolot* (Ağ balta oğlu Bolot), *Anqıçal kısı Ak saykal* (Anqıçal qızı Ak saykal). Bu modellərdəki söz sırası, xüsusən də oğlu (uulu) və qızı (kısı) sözlərinin işlənmə yeri eynidir.

“Kitab” və “Manas”dakı antroponimik vahidlərin forma və semantika baxımından eyniliyi və ya oxşarlığı qabarıq şəkildə görünsün, – deyə aşağıdakı cədvəli təqdim edirik:

<i>“Kitabi-Dədə Qorqud”da antroponimlər</i>	<i>“Manas”da antroponimlər</i>
Alp ərən, Alp Rüstəm Ağ Məlik Baybican bəg Baybörə Xızır Dəmirgüci, Dəmir Tonlu Mamaq Dirsə xan Duxa qoca Qaragünə, Qarabudaq Qaraca Qırxqınuq Qonur qoca Qaragünə Ənsə qoca, İlək qoca, Qanlı qoca	Alp Börü Ak Balta Bay, Bay mamat, Ajıbay Börü Kıdır Temir kan Bakay kan Kara toko Kara badişa, Kara bay Karaça Kırqtın başı Kırqıl Konur bay Kün kan Ay kojo, Kan kojo

Nümunələrdən göründüyü kimi, “Kitab”dakı *ağ, börə, xızır, xan, gün, dəmir, duxa, qara, qaraca, qırx, qoca, qonur* apelyativləri “Manas”da *ak, börü, kıdır, ukan, kün, təmir, toko, kara, karaça, kırq, kojo, konur* şəklindədir, *alp, bay* apelyativləri isə hər iki mənbədə eynilə işlənib. Digər tərəfdən, *qara* (kara) və *qoca* (kojo) apelyativli antroponimlər hər iki abidədə üstün mövqedə görünür.

Qədim və müasir türk antroponimikası baxımından səciyyəvi olan Arslan//Aslan antroponiminin “Kitab”da Qara Arslan Məlik, eləcə də qeyri-real antroponim kimi Qağan Aslan şəklində işlənməsindən bəhs etmişik. “Manas”da isə Arslan//Aslan antroponimi yox, onun sinonimi olan Kabılan, Kabılan taylak (kabılan – qaplan) adı işlənir. Maraqlıdır ki, kabılan vahidi “Manas”da həm də apelyativ kimi intensivliyi ilə seçilir (Kabılan tuuqan Er Manas – Qaplan doğan Ər Manas). Burada Manasın bədii təyini kimi işlənmiş “qaplan doğan” ifadəsi isə birbaşa “Kitab”da Basatın dilindən verilmiş “Atam adın deirsən – qağan Aslan!” misrasındakı mifik Qağan Aslan adı ilə bağlanır. Onu da əlavə edək ki, Manasın epitetlərindən biri Arstandır (Arstan Manas öldü dep – Arslan Manasım öluncə). Deməli, Arslan Kabılan, Qoğan Aslan – Kabılan tuuqan paralelliyi real görünür. S.Əliyarovun aslan, qaplan və bars sözləri ilə bağlı qeydləri də dediklərimizi arqumentləşdirir: “... Ağ qaya qaplanı və ya Ağ saz aslanı əsatiri tarixi rəvayətlərlə bağlı olaraq qədim türkdilli xalqlarda, xüsusilə proto-bulqar (protooğuz) soylarında totem – əcdad sayılmışdır.

Aslan ilə qaplan sinonimdir. Qədim run yazılarında işlə-nən (bars) xallı qaplanın – pələngin adıdır, sonuncu isə to-tem sayılmaqda idi”¹. B.Ögəlin araşdırmalara istinadən söylədiyi fikirlər də “Qaplan doğan” epitetinin semantika-sına bir işıq salır: “... Almam betin də ləqəbi “Qaplan do-ğan” idi. Belə məlum olur ki, qırğızlar bütün böyük qəhrə-manlara bu ləqəbi verirdilər. Və yenə onlara görə, böyük qəhrəmanların qaplan ilində doğulması da bir şərt idi”².

Börü apelyativli antroponimlər sırasında Orxon-Yeni-sey abidələrindəki Çoçuk Böri (balaca qurd), Kırım kara-ımləri antroponimləri sistemindəki (XII əsr) Börücük (ba-laca qurd), “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Baybörə oğlu Bam-sı Beyrək (Baybörə – börə//börü – qurd, Beyrək – balaca qurd) və “Manas”dakı Börünün uulu Börüçü antroponim-ləri forma və semantika baxımından eyni xətdə birləşir. Amma xüsusi olaraq qeyd etmək lazım gəlir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Manas”da işlənmiş börü (qurd) apelya-tivli antroponimik modellər bir-birinə daha yaxındır. Bi-rincisi, hər iki modeldə “b”-nin alliterasiyası var (Baybörə oğlu Bamsı Beyrək: b-b-b-b; Börünün uulu Börüçü: b-b). İkincisi, hər iki modeldə ata adı işlənib (Baybörə oğlu Bamsı Beyrək; Börünün uulu Börüçü). Üçüncüsü, hər iki modeldəki ata və oğul adları börü (qurd) apelyativlidir. Dördüncüsü, hər iki modeldəki oğul adlarında “balaca qurd” mənası ifadə olunub (Beyrək, Börüçü). Beşincisi, hər

1 S.Əliyarov. Tarixi-coğrafi qeydlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988, səh.256.

2 Bahəddin Ögəl. Türk mifologiyası. I cild, Bakı, 2006, səh.501.

iki modeldə ata və oğul adları forma və məna baxımından bir-birini tamamlayır. Altıncısı və ən əsası isə hər iki antroponimik modelin semantik yükü eyni poetik təfəkkürdən süzülüb gələn “qurd balası qurd olar” məsəli ilə səsləşir.

B.Ögəl “Manas”da işlənən Kaman antroponiminin mənası barədə yazır: “Kalmıkların rəisi Kos Kamanın adı da göstərir ki, Manasın xalqı bunlara yaxşı nəzərlə baxmırdı. Çünki Kaman sözü vəhşi donuz (yəni qaban) mənasına gəlirdi”¹. Müəllifin fikirlərində qeyri-dəqiqlik var. Çünki o, Kaman antroponimini yaranma əsasları baxımından deyil, yalnız bir obraz kimi mətndəki rolu və mövqeyinə görə təhlil süzgəcindən keçirib. Araşdırmalar isə Kaman antroponiminin igidlik, cəsurluq, qəhrəmanlıq mənasını ifadə etdiyini və ən azı “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Qabangüci adı ilə səsləşdiyini təsdiqləyir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Mamaq antroponiminin öküzlə əlaqəli “ma-ma” zooleksemi əsasında yarandığını əvvəlki səhifələrdə qeyd etmişik. Bu mənada “Manas” dastanındakı Oqüz kan antroponimi ilə “Kitab”dakı Mamaq eyni semantik şaxədə birləşən sinonim vahidlər kimi görünür. Nəhayət, hər iki abidədə qəhrəmanların adlarının ilk səsi ilə atlarının adındakı ilk səsin uyğunlaşdırılmasına, alliterasiyasına rast gəlinir: “Kitab”da: *Beyrək – Boz aygır (b-b)*; “Manas”da: *Kökçönün atı Kürönçü (k-k-k)*. Qeyd edək ki, hər iki abidənin zənginlik göstəricilərini həm də bu cür kiçik detallarda axtarmaq lazımdır.

¹ B.Ögəl. Türk mifologiyası. I cild, Bakı, 2006, səh.523.

c) “Manas”dakı antroponimlər müasir Azərbaycan və qazax antroponimləri müstəvisində

İlk olaraq qeyd edək ki, “Manas”da işlənən antroponimlərin əksəriyyəti müasir qırğız dili baxımından səciyyəvidir. Maraqlıdır ki, bu adların bir hissəsi müasir türk dillərində də intensivliyi ilə seçilir. Deməli, “Manas” qırğız dastanı olsa da, ümumtürk tarixi, etnoqrafiyası və mədəniyyətini özündə yaşadır. Müasir Azərbaycan və qazax antroponimlərinin “Manas”da işlənən adlarla səsleşməsi də dediklərimizi təsdiqləyir. Nümunələrə diqqət yetirək:

<i>“Manas”da antroponimlər</i>	<i>Müasir Azərbaycan dilində antroponimlər</i>
Alp Börü	Alp, Alparslan
Altınay (qadın adı)	Altınbəy//Altunbay
Ay kan	Ayxan
Bağış	Bağış
Bolot	Polad
Börü	Beyrək
Canbay	Canıbəy
Kambar	Qəmbər
Karaçaç (qadın adı)	Qarasaç//Qaratel (qadın adı)
Kanım can (qadın adı)	Xanım (qadın adı)
Karaça	Qaraca
Kan kelti	Xangəldi
Kara kan	Qara xan

Solton	Soltan//Sultan
Kıdır	Xıdır//Xızır
Kuat	Qüvvət
Temir	Temir
Törə-bek (kişi adı)	Törə (qadın adı)
Mırza	Mirzə
Murat	Murad
Türsün	Dursun
Ümöt//Ümötoy	Ümid//Umud

Təqdim etdiyimiz antroponimik vahidlər fonetik tərkib baxımından müəyyən qədər fərqlənsə də, ümumtürk antroponimikası xəttində birləşir.

<i>“Manas”da antroponimlər</i>	<i>Müasir qazax dilində antroponimlər</i>
Altınay	Altın (qadın adı), Altınbek (kişi adı)
Akın	Ağın
Aydar	Aydar
Akpay	Akbay
Atalık (qadın adı)	Atalık (kişi adı)
Bakay	Bakay
Bürküt-batır	Bürküt
Eleman	Eleman
Jaş jigit, Jaş uul	Jas

Kambar	Kambar
Koşoy	Kosay
Kuat	Kuat
Kıdır	Kıdır
Manas	Manasbay
Mendibay	Mendibay
Sırğak	Sırğa
Törö bek	Törebek
Solton	Sultan

Göründüyü kimi, “Manas”ın antroponimik sistemində daxil olan Altın, Aydar, Bakay, Kambar, Kuat, Kıdır, Manas kimi adlar müasir qazax dilində eyniləşlənmişdir. Bu, heç şübhəsiz ki, qazax və qırğız dillərinin eyni qrupa, yəni qıpçaq qrupu türk dillərinə daxil olması ilə bağlıdır. “Manas”dakı şəxs adlarının bir qisminin müasir qazax dilində cüzi fonetik dəyişmələrlə işlənməsi də məhz qeyd etdiyimiz cəhətlə bağlıdır.

ç) “Manas”dakı antroponimlərin poetik xüsusiyyətləri “Manas”da emosionallıq və ekspressivlik təkcə hadisələrin təsvirində yox, həm də antroponimik modellərdə, antroponimlərin mətnlərdəki digər leksik vahidlərlə forma və semantika baxımından uyğunlaşdırılmasında özünü göstərir. “Manas”dakı antroponimlərin poetik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Bir sıra qadın adları mətn daxilində bəzən assonans,

alliterasiya və antiteza ilə sintez şəklində verilir: *Uluu kısı Uluu-bike... Kiçi kısı Kişmişti*. Burada “u”-nun assonansı, “k”-nin alliterasiyası, eyni zamanda uluu (böyük) və kiçi (kiçik) sözlərinin iştirakı ilə yaradılmış antiteza obrazlılığı gücləndirib;

Oğul adının fonetik tərkibcə ata adına uyğunlaşdırılmasına rast gəlinir: *Semetey (ata) – Seytək (oğul); Ak balta uulu Bolot*;

Bəzi kişi adları mətn daxilində həmqafiyə vahidlər kimi çıxış edir:

Kayta çapkan Kan-keldim,

Kara-joltoy Jan keldim!

Bu misralardakı Kan keldi və Jan keldi antroponimlərinin I komponentləri həmqafiyə sözlər kimi görünür. Digər tərəfdən, burada “k”-nin daxili və xarici alliterasiyası həmqafiyə sözlərlə qovuşuq şəklindədir. Mətn daxilində Börböljün – Dörböljün, Çaqaqday – Aqaqday kimi antroponimlər isə zəngin qafiyə təəssüratı yaradır:

Birinin atı Börböljün, ata

Birinin atı Dörböljün, ata

.....

Birinin atı Çaqaqday, ata

Birinin atı Aqaqday, ata!

Antroponimik modellərdəki ata və oğul adlarında qalın saitlərin assonansı müşahidə edilir: *İramandın İrçu-uul!*

Ata və oğul adları təkcə forma deyil, həm də semanti-

ka baxımından eyni xətdə birləşir. *Börünün uulu Börüçü* (Bu modeldəki alliterasiya və semantika məsələlərindən əvvəlki səhifələrdə bəhs etmişik);

Ata və qız adlarındakı ilk səsin, daha dəqiqi, saitın eyniliyi onları assonans xəttində birləşdirir: *Akındın kısı Ay-çürək*;

Antroponimik modellərdəki alliterasiya ahəngdarlığa, poetikliyi qüvvətləndirməyə xidmət edir. *Kandın uulu Karaça, Kan balası Kanıkey* və s. Şübhəsiz ki, antroponimik modellərdəki alliterasiya zənginliyini təsadüfi hesab etmək olmaz. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər qədim türk dastanları kimi “Manas”ı da alliterasiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Burada “s”-nin alliterasiyası müşahidə olunan bir misranı təqdim etməklə kifayətlənirik: *Sınçı sinap salqan son...* (gözçülər gözləyincə...)

Kişi və qadın adlarının, daha dəqiqi isə ər və arvad adlarının forma və semantika baxımından gözəllik xəttində birləşməsinə təsadüf olunur: *Kökçö ər – Ak erkeç*;

Eposun qəhrəmanı Manasın epitetləri igidlik, cəsur-luq, məğlubedilməzlik anlamlıdır: *Kıybattu* (heybətli) *Manas, Arstan* (Arslan) *Manas, Kabılan Tuuqan Er* (Qaplan doğan Ər) *Manas, Batır tuuqan* (Bahadır doğan) *Manas, Kart* (Qart) *Manas* və s. Bu epitetlərin hər biri Manası müxtəlif cəhətlərdən təyin etsə də, funksiyaca eyni xətdə birləşir. Digər tərəfdən, epitet kimi təqdim etdiyimiz həmin vahidlər ləqəblər başlığı altında da izah oluna bilər. “Manas”dakı *Çakır xanın* “Alaçıktay”, *Mehdi ba-*

yın “Kök-ala sakal”, *Ajıbayın* “Jatık tildüü” (Dadlı dilli) epitetləri də eposun bədii-estetik dəyərinin yüksək olduğunu təsdiqləyir;

Bir sıra hallarda epitet kimi işlənən sözdə antroponimik vahidin ilk səslərinin alliterasiyasına, eləcə də həmin vahidlərin eyni semantik şaxədə qovuşuq şəkildə təzahürünə təsadüf olunur: *Jayma kökül Jaş-uul – Dağınıq kəkilli Yaş oğlun*. Dağınıq, yayma kəkil ifadəsi daha çox gənc, cavan adamlarla bağlı olaraq işlədilir. Yaş sözünün isə cavan, gənc mənasında olmasını qeyd etmişik;

Mübaligə və antroponimdəki ilk səslərin assonansı, frazeoloji vahid və antroponimdəki ilk səslərin daxili alliterasiyası da poetiklik göstəriciləri kimi çıxış edir: *Ak-padışa Ala-toodan biyk tir – Ağ padşah Ala dağdan böyükdür* (assonans); *Kara-kan korkup kaldı deyt – Qara xan qorxub qaldı* (alliterasiya). Göründüyü kimi, mübaligə və frazeoloji vahidlər antroponimə assonans və alliterasiyalarla uyğunlaşdırılıb. Bu da ahəngdarlığa, poetik mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir.

d) “Manas”da ərəb və fars mənşəli antroponimlər “Manas”ın antroponimik sistemində, heç şübhəsiz ki, türk mənşəli vahidlər üstünlük təşkil edir. Bununla bərabər, “Manas”da ərəb və fars mənşəli antroponimlərə, eyni zamanda həmin dillərə məxsus apelyativlər əsasında yaranan adlara da rast gəlinir. Bəzi nümunələri təqdim edirik:

Seyit. Cənab, ağa; Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan adamlara verilən tituldur. Bu ad Azərbaycan

antroponimləri sistemində Seyid, qazax dilində isə Seyit şəklindədir.

Solton. Hökmdar, hakim, başçı mənasındadır. Azərbaycan şəxs adları sistemində kişi adı kimi Soltan//Sultan, qadın adı kimi Soltanə formasında işlənir.

Karım bay. Karım lütfkar, mərhəmətli və s. mənalara malikdir, bay isə türk mənşəli söz kimi “varlı”, “zəngin” mənasındadır. Müasir qırğız dilində “Karım”, “Azərbaycan şəxs adları” sistemində isə Kərim şəklindədir.

Kambar kan. Kambar (çox güclü), kan (xan, türk mənşəlidir). Kambar adı Azərbaycan antroponimləri sistemində Qəmbər//Qənbər formasındadır.

Öküm bolot. I komponenti ərəb, II komponenti isə fars mənşəlidir. Öküm (hökm) vahidi əmr, buyruq, sərəncam, idarə edən anlamlıdır. Bolot isə möhkəm metal anlamlı olub antroponimlərdə sağlam, güclü mənasını ifadə edir. Bolot “Manas”da həm antroponim, həm də apelyativ kimi işlənən vahidlərdəndir. Araşdırmalar göstərir ki, müasir qırğız antroponimləri sistemində fəal şəkildə işlənən Bolot adı müasir qazax antroponimikası baxımından da səciyyəvidir. Məsələn, *Bolat*, *Bolatbek*, *Bolatjan*, *Bolatkoja*...

Müasir qırğız dilində Bolot, qazax dilində Bolat şəklində olan antroponim Azərbaycan dilində Polad kimi işlənir.

Mırza. Tədqiqatlarda Mırza//Mirzə antroponiminin ərəb mənşəli “əmir” və fars mənşəli “zadə” əsasında yarandığı qeyd edilir. “Manas”da və müasir qırğız dilində

Mirza, Azərbaycan antroponimləri sistemində isə *Mirzə* formasında işlənən antroponimin yaranmasında mırza//mirzə apelyativinin hörmətli, möhtərəm, savadlı mənalara əsas olmuşdur.

Murat bek. Bu antroponim ərəb mənşəli arzu, istək, məqsəd, dilək və s. anlamlı “murad” apelyativi əsasında yaranıb. Azərbaycan dilində “*Murad*” formasındadır. II komponent isə türk mənşəlidir (bek – bəy).

Kuat bek. Bu antroponimik modeldə “bek” (bəy) türk mənşəli tituldur. Kuat isə ərəb mənşəli apelyativ kimi güc, zor, bacarıq, hiss, duyğu mənasındadır. “Manas”da Kuat şəklində işlənmiş antroponim müasir qırğız və qazax dillərində həmin fonetik tərkibdə, Azərbaycan şəxs adları sistemində isə “Qüvvət” formasındadır.

e) “Manas”da antroponim, həm də apelyativ kimi işlənən vahidlər

“Manas”da böyüklüyü və zənginliyi şərtləndirən amillərdən biri də antroponim kimi işlənən vahidlərin xeyli hissəsinin apelyativlərinin dastan boyu tez-tez təkrarlanmasıdır. İstər-istəməz belə bir təəssürat yaranır: “Manas”ı düzüb-qoşanlar qırğız dilinin ifadə imkanlarından zərgər dəqiqliylə istifadə edib, ən kiçik detallı belə yüksək sənətkarlıqla canlandırır, yəni nəinki cümləni, söz birləşməsini, hətta səsi belə poetik şəkildə ifadə ediblər.

“Manas” dastanında antroponim və apelyativ kimi işlənən vahidlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Altınay – altın (qızıl, qırmızı) – Altın bıştan tartınar! (Altun qayıışı sıx çəkin); ay (ay) – Akay, çorom – ay, ay jarkın (Ey, ay işığı igidlərim). “Manas”da mürəkkəb quruluşlu qadın adı kimi işlənən “Altınay” antroponiminin I komponenti ümumtürk antroponimləri sistemində daha çox kişi adı kimi səciyyəvidir.

Altınay antroponimi “Manas”da real, həm də qeyri-real qadın adı kimi verilir. Real olaraq işlənən Altınay antroponiminin poetik səslənməsi isə “altın” və “ay” sözlərinin “a” səsi ilə başlanması və bütövlükdə qalın saitlərin sırası ilə bağlıdır. Altınayın antroponimik modeli “Ay-kandın kısı Altınay” (Ay xanın qızı Altınay) şəklindədir. Bu modeldə qalın saitlərin assonansı ilə bərabər, atanın adındakı səma cismi anlamlı “ay” sözünün (Ay kan – Ay xan), qızının adında (Altunay) II komponent kimi təkrarlanması müşahidə olunur. Deməli, “Altınay” övlad adının “Ay kan” ata adına uyğunlaşdırılması onları təkcə ahəngdar səslənmə yox, həm də semantika baxımından eyni xətdə birləşdirir. Digər tərəfdən, Ay kan və Altınay adlarını sosiolinqvistik müstəvidə təhlil etsək, ata adındakı kan (xan, hökmdar, şahzadə) titulu ilə övlad adındakı altun (qızıl) apelyativi assosiativ olaraq eyni semantik şaxədə birləşir, yəni kan və altın apelyativləri zəngin, varlı və dövlətli olmağın simvolu kimi çıxış edir. Bu mənada “Altınay” antroponimindəki “ay” elementinin kiçiltmə və əzizləmə funksiyalı şəkilçi morfemi kimi yox, səma cismi anlamlı bir apelyativ kimi təhlil edilməsi daha real görünür.

Ak – balta – ak (ağ): ak sakalı Kökçököz, ata – ağ saqqalusı Kökçököz, ata; balta: aç aybalta belində – Kəskin savaşı baltası belində. Apeyativlərlə təqdim etdiyimiz misraların semantik yükü birbaşa bağlanır. Ona görə də balta apeyativinin antroponimə çevrilməsi təbii qarşılır.

Ak – erkeç – ak (ağ), erkeç: Bek balası erkesin – Nazlı böyümüş bəy qızı. Nazlı anlamlı erkesin apeyativi əsasında qadın adının yaranması qədim və müasir türk antroponimikası baxımından səciyyəvidir.

Bolot – bolot (polad): kara bolot kılıcın – qara polad qılıncını. Bolot apeyativinin antroponimə transformasiya səbəblərindən bəhs etmişik. Amma burada iki maraqlı cəhət yada düşür. Birincisi, qılıncla bağlı olaraq işlədilmiş ifadə eynilə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı kimidir. Beyrəyin dilindən verilmiş “Qara polad uz qılıcım belümə bağlardım” misrası da dediklərimizi təsdiqləyir. İkincisi, Bolotun adı forma, həm də məna baxımından atasının adı ilə eyni xətdə birləşir. Həmin adla bağlı verilmiş antroponimik modelə diqqət yetirək: Ak-balta uulu Bolot. Deməli, ata və oğul adları tək-cə “b”-nin alliterasiyası yox, həm də balta və bolot (polad) sözlərinin semantik tutumu ilə bir-birini tamamlayır.

Börü – börü (qurd): börü kulak, bökön can – qurd quلاقlı, keyik budlu. Börü (qurd) apeyativinin antroponimə çevrilməsindən bəhs etmişik.

Esen – kan – esen (sağ, salamat): Esen barıp soo kaysam – Sağ-salamat gedib qayıtsam. “Esen”in Orxon-Yeni-sey abidələrində “Esin” şəklində işləndiyini qeyd etmişik.

Orok – orok (oraq): orokçu Sarttı koşş alıp. Oraqçı Sartı qılavuz alıb. Yaxud: ...oroqun ordu deyt – orağı ilə əkin biçdi. Oraq apelyativli antroponim igidlik, məğlubedilməzlik mənasındadır.

Kabılan – kabılan (qaplan): Kaıbaln tuuqan – qaplan doğan (əvvəlki səhifələrə bax).

Karaçaç – kara (qara), çaç: üyündö çaçın jiyp alqan – evdə saçlarını hörən. Karaçaç gözəlliklə bağlı olaraq yaranan qadın adlarındandır. Konkret desək, Karaçaç adı saç qara olan, qarasaçlı, qaratelli mənasındadır. Bu antroponimik vahid Azərbaycan qadın adları sistemində də intensivliyi ilə seçilir (Qarasaç//Qaratel).

Kan – çoro – kan (qan): kan – uştap tüşkön balanı – Qan tutub doğan cocuğa; çoro (igid) – Ajıbay çoro aytadı – Acıbay igid belə dedi.

Kül – çoro – kül: kül uştap tüşkön balanı – kül tutub doğan balaya (uşağa); çoro (igid). Araşdırmalarda çoro sözü-nün alp və ərən sözləri ilə eyni semantikaya malik olduğu göstərilir. B.Ögəl tədqiqatlara istinadən yazır: “... Sonrakı türk mətnlərindəki alp-ərənlər ifadəsi bunun davamıdır. “Manas” dastanında da bəzi hallarda çoro/çora sözü yerinə ərən sözünə rast gəlirik. Bu ərənlər yurd içindən seçilərək götürülürdü. Bu seçmədə adamların sahib olduqları qabiliyyət rol oynayır, soylu olmağa əhəmiyyət verilmirdi”¹.

Kan – kelti – kan (xan tituldur); Kan ordunda ezen dir, botom – xan taxtında rahat, oğullarım; kelti (gəldi) – kabı-

1 B.Ögəl. Türk mifologiyası. I cild, Bakı, 2006, səh.499.

lan Bolot keldi deyir – qaplan Bolot çıxıb gəldi. Kan – kelti antroponimi hökmdar gəldi, xan doğuldu anlamalıdır, semantik yükündə varlı, dövlətli olmaq kimi cəhətləri də daşıyır. Nəqli cümlənin transformasiyası əsasında yaranan “Kan-kelti” adı Azərbaycan şəxs adları sisteminə Xan-gəldi formasındadır.

Irçı uul – ırçı (türkü, nəğmə söyləyən): Ay jarkın, ırçım Karqalday – ay işığı, türküçüm Karqalday; uul (oğul)

Tekeçi – teke (təkə): ...too tekedey korqutkan, çorom – day təkəsi imiş kimi qorxudan, igidlərim.

Törö-bek – törö (törə): törösünün balası; bek (bəy).

Temir – temir (dəmir): som temirdən sokturdu – som dəmirdən döydürdü. Azərbaycan antroponimləri sisteminə də həmin fonetik tərkibdə işlənir (Temir).

Jaş uul – jaş (yaş, gənc, cavan): ...jaş Manas – gənc Manas. Jaş apelyativli antroponimlərin yaranma əsasları barədə əvvəlki səhifələrdə bəhs etmişik.

Qarşılaşdırmalar göstərir ki, *altın, ay, ak, bolot, bö-rü, esen, erkeç, orok, kabilan, kara, çaç, kan, çoro, kül, kan, kelti, ırçı, teke, törö, temir* və s. kimi apelyativlər “Manas”ın leksik sisteminə tez-tez təkrarlanan vahidlərdir. Bir cəhəti də qeyd edək ki, təqdim etdiyimiz apelyativlərdən bolot (polad) fars mənşəli, qalanları isə türk mənşəlidir. Bu da türk mənşəli antroponimlərin qədim və zəngin olduğunu təsdiqləyən detallardan biri kimi dəyərləndirilə bilər.

ə) “Manas”da işlənən antroponimlərin leksik-seman-

tik qrupları

Digər bölmələrdə qeyd etdiyimiz kimi, “Manas”ın antroponimlər sistemindəki qadın adları daha çox gözəllik, kişi adları isə igidlik, cəsurluq, məğlubedilməzlik və böyüklük məzmunludur. “Manas”da qadın adları kişi adlarına nisbətən az işlənib. Bu tip antroponimik vahidlərin leksik-semantik qrupları aşağıdakı kimidir:

1) *Quş adları əsasında yaranan qadın adları*: Ay çürök (ay – kosmonim, çürök – çöl ördəyi, gözəllik simvolu), Kardıqaç (qaranquş). Ay çürök antroponimindəki “çürök” apelyativi müasir qırğız dilində “çürök”, qazax dilində isə “üyreк” şəklindədir. Müasir özbək antroponimləri sistemində isə “ördək” qadın adına rast gəlinir¹. Bu fakt da “Manas”dakı Ay çürök qadın adının təsadüfi olmadığını göstərir. “Manas”dakı “Kardıqaç” adı da ümumtürk antroponimləri sisteminə daxildir. Belə ki, həmin antroponim tatar dilində Karlıqaş, altay dilində Karlaqaş, qazax dilində Karlığaş şəklindədir².

2) *Rəng bildirən sözlər əsasında yaranan qadın adları*: Ak kanış, Kara çaç, Kara kanış və s. Bu tipli vahidlərdə ak və kara sözləri kanış (“xan” titulu -ış əzizləmə funksiyalı şəkilçi) və çaç (saç) apelyativlərinin atributu kimi çıxış edir. Əlavə edək ki, “Manas”dakı “Karaçaç” adı müasir tatar dilində eynilə işlənir.

3) *Bitki adları əsasında yaranan qadın adları*.

1 A.Qurbanov. Türk xalqlarında advermə ənənələri. Bakı, 2002, səh.18.

2 Yenə orada, səh.18.

“Manas”da bu qrupa daxil olan qadın adlarına az təsadüf olunur. Nümunə kimi Buuday (buğda) adını qeyd etmək olar. Burada “Manas”dakı qadın adlarının ayrı-ayrı leksik-semantik qruplar daxilində deyil, ayrılıqda təhlil edilməsi zərurəti yaranır:

Atalık – atalık (atalıq); ataya bərabər, ata kimi. Bu ad müasir qazax dilində kişi adı kimi işlənir.

Altınay – altın + ay.

Çaçıke – kiçik saç

Kanım can – kanım (xanım), can (ruh, can).

Kişmiş – kişmiş.

Kara bөрük – kara (qara), bөрük (başlıq, papaq).

Körpö can – körpö apelyativi müasir qırğız dilində quzu dərisi, papaqlıq dəri mənasında işlənir. Bu mənada Körpö adını məişətlə bağlı olan adlar cərgəsində vermək olar. Amma M.Kaşğarının lüğətindəki “yayda anadan olan uşağa da körpə oğul deyilir”¹ fikrini əsas götürsək, “Körpö” çağa, körpə, bala, körpə uşaq kontekstində həm də əzizləmə, oxşama funksiyalı bir ad kimi izah oluna bilər. Qeyd edək ki, bu fikrin doğruluğunu Azərbaycan qadın adları sistemindəki Balaca, Balacaxanım, Kiçikbəyim, Kiçikxanım, eləcə də qazax antroponimləri sistemindəki Balauşa, Balbala qadın adları da təsdiqləyir.

Uluu bike – uulu (böyük), bike (xanım).

Təqdim etdiyimiz antroponimlərin, demək olar ki, hamısı gözəllik, qəşənglik xəttində birləşir. Həm də bu cür

1 M.Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. I cild, Bakı, 2006, səh.413.

vahidlər ümumtürk antroponimikası baxımından səciyyəvidir.

“Manas”ın antroponimik sistemindəki kişi adlarının leksik-semantik qruplarını isə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) *Zoonimlər (heyvan və quş adları) əsasında yarananlar*: *Bürküt batır* (bürküt – qartal, batır – bəhadır), *Börü* (qurd), *Börüçü*, *Kök-börü*, *Öqüz* (öküz), *Kabılan* (qaplan), *Kaman* (vəhşi donuz, qaban) və s. Qeyd edək ki, “Manas”da həm şəxs, həm də at adı kimi işlənən vahidlərə də təsadüf olunur. Məsələn, *Kök-börü*, *Kambar kan* (əsl şəxs adı), *Kök börü*, *Kambar-boz* (at adı).

2) *Bərk cismlərin adını bildirən sözlərin antroponimlərə çevrilməsi*: *Ak* – *balta*, *Bolot* (Polad), *Temir kan*, *Kambar* (Qəmbər) və s.

3) *Səma cismlərinin adı ilə bağlı olan antroponimlər*: *Ay-kojo* (ay, qoca), *Ay-kan* (ay, xan), *Kün-kan* (gün, xan), *Koşoy* (qoşa ay) və s.

4) *İgidlik, cəsurluq mənasını ifadə edən apelyativlərin antroponimə çevrilməsi*: *Manas* (qorxmaz, qoçaq, cəsarətli, mərd), *Ajıbay* (kəskin, sərt), *Akın-kan* (axın, hücum), *Kara toko* (qara; toko – döy, vur), *Kuat bek* (kuat – qüvvət), *Çubak* (çevik, çapan) və s.

5) *İstək və arzu ilə bağlı olan kişi adları*: *Kan-kelti* (Xangəldi), *Jan-kelti* (Cangəldi) və s.

6) *Xoşbəxtlik anlayışla kişi adları*: *Bağış* (əfv etmə, bağışlama), *Joloy* (ayağı uğurlu adam), *Koylu* (mərhə-

mətli) və s.

7) *Peşə bildirən sözlər əsasında yaranan kişi adları: Tökör usta, Tekeçi, Irçı və s.*

f) *“Manas”da işlənən antroponimlərin quruluşu və antroponimik modellər*

“Manas”da işlənən antroponimlər quruluş baxımından aşağıdakı kimidir:

1) *Sadə quruluşlu antroponimlər: Ayıp, Bay, Bolot, Börü, Kabilan, Kaman, Kambar, Kara, Karım, Kuat, Öqüz, Temir və s.*

2) *Düzəltmə quruluşlu antroponimlər.* Bu cür antroponimlərin tərkibində aşağıdakı şəkilçilər müşahidə edilir:

-çı⁴. *Tekeçi, Tebiçi, Irçı, Çıyrıçı.*

-ış⁴. *Aqış, Baqış, Eqış.*

-ça. *Karaça.*

-ık. *Açık.*

-lık. *Atalık.*

-ak. *Sırqak, Çubak.*

-öt. *Ümöt.*

-man. *Eleman.*

-öy. *Türököy.*

-mış. *Jaylmış.*

4) *Mürəkkəb quruluşlu antroponimlər: Ajıbay, Albay, Altınay, Canbay, Çalbay, Karaçaç, Kökçököz və s.*

“Manas”da yalnız bir söz formasında olan antroponimlər azlıq təşkil edir (Bay, Börü, Çubak...). Antroponimik

modellər şəklində olan vahidlər isə üstün mövqedə görünür. Həmin tip vahidlərin ümumi mənzərəsi aşağıdakı kimidir:

1) İki sözdən ibarət olanlar: *Ak-balta*, *Ak-kan*, *Alp-börü*, *Bakay-kan*, *Bürküt-Batır*, *Jan-kelti*, *Jaş-kamış*, *Joloy-kan*, *Kül-çoro*, *Kün-kan*, *Kan-kelti*, *Kan çoro* və s.

Bu vahidlərdən Jan-kelti və Kan-kelti cümlə, qalanları isə söz birləşməsi formasındadır.

2) Üç sözdən ibarət olanlar: *Tölgöçü kara Tölgöq*, *Yediqerdin Er kıyaz*.

3) Dörd sözdən ibarət olanlar: *Ak-balta uulu Bolot*, *Baydın uulu Bakay kan*, *Akındın kısı Ay-çürök*.

“Manas”da işlənən antroponimlər quruluşuna, eyni zamanda antroponimik modellərinə görə qədim türk antroponimikasında vahidlərdən ciddi şəkildə fərqlənir.

XI FƏSİL

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ ANTROPONİMLƏR

M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” (1072 və ya 1074) əsəri qədim türklərin dili, ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası, coğrafiyası, iqtisadiyyatı və digər sahələrini əhatə edən ən mükəmməl abidə, ensiklopediyadır. Burada “Divan”ı düzgün olaraq bütün türk xalqlarının ortaqlıq abidəsi hesab edən Ramiz Əskərin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: “... Ümumtürk ədəbiyyatının təməl sütunları olan bu dörd şah əsərdən üçü türk dillərinin ayrı-ayrı qruplarına, məsələn, “Dədə Qorqud” oğzu qrupuna, “Manas” qıpçaq qrupuna, “Qutadğu Bilig” karluq qrupuna məxsus və mənsubdur. “Divanü lüğat-it-türk” isə universal bir əsər kimi bütün qrup, dil və ləhcələrin fəvqündə dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan istisnasız olaraq hamısını əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin xəzinədir”¹. Türkologiyaya və ümumiyyətlə, elm aləminə 1914-cü ildə məlum olan “Divan”dakı antroponimlərlə bağlı tədqiqatlar aparılsa da, həllini tapmayan prob-

1 Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğat-it-türk” əsəri (Azərbaycanca nəşrinə ön söz). Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. I, Bakı, 2006, səh.8.

lemlər də az deyil. Burada təkcə onu qeyd edirik ki, “Divan”dakı antroponimlər Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı adlarla müqayisəli şəkildə tədqiq edilməyib. T.Hacıyev “Divanü lüğət-it-türk”ün Azərbaycan dilinə tərcüməsi (Ramiz Əskərin tərcüməsi. Bakı, 2006) ilə bağlı yazır: “Bu nadir lüğət – ensiklopediya sayəsində qədim yazılı abidələrimizin daha düzgün oxunması və anlaşılması, milli mədəniyyətimizin bir çox mühüm cəhətlərinin daha yaxşı öyrənilməsi və qavranılması mümkün olacaqdır”¹. Bu mənada “Divan”dakı antroponimlərin tarixi-lingvistik müstəvidə tədqiq olunması vacib məsələlərdən hesab oluna bilər. Yeri gəlmişkən, əvvəlki səhifələrdə “Orxon-Yenisey abidələrindəki Kül Bilgə, Kül Tigin, Kül Tudun, Kül Çigşi, Kül Çor kimi antroponimik modellərdə birinci komponent Kül yox, Köl (Göl) şəklində transkripsiya olunmalıdır” fikrini qeyd edərkən məhz “Divan”da rast gəlinən Köl Bilgə xan” antroponimi və onun elmi şərhinə istinad etmişik.

“Divan”dakı antroponimləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə tədqiq etməyi məqbul hesab edirik:

“Divan”dakı antroponimlərin tədqiqi tarixi;

Mahmud Kaşğari türk antroponimikasının ilk tədqiqatçısı kimi;

“Dədə Qorqud kitabı” və “Divanü lüğət-it-türk”dəki sözlərin müasir Azərbaycan dilində mühafizə olunması;

¹ Tofiq Hacıyev. Redaktordan. Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. I, Bakı, 2006, səh.7.

“Dədə Qorqud kitabı” və “Divanü lüğət-it-türk”də işlənən etnonim və antroponimlərin oxşarlığı;

“Divan” və Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin müqayisəsi;

“Divan”da antroponim və apelyativ kimi işlənən vahidlər;

“Divan”da işlənən antroponimlərin leksik-semantik qrupları;

“Divan”da işlənən antroponimlərin quruluşu və antroponimik modellər.

1) “Divan”dakı antroponimlərin tədqiqi tarixi

Türk Dili Qurumu yaradıcılarından biri, dilçi, ədəbiyyatşünas və ictimai xadim Besim Atalayın yaradıcılığında Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin ərəb dilindən tərcüməsi (1939-41), “Türk dilində şəiklçilər və köklər” (1942), “Türk dilində sözdüzəltmə yolları” (1946) əsərləri xüsusi yer tutur. B. Atalay qədim türk antroponimik vahidlərini toplayıb nəşr etdirən ilk alimlərdəndir. Onu daha çox maraqlandıran türk xalqlarının tarixi şəxsiyyətlərinin adları olub. Müəllifin türk tarixi şəxsiyyətlərinə məhəbbəti 1921 və 1935-ci illərdə İstanbulda çap etdirdiyi “Türk Büyükləri ve ya türk adları” kitabında əks olunmuşdur. Kitabda 600-ə qədər şəxsin özü və adları haqqında məlumat verilmişdir. Əsər türk tarixinə dair faktlarla zəngindir. Çünki B. Atalay lüğətdə təqdim etdiyi antroponimik vahidləri M. Kaşğarının lüğətindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından, “Tuziki Teymuri”, “Tərcümeyi-şəcəreyi-tür-

ki” və s. tarixi mənbələrdən götürmüşdür. B. Atalayın lüğətindən “Məşhur türklər” əsərində geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Həmin əsərin fotosurəti Azərbaycan Respublikası Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılır. Bu mənbədə türkün böyük şəxsiyyətləri haqqında qısa və dəqiq məlumatlar verilmişdir. Məsələn, Dakak (1104) – Səlcuq hökmdarlarından Alp Arslanın nəvəsi, Tutuşun oğlu; Abaka xan (1234-1282) – Elxanilər dövlətini qurmuş Hülakü xanın oğlu, həmin dövlətin 2-ci hökmdarıdır; Kutluk Nigar xanım (1505) – Hindistanda hökm sürən türk-monqol imperatorlarından məşhur Babur şahın anasıdır. Teymur soyundan Ömər Şeyx Mirzə ilə evlənmişdir; Şahzadə Mehmet Korkut (1512) – İkinci Bəyazidin oğlu, Yavuz Səlimin qardaşıdır; Dəmirtaş (1327) – Elxanilər əmirlərindən olub, Azərbaycanda hökm sürən Əmir Çobanın 2-ci oğludur; Qazan xan (1271-1304) – Çingiz xan nəslindən Arğun xanın oğludur, Elxanilərin yeddincisi və ən böyüyüdür. Qazan xanın adına buraxılmış pulun üstündə yazılıb: “Tanrı birdir və Məhəmməd peyğəmbərdir”; Səlcuq xatun (1408-1485) – Çələbi Sultan Məhəmmədin qızıdır.

Qeyd olunan mənbələrdəki tarixi şəxsiyyət adları qədim türk tarixi, həm də bu kontekstdə qədim Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün ən dəyərli mənbələrdən biridir. Fikrimizcə, mənbələrdəki Şahzadə Mehmet Korkut (1512) antroponimik vahidi ümumtürk ədəbiyyatşünaslığı baxımından maraqlıdır. “Korkut” adı “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Qorqud” adı ilə səsləşir ki, bu da “Kitabi-Dədə Qor-

qud” dastanı xalqın folklor yaddaşında yaşamamışdır”, – deyənlərə qarşı ön tutarlı cavabdır. 1052-ci ildə yazıya alınan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı türkün qan yaddaşında olmasa idi, təbii ki, XVI əsrdə “Korkut” (Qorqud) adı işlə-nə bilməzdi.

Lüğətdə türk mənşəli antroponimlərin etimoloji izahı, apelyativlərin antroponim yaradıcılığında iştirak etmə sə-bəbləri, arxaik apelyativli antroponimlər, apelyativi arxa-izm səciyyəli dialektizm olan antroponimik vahidlər və s. barədə heç bir məlumat verilməyib. Bu da əsərin xarakteri ilə bağlıdır.

V.Maxpirovun “Sobstvennye imena v pamətnike XI v. “Divanu luqat-it-türk” Maxmuda Kaşqarskoqo” adlı nami-zədlilik dissertasiyasında (Alma-Ata, 1980) B.Atalay və S.Mütəllibovun çap etdirdiyi nəşrlər əsas mənbə kimi götü-rülmüşdür. V.Maxpirov M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki 105 antroponim, 72 etnonim və 115 toponimi lingvistik tədqiqata cəlb etmişdir. Müəllifə qədər V.V.Bar-told, B.Atalay, S.Mütəllibov və başqaları M.Kaşğarının “Divanı”ndakı bəzi onomastik vahidlərə münasibət bildir-mişlər. Lakin V.Maxpirov “Divan”dakı onomastik vahidlə-ri ilk dəfə olaraq kompleks və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb etmişdir. Giriş, 4 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiy-yat siyahısı və əlavələrdən ibarət olan disseratsiyada antro-ponim, etnonim və toponimlərin leksik-semantik, eləcə də qrammatik xüsusiyyətləri ayrılıqda tədqiq olunmuşdur.

V.Maxpirov göstərir ki, “Divan”da müşahidə edilən

antroponimik vahidlərin 70%-i türk, qalanları isə ərəb və fars mənşəlidir. “Divan”dakı İbrahim, İsa, Nuh, Yafəs və s. antroponimlərin yəhudi mənşəli olması da diqqətdən yayınmamış, onların işlənmə tarixinə ayrıca münasibət bildirilmişdir. İslam dini ilə bağlı olan adların türk adları ilə yanaşı işlənməsinə, bəzən isə hər ikisinin bir adın komponentləri funksiyasında olmasına müəllif xüsusi diqqət yetirir və fikrini “Nizaməddin İsrəfil Toğan Tegin”, “Muhammed Çakur Tonqa Xan” nümunələri ilə təsdiqləyir.

Əsərdə Afrasiyab (Əfrasiyab), Bəhram Çubin, Siyavuş, Tahmures (Təhmurəs) və s. fars mənşəli adlar, əsasən, tarixi istiqamətdə araşdırılmışdır.

Müəllif “Divan”dakı Tonqa xan, Boğra xan, Arslan xan, Kapan, Alp Aya, Bilge beq və s. türk mənşəli kişi adlarının leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. V.Maxpirov “Bektur” antroponimindəki “bek” sözünü bərk, möhkəm, “Beklen” antroponimindəki “bek” vahidini isə titul anamlı “bəy” sözü ilə əlaqələndirir.

Əsərdə türk, kırkız (qırğız), başqurt (başqırd), oğuz və s. kimi etnonimlər, Mannışlak, Mankrent, Etil, Tünket və s. toponimik vahidlər linqvistik təhlilə cəlb edilir. “Divan”da müşahidə olunan onomastik vahidlərin apelyativinə tarixi-linqvistik prizmadan münasibət bildirilməmiş, apelyativlərin türk dillərində işləklilik dərəcəsi dəqiqləşdirilməmişdir. Qədim türk mənbələrindəki antroponimik vahidlərə daha çox diqqət yetirən V.Maxpirov “Manas”, M.Kaşğarının “Divan”ı və Yusif Balasağunlunun “Qutad-

ğu bilig” əsərlərindəki antroponimik vahidlər və onların mənşəyi barədə statistik hesablamalar aparmışdır. Müəllif göstərir ki, “Qutadğu bilig”dəki 32 antroponimdən 21-i ərəb və fars mənşəlidir, M.Kaşğarının “Divanı”ndakı antroponimlərin çoxu türk mənşəlidir. Müəllif hər üç mənbədəki antroponimik vahidləri leksik-semantik və grammatik baxımdan tədqiq etmişdir¹.

Arif Rəhimovun 1985-ci ildə müdafiə etdiyi “M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası” adlı namizədlik dissertasiyasında antroponimlər tədqiqat obyektini kimi götürülməsə də, yeri gəldikcə “Divan”dakı bəzi apelyativlərin müasir Azərbaycan dilində işlənən antroponimlərdə mühafizə olunduğu əsaslandırılır. Məsələn, Qoşqar etnonimi və Qoşqarlı antroponimi “Divan”da rast gəlinən “koçnar” sözü ilə əlaqələndirilir: koçnar – koçqar – qoçqar = qoşqar. A.Rəhimov “Divan”dakı antroponimləri, eyni zamanda antroponim və apelyativ kimi işlənən digər vahidləri, əsasən, başqa müstəvidə, dəqiq desək, yalnız apelyativ kimi izah edir. Deyək ki, əjdaha, uzun ilan anamlı “bükə” sözü “Divan”da antroponim (Bükə Burdaç) və apelyativ kimi işlənsə də, müəllif həmin vahidə tarixi antroponimiya prizmasından yanaşmır. Bu bir daha təsdiq edir ki, müəllif “Divan”da işlənən antroponim-

¹ V.Maxpirov. “Manastın” birinci kitebinde kezikken adam attarı. “Manastın” ekinçi kitebinde kezikken adam attarı. “Manastın” ҖҗҖҗҗҗ kitebinde kezikken adam attarı. Manas, Frunze, 1981; Antroponimi v “Divanu luqat-it-törk i Kutadqu bilig”. Sovetskə törkoloqiə”, N 1, 1979, str.22-28.

ləri konkret olaraq tədqiqat obyektini kimi götürməyib. Yəni müəllif “Divan”ın leksikasını araşdırarkən daha çox müasir Azərbaycan dilində eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənən sözlərdən, arxaizmlərdən, leksik və morfoloji asemantikləşmədən, fono-morfoloji dəyişmələrdən bəhs edib.

Ağavərdi Xəlilin “Mahmud Kaşqarlının “Türk dillərinin divanı kitabı”nda ədəbi mətnlər” (Bakı, 2001) adlı kitabında “Deyim mətnləri”, “Şeir mətnləri”, “Tərcümə mətnləri” təqdim edilir. “Mahmud Kaşqarlı və onun “Türk dillərinin divanı kitabı”, “Mahmud Kaşqarlının folklorşünaslıq fəaliyyəti” kimi bölmələrdə isə nəzəri məsələlərdən bəhs olunur. A.Xəlil “Qeydlər və şərhlər” bölməsində “Divan”da işlənən Alp Aya, Alp Ər Tonqa, Alp Tegin kimi antroponimləri lingvistik prizmadan tədqiq etməsə də, həmin modellərdəki “alp” apelyativinin məna yükünü məhz mətnə istinadən dəqiqləşdirir: “... əski türk cəmiyyətində 3 dərəcəli kişilik institutu mövcud olmuşdur: ər, ərən, alp. “Ər” cəmiyyətin bütün kişi (erkek) hissəsini, “ərən” yalnız döyüşdə iştirak edən hissəsini, “alp” isə döyüşdə xüsusi qəhrəmanlıq göstərən fərdləri nəzərdə tutur. Abidənin Türk alplıq epoxasında yarandığını nəzərə alsaq, belə dərəcələnmənin olması təbii sosial hadisə kimi anlaşıla bilər” (səh.154). “Divan”da işlənən bir sıra şəxs adları ilə bağlı müəllifin söylədiyi mülahizələr maraqla qarşılanır. Məsələn, o, Besim Atalayın “Terken Daşkənd şəhərinin adı. Taşkənt. Şaş (I, 433-7)” izahını qəbul etmir, Ter-

kenin antroponim, konkret desək, qadın adı olduğunu əsaslandırır: "... şəirdə keçən ad Səlcuqlu Sultanı Əbülfəth Məlik şah bin Məhəmmədin (1072-1092-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur) xanımı Türkan xatundur. Türkan xatun dövlət işlərində də fəal iştirak etmişdir" (səh.164). Turumtay adının kişi adı kimi işlənməsini qəbul etməklə bərabər, mətnə istinadən yazı: "Turumtay qadın adıdır. Doğrusu, "Şəcəreyi-Tərakimə"dən bilinir; Turumtay tale quşu, bəxt quşu, onqondur. Burada da bəxt quşu, tale quşu mənasında görünür. Mətnin obrazlı motivləndiyini nəzərdən qaçıрмаq olmaz" (səh.164). Maraqlıdır ki, A.Xəlil "Divan"da müşahidə olunan bir sıra şəxs adlarının təkcə mənə yükünü yox, həm də intensivliyi və dinamikasını müəyyənləşdirir. Deyək ki, müəllif "Qulbağ kişi adı ilə bağlı "Tanrı yolundan çıxma, yayınma!" mənasını əsas götürürsə, Tapdı kişi adının Azərbaycan antroponimikasında Tapdıq adı kimi işləndiyini göstərir (səh.167).

Yusif Basağunlunun "Qutadğu bilig" – "Xoşbəxtliyə aparan elm", Faruq Sümərin "Oğuzlar", Bahəddin Ögəlin "Türk mifologiyası", Erik Fixteliusun "Jurnalistikanın on qızıl qaydası" və Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərini Azərbaycan dilinə çevirən, "Qutadğu bilig" monoqrafiyasının müəllifi Ramiz Əskərin bu yaxınlarda "Mahmud Kaşğari və onun "Divanü lüğət-it-türk" əsəri" işıq üzü görüb (Bakı, 2008). Giriş, 9 fəsil, nəticə, qeydlər və şəhrlər, istifadə edilmiş ədəbiyyat və əlavələrdən ibarət olan monoqrafiyada "Divan"ın morfolojiyası, konkret

desək, əsas və köməkçi nitq hissələri ilk dəfə olaraq sistemli, həm də digər türk abidələri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilir. Burada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, müəllif “Divan”da rast gəlinən hər hansı bir dil vahidini, hətta ən az işlənən şəkilçi morfemini belə tarixi-linqvistik müstəvidə şərh edir.

Monoqrafiyanın “İsmi mənaca növləri” bölməsində səma cislərinin adlarını bildirən, zaman anlayışı bildirən, qohumluq münasibəti bildirən ... sözlərlə yanaşı, antroponimlərdən də bəhs edilir. Utaş, Utar, Arslan kimi kişi, Kaz, Kümüş kimi qadın adları məhz ismi mənə növləri başlığı altında izah edilir. Digər mənbələrə istinadən “Divan”da 180, Yenisey kitabələrində 70, Orxon kitabələrində isə 60 (52 kişi, 2 qadın adı) antroponimin işləndiyi göstərilir (səh.141-201). Yaxud müəllif Alp Ər Tonqa, Bəgəç Arslan Tegin kimi şəxs adlarını, eləcə də alp tigin, kutluğ tigin, yügrük bilgə kimi titul və ləqəbləri mürəkkəb isimlər başlığı altında araşdırsa da, onların hər birinin məhz mürəkkəb ad olduğunu əsaslandırmağa çalışır (səh.165).

Bütün bunlar onu göstərir ki, “Divan”dakı antroponimlərlə bağlı əvvəlki səhifələrdə qeyd etdiyimiz problemlər həllini tapmayıb.

2) Mahmud Kaşğari türk antroponimikasının ilk tədqiqatçısı kimi

Türk antroponimikasına dair çap olunmuş əsərlərin, demək olar ki, heç birində M.Kaşğari türk antroponimlərini ilk dəfə olaraq araşdıran tədqiqatçı kimi dəyərləndiril-

mir. Bu sahənin ilk araşdırıcıları sırasında daha çox A.Bakıxanov, V.A.Qordlevski, V.V.Radlov kimi tədqiqatçıların adları çəkilir. Burada bəzi fikirləri eynilə təqdim etmək zərurəti yaranır:

A.Qurbanovun fikirləri: “Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, məşhur tarixçi və yazıçı A.Bakıxanov 1843-cü ildə yazdığı “Adlar və titullar” adlı əsərində bəzi antroponimik məsələlərə toxunmuşdur... Bu maraqlı elm işi türkoloji dilçilikdə ilk dəfə olaraq antroponimik vahidlərin lingvistik tədqiqatına həsr edilmişdir”¹; “XI əsrin görkəmli türkoloqu Mahmud Qaşqarlı özünün məşhur “Divanü lüğət-it-türk” əsərində Azərbaycan dilinə aid onlarca xüsusi adın təhlilini vermişdir. Bu xüsusi adlar içərisində toponimlər və etnonimlər diqqəti daha çox cəlb edir... Mahmud Qaşqarlının xüsusi adlara dair verdiyi təhlillərdə xalq etimologiyasına daha çox yer verilir”².

M.Adilov və A.Paşayevin fikirləri: “... Azərbaycanda (o cümlədən türkologiyada) onomastikanın ilk elmi tədqiqi A.Bakıxanov və M.F.Axundovun adları ilə bağlıdır. A.A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” adlı əsərində bir çox toponimin izahını vermiş, “Əsərləri, risalələri, məktubları” adlı kitabında isə ilk dəfə olaraq titul və fəxri adları fərqləndirmiş və onların funksiyalarını müəyyənləşdirmişdir...”³

1 A.Qurbanov. Ümumtürk antroponimiyası tarixi. Bakı, 1997, səh.5.

2 A.Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild, Bakı, 2004, səh.270.

3 M.Adilov, A.Paşayev. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987, səh.6.

H.Əliyevin fikirləri: “Türkologiyada şəxs adlarının ilk dəfə olaraq elmi surətdə tədqiq edilməsi V.A.Qordlevskinin və A.N.Samoyloviçin adları ilə bağlıdır...”¹

Göründüyü kimi, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, V.A.Qordlevski və A.N.Samoyloviç kimi tədqiqatçıların adları xüsusi olaraq vurğulanır. Düzdür, A.Qurbanov M.Kaşğarini xüsusi adların təhlilini verən görkəmli türkoloq kimi təqdim edir, amma müəllif M.Kaşğarinin yaradıcılığında antroponimlər deyil, toponim və hidronimlərin diqqəti daha çox cəlb etdiyini, həm də bu təhlillərdə xalq etimologiyasının üstün mövqedə dayandığını əsaslandırır. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, M.Kaşğari türk antroponimikasının ilk tədqiqatçısı kimi təqdim edilməyib.

A.Xəlil M.Kaşğarinin “Divanü lüğat-it-türk” əsərində aşağıdakıların əks olunduğunu göstərir:

1) boy mənsubiyyəti göstərilməklə leksika (dil və dialekt məsələləri);

2) türk boylarının yerləşməsi haqqında məlumatlar (demoqrafik durum, etnik areal və regional lokalizasiya məsələləri);

3) türk dillərinin təsnifi (müqayisəli metod);

4) türk tarixi fonetikasi və qrammatikasi haqqında məlumatlar (tarixi-müqayisəli metod);

5) türklərin tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası haqqında məlumatlar;

6) ən qədim türk xəritəsi;

¹ H.Əliyev. Ümumi antroponimika məsələləri. Bakı, 1985, səh.68.

7) türk xalq təbabəti haqqında məlumatlar;

8) türk ədəbiyyatından nümunələr (folklor və yazılı ədəbiyyat nümunələri, lirik və epik mətnlər)¹.

Müəllifin müəyyənləşdirdiyi istiqamətlər sırasına onomalogiyanın bir sahəsi olan antroponimiyanı da daxil etmək lazımdır. Çünki M.Kaşğarının antroponimlərə dair izahları bütün parametrlərinə görə onu türk antroponimikasının ilk tədqiqatçısı kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Bu mənada aşağıdakı detallara diqqət yetirməyi vacib hesab edirik:

Tigin titulunun izahında M.Kaşğari sosiolinqvistikanın prinsiplərinə tam şəkildə əməl edən dilçi kimi görünür: “Tigin: əslində kölə deməkdir. Buradan alınaraq rəngi gümüş kimi saf olan kölələrə kümüş tigin, igid köləyə alp tigin, uğurlu köləyə kutluğ tigin deyilir. Bu söz sonralar xaqaniyə ailəsinin övladlarına ad kimi verilmişdir. Bu söz yırtıcı quşların birinin adı ilə də qoşa işlənir: çağrı tigin, “şahin təkin” deməkdir. Küç tigin = qüvvətli təkin”. Bu adın kölələrdən Əfrasiyab oğullarına keçməsinə gəlincə, onlar atalarını çox sayır, böyük tuturlar. Atalarına bir söz demək və ya yazmaq istədikləri zaman atalarını böyük, özlərini kiçik göstərmək üçün “qul belə etdi, qul elə etdi” deyirlər. Get-gedə bu söz (tək halda işləndikdə) onların adı oldu. Kölələrin adını bunlardan ayırmaq üçün bu sözə bir şey əlavə olunur”². Bu qeydlərdə antroponimik vahidin sosiallığı, apelyativin

1 Ağaverdi Xəlil. Mahmud Kaşqarlının “Türk dillərinin divanı kitabı”nda ədəbi mətnlər. Bakı, 2001, səh.12.

2 M.Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, səh.411-412.

antroponimə çevrilmə səbəbləri, adın semantikas, antropo-
nimik modeldə adın qoşa işlənməsi kimi məsələlər, obrazlı
desək, zərgər dəqiqliyi ilə ifadə edilib.

M.Kaşğari mürəkkəb quruluşlu bir sıra antroponimlə-
ri izah edərkən etimoloq kimi çıxış edir: “Bəktur: kişi adı.
Əsli bək tur = bərk dayan”¹. Burada “bək” apelyativinin
müəllifin özü tərəfindən izah olunması da onun dəqiqliyi-
ni təsdiqləyir: “Bərk”. Bərk nənq = möhkəm nəsnə. Bu
sözün əsli “bək”dir, “)” hərfi sonradan artırılmışdır”². Sa-
lih Mütəllibov bu sözü “Bəgtür” şəklində oxumuş, “daim
öz yerində dur, çox yaşa” kimi mənalandırmışdır”³.

Müqayisələr göstərir ki, Salih Mütəllibovun izahı qə-
dim türk kişi adlarının yaranma əsaslarına, xüsusən də
M.Kaşğarının təhlillərinə tam uyğun gəlmir. Fikrimizcə,
M.Kaşğari “Bəktur” antroponimini “bək tur” şəklində izah
edərkən “bək” apelyativinin məhz bərk, möhkəm mənala-
rında işlənməsini, yəni igidlik, cəsurluq məzmunlu oldu-
ğunu nəzərdə tutub. Bu da türk kişi adlarının motivləşmə
meyarları ilə səsleşir. M.Kaşğarının Burslan adı ilə bağlı
təhlilləri də yuxarıda dediklərimizi arqumentləşdirir:
“Burslan: kişi adlarındandır. Arslan – burslan sözü qoşa iş-
lənir. Burslan sözü tək işlənmir. Bu söz bəbir mənasında-
dır. Əgər həmşə arslan sözü ilə birlikdə işlənməsəydi, bu
söz kişi adı olmazdı...”⁴

1 M.Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, səh.444.

2 Yenə orada, I cild, səh.357.

3 Yenə orada, I cild, səh.444.

4 Yenə orada, I cild, səh.362.

Bir sıra antroponimləri apelyativi ilə birlikdə leksik-semantik baxımdan təhlil edərkən əvvəlcə apelyativin məna yükünü dəqiqləşdirir, sonra isə antroponimik vahidin qarşısında onun ad kimi işləndiyini qeyd etməklə kifayətlənir: *Tutuş* – tutaşma, çəkişmə. Bu söz özündən əvvəlki sözdən səs etibarı ilə daha sərtidir. *Tutuş* – kişi adı; *Tokış* – cəng, savaşı. Bu şeyrdə də işlənmişdir: Tokış işrə urıştım... Savaş işrə vuruşdum. *Tokış* – kişi adı; *Kavşut* – iki xanın ölkələrinin təhlükəsizliyi məqsədilə görüşərək barışmaları. *Kavşut* – kişi adı. Fikrimizcə, bu cür sıralanma, yəni təhlilin apelyativlər müstəvisində aparılması məhz həmin apelyativlərin omonimliyinin olmaması ilə bağlıdır. Çünki M.Kaşğari apelyativi omonim olan antroponimi təhlil edərkən onun qarşısında hansı apelyativ əsasında yarandığını qeyd etməyib. Məsələn, “Yavlak-pis, yava, dəyərsiz, yavlak kişi = bədxasiyyət adam. *Yavlak* – pis, düşün. Hər şeyin pisi. Oğuzca və qıpçaqca... Yavlak – “Yavlak Sarığ” bir bəyin adı idi. Yavlak – yavlak sözü “şiddətli, qatı, sərt” deməkdir, yavlak katıg yığaç = çox sərt ağac”¹. Yavlak Sarığ” antroponimik modelindəki “yavlak” apelyativi şiddətli, qatı, sərt mənasında götürülə bilər. Bu, qədim türk kişi adlarının yaranma əsasları ilə səsleşir. Həmin modeldəki “sarığ” isə sarı, sarı rəng və onun assosiativ olaraq yaratdığı məna çalarları kontekstində izah oluna bilər.

M.Kaşğari *Tutuş*, *Tokış*, *Kavşut* kimi antroponimlərin məna yükünü dəqiqliklə göstərmiş. Amma müəllifin elə

1 M.Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, səh.44-45.

izahları var ki, türkologiyada tam şəkildə qəbul edilmir. Məsələn, M.Kaşğarının “Utar bir adamın adıdır” (Savaşda vuruşdum, qövmün böyüyü ilə üzləşdim, qaşqa atımla yarışdım, ox ataraq “al, ey Utar” dedim) fikrinin mümkün izahlardan biri kimi qüvvədə qaldığını qeyd edən A.Xəlil Otar//Utar paralelliyindən bəhs edərək yazır: “... Bizə görə bu yarışdır, yarışın şərti olaraq at qoyub at yarışmaqdır (müq. et: dovşan qoyub at yarışmaq. Udduğu atları (1) tüksüz at – qaşqa at; 2) tokuz at – doqquz at) rəqibinə verib, indi özün uduzduğun atları özün otar, ilxıçılıq elə – deməsi də mümkündür. Türk xalq psixologiyası baxımından bu cür davranış tamamilə təbiidir... Mahmud Kaşğari isə mümkün mənalardan yalnız birini və çox halda üzdə olanı verməklə kifayətlənib”¹. Bu, maraqlı müşahidələrdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Amma Orxon-Yenisey abidələrində “Udar Sənün” antroponimi işləndiyi üçün “Divan”dakı “Udar” antroponiminin ardınca düşmək, izləmək, təqib etmək, qalib gəlmək anlamlı udmak (udmaq) feli əsasında yarandığı daha real görünür.

M.Kaşğari antroponimlərin apelyativlərini adi mətnlər yox, atalar sözləri, şeir parçaları daxilində təqdim edir, onların həqiqi və məcazi mənalarda işlənməsini, antroponimə transformasiya olunma səbəblərini, sosiallığını və s. geniş şəkildə izah edir. Açığını deyək ki, müasir türk antroponimiyasında məhz bu tip üsulla təhlillərə az təsadüf

¹ Ağaverdi Xəlil. Mahmud Kaşqarlıının “Türk dillərinin divanı kitabı”nda ədəbi mətnlər. Bakı, 2001, səh.166.

olunur. Burada “Kılıç xan” antroponiminin izahını təqdim etməklə kifayətlənirik: “Kılıç – qılinc. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: koş kılıç kınka sığmas = qoşa qılinc qına sığmaz”. Bu söz bir iş üçün çarpışan, qarşılaşan, yaxud bir qızı istəyən iki adam üçün söylənir. Bununla xaqaniyyə xanlarına ad verilərək “Kılıç xan” deyilir ki, düşündüyü, qurduğu işlərdə qılinc kimi kəsib atan xaqan deməkdir. Bu bənddə də işlənmişdir: “... Kamuğ tolmun tokıştılar, Kılıç kınka küçin sığdı – ... Hər yaraqla toqquşdular, Qılinc qına güclə sığdı”¹. Müəllif Bulğak antroponiminin semantikasını da mətnə istinadən dəqiqləşdirir: Bulğak öküş bolsa kaçan bilginq yitər, Yanqşak təlim sayrap anı tamğak Katar – Çaxnaşma böyük olsa, başını itirərsən, Yanşaq çox danışsa, çənəsi yorular. Bu söz az danışması məsləhət olan adam üçün deyilir”².

Köl İrkin, Köl Bilgə xan kimi antroponimlər semantika baxımından eyni xətdə birləşən məcazlar, daha dəqiqi, təşbehlər kontekstində şərh edilir: “İrkin – irkin suv = yığılmış su. Toplanmış, bir yerə yığılmış hər şeyə belə deyilir. Bu sözdən ilham alaraq karluq boyunun böyükələrinə köl irkin deyilir ki, “ağlı göl kimi dolmuş, toplanmış” deməkdir”³; “... Bilgə bəg deyilir ki, bilikli, ağıllı, hakim bəy deməkdir. Uyğur xanına “Köl Bilgə xan” ləqəbi verilir, çünki “kamalı göl kimi, göl qədər deməkdir. Burada ağlın

1 M.Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, səh.363.

2 Yenə orada, səh.454.

3 Yenə orada, səh.170.

çoxluğunu göstərmək üçün o, gölə bənzədilmişdir...”¹ Bir cəhəti də qeyd edək ki, müəllif həmin antroponimlərdəki məcaziliyi göstərməklə bərabər, adların sosiallığına, eyni zamanda “Köl İrkin”lə irkin suv arasında olan məntiqi bağlılığa da diqqət yetirib.

Antroponimik modellərdəki vahidlərin bəzən eyni bir mətn daxilində deyil, ayrılıqda izahına təsadüf olunur. Məsələn, “Bəkəç Arslan Tegin” antroponimik modelindəki Bəkəç “Ortası hərəkəli olan sözlər bölməsi”ndə (... bu söz yumşaq kafla “bəgəc” şəklində tələffüz ediləndə kiçiltmə bildirir, “bəyciyəz” mənasına gəlir, sevgi və əzizləmə bildirir...), Arslan “İsimlər bölməsi”ndə (Arslan – aslan. Bu, xaqanlara da verilən addır. Bu atalar sözündə işlənmişdir: alın arslan tutar, küçin sıçğan tutmas = al ilə aslan tutular, güc ilə siçan da tutulmaz), Tigin isə “İkinci hərfi ilə üçüncü hərfi arasına uzatma hərflə artırılan sözlər bölməsi”ndə izah edilir (bu barədə əvvəlki səhifələrdə bəhs etmişik).

M.Kaşğarinin yaradıcılığında zoonim və toponimlərin antroponimlərə çevrilməsi dəqiq şəkildə ifadə edilib: “Xanlar Tavğaç sözünü özlərinə ünvan qəbul edərək Tavğaç xan adını daşıyarlardı. Bu, “ölkəsi böyük və qədim olan xan deməkdir”²; “Turumtay – yırtıcı quşlardan birinin adı. Bu həm də kişilərə ad və ya ləqəb olaraq verilir”³.

Antroponimlərin semantikasını, apelyativinin ilkin

1 M.Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, səh.423.

2 Yenə orada, səh.443.

3 Yenə orada, II cild, səh.228.

mənasının arxaikləşməsini, işlənmə dairəsi və intensivliyini türk tarixi, türk xaqanları kontekstində təhlil süzgəcindən keçirmə M.Kaşğarının böyüklüyünü təsdiqləyən detallardan biri kimi səciyyələndirilə bilər. Tonqa adının təhlilinə diqqət yetirək: “*Tonqa* – bəbir. Qaplan cinsindən bir heyvandır. Fili öldürür. Əsas məsələ də budur. Bu ad türklərdə yaşayır, ancaq ilkin mənası unudulmuşdur. Əsasən, kişi adı olaraq istifadə edilir. Tonqa xan, Tonqa tigin deyilir. Uşaqlara buna bənzər adlar sox qoyulur. Türklərin böyük xaqanı Əfrasiyabın əsl türk adı Tonqa Alp Ər”dir, “bəbir kimi qüvvətli, igid adam” deməkdir”¹.

M.Kaşğari yeri gəldikcə antroponimlərin semantikasi ilə yanaşı, mənşəyini də qeyd edir: “*Tarxan* – islamdan öncə verilən bir ad, ləqəbdir, bəy deməkdir. Arğuca”². Bəzən isə antroponimin mənşəyini göstərməsə də, onun fonetik tərkibcə deformasiyaya uğradığını xüsusi olaraq göstərir: “*Çənqşi* – Xotən bəyinin adıdır. Xotən bu bəyin sayəsində alınmışdır. Belə bir fikir var ki, Çənqşi sözü Cəmşid sözündən yaranmışdır”³. Böyük türkoloqun sözlərinə təkcə onu əlavə edirik ki, fars mənşəli Cəmşid adı dəbdəbəli, cah-cəlalı anamlıdır. Müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində də kişi adı kimi işlənməkdədir.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Mahmud Kaşğari türk antroponimikasının ilk tədqiqatçısıdır.

1 M.Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. I cild, Bakı, 2006, səh.170.

2 Yenə orada, səh.428.

3 Yenə orada, səh.443.

3) “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki sözlərin müasir Azərbaycan dilində mühafizə olunması

Türkologiyada “Kitab”ın, eləcə də “Divan”ın leksikası müxtəlif prizmalardan tədqiq olunsa da, hər iki abidə üçün səciyyəvi olan sözlərin müasir Azərbaycan dilində mühafizə olunması sistemli şəkildə öyrənilməyib. Yəni araşdırmalar daha çox “Kitab”ın leksikası və müasir Azərbaycan dili”, yaxud “Divan”ın leksikası və müasir Azərbaycan dili” istiqamətlərində aparılıb. Şübhəsiz ki, “Kitab”, həm də “Divan” baxımından xarakterik olan leksik vahidlərin müasir Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə tədqiqi problemin diaxronik və sinxronik müstəvidə həllini tələb edir. Bu mənada “Kitab” və “Divan”ın leksikasının müasir Azərbaycan dilində mühafizə olunma səviyyəsini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) *“Kitab” və “Divan”da işlənən sözlərin bir hissəsi müasir Azərbaycan ədəbi dilində heç bir fonetik, semantik dəyişikliyə uğramadan işlənir.*

“Kitab”da¹ – *ağır, biz, bəzək, yağ...*; “Divan”da² – *ağır, biz, bəzək, yağ...*; Müasir Azərbaycan ədəbi dilində – *ağır, biz, bəzək, yağ...*

2) *“Kitab” və “Divan”dakı sözlərin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində yerdəyişmə (metateza) ilə işlənir.*

“Kitab”da – *topraq, köpri, tutsaq...*; “Divan”da –

1 “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988.

2 M.Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. Bakı, 2006.

toprak, köprüg, tutsuk...; Müasir Azərbaycan ədəbi dilində – torpaq, körpü, dustaq...

3) Söz önündə “y” samitinin işlənməsi hər iki abidə üçün səciyyəvidir.

“Kitab”da – *yılan, yürək, yüz...*; “Divan”da *yılan, yürək, yüz...*; Bu tip sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində “y” səsinin iştirakı olmadan işlənir. Yəni *ilan, ürək, üz* şəklində sabitləşmişdir. Maraqlıdır ki, “Kitab” və “Divan”da rast gəlinən “yürək” sözünün ilkin forması Azərbaycan dilinin qərb şivələrində mühafizə olunub (“yürəx”li”).

4) “Kitab” və “Divan”da söz ortasında “n” səsinin işlənməsinə rast gəlinir.

Məsələn, “Kitab”da *qonur, dəniz, tonuz...*; “Divan”da *konqur, tənqiz, tonquz...* Söz ortasında velyar “n” səsinin işlənməsi müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından səciyyəvi deyil. Əlavə edək ki, həmin vahidlər Azərbaycan dilinin qərb şivələrində eynilə işlənməkdədir: *qonur, dəniz, donuz...*

5) Söz sonunda velyar “n” səsinin işlənməsi “Kitab” və “Divan”ın dili, *eləcə də Azərbaycan dilinin qərb şivələri baxımından xarakterikdir.*

“Kitab”da *tan, son, bin...*; “Divan”da *tanq, sonq, minq...*; Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *dan, son, min...*

6) *Azərbaycan dilinin qərb şivələrindəki arxaizmlərin bir hissəsi “Kitab” və “Divan”la səsləşir.*

“Kitab”da *ağırlamaq* (*əzizləmək*), *baqır* (*mis*), *yağı* (*düşmən*)...; “Divan”da *ağırlamaq*, *bakır*, *yağı*...; Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *ağırramax*, *paxır* (*paxır qazan – mis qazan*), *yağı*...

7) “Divan”dakı sözlərin bir hissəsi Azərbaycan dilinin qərb şivələrində ilkin forma və semantikasına uyğun işlənir:

“Divan” da – *oğur* (*vaxt, zaman*), *tör//törə* (*evin və ya çadırın, otağın ən mühüm yeri, baş tərəfi*). Azərbaycan dilinin qərb şivələrində – *o:ğur* (*O:ğur sana demişdim. – O vaxt sənə demişdim*), *dörə* (*Dörə çıxmax sana yaraşmaz*).

Müqayisə və qarşılaşdırmalar “Dədə Qorqud kitab”ı və M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki leksik vahidlərin çox hissəsinin müasir Azərbaycan dilində eynilə və ya müəyyən fonetik, semantik dəyişmələrlə mühafizə olunduğunu göstərir ki, bu da Azərbaycan (türk) dilinin gücünü, qüdrətini, ifadə imkanlarının zənginliyini təsdiqləyir.

Təqdim etdiyimiz oxşarlıqlar antroponimik vahidlərdə daha qabarıq şəkildə müşahidə edilir. Belə ki, “Kitab”dakı *Aruz, Arslan, Bayandır, Beyrək, Qutlu, Çiçək* (*Banuçiçək*), *Yetər* və s., eləcə də “Divan”dakı *Altun, Ayas, Arslan, Kılıç, Laçın* və başqa adlar müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində, əsasən, eynilə, yəni qədim forma və semantikasına uyğun işlənir. Qeyd edək ki, bu cür müqayisələr digər türk xalqlarının

antroponimləri ilə aparılarsa, alınan nəticələr təxminən eyni olacaqdır. Bu isə türk xalqlarının məhz dil, tarix, etnoqrafiya və mədəniyyətlərinin yaxınlığı, birliyi ilə bağlıdır.

4) “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində işlənən etnonim və antroponimlərin oxşarlığı

M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində işlənən 105 antroponim və 72 etnonimi ilk dəfə olaraq linqvistik tədqiqata cəlb edən V.Maxpirovdur¹. Müəllif “Divan”ın antroponimik sistemini “Kutadqu bilik”, “Manas” kimi abidələrdəki antroponimik vahidlərlə müqayisə edərək onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirib. “Dədə Qorqud kitabı” və M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki etnonim və antroponimlərin müqayisəli şəkildə tədqiqi də qədim türk dili, tarixi və etnoqrafiyası baxımından faydalı ola bilər. “Kitab” və “Divan”da müşahidə olunan etnonim və antroponimlərin oxşarlığını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) “Divan”da etnonim, “Kitab”da antroponim kimi işlənən vahidlər: *bayundur* (iyirmi iki oğuz boyundan biri), *bügdüz* (iyirmi iki oğuz boyundan biri), *kıpçak* (türklərin böyük bir qolu). “Divan”da müşahidə olunan bu tip etnonimlərin hər biri “Kitab”da antroponim funksiyasındadır: *Qamğan oğlu xan Bayındır*, *Bıǵı qanlu*

¹ Maxpirov V. Sobstvennie imena v pamətnike XI v. “Divanu luqat-it türk” Maxmuda Kaşkarskoqo. AKD. Alma-Ata, 1980.

Bəgdüz Əmən, Qıpçaq Məlik.

2) Hər iki mənbədə etnonim kimi işlənən vahidlər: “Kitab”da – *balqar, bayat, oğuz, tatar...*; “Divan”da *bulğar, bayat, oğuz, tatar...*

3) “Divan”da etnonim, “Kitab”da mürəkkəb quruluşlu antroponimin komponentlərindən biri kimi işlənən vahidlər: “Divan”da – *kınık, bəçənək*. “Kitab”da – *Qırxqınuq, Baybican (bican – bəçənək, beçənək)*.

4) Hər iki mənbədə antroponim kimi işlənən vahidlər: “Kitab”da – *Arslan* (Qara Arslan Məlik), *Qanlı* (Qanlı qoca oğlu Qanturalı), *Selcük* (Qıyan Selcük oğlu Dəli Tondaz), *Qara* (Qara Tükən Məlik); “Divan”da – *Arslan* (Bəkəç Arslan Tegin), *Kanqlı* (qıpçaqlardan böyük bir adamın adı), *Səlcük* (Səlcuqlu dövlətini quranların babalarının adı), *Kara* (Boğra Kara xan).

5) “Kitab”da apelyativ, həm də antroponim kimi işlənən vahidlərin “Divan”da yalnız apelyativ kimi çıxış etməsi. “Kitab”da – *buğa* (Buğa dəxi oğlana sürdi-gəldi), *Buğac* (Dirse xan oğlu Buğac xan); *qısır* (And içmişən, qısır qısrağa bindigim yoq), *Qısırca yengə* “Divan”da – *boka, kısır*.

6) “Kitab”da antroponim, “Divan”da isə yalnız apelyativ kimi işlənən vahidlər: “Kitab”da – *Burla* (Boyu uzun Burla xatun); “Divan”da – *bur* (xoş ətri gəlmək).

Araşdırmalar göstərir ki, hər iki mənbənin tək-cə etnonim və antroponimlər sistemi yox, bütövlükdə onomastik sistemi tarixi-lingvistik prizmadan tədqiq olunma-

lıdır.

5) “Divan” və Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin müqayisəsi

Ortaq türk abidələri sistemində Orxon-Yenisey abidələri ilə M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri xüsusilə seçilir. Bu abidələrin dil vahidləri və daha çox da antroponimləri arasında olan eynilik və ya oxşarlıq qədim türk antroponimikası ilə bağlı bir sıra qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirir. Bəzi detallara diqqət yetirək:

Hər iki abidədə alp və küç (güc) apelyativli, yəni türk igidliyinin simvolu olan antroponimik modellər üstün mövqedə görünür: Orxon-Yenisey abidələrində – *Alp Şalçı, Alp Urunu Tutuk, Küç Bars, Küç Kara...*; “Divan”da – *Alp aya, Alp tigin, Küç tegin...*;

“Divan”da işlənən Köl Bilgə xan, Köl İrkin, Bilgə bəg kimi antroponimlərin Orxon-Yenisey abidələrində tez-tez təkrarlanan Kül Bilgə (*əslində Köl Bilgə – Ə.T.*), Bilgə Küli Çor kimi adlarla səsləşməsi türk müdrikliyinin, türk hikmətinin şəxs adlarında da yaşadığını təsdiqləyən atributlardır;

Hər iki abidədə işlənən bir sıra antroponimlər təkcə semantika deyil, həm də fonetik tərkib baxımından eyni xətdə birləşir: Orxon-Yenisey abidələrində – *Arslan, Kutluğ, Kılıç...*; “Divan”da – *Arslan, Kutluğ, Kılıç...*;

Orxon-Yenisey abidələrindəki bəzi antroponimlərin “Divan”da müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənməsinə rast gəlinir: Orxon-Yenisey abidələrində – *Turğul, Toğ-*

rul, Udar, Erkin...; “Divan”da – *Toğrul, Utar, İrkin...*;

İki və üç komponentli antroponimik modellərə hər iki abidədə rast gəlinir: Orxon-Yenisey abidələrində *Küç Kara, Arslan Külüg Tirig...*; “Divan”da – *Köl İrkin, Bəkəç Arslan Tegin ...*;

“Divan” və Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin eyniliyi və ya oxşarlığı aşağıdakı qarşılaşdırma-
larda daha aydın görünür:

“Divan”da antroponimlər	Orxon-Yenisey abidələrində antroponimlər
Alp aya, Ap tegin Altun Tarım (<i>böyük qadınların titulu</i>)	Alp Şalçı, Alp Urunu Altun Tamğan, Tarkan (<i>kişi adı</i>)
Azak	Aza Tutuk
Bəkəç Arslan Tegin	Arslan Külüg Tirig
Bilgə bəg	Bilgə kağan
Çava	Çab Şatun Tarkan
Inal Öz	Inal Urunu
Kılıç xan	Kılıç
Kara (Boğra Kara xan)	Kara Bars, Kara Yaş
Köl Bilgə xan	Kül Bilgə (<i>Köl Bilgə – Ə.T.</i>)
Köl İrkin	Erkin
Kutluğ tegin	Kutluğ Urunu
Küç tegin	Küç Kara
Toğrul	Turğul//Toğrul

Nizaməddin İsrəfil Toğan Tegin Tarxan (<i>titul kimi işlənilib</i>) Tokış Tutuk Utar	Toğan İşbara Tarkan Tok böğüt Tutuk Aş Udar Sənün
---	---

Qədim türk antroponimikasının zənginliyini təsdiqləyən bu adların hər birində türkün qədim tarixi, dili və etnoqrafiyası yaşadığını əlavə faktlarla sübut etməyə ehtiyac duyulmur. Ancaq bir cəhəti qeyd etməyi lazım bilir ki, *Arslan, Altun, Kılıç, Kara, Kutluğ, Toğan* və s. kimi antroponimlər müasir türk xalqları antroponimikasında intensivliyi ilə seçilir.

6) “Divan”da antroponim və apelyativ kimi işlənən vahidlər

M.Kaşğari bir sıra antroponimlərdən konkret olaraq bəhs etməsə də, “Divan”ın ayrı-ayrı hissələrində onların apelyativlərinin dəqiq izahını verir. Bu da “Divan”dakı antroponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini dəqiq-ləşdirməyə imkan verir. Digər tərəfdən, antroponim və apelyativ kimi işlənən vahidlərin tarixi-linqvistik müstəvidə araşdırılması təkcə tarixi antroponimiya deyil, həm də tarixi leksikologiya baxımından əhəmiyyətlidir. Bu prinsipi əsas götürərək aşağıdakıları təqdim edirik:

Abı – *abı* (gizlənmək, örtmək), *aba* (ayı, qıpçaqca). “Divan”da ata anlamlı “aba” sözü də işlənilib. Amma qədim türk antroponimikası baxımından yanaşsaq, “Abı”

antroponiminin ayı anamlı “aba” (a-ı əvəzlənməsi mümkün) əsasında yaranması daha real görünür. Bu, müasir tatar dilindəki *Ayu*, *Ayuxan* və yakut dilindəki *Ayu* antroponimləri ilə də təsdiqlənir.

Alp aya – *alp* (igid, qəhrəman, bahadır), *aya* (ləqəb vermək, qorumaq)

Alp Ər Tonqa – *alp* (igid...), *ər* (ər, adam, kişi), tonqa (bəbir)

Alp tigin – *alp* (igid...), *tigin* (kölə, sonra xaqan oğullarına verilən ləqəb)

Atış – *atış* (atışma, atışmaq). “Divan”da bir neçə dəfə təkrarlanan “atış” apelyativi igidlik, cəsurluq mənasını ifadə edir: “*Ol məninq birlə ox atışğan – yarışmaq mənimlə ox atmaq onun adətidir*”.

Ay – *ay* (söyləmək), *ay* (bəylərin xidmətçisi, küləsi, onların adları yazılan dəftər). İkinci apelyativin şəxs adına çevrilə bilmə ehtimalı daha çoxdur.

Ayas – *ayas* (ayaz, külələrə verilən adlardan, açıq hava). Azərbaycan antroponimləri sistemindəki qışda şaxtalı və aylı gecə, açıq hava anamlı “ayaz” apelyativi əsasında yaranmış Ayaz və Ayazə adları birbaşa “Divan”dakı Ayas adı ilə səsləşir.

Badruk – *batrak* (ucuna bir ipək parçası taxılan mizraq, savaşa igid özünü batrakla tanıdır). Badruk apelya-

Qeyd. Nümunələr Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. Tərcümə edəni və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. I-IV cild, Bakı, 2006 kitabından götürülüb.

tivi “Qədim abidələrin sözlüyü”ndə də “bayraq”, qərb şivəsində isə “baydax” şəklindədir.

Barsğan – *barsğan* (budun yavrusu barsğan – xalqın ən pisi barsğanlardır; çünki onların xasiyyəti pisdır, xəsisdir)

Burxan – *burxan* (büt)

Bükü – *bükü* (alim, hakim, ağıllı)

Kılıç – *kılıç* (kılıç kınka küçin sığdı – qılınc qına güclə sığdı)

Bəktur – *bək* (möhkəm, sağlam, bərk. M.Kaşğari “bək” sözünü bərk vahidinin bir variantı kimi təqdim edir), tur (durmaq, dayanmaq)

Bilgə bəg – *bilgə* (aql, alim, müdrik, hakim, filosof), *bəg* (bəy)

Boğra Kara xan – *boğra* (bir heyvanın erkəyi, buğa, buğra), *kara* (qara), *xan* (xan, hökmdar...). “Kara”nın Xaqaniyyə xanları üçün deyildişi də qeyd edilir.

Boluç – *bol* (olmaq), *üç* (əzizləmə, kiçiltmə bildirən şəkilçi), yaxud qazanc anamlı “boluş” apelyativini kontekstində izah oluna bilər.

Bükə – *bükə* (əjdəha, böyük ilan)

Bulğak – *bulğak* (düşmən gələndə yaranan xaos; bulanıq)

Çağrı – *çağrı* (şahin)

Çava – *çav* (şan, şöhrət; səs), *çava* – dəliqanlılara verilən adlardan olduğu göstərilir.

Çuçu – “Divan”da bir türk şairinin adı olduğu qeyd

edilir. “Çuçu” antroponiminin apelyativi kimi hər şeyin kiçiyi anlamlı “çocuk” sözü götürülə bilər (çocuk – k səsinin düşməsi, eləcə də o-u əvəzlənməsi mümkündür). Bu mənada “Çuçu” antroponimi Orxon-Yenisey abidələrindəki Çocuk Börü adının I komponenti ilə səsləşir.

Çuğlan – *çuğlan* (çoğlan – odun şölələnməsi, günəş şüalarının yerə düşməsi; toplanmaq, axışmaq, bir yerə yığılmaq).

İnanç – *inanç* (güvənilən, inanılan)

Kutan – *kutan* (kutlu olmaq, ulu, nəsibli olmaq)

Kaçaç – *kaçaç* (ipək bir Çin qumaşı. Bu söz cariyələrə bir ad kimi verilib)

Kanqlı – *kanqlı* (araba, üstünə yük yüklənən araba). F.Rəşidəddin yazır: “... Ona qədər təkər yox idi, ona görə də arabanı ilk düzəldən onlar oldular. Gərək olan yükləri, qənimətləri bu arabalara yükləyib apardılar və bu səbəbdən də Oğuz onlara “Kanqlı”, yəni “arabaçılar,, arabası olanlar” adı verdi”¹. Bu qeydlərdə “Kanqlı”nın mənə yükü dəqiq şəkildə ifadə edilib.

Kavşut – *kavuş* (qovuşmaq, yaxınlaşmaq), *kavşut* (iki xanın təhlükəsizlik naminə görüşərək barışmaları)

Kapan – *kap* (qapmaq, oğurlamaq, toxunmaq, çarpmaq, uçurmaq, hücum və dəf etmək). “Kapan” adının yaranmasında uçurmaq, hücum və dəf etmək anlamlı “kap” apelyativi ilə -an feli sifət şəkilçisinin rolu daha üstün görünür.

¹ Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, 1992, səh.13.

Katmış – *kat* (qatmaq, qarışdırmaq... qatan, qarışdırən, sıxıntıya salan), -mış feli sifət şəkilçisi

Köl bilgə xan – *köl* (köl), *bilgə* (aql, alim, müdrik...), *xan* (xan, hökmdar, şahzadə)

Köl İrkin – *köl* (göl), *irkin* (yığılan, toplanan şey...)

Küç tegin – *küç* (güc), *tegin* (kölə, xaqan oğullarına verilən ləqəb).

Məhəmməd Çakır Tonqa xan – *Məhəmməd* (bəyənilən, tərifləyiq, peyğəmbərin adıdır, “Divan”da apelyativ kimi işlənməyib), *çakur* (çaxmaq çaxır), *tonqa* (bəbir).

Səlcük Sübaşı – *sübaşı* (qoşun başçısı)

Sünqüş – *sünqüş* (süngüləşmək, savaşımaq...)

Tapar – *tapar* (tanıyar, bilər). “Divan”da göstərilir: *Tapar* – qırçaq xanı Inal Özün iki oğlundan biridir.

Tapdı – *tapdı* (kul tənqrigə tapdı – qul tanrıya tapındı, səcdə etdi), *tapdı* (ol xanka tapdı – o, xana xidmət etdi), *tapdı* (tapmaq). Tapdı antroponiminin yaranmasında I mənə yükü əsas götürülə bilər. Çünki burada tanrıya, allaha tapınma ifadə olunub. Bu da qədim türk ad sistemi ilə səsləşir.

Tutuk – *tutuğ* (əfsun, tilsimə düşmə), *tutuğ* (girov, girova qoyulmuş). Əvvəlki səhifələrdə qeyd etdiyimiz kimi, “tutuk” sözü Orxon-Yenisey abidələrində rütbə adı (vali) mənasında işlənilib.

Tutuş – *tutuş* (tutuşmaq, tutaşmaq)

Utar – *ut* (udmaq, qalib gəlmək), -ar qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi

Yağan tegin – *yağan* (fil), *tegin* (kölə, xaqan oğullarına verilən ləqəb)

Antroponimik modellərdəki apelyativlər qədim türk dilinin zənginliyini şərtləndirən detallardan biri kimi çıxış edir. Həmin apelyativlərin müasir Azərbaycan dilində işlənmə dərəcəsi isə aşağıdakı kimidir:

1) *müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənən vahidlər: tapar, tapdı...*;

2) *müasir ədəbi dilimizdə müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənən vahidlər: ayaz (ayaz), kılıç (qılınc), küç (güc), köl (göl), kapan (qapan)...*;

3) *müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaizm hesab olunan vahidlər: alp, tigin, bükü, bilgə, bükə, çağrı, yağan, çava...*

Bu cür müqayisəni istənilən türk dili vahidləri ilə aparmaq və əsasən də oxşar nəticələri almaq mümkündür.

7) “Divan”da işlənən antroponimlərin leksik-semantik qrupları

“Divan”ın antroponimikasının leksik-semantik baxımdan təhlili bir sıra səciyyəvi cəhətləri qeyd etməyə imkan verir. Həmin xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) *Ağıla, biliyə, müdrikliyə söykənən adlar: Bilgə, Bükü, Köl Bilgə, Köl İrkin, Kavşut...* Bu tip antroponimik vahidlər “Divan”dakı paremiyaların semantikasi ilə səsleşir: “Paremiyalarda bilik mühüm əhəmiyyət daşıyan sosial-mədəni hadisə kimi seçilir. Əski türk cəmiyyəti

yətində bilik yaşayış üçün zəruri bir mədəni dəyərdir... Dünyaya gələn insan təbii ki, biliksiz olur. Ona görə də “*Oğlaq yiliksiz, oğlan biliksiz*” – “*Oğlaq iliksiz, oğlan biliksiz olar*” deyilir. Biliklə ululuq statusu qazanılır (Biliqin uluqluqqa təqdim). Biligin mənbəyi “bilgə ərən”lərdir; bu səbəbdən də “bilgə ərən” savlarından öyüd almaq gənclərə nəsihət olunur”¹. Bu qeydlər də Köl Bilgə xan, Köl İrkin kimi antroponimlərin təsadüfi olaraq yaranmadığını təsdiq edir.

2) *Zoonimlər əsasında yaranan, həm də semantikasında güc, qüdrət, cəsurluq, mübarizlik simvolunu yaşadan adlar: Arslan* (Bəkəç Arslan Tegin), *Bükə, Boğra, Çağrı, Tonqa* (Məhəmməd Çakur Tonqa), *Yağan, Laçın, Turumtay, Toğan tegin...*

3) *Qəhrəmanlıq, şan-şöhrət, uğurlu tale anlayışlı apelyativlər əsasında yaranan şəxs adları*. Bu yarımqrupa daxil olan antroponimlər sistemində türkün daim hərəkətdə olduğunu təsdiqləyən sözlər, xüsusən də fellər əsasında yaranan adların üstün mövqedə çıxış etdiyini nəzərə alaraq aşağıdakıları təqdim edirik:

a) İsim və isimləşə bilən sözlər əsasında yaranan antroponimlər: *Badruk, Kılıç, Çava, Sünqüş, Yavlak, Inanç, Kutluğ...*;

b) Fellər əsasında yaranan antroponimlər: *Atış, Bəktur, Çuğlan, Çakır, Kapan, Katmış, Tapar, Tap-*

¹ Ağaverdi Xəlil. Əski türk savlarının semiotikası. Bakı, 2006, səh.129-130.

dı, Utar, Utuş...;

4) *Titul və titul səciyyəli vahidlərin digər apel-yativlərlə birlikdə işlənməsi: Alp tegin, Alp Aya, Kutluğ tegin...;*

5) *Toponimlər əsasında yaranan antroponimlər: Tavğaç.* Əvvəlki səhifələrdə qeyd etdiyimiz kimi, Tavğaç “ölkəsi böyük və qədim olan xan” deməkdir.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, “Divan”dakı antroponimlərin leksik-semantik qrupları Orxon-Yenisey abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas” və digər qədim türk mənbələri, eləcə də müasir türk xalqlarının antroponimikası ilə səsləşir. Bu isə o deməkdir ki, qədim türk mənbələrindəki antroponimlər dilin qneseoloji və ya akkumlyativ funksiyasını yerinə yetirir, tarixiliklə müasirliyi qovuşduran atributlar kimi çıxış edir.

8) “Divan”da işlənən antroponimlərin quruluşu və antroponimik modellər

“Divan”ın antroponimik sistemindəki vahidlər quruluşuna görə aşağıdakı kimidir:

a) Sadə quruluşlu antroponimlər: *Abı, Ay, Ayas, Kaz, Kara, Kılıç, Çuçu...*

b) Düzəltmə quruluşlu antroponimlər. Bu tip antroponimlərdə aşağıdakı şəkilçilərə rast gəlinir:

-ış⁴. *Atış, Təkiş, Tokış, Tutuş, Sünqüş...*

-ut. *Kavsut*

-luğ. *Kutluğ*

-uk. *Tutuk*

-lı. *Kanqlı*

-ç. *Inanç, Bəkəç*

-ğan. *Barsğan*

-gə. *Bilgə*

Düzəltmə quruluşlu antroponimlər sistemində -ış⁴, -ıç⁴, -aç və -ç şəkilçiləri daha qabarıq şəkildə görünür. Əlavə edək ki, “Divan”da qrammatik şəkilçili antroponimik vahidlər də müşahidə edilir. Məsələn, *Tapar, Tapdı, Utar, Otamış, Katmış* və s.

c) Mürəkkəb quruluşlu antroponimlər: *Bəktur, Sübaşı...* “Divan”da mürəkkəb quruluşlu antroponimlərə az təsadüf olunur.

“Divan”da bir sözdən ibarət olan Ayas, Badruk, Bəgi, Boluç, Çuçu, Ərvüz və s. kimi antroponimlərlə bərabər, antroponimik modellər şəklində işlənən vahidlərə də rast gəlinir. Məsələn:

1) *İki sözdən ibarət olan antroponimik modellər: Alp aya, Çağrı bəg, Küç Tegin...*

2) *Üç sözdən ibarət olan antroponimik modellər: Alp Ər Tonqa, Köl Bilgə xan, Bəkəç Arslan Tegin...*

3) *Dörd sözdən ibarət olan antroponimik modellər: Nizaməddin İsrəfil Toğan Tegin...*

Araşdırmalar göstərir ki, “Divan”da iki sözdən ibarət olan antroponimik modellər üstünlük təşkil edir.

XII FƏSİL

YUSİF XAS HACİB BALASAĞUNLUNUN “QUTADĞU BİLİĞ” POEMASINDA ANTROPONİMLƏR

Yusif Xas Hacibin “Qutadğu Bilig” əsəri (1069-1070) türkcə yazılmış ilk məsnəvidir. Xaqaniyyə türkcəsində olan bu əsərin 6645 beytdən ibarət olduğu göstərilir. Poemanın ilk hissələrində kitabın böyüklüyü, tayı-bərabəri olmadığı, eləcə də “Qutağdu Bilig” adının verilmə səbəbləri poetik şəkildə ifadə edilir: “Türk, Çin və bütün məşriq ellərində, Bütün dünyada buna tay kitab hanı?”; “Kitaba Qutadqu bilik adını verdim, Oxuyanı uğurlasın, əlindən tutsun”*.

“Qutadğu Bilig” 2 əsrə yaxındır ki, tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Bu monumental abidəyə dair A.P.Jober, H.Vamberi, V.V.Radlov, V.V.Bartold, R.R..Arat, S.Y.Malov, E.Fazilov, Ə.B.Ərcilasun, M.Xıdırov, A.A.Valitova, V.Aslanov, R.Əskər və başqalarının araşdırmaları türkologiyada xüsusi olaraq qiymətləndirilir.

Qeyd. Nümunələr “Qutadğu Bilig”. Hazırlayanı. Rəşit Rahmeti Arat. I, Me-tin, Ankara, 1991. Yusif Balasaqunlu. Qutadqu Bilik – Xoşbəxtliyə aparan elm. Türkiyə türkcəsi və özbək türkcəsindən istifadə etməklə Xaqaniyyə türkcəsindən çevirənlər: *Kamil Vəliyev, Ramiz Əskər*. Bakı, 1994 kitablarından götürülüb.

“Qutadğu Bilig”də cəmi 32 antroponim işlənib. Bunların bir hissəsi əsərin qəhrəmanları (*Kün toğdı, Ay toldı, Ögdülmüş, Odqurmuş...*), bir hissəsi isə poetikliyi gücləndirmək məqsədilə işlədilmiş vahidlərdir (*Rüstəm, Nuşin revan, Haydar, İsa...*). Bu tip antroponimləri tədqiq edən R.R.Arat, S.Çağatay, V.Maxpirov, R.Əskər kimi alimlər daha çox adların mətnlə bağlılıq dərəcəsinə, yəni mətndən doğan mənaya diqqət yetiriblər. Fikrimizcə, “Qutadğu Bilig”in antroponimiksına təkcə mətn yox, həm də mətnə qədərki apelyativlər kontekstində yanaşılmalı, türk mənşəli adlar qədim türk antroponimikası müstəvisində təhlil edilməlidir. Bu mənada poemadakı antroponimlərin iki istiqamətdə araşdırılması məqsəduyğundur: türk mənşəli antroponimlər; alınma antroponimlər.

1) *Türk mənşəli antroponimlər*. Bu tip antroponimlərin hər birini ayrılıqda izah etmək lazım gəlir.

Kün toğdı (Küntoğdı). *Kün* (gün) və *toğdı* (doğmaq) apelyativi “Küntoğdı” antroponimi cümlənin transformasiyası əsasında yaranan adlardandır. Hər iki apelyativ, yəni “kün” və “toğdı” vahidləri poemada tez-tez təkrarlanır: *toğar kün – Toğar kün – arığ, ya ağızsız timəz – Günəş doğar, kirli və təmizə fərq qoymadan*. R.Əskər “Küntoğdı” adının simvolik olub “doğan günəş” mənasında işləndiyini müəyyənləşdirərkən mətnin semantik yükünə istinad edir, Küntoğdı obrazını da məhz bu müstəvidə təhlil süzgəcindən keçirir, həm də fikirlərini arqumentləşdirmək üçün bir sıra tədqiqatlara müraciət edir. Məsələn, Küntoğdı antro-

ponimi ilə türk törəsi arasında olan semantik bağlılıqdan bəhs edərkən Səid Başərin fikirlərini təqdim edir: “Törə sadəcə olaraq hüquq, nizam və dövlətin idarə olunmasında riayət ediləcək qaydalar mənzuməsi demək deyildir. Bunlar onun əsl mənasından doğan ikinci dərəcəli mənalarlardır. Halbuki törənin əsl mənası tanrının qoyduğu nizam deməkdir”¹. Poemada günəşin tərifinin verilməsi də törəyə – onun böyüklüyünə işarədir. Yəni Künətoğdı və törə eyni kontekstdə verilir. “Burada *törə – günəş – bəy* silsiləsini görürük. Qədim türk dövlətçilik fəlsəfəsində törə kateqoriyadır və onun ən əsas atributu da ədalətdir”².

Qədim türk antroponimikasında “*gün*” apelyativli antroponimlərə rast gəlinir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da – *Qaragünə*, “Manas”da – *Kün kan*, “Oğuznamə”də – *Gün xan*. Bu mənada “Qutağdı Bilig”də işlənən “Künətoğdı” Yusif xas Hacibin özünün yaratdığı bir ad kimi yox, ən azı XI əsr qədim türk antroponimikası baxımından səciyyəvi olan antroponim kimi təhlil edilə bilər. Burada onu da qeyd etmək ki, “*gün*” apelyativli adlar müasir türk xalqları antroponimləri sistemində qədim forma və semantikasına uyğun işlənməkdədir. Məsələn, Azərbaycan antroponimləri sistemində – *Gündüz*, *Günsel*..., yaxud qazax antroponimləri sistemində – *Kündar*, *Küntu*...

Poemada “Künətoğdı” antroponimindən sonra İlig

1 Ramiz Əskər. Qutağdı Bilig. Bakı, 2003, səh.103.

2 Yenə orada, səh.103.

(Elik) adının işlənməsinə, daha doğrusu, “Küntoğdı İlig” antroponimik modelinə də rast gəlinir: *bu kün toğdı ilig bu kılkı bile, yarudı ajunka kün ay teg yala* – Gündoğdu Elik bu xasiyyətlə, Gün və Ay kimi parlayaraq dünyanı işıqlandırdı. Bir sıra hallarda isə İlig (Elik) adı forma, həm də semantika baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “İlək” adı ilə (*İlək qoca oğlu Sarı Qalmaş, İlək qoca oğlu Alb ərən...*) səsləşir. “KDQ”-dəki “İlək” adının isə hökmdar mənasında işləndiyini qeyd etmişik (Bax: İlək qoca oğlu Alb ərən antroponiminin izahı).

Ay toldı (Aytoldı). *Ay* və *tolu* (dolu) apelyativli “Ay toldı” antroponimi cümlənin transformasiyası əsasında yaranan adlardandır. “Qutağdu Bilig”də Aytoldı antroponiminin apelyativi olan “tolu” sözünün bir beyt daxilində 2 dəfə işlənməsinə də təsadüf edilir: *atım erdi ay toldı kılkı tolulu, irildi toluluk tükər öz ölü* – *Adım Aydoldu, işim – əməlim dolu ay kimi idi, Doluluğum azaldı, varlığım ölümlə tükənir*. Yusif xan Hacib Aytoldunu səadətətin simvolu kimi təqdim edir: *bu ay toldı tigli kut ol kör anı* – Bu Aydoldu dediyin səadətdir. R.Əskər bu misranın semantik yükünə istinad edərək yazır: “Aytoldı bədirlənmiş ay, dolunay deməkdir. Bəy ilə bir münazirəsi zamanı özünün qutu, yəni səadət, dövlət, iqbal və bəxti təmsil etdiyini söyləyərkən bunların gəldi-gedər, müvəqqəti olduğunu vurğulayır və bunu öz adının mənası ilə bağlayır... Burada isə biz qut-ay-vəzir silsiləsi ilə qarşılaşırıq ki, bu anlayışlar törə-günəş-bəy silsiləsini tamamlayır.

Deməli, əski türk fəlsəfəsinə görə , törə ilə qut, günəş ilə ay, bəy ilə vəzir tandem halında mövcud olmalıdır”¹. Bu qeydlər bir daha təsdiq edir ki, Aytoldı antroponiminin semantikasını mətn kontekstində, həm də daha çox poetik antroponimiya müstəvisində müəyyənləşdirilib.

Araşdırmalar göstərir ki, qədim türk antroponimləri sistemində “ay” komponentli adlar üstünlük təşkil edir. Məsələn, M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində – *Ay*; “Manas”da – *Ay çürök, Ay kan, Ay kojo*; “Oğuznamə”də – *Ay xan* və s. Kırım karaimlərinin XII əsr aid qəbirüstü yazılarında rast gəlinən “Aytolu”² adı isə qadın adı kimi işlənməsinə baxmayaraq, poetik tərkib, eləcə də semantika baxımından “Qutadğu Bilig”dəki Aytoldı antroponimi ilə səsləşir. Deməli, Aytoldı təkcə bir surət (personaj) adı kimi yox, həm də qədim türk antroponimikası baxımından səciyyəvi olan adlar cərgəsində tədqiq olunmalıdır.

Kosmonim əsasında yaranan Küntoğdı antroponiminin müəyyən fonetik dəyişmə və ellipsislərlə müasir türk xalqları antroponimikasında mühafizə olunmasından bəhs etmişik. Qeyd edək ki, bu cəhət “Aytoldı” antroponimində də müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan antroponimləri sistemində – *Ayxan, Aydəmir, Aybəyi* (kişi adları), *Aybikə, Ayçiçək, Aygün* (qadın adları), qazax antroponimləri sistemində – *Aytemir, Aytuar, Aytuğan* və s. Deməli, “ay” komponentli antroponimlər təkcə qə-

1 Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig. Bakı, 2003, səh.106.

dim türk yox, həm də müasir türk xalqları antroponimikası baxımından səciyyəvidir.

Ögdülmüş. Bu antroponimin semantik yükü poemada dəqiqliklə verilib: Bax, sonra Öydülmüşü bəyan etdim, O, ağlın adıdır, insanı yüksəldir. Səadət Çağatay “Ögdülmüş” antroponiminin öymək, tərifləmək anlamlı “ögdü” apelyativi əsasında yarandığını, həm də bu adın bəyənilən, tərifəlayiq mənasında olan Məhəmməd antroponiminin qarşılığı olduğunu göstərir¹. Ramiz Əskər isə bu fikrin qeyri-dəqiq olduğunu əsaslandırmaq üçün R.R.Arata “Ög” qədim türkcə ağıl, zəka, “ögə” isə ağıllı, zəkali deməkdir” fikrinə istinad etməklə kifayətlənmir və daha tutarlı arqumentlər gətirir: “Elə poemanın özündə də “ər-ögi” adlı bir dövlət məmurundan bəhs edilir ki, mənası müşavir ər, yəni zəkali insan deməkdir. “Ög” fitri ağıl, “ögüt” isə insana başqası tərəfindən təlqin edilən ağıl, öyüd, nəsihət və məsləhətdir. Zənnimizcə, Ögdülmüş fəli sifət olub fitrətlə nəsihətin qarşılığından yaranmış zəka mənasına gəlir”². Burada tutarlı arqument dedikdə məhz poemada işlənən “ər-ög” apelyativini nəzərdə tuturuq. Çünki yalnız bu fakta istinad etməklə “Ögdülmüş”in “Məhəmməd” adının qarşılığı olmadığını təsdiqləmək olar. Amma səadət Çağatayın fikirlərinin düzgün olmadığını təkcə mətnin semantikası və uyğun apelyativlər deyil,

1 Saadət Çağatay. Kutadğu Biligde Ögdülmüş. Türk Kültürü, 1970, N 98, səh.107.

2 Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig. Bakı, 2003, səh.108.

həm də “Qutadğu Bilig”dən əvvəl yaranmış qədim türk mənbələrindəki antroponimlər təsdiqləyir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində işlənən *Ögə Bert Tutuk*, *Küç Ögə* və s. kimi antroponimik modellərdəki müdrik, ağıllı anlamlı “Ögə” adı dediklərimizə ən yaxşı sübutdur.

Odğurmuş. Poemanın əsas surətlərindən biri olan Odğurmuş qənaət və aqibəti təmsil edir. Bu cəhət əsərdə poetik şəkildə ifadə edilir: *anınğda basası bu odğurmuş ol, muni akibet tip özüm yörmiş ol* – Ondan sonra Odqurmuş gəlir, Onu da aqibət kimi götürdüm. Odğurmuş antroponiminin semantikasını ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. S.Başərin fikrincə, Odğurmuş antroponimi xəbərdar edən, qəflət yuxusundan oyadan anlamlıdır¹. S.Çağatay isə Odğurmuşu “Budda” ilə əlaqələndirərkən sanskrit dilindəki “budda” sözünün oyaq, oyanmış mənalalarını əsas götürür². R.Əskər 2-ci fikrin düzgün olmadığını A.N.Koçetova və “Qutadğu Bilig”ə istinad etməklə əsaslandırır: “Əgər Odğurmuş həqiqətən buddist rahib olsaydı, o, buddizmin beş əsas qanunu olan “pança şıla” barədə (yəni canlı varlıqları öldürməmək, həyat yoldaşına sadıq qalmaq, oğurluq, yalançılıq və əyyaşlıqdan uzaq olmaq) üstüörtülü də olsa bəhs etməliydi. Çünki bu, buddizmin ən əsas prinsipidir. Lakin poemada bu haqda heç bir işarəyə rast gəlmək mümkün deyildir”³. Odğurmuşla bağlı təqdim etdiyimiz 1-ci fikir isə

1 Sait Başer. Kutadğu Bilig de Kut ve Töre. Ankara, 1990, səh.41.

2 Saadet Çağatay. Kutadğu Biligde Odğurmuşın Kişiliği. Türk Dili araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1967, səh.39-49.

3. M.Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. IV cild, Bakı, 2006, səh.379, 597.

düzgündür. Çünki bu öz təsdiqini poemada, həm də qədim türk dilinə dair lüğətlərdə tapır. M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində “odhğar” sözünün düşünərək axırda başa düşmək, “udhğar”ın isə oymaq, xəbərdar etmək mənasında verilməsi də¹ dediklərimizi arqumentləşdirir.

Küsəmiş. Yusif xas Hacib poemada Küsəmişə cəmi 20 beyt həsr etsə də, onu bir obraz kimi sevə-sevə yaradıb: *Küsəmiş atı ərdi, edgü işi* – Onun adı Küsəmiş, işi-əmali yaxşılıq idi.

Küsəmiş antroponiminin semantikasından bəhs edən Ramiz Əskərə görə, “Küsəmiş” həsrəti simvolizə edir və müasir dilimizdəki həsrət, qibtə mənasına uyğun gəlir¹. Fikrimizcə, Küsəmiş antroponiminin mənasını müasir dil yox, tarixi-lingvistik müstəvidə izah etmək lazımdır. Bu mənada “Küsəmiş” antroponimindəki kök və şəkilçi morfemlərinin hər birinə ayrıca münasibət bildirilməlidir. Küsmək və küsənmək apelyativləri qədim türk kişi adlarının motivləşmə meyarlarına uyğun gəlmədiyi üçün “Küsəmiş” antroponiminin mənası “kü+sə+miş” modeli üzrə araşdırılmalıdır. Bu modeldəki “kü” sözü qədim türk dilindəki səs, küy, şan-şöhrət anlamlı “kü” vahidinə uyğun gəlir. Qədim türk dilinə dair lüğətlərdə “kü tutmaq” ifadəsinin məşhurlaşmaq, şöhrətlənmək mənasında olduğu da göstərilir².

Həmin modeldəki -sə isimdən fel düzəldən şəkilçi ki-

1 Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig. Bakı, 2003, səh.112.

2 Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı, 1992, səh.59.

mi götürülə bilər. Bu şəkilçi M.Kaşğarının lüğətində -sı, -si şəklindədir: ...suv+sı – “suyu artdı” (*sirkə suvsıdı* – sirkənin tündlüyü azaldı)¹. B.Çobanzadə -sı², -sa² şəkilçisinin qeyri-məhsuldarlığından bəhs edir: Su, su+sa, ola bilsin ki, “ak+sa” sözündəki şəkilçi də bundandır². H.Mirzəzadə yazır: “-sa, -sə və onun variantları isim və əvəzliliklərin sonuna artırılaraq istək və arzu məzmunları bildirir. Azərbaycan dilində belə sözlərə – fellərə çox az təsadüf edilir. Bu şəkilçinin tarixən də qeyri-məhsuldar olduğu məlumdur. XIV əsrdə Nəsiminin dilində susamaq sözündə işlənmişdir; məs.: *Canım susamışdır ləbin abi-züلالın arzular*”³. Deməli, “kü” sözündən sonra -sə şəkilçisinin işləməsi real görünür, yəni küsəmək apelyativi məşhurlaşmaq, şöhrətlənmək mənasında çıxış edir. “Kü+sə+miş” modelindəki -miş isə fəli sifət şəkilçisidir. Bütün bunlar Küsəmiş antroponiminin məşhurlaşmış, şöhrətlənmiş, ad-san qazanmış mənasında olduğunu təsdiqləyir. “Küsəmiş”in bu kontekstdə izahı, bir tərəfdən, qədim türk ad yaradıcılığı, digər tərəfdən isə mətnin semantik yükü ilə bağlanır. Poemada Küsəmişin məhz yaxşı kişi kimi vəsf edilməsi də dediklərimizə sübutdur: *adaş tuttu ay toldı edgü kişi, küsemiş atı erdi edgü işi* – Aydıldu yaxşı bir kişiylə dost oldu, Bu yaxşı kişinin adı Küsəmiş idi.

1 Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğat-it-türk” əsəri. Bakı, 2008, səh.252.

2 B.Çobanzadə və F.Ağazadə. Türk qrameri. Bakı, 1930, səh.75.

3 H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, səh.130.

Kumaru. Araşdırmalarda daha çox bir obraz kimi səciyyələndirilən Kumarunun semantikasi da mətnə əsasən müəyyənləşdirilib. R.Əskərin fikrincə, lüğəvi mənası miras, ərməğan və öyüd demək olan Kumaru nəsihət, öyüd və mirası simvolizə edir¹. Bu qeydlərlə kifayətlənmək olar, amma M.Kaşğarinin lüğətində işlənmiş “bir-birinə qüvvətlə vurmaq” anamlı “kuma ur” vahidi Kumaru antroponiminə tam başqa bir müstəvidə yanaşmaq üçün əsas verir². Birincisi, ona görə ki, “kuma ur” fonetik tərkibcə “Kumaru” antroponiminə çox yaxındır, yəni “kuma ur” fonetik deformasiya nəticəsində Kumaru formasına düşə bilər (Bu, “iləri” sözünün “irəli” şəklinə düşməsinə xatırladır). İkincisi, “kuma ur” vahidinin bir-birinə qüvvətlə vurmaq” mənası igidliyə, cəsurluğa işarədir. Bu da qədim türk kişi adlarının yaranma əsaslarına tam uyğundur.

Tonqa Alp Er. Poemada onun məşhurluğu poetik şəkildə ifadə edilir:

*Bu türk bəyləri arasında adı məşhur
Tonqa Alp Ərdir ki, taleyi bəllidir.*

Əsərdə Alp Ər Tonqa adının iranlılar tərəfindən Əfrasiyab kimi ifadə edilməsinə də rast gəlinir: *tejikler ayur anı efrasiyab* – İranlılar ona Əfrasiyab deyirlər. Alp Ər Tonqa antroponiminin fəsləşdirilmiş forması olan “Əfrasiyab” igid ər, zəhmli, qəzəbli və s. mənalarda

1 Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig. Bakı, 2003, səh.112.

2 Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Bakı, 2006, səh.341.

izah edilir¹. “Tonqa Alp Er” antroponimik modelindəki “tonqa”nın bəbir, “alp”ın igid, qəhrəman, “er”in isə adam, kişi əsgər, döyüşçü mənalarında olduğunu əvvəlki səhifələrdə izah etmişik.

Buğra xan. Qaraxanilər dövlətinin hökmdarı Buğra Qara xanın adı poemada bir neçə dəfə çəkilir:

*Müəllif bu kitabı Buğra xan zamanında
Xanın ləhcəsində nəzmə çəkmişdir.*

“Buğra xan” antroponimik modelindəki “buğra” apel-yativi heyvanın erkəyi, buğa, “xan” titulu isə hökmdar mə-nasındadır.

2) *Alınma antroponimlər*. Poemadakı alınma antro-ponimlərin əksəriyyəti poetiklik yaratmaq məqsədilə iş-lədilən adlardır. Bu sistemdə “xas hacib” adı istisnadır. Həmin modeldəki “xas” xüsusi, ayrıca, əlahiddə; “hacib” isə qapıçı, orta əsrlərdə Şərq hökmdarlarının baş vəziri mənasındadır.

Əsərdəki Xas Hacib obrazı nəcibliyi ilə seçilir. Bura-da Ramiz Əskərin fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşür: “... o, əsərdə sadəcə olaraq haqqında danışılan, səlahiyyət və vəzifə borcları sadalanan statik məmurlardan biri deyil, hərəkətdə olan müstəqil qəhrəmanlardandır və ona 47 beyt həsr olunmuşdur. Xas Hacib nəcib, obyektiv və

¹ Aydın Paşayev, Alimə Bəşirova. Azərbaycanın şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 2003, səh.79.

xeyirxah bir insan kimi yadda qalır”¹. Deməli, “Xas hacib” antroponimik modelindəki semantika birbaşa poemaya transformasiya olunub. Bir cəhəti də qeyd edək ki, Hacib adı müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənməkdədir.

Muhammed (Məhəmməd). Ərəb mənşəli Məhəmməd antroponimi bəyənیلən, tərifləyici anlama lıdır, poemada məhz sonuncu peyğəmbərin adı kimi hörmətlə xatırlanır: *muhammed yalavaç halayık başı* – Məhəmməd peyğəmbər xilqətin başıdır. Məhəmməd adı müasir türk xalqları antroponimikasında müxtəlif fonetik variantlarda işlənir.

Atik (Atıq). Ərəb mənşəli Atıq antroponimi xilaskar mənasındadır. Poemada onun ən əsas cəhətləri sadalanır:

*Başda hamıdan əvvəl Atıq gəlirdi,
Tanrıya bağlı idi, qəlbi və dili düz idi.*

Faruk (Faruq). Ərəb dilindəki ayıran, fərqləndirən, təfavüt qoyan, ayırıcı anlama lı “fariq” sözünün fonetik tərkib-cə dəyişilmiş variantıdır. Əlavə edək ki, Faruq antroponimi Xəlifə Ömər in adlarından biridir. Yusif Xas Hacib onu “Sonra insanların yaxşısı Faruq gəlirdi”, – deyərək yüksək şəkildə qiymətləndirir.

Usman (Osman). III xəlifənin adı olan “Osman” ərəb mənşəli antroponim kimi ağır tər pənən, zək alı, ağıllı, əx-laqlı şəxs mənasında izah edilir. Maraqlıdır ki, Yusif Xas

1 Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig. Bakı, 2003, səh.112.

Hacib onun bu cəhətlərini qabartmağa çalışıb: *Sonra həya sahibi Osman gəlirdi, Xoş xasiyyət, mərd və səxavətli idi.*

Əli. Ali, ulu, yüksək anlamlı “Əli” ərəb mənşəlidir. Bu adın ilk daşıyıcılarından biri şiələrin ən çox pərəstiş etdikləri Əli ibn Əbutalib olub. Poemada Əlinin ağıllı və cəsur olmasına işarə edilir:

*Ondan sonra Əli gəlirdi,
O, comərd, cəsur, igid və ağıllı idi.*

Zöhhak. Feridun (Firidun). Bu adların qarşılaşdırılması ilə obrazlılıq gücləndirilib, konkret desək, antiteza yaradılıb:

*Nə üçün axmaq Zöhhak söylədi,
Firidun isə şərəflə öyüldü?*

Təqdim etdiyimiz beytdə “Zöhhak” ərəb mənşəlidir, onun bir neçə mənası var: çox gülən, güləyən adam; zalım, qaniçən hökmdar. I misradakı “Zöhhak” adı da qaniçən hökmdar mənasındadır. Firidun isə fars mənşəli antroponim kimi odun işığı, odun parıltısı, çox güclü, çox qüvvətli mənasındadır.

Nuşin revan (Nuşirəvan). Nuşirəvan poemada aqlın gözü ilə dünyanı işıqlandıran bir müdrik kimi təqdim edilir:

*Bunlara inanmırsansa, Nuşirəvana bax,
O, aqlın gözü ilə dünyanı işıqlandırdı.*

Fars mənşəli ölməz ürək, daimi qəlb anamlı Nuşirəvan müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənməkdədir.

Həbib. Ərəb mənşəli, sevimli, sevilən, istəkli, dost anamlı Həbib adı poemada həzrət peyğəmbərin ləqəblərindən biri kimi verilir:

*Onlar əhli-beytdirlər, Həbibin qohum-qardaşıdırlar,
Ey qardaş, sən də onları Həbibin haqqı üçün seç.*

Poetikliyi gücləndirmək məqsədilə işlədilən antroponimlərin təşbehlər daxilində təqdim edilməsinə daha çox təsadüf edilir.

Sikender (İsgəndər). İsgəndər kimi bütün dünyanı tutdum. Yeri gəlmişkən, müasir Azərbaycan dilində İsgəndər//İskəndər şəklində işlənən antroponim yunan mənşəli “Alexoaner”in fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğramış ərəb formasıdır¹. Antroponimikaya dair lüğətlərdə İsgəndər adı igid sərkərdə, mərd döyüşçü kimi izah edilir.

“Qutadğu Bilig”də İsgəndər antroponiminin “Sikender” şəklində yazılması da maraq doğurur. Çünki həmin forma müasir Azərbaycan dilinin şivələri baxımından da səciyyəvidir. Konkret desək, ədəbi dilimizdə İsmayıl, İsrəfil, İsgəndər şəklində işlənən antroponimlər şivələrimizdə, xüsusən də qərb şivələrində Smeyil, Srəfil, Skəndər//Sgəndər formasındadır. Daha doğrusu, antroponim-

¹ Nadir Məmmədli. Adını mən verdim – yaşını Allah versin. Bakı, 1995, səh.25.

lərin əvvəlində işlənən “i” qapalı saiti dialekt tələffüzü ilə bağlı olaraq düşür. Deməli, Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “Skəndər” formasında işlənən antroponim fonetik tərkibcə “Qutadğu Bilig”dəki “Sikender” formasına çox yaxındır.

Nuh. Yəhudi mənşəli Nuh sakitlik, rahatlıq, rahat olma mənasındadır. Poemada “*Nuhun yaşını yaşadım və yaşatdım*” şəklində təqdim edilir.

Heydər. *Şimşək qılınclı Heydər oldum* (ərəb mənşəli Heydər antroponimi şir, aslan; cəsur, igid mənasındadır).

Rüstəm. *Yaxud Rüstəm kimi dünyaya ün saldım* (fars mənşəli Rüstəm antroponimi sağlam, cüssəli; güclü mənasındadır).

İsa. *İsa kimi göylərə yüksəldim* (qədim yəhudi adı “Yexoşua” və yunan adı “İsus”un ərəb forması kimi Allahın köməyi, Allahın mərhəməti mənasında izah edilir).

Harun. *Yaxud xəzinən Harununki kimi doldu* (yəhudi mənşəli Harun varlı, dövlətli, sərvətli mənasındadır).

Göründüyü kimi, alınma antroponimlər ekspressivlik və emosionallığı qüvvətləndirmək məqsədilə işlədilib. Həmin antroponimlərdən *Məhəmməd, Atiq, Faruq, Osman, Əli, Zöhhak, Həbib, Heydər* ərəb mənşəli, *Firidun, Nuşirəvan, Rüstəm* fars mənşəli, *İsa, Harun, Nuh* yəhudi mənşəli, *İsgəndər* isə yunan mənşəlidir. Yalnız bu detala görə Yusif Xas Hacib Şərq və Qərb mədəniyyətinə söykənərək zəngin poetik lövhələr yaradan bir şair kimi dəyərləndirilə bilər.

Poemada bir sıra şəxslərin dilindən nəsihətamiz fikirlərin verilməsinə münasibət bildiren R.R.Arat yazır: “Eserdə türlü mevzulara ait fikirləri nakledilən və cəmiyyətin muhtelif zümrelərinə mensup bulunan şahısların isimləri keçməkdədir ki, bunların ya şairin devrinde yaşayan veya eserləri ilə tanınan veyahut bu gibi vesilələr ilə böyle eserlərdə adları keçən maruf kimsələr olduğunda şüphe yoktur”¹. Müəllif bu cür vahidlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərir:

böke yavqusu – *Bökə yavqusu, ıla atlığı* – İla ölkəsinin şəxsiyyəti, ıla begi – *İla bəyi, ıla erkini* – İla böyüyü, il kend begi – el – şəhər bəyi, uluğ kend begi – *Uluq-Kənt bəyi*, öge buyrukı – yaxşı müşavir, ötüken begi – Ötükən bəyi, türk buyrukı – türk vəziri, türk hanı – türk xanı, ilçı beg – elçi bəy, bilge beg – bilgə bəy... Qeyd edək ki, bu vahidlərin bir qismi Orxon-Yenisey abidələrində antroponim kimi çıxış edir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində – *Bögü, Öge* (Öge Bert Tutuk), *Elçi çor, Bilgə kağan* və s.; “Qutadğu Bilig”də – *Böke, Öge buyrukı, İlçi beg, Bilge beg* və s. Bu mənada “Qutadğu Bilig”dən təqdim etdiyimiz vahidlərin bəziləri antroponim təəssüratını yaradır. Yaxud “Qutadğu Bilig”də işlənən məmur adlarının bir qismi M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində antroponim kimi işlənib: “Divanü lüğət-it-türk”də – *Bilgə bəg, Çağrı bəg...* “Qutadğu Bilig”də – *Bügü bilge beg, Çağrı beg...*

¹ R.R.Arat. Kutadğu Bilig. I. Metin. Ankara, 1991, Giriş, səh. XXVII.

Yusif Xas Hacibin “Qutadğu Bilig” poemasında işlə-nən antroponimlər təkcə qədim türk tarixi və etnoqrafi-yasını yox, həm də türk poetik təfəkkürünü özündə yaşa-dan vahidlərdəndir. Ən əsası isə bu antroponimlərin ək-səriyyəti müasir türk xalqları antroponimikası baxımın-dan da səciyyəvidir.

XIII FƏSİL

“ALPAMIŞ” DASTANINDA ANTROPONİMLƏR

Özbəklərin “Alpamış”¹, qazaxların “Alpamıs”¹, altayların “Alıp-Manas”¹... mövzu və süjet baxımından bir-birinə yaxın olsa da, onların hər biri milli koloriti özündə tam şəkildə əhatə və əks etdirən müstəqil dastanlardır. XIV-XVII əsrlərdə formalaşan dastanın ən sanballı variantı özbək folklorçusu Fazil Yuldaşoğlunun söylədiyi “Alpamış” dastanı (1928) hesab olunur.

Türkologiyada “Alpamış”la bağlı kifayət qədər tədqiqatlar var. Bu dastan təkcə dilçilik deyil, həm də əbədiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya baxımından tədqiq olunub. Biz bu araşdırmalar sırasında yalnız V.M.Jirmunskinin tədqiqatlarındakı bəzi detallara münasibət bildirəcəyik. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz dastanlara “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun II boyu olan “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nun təsirini ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə təhlil edən V.M.Jirmunskidir¹. O, “Alpamış”ın qıpçaq, altay və digər versiyalarını Bamsı Beyrək kontekstində araşdırarkən mövzu və süjet yaxınlığına diqqət

¹ V.M.Jirmunskiy. Oquzskiy qeroičeskiy gpos i “Kniqa Korkuta”. Kniqa moeqo “Deda Korkuta”. Moskva-Leningrad, str.200-211.

yetirir, oxşar və fərqli cəhətləri dəqiqləşdirir. Müəllif Bamsı Beyrəklə Alpamış, Banıçiçəklə Barçını, eləcə də digər surətləri məhz dastan poetikası müstəvisində təhlil süzgülündən keçirir. V.M.Jirmunski “Alp-Mams(i)” modelindəki “Mams(i)”ni Beyrəyin ilk adı olan “Bamsı”nın fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğramış variantı olduğunu da ehtimal edir. Yeri gəlmişkən, belə bir fonetik deformasiyaya uğrama mümkündür. Çünki həmin antroponimlər təkcə forma yox, həm də semantika baxımından eyni xətdə birləşir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”la “Alpamış”ın dil və üslub baxımından oxşarlığını, eləcə də fərqli cəhətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Hər iki dastanda fonetik tərkibcə eyni olan sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”da – *ata, yaş, yer, savaş, var(maq)*...; “Alpamış”da – *ata, yaş, yer, savaş, var(mak)**...

Müxtəlif fonetik variantlarda işlənən sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”da – *Allah, dilək, qızıl, yaxşı*...; “Alpamış”da – *Alla, tilek, kizil, yahşi*...;

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı dünya, bədəvi, pəhləvan, peyğəmbər kimi ərəb və fars mənşəli sözlər “Alpamış”da dünya, bədəvi, pehlivan, peyğambar şəklindədir. Ferzand, molla, möhürdar, zəkat kimi ərəb və fars mənşəli sözlər isə yalnız “Alpamış”ın dili üçün səciyyəvidir.

Qeyd. Nümunələr “Alpamış. Divay A.A., 1901 (Paksoy, N.B., 1989). www.aton.ttu.edu” sayından götürülüb.

Hər iki abidədə oxşar ifadə və cümlələrə rast gəlinir:

<i>“Kitabi-Dədə Qorqud”da</i>	<i>“Alpamış”da</i>
Atam adın deirsən – Qağan Aslan!	Atam adın sorsan derlər Baybörü
Mənim adım sorarsan – Aruz oğlu Basatdır	Özüm adım sorsan manqa derlər Alpamış
Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ...	Ak çatır, kök çatır...
Fani dünya yenə qaldı...	Dünya fani yıldı...
...gözləri qan-yaş toldı.	Gözümən akdı kanlı yaş

Təqdim etdiyimiz nümunələr təkcə dil və üslub, poetik struktur yox, həm də tarix və etnoqrafiya baxımından oxşarlığı əks etdirir, eyni təfəkkürdən süzülən atributlar kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, həmin nümunələrdə “Kitabi-Dədə Qorqud”un təsiri açıq-aşkar görünür. Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, hər iki abidə üçün səciyyəvi olan oxşar ifadə və cümlələr çox olduğu üçün ayrılıqda tədqiq olunmalıdır:

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bədii zənginlik “Alpamış”da da müşahidə edilir. Məsələn, “Karakaşka at bin-senq, at kuyruğın sört tüysən” misralarında bir-biri ilə zəncirvari şəkildə bağlanmayan, poetik mənanı qüvvətləndirməyə xidmət etməyən hər hansı bir detal tapmaq qeyri-

mümkündür. Yaxud “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı alliterasiya “Alpamış”ın dili baxımından da səciyyəvidir: ”d”-nın alliterasiyası – *demini dem deme*; “m”-nın alliterasiyası – *men munqlu men...*;

Hər iki dastanda advermə ilə bağlı olan səhnələrin bədii şəkildə ifadəsinə rast gəlinir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuz igidlərinə ad verən Dədə Qorquddursa, “Alpamış”da bu statusda çıxış edən Kalendarlardır (Qələndar//Qələndər – filosof, dərviş). Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “*Dədə Qorqud gəldi*”. Aydır: “*Oğlanım, sən insansan. Heyvanla müsahib olmağıl! Gəl, yaxşı at bin. Yaxşı yigitlər ilə eş yort! – dedi. – Ulu qardaşın adı Qıyan Selcikdir. Sənin adın Basat olsun!*”; “Alpamış”da – “*Kalendarlar yahşi dedi. Baybörü Baydınq yalqaz oğlunun adına merd Alpamış bolsun dedi. Kızınq adına Karlıqaç (Kırlanqıç) olsun, Baysarı Bayının kızının adına Gülbarçın bolsun dedi...*”

“Alpamış”dakı antroponimlər fonetik tərkib və semantika baxımından Orxon-Yenisey abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Divanü lüğat-it-türk”, “Manas” kimi qədim türk mənbələrindəki adlarla səsləşir. Bu mənada “Alpamış”ın antroponimik sisteminə daxil olan vahidlərin hər birini tarixi-lingvistik müstəvidə təhlil etmək lazım gəlir.

Alpamış. Sadə quruluşlu antroponim kimi görünən “Alpamış” əslində “Alp Mamsi” modelinin transformasiyası əsasında yaranıb. Əvvəlki səhifələrdə “alp”ın igid,

qəhrəman, “Mamsi”nin isə igid, cəsur, pəhləvan anamlı “Bamsı”nın fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğramış variantı olduğunu qeyd etmişik. Dastanda Alpamış bir qəhrəman kimi həm də Batır Alpamış, Sultan Alpamış adları ilə verilir. Deməli, batır, sultan kimi vahidlər onun bədii təyini kimi çıxış edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Baybörə oğlu Bamsı Beyrək” antroponimik modelində “b” səsinin alliterasiyası, eyni zamanda onun vasitəsilə yaradılmış assosiativ sıradan bəhs etmişik: *Beyrək – Baybörə* (atası), *Beyrək – Banıçıçək* (nişanlısı), *Beyrək – Boz ayğır* (atının adı)... Maraqlıdır ki, Alpamış antroponimində “b” səsi işlənmə-sə də, onunla bağlı olan adların, demək olar ki, hamısı “b”-nin alliterasiyası xəttində birləşir. Məsələn, *Alpamış – Baybörü Bay* (atası), *Alpamış – Baysarı Bay* (qayınatası), *Alpamış – Barçın* (nişanlısı), *Alpamış – Bayçobar* (atının adı)... Bu, “Alp Bamsı//Alp Mamsi” modelinin sonrakı dövrlərdə Alpamış//Alpamıs şəklinə düşdüyünü təsdiqləyir. Digər tərəfdən, qarşılaşdırmalarda “Alpamış” dastanının “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu əsasında yaranması birbaşa görünür.

Qeyd etdiyimiz kimi, özbək ədəbiyyatında “Alpamış” adlanan dastan qazax ədəbiyyatında “Alpamıs” şəklindədir. Yeri gəlmişkən, Alpamıs antroponimi müasir qazax dilində də intensivliyi ilə seçilir.

Altun Saç. “Alpamış”da işlənən qadın adlarındandır. “Altun” apelyativi qızıl, qırmızı və s. anamlıdır. Deməli,

“Altun saç” saçı qızıl kimi və ya saçı qırmızı mənasındadır. Semantik tutumunda gözəllik anlayışını yaşadan “Altun saç” forma və semantika baxımından “Manas” eposundakı Altunay, Karaçaç kimi antroponimlərlə bir cərgədə durur.

Baybörü. Bu antroponim “Kitabi-Dədə Qorqud”da Baybörə, qazax eposu olan “Alpamış”da Baybəri formasındadır. Mürəkkəb quruluşlu Baybörü antroponimində “bay”ın varlı, dövlətli, zəngin, “börü”nün isə qurd, canavar mənalarından, həmçinin antroponimə transformasiya olunma səbəblərindən əvvəlki səhifələrdə geniş şəkildə bəhs etmişik.

Baysarı. Mürəkkəb quruluşlu “Baysarı” antroponimində “bay” apelyativi varlı, dövlətli, “sarı” isə rəng anlamıdır. A.Paşayev və A.Bəşirova sarı apelyativli antroponimlərdən bəhs edərkən yazırlar: “... Qədim türklərdə totem və etnonim olan bu söz “dünya kainat” mənasında olan “Sarı Günəş” ilə əlaqədardır. Sarı rəng mənasından başqa, qədim türklərdə Günəş, Ay, ulduz, dünya, kainat; etnonim, totem; qızıl; yetkin və s. mənalarda işlənmişdir”¹. Bu mənada Baysarı antroponimi ən zəngin, ən qüdrətli, ən böyük mənasındadır fikrini söyləmək mümkündür.

Baysunlu Özbək. Baysunlu toponimik vahiddir, Özbək isə etnonim əsasında yaranmış antroponimdir. E.Yurtsever öz+bek (bək) modeli əsasında yaranan Özbək (Özbək) antroponiminin cəsur, özünə güvənən mənasında olduğunu

¹ Aydın Paşayev, Alisə Bəşirova. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 2003, səh.121.

göstərir¹.

Gülbarçın//Barçın. Mürəkkəb quruluşlu Gülbarçın antroponimi “Alpamış”da daha çox Barçın formasında işlə-nib. Qazax eposu “Alpamış”da isə “Külbarçın” şəklindədir. Həmin antroponimlərdəki fars mənşəli gül//kül apelyativi çiçək anlamlıdır. Yeri gəlmişkən, gül apelyativli antroponimlər müasir türk xalqları antroponimikasında aparıcı mövqedədir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaizm hesab olunan “barçın” apelyativi isə “qumaş növü” mənasındadır. Deməli, Gülbarçın gözəlliklə bağlı olan qədim türk qadın adlarındandır. Amma bu da var ki, “Alpamış”dakı Barçın təkcə adının və özünün zahiri gözəlliyi ilə yox, həm də bir türk qadını kimi igidliyi, cəsurluğu və qəhrəmanlığı ilə tanınır.

Hoca molla. Bu antroponimik modeldə “hoca” apelyativi dindar, qoca, müdrik, “molla” isə ağa, cənab, böyük ruhani alimi, qazi mənasındadır. Müasir Azərbaycan antroponimikasında türk mənşəli hoca//xoca apelyativli, eləcə də ərəb mənşəli molla apelyativli antroponimlər işlənməkdədir: *Xaca, Xocalı, Xocəli, Molla, Mollağa...*

Karlıqaç//Kırlanqıç. Zoonim əsasında yaranmış Karlıqaç gözəlliklə bağlı olan qadın adlarındandır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaizm hesab olunan “karlıqaç” apelyativi qaranquş mənasındadır. Karlıqaç antroponimi həm qazax eposu “Alpamış”da, həm də müasir qazax qadın adları sistemində “Karlıqaş” şəklindədir.

1 Erk Yurtsever. Türkçe adlar derlemesi. İstanbul, 1997.

Karacan. Mürəkkəb quruluşlu bu antroponimik vahiddə “kara” rəng yox, güclü, qüvvətli, böyük, fars mənşəli “can” apelyativi isə ruh, ürək mənasındadır. “Karacan” çox güclü, qüdrətli, ürəyi böyük anlamlıdır. Onun “Bədir doğan mərd” bədii təyini də igidliyi və qəhrəmanlığını təsdiqləyir. Bu cür antroponimlər təkcə qədim türk yox, həm də müasir türk xalqları antroponimikası baxımından xarakterikdir.

Kultay. Düzəltmə quruluşlu “Kultay” antroponimindəki “kul” kök morfemi qul, nökrə anlamlıdır. Qədim türk dilində “qul” sözünün titul kimi işlənməsinə də rast gəlinir (əvvəlki səhifələrə bax). -Tay şəkilçi morfemi isə bir sıra türk dillərində, o cümlədən özbək dilində kiçiltmə və əzizləmə bildirir. “Kultay” antroponimindəki “kul” sözü heç də qul, nökrə anlamı yox, müəyyən bir vəzifə bildirən tituldur. Birincisi, ona görə ki, bu öz təsdiqini “Alpamış”da tapır: Kultay. Toksan kuldıq başı idi. İkincisi, kul (qul) vahidi qədim türk dilində titul kimi də işlənilir. Üçüncüsü, “Alpamış”dakı Kultay təkcə forma deyil, həm də semantika və status baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı “qul başı” və ya “baş qul” anlamı Qılbaş antroponimi ilə eyni xətdə birləşir.

Kökəman Kaska. Bu antroponimik modeldə hər iki vahid türk mənşəlidir. E.Yurtsever Kögmen//Gökmen antroponiminin tanrısal, ilahi, gücünü tanrıdan alan mənasında olduğunu göstərir¹. Bizcə, “Alpamış”da işlənən “Köka-

¹ Erk Yurtsever. Türkçe adlar derlemesi. İstanbul, 1997.

man” antroponimi də həmin mənədadır. Daha doğrusu, bir sıra türk dillərində Kögmen//Gökmen şəklində işlənən antroponim “Alpamış”da Kökaman formasındadır. “Kaska” apelyativi isə “alnında ağlıq olan heyvan” mənasında olsa da, məcazi, yaxud simvolik olaraq işlənib. Dəqiq desək, igidlik, mərdlik simvolludur.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, Kökaman antroponiminin səma, tanrı anamlı göy apelyativi əsasında yaranması öz təsdiqini “Oğuznamə”də işlənən “Gök xan” antroponimində də tapır.

Kösemen Kaska. Bu antroponimik modeldəki “kaska” apelyativinin leksik-semantik mənasını qeyd etmişik (Bax: Kökaman Kaska antroponiminin izahı). M.Kaşğarının lüğətində “arzu etmək” anamlı “köse” sözünə rast gəlinir¹. Bu mənada “Kösemen” antroponimi “arzu olunan adam” mənasında izah oluna bilər. Ancaq “Alpamış”da Kösemen Kaska ilə bağlı olaraq söylənilmiş “cellatının başı idi”, “bayağı padişahınq veziri” və s. kimi ifadələr onun adına uyğun hərəkət etmədiyini təsdiq edir. Bu da dastan poetikalı baxımından istisnalıq təşkil edir.

Köp Kalmak. Birinci söz, yəni “köp” apelyativi çox, gur, bolluq, çoxluq mənasındadır. Kalmak isə “Alpamış”da tez-tez təkrarlanan toponimlərdəndir: ...Tayşa Kalmakdınq ilinə göçdü. “Köp” apelyativli antroponimlər müasir qazax antroponimikasında işlənməkdədir. Məsələn, *Köpbay, Köpjan, Köpyasar...*

¹ M.Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”. IV cild, Bakı, 2006, səh.332.

Tayşa Han. “Alpamış”da Tayşa Han, qazax eposu “Alpamış”da isə Tayşık xan (Tayşık kalmakdın xanı) şəklindədir. Qədim türk dilinə dair lüğətlərdə “tayşi” apelyativi (tayşa sözü onun deformasiyaya uğramış variantı kimi götürülə bilər) mürşid, yol göstərən, hamı, qoruyucu və s. mənalarda verilir. Bu mənada “tayşa”nın antroponimik vahidə çevrilməsi qədim türk ad yaradıcılığı baxımından təbii qarşılır.

“Alpamış”da işlənən antroponimlərin əksəriyyəti türk mənşəli apelyativlər əsasında formalaşmış. Bu antroponimik vahidlərin qədim türk abidələri, xüsusən də “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi sanballı Oğuz abidəsi ilə səsleşməsi ortaq türk keçmişinin təkcə zənginliyini yox, həm də bir-birinə qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu təsdiqləyir.

XIV FƏSİL

“DOKUMENTI NA POLOVEÜKOM ƏZİKE” XVI V.” KİTABINDA ANTROPONİMLƏR

Son illərdə ermənilərin türk mənəvi dəyərlərini mənimsəyib danmasından, tarixi həqiqətləri xain-cəsinə saxtalaşdırmasından bəhs edən yazılara Azərbaycan və dünya mətbuatında tez-tez rast gəlmək olur. Lakin ermənilərin hiyləgərliklə bəşəriyyətə, xüsusən də türk dünyasına vurduğu yaraların kökü o qədər dərin və çoxşaxəlidir ki, onların haqqında cild-cild kitablar yazılsa da, kifayət etməz.

Bu mənada erməni saxtakarlığı ilə bağlı təqdim etdiyim bu yazı nə az, nə çox, düz 29 il bundan əvvəl – 1967-ci ildə yazılmalı idi. Həmin ildə sovet türkologiyasının “ağsaqqallarından” hesab olunan E.V.Sevortyanın rəhbərliyi ilə Moskvanın “Nauka” nəşriyyatında “Dokumentı na poloveükom əzike” XVI v.” adlı kitabı işıq üzü görüb. Kitabda Ukraynanın Komenets – Podolski şəhərində icma şəklində məskunlaşan ermənilərin erməni qrafikası ilə qırpçaq (poloves) dilində yazılmış məhkəmə sənədlərinin (XVI əsr) rus qrafikası ilə transkripsiyası, tərcüməsi, lüğəti, mətnlərdəki şəxs adları və coğrafi adların siyahısı verilmişdir.

E.V.Sevortyan göstərir ki, XVI əsr erməni icmasının məhkəmə sənədləri erməni və qıpçaq dilinin fonetika, leksikologiya və qrammatikası baxımından qiymətli mənbədir. Tekstoloji təhlil isə E.V.Sevortyanın fikrini təkrar edir. Belə ki, həmin mətnlər erməni qrafikası ilə yazıldığından erməni dilinin bəzi fonetik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirsə də, erməni dilinin leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri ilə, demək olar ki, əlaqəsi yoxdur. E.V.Sevortyan mətndəki sözlərin bir qrupunun erməni mənşəli olduğunu təsdiqləmək üçün dəridən-qabıqdan çıxsa da, cəmi bir neçə sözü erməni mənşəli vahid kimi təqdim edə bilir. Onlardan biri “Bobas” şəxs adıdır. “Bobas” adı mətnin transkripsiyasında – Kevor Kaspar Babas oğlu (s.128), rusca tərcümədə – Kevor Kaspar Babas oğlu (s.236), lüğətdə – babas (svyaşennik) (s.383), yəni keşiş; şəxs adları siyahısında isə Kevor Kaspar Papas – oğlu (s.418) kimi verilir. Məlumdur ki, hər hansı bir ad, xüsusən də onomastik vahid (xüsusi ad) transkripsiya və tərcümədə necə verilibsə, adlar göstəricisində də o cür verilməlidir. E.V.Sevortyanın rəhbərliyi ilə çap olunan kitabda isə türk köklü və həm də, əsasən, Azərbaycan antroponimikasında xarakterik olan Anaş, Ataş, Dadaş və s. şəxs adları ilə bir sistemə daxil olan “Babaş” adının fonetik variantı “Babas” erməniləşdirilərək “Papas” variantında təqdim edilmişdir.

Fikrimizcə, erməni dilindəki keşiş anlamlı “Papas” türk köklü Babaş // Babas şəxs adının fonetik deformasi-

ya (b-p) uğramış variantıdır. T.Canuzakovun “Qazax dilindəki “Babas” adı Azərbaycan antroponimikasına məxsusdur” fikrini də əsas götürsək, saxtarkarlığın məhz Azərbaycana görə edildiyi asanlıqla anlaşılar.

Y.R.Daşkeviç XVI əsr erməni sənədlərinə əsaslanaraq göstərir ki, Kamenets-Podolski ermənilərinin şəxs adları sistemində Ukrayna dilinə məxsus Yurko, Serqi, Pilip, İvaşko, Misko, Qrişko, Demyan, Musiy, Boqdan, Samoylo, Pomoqayko və s. kimi şəxs adları, Ukrayna dilində isə erməni şəxs adı “Xaçenko” işlənmişdir. Müəllif nədənsə mətnlərdə əksəriyyət təşkil edən türk köklü antroponimik vahidlərə bu prizmadan yanaşmamış, onların üstündən sükutla keçmişdir. Görünür, Y.R.Daşkeviç türkcə qarşı düşmən mövqe tutan E.V.Sevortyanın təsir dairəsindən çıxıb bilməyib. Əgər belə olmasa idi, o mətndəki Aydın (Aydın), Atan(ı), Buraston (Börü+qurd), Donuş (Dönüş), Ulu Xodja (xoca-qoca) – oğlu, Axsax (Axsaq), Toya, Tokar (Tökər), Tuman (Duman), Turaş (Turac), Xutlu (Qutlu) və s. kimi türk köklü şəxs adlarının erməni antroponimikadakı aparıcı mövqeyindən bəhs edər, dünya antroponimikasında miqdarı və yayılma arealına görə doqquz əsas yerdən birini tutan türk köklü antroponimlərin təkcə erməni dilində deyil, həm də rus, fars, ərəb, gürcü, ləzgi və s. xalqların dilində işləkliyini xüsusilə vurğulayardı.

Bəllidir ki, hər bir xalqın kimliyini müəyyənləşdirən atributlardan biri də onun milli şəxs adları və coğrafi ad-

lar sisteminə malik olmasıdır. Haqqında bəhs etdiyimiz kitaba əsasən demək mümkündür ki, ermənilərin istifadə etdiyi şəxs adları və coğrafi adların bir hissəsi slavyan, əsas hissəsi isə türk köklüdür. Deməli, XVI əsr erməni həyatından bəhs edən sənədlər erməni qrafikasında yazıl-sa da, onun milli leksikası məhdud olan erməni dilinin milli antroponimika və toponimikası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Kitaba “Giriş” sözü yazan T.İ.Qrunin qıpçaq dilində yazılan mətnlərin türk dilləri üzrə yaxınlıq və qohumluq dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsindən bəhs edərkən Azərbaycan dilinin adını belə çəkmir. Leksik və qrammatik istiqamətdə təhlil isə göstərir ki, mətndəki leksik, morfoloji və sintaktik vahidlər Azərbaycan dilinə çox yaxındır. Məsələn, mətndəki sözlərin bir qismi leksik arxaizmlərdir: ağca – pul vahidi, ayt(maq) – demək, söylə-mək, bitik – yazı, börk – papaq, kenti/kendi (kəndi) – öz, tanıx-tanıq-şahid, ur-vur, döy və s.; bir qismi fonetik arxa-izmlərdir – yanqıl – yanıl(maq), sonqra – sonra, yıl – il və s. Bir qismi isə müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə iş-lənməkdədir – ağız, ay, ana, arxa, bağla, başla, daş, yaz, oğul, çıx və s. Mətndəki cümlələrin sintaktik konstruksiyaları da Azərbaycan dilinin sintaktik konstruksiyalarına uyğundur. Məsələn, sordular kine kordunquz (soruşdular ki, nə gördünüz?), ayıttı kimen ol atnı satmadım (dedi ki, mən o atı satmadım) və s.

Faktlar göstərir ki, XVI əsr erməni qrafikası ilə qıp-

çaq dilində yazılmış sənədlərin dili Azərbaycan dilinə çox yaxındır. Məntiqi nəticə budur ki, Y.R.Daşkeviç və T.İ.Qruninin məqalələrində mətnlərin Azərbaycan dili ilə yaxınlığına qəsdən, həm də məhz E.V.Sevortyana görə göz yumulmuşdur.

Həmin sənədlərdə işlənmiş antroponimləri quruluşuna görə 3 yerə bölmək olar: sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu antroponimlər. Sadə quruluşlu antroponimlər sistemində *Dur, Zalim, Bızov, Mahir, Sultan, Sumrut, Taya, Tuman, Turan, Turac, Çaruq, Xodja, Çeçək* və s. kimi antroponimlər maraqlı doğurur. Bu antroponimlər türkün etnoqrafiyası, tarixi, psixologiyası, etik və estetik görüşlərini əks etdirir. Təqdim etdiyimiz antroponimik vahidləri mənşə baxımından araşdırdıqda məlum olur ki, Zalim, Mahir, Sultan, Sumrut antroponimlərinin apelyativləri ərəb mənşəlidir. Lakin həmin apelyativlər ərəb ad sistemində deyil, türk dillərində ad yaradıcılığına cəlb edilmişdir. Bu mənada Sultan, Mahir kimi antroponimik vahidləri türk adı kimi təqdim etmək lazımdır.

Məhkəmə sənədlərində mühafizə olunan sadə quruluşlu antroponimin əksəriyyəti müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənməkdədir. Məsələn, *Mahir – Mahir, Sultan – Sultan, Sumruq – Zümrüd, Tuman – Duman, Turaş//Turaç – Turac, Xodja – Qoca, Çeçək – Çiçək* və s.

Sənədlərdə düzəltmə quruluşlu antroponimik vahidlər də müşahidə edilir. Məsələn, *Voruş, Qaqaş, Donuş,*

Babaş (Babas), Tumaş, Axsax, Tomğadji, Altınçi, Xanu və s. Bu vahidlərin hamısı türk antroponimləri sistemində xarakterik olan adlardandır. Bunların bəzisi, o cümlədən *Babaş* və *Qaqaş* müasir antroponimlərimiz sistemində eynilə işlənməkdədir.

Azərbaycan antroponimləri sistemində əzizləmə ifadə edən -ş şəkilçili antroponimlər (*Ataş, Balaş, Babaş, Qaraş, Nənəş*) çoxluq təşkil edir. Həmin tip vahidlərdə mühafizə olunan “-ş rütbə məzmunu bildirən və bu gün həmin mənada işlənməyən qədim şəkilçidir”¹. Sənədlərdə rast gəldiyimiz -ş şəkilçili *Babaş//Babas* antroponimi E.V.Sevortyan və T.İ.Qrunin tərəfindən türk mənşəli antroponim kimi deyil, erməni adı kimi təqdim edilir. Qeyd etdiyimiz kimi, T.Canuzakov qazax antroponimləri sistemindəki “*Babas*” adını Azərbaycan antroponimi hesab edir. Deməli, qədim və müasir dövr erməni dilindəki “*Papas*” türk mənşəli *Babaş* antroponiminin fonetik variantıdır fikrinin düzgünlüyü bu müstəvidə də təsdiqini tapır.

Sənədlərdə ümumtürk antroponimikası baxımından xarakterik olan *Donaqan, Zarbey, Tuqalbey, Tışel, Tokar, Tatbey, Şadbey* kimi mürəkkəb quruluşlu antroponimlərə də təsadüf edilir.

¹ Hacıyev T. Onomastik vahidlər dilin unudulmuş vahidlərinin qoruyucuları kimi. Azərbaycan onomastikası problemləri. I cild, Bakı, 1986, səh.278-279.

XV FƏSİL

“DƏFTƏRİ-MÜFƏSSƏLİ-ƏYALƏTİ- TİFLİS”DƏ ANTROPONİMLƏR

1723-28-ci illərdə osmanlı imperiyasının məmurları tərəfindən tərtib olunmuş “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”in Azərbaycan dilinə (türk dilinə) tərcümə edilərək, “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri” (*Bakı, “Pedaqogika”, 2001. Giriş, tərcümə və qeydlər tarix elmləri namizədi Şahin Mustafayevə məxsusdur*) başlığı altında çap olunması təqdirəlayiqdir. Borçalı və Qazax bölgəsi ilə bağlı olan həmin mənbəyə istinad etməklə Azərbaycan tarixi, etnoqrafiyası, etimologiyası və iqtisadiyyatına dair yeni fikirlər söyləmək mümkündür.

“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə vergi ödəyənlərin siyahısı yaşayış məntəqələri üzrə verilmişdir. Həmin siyahı XVII-XVIII əsr Azərbaycan antroponimləri sistemindəki kişi adlarının ümumi mənzərəsini tam əks etdirir. “Dəftər”də qadın adlarına rast gəlinmir. Bu, verginin kişilər tərəfindən ödənilməsi ilə bağlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un antroponimlər sistemində daxil olan Qorqud, Qazan, Qaraca, Bamsı, Buğac, Qaragünə, Uruz, Dondar kimi antroponimlər “Dəftər”də, əsasən, eynilə işlədilib. Məsələn, Qorqud Mirzə oğlu, Bədirxan Qazan oğlu, Bamsı Çayam oğlu, Pirməhəmməd Qaragünə

oğlu, Nəbi Dondar oğlu, Yaqub Qaraca oğlu, Əli Uruz oğlu, Məhəmməd Buğa oğlu və s. “Dəftər”də müşahidə olunan Aydoğdu, Ərdoğdu, Gündoğdu, Qaraöküz, Dağ, Doğan, Yaraqlı və s. kimi qədim türk adları müasir Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənir. Təqdim etdiyimiz antroponimlərdən Gündoğdu və Aydoğdu Yusif xas Hacibin “Qutadğu bilig” (1069) əsərindəki Gündoğdu və Aytoldu obrazları ilə, “Dağ” isə “Oğuz Qağan” dastanındakı “Dağ” adı ilə səsləşir. Bu tip antroponimlərin bir hissəsinin apelyativi müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaizmdir. Məsələn, Ayıtmaz – ayıtmaq, Doğan – doğan, Dondar – dondar, Xızır – xızır. “Dəftər”dəki arxaik antroponimlərin əksəriyyətinin apelyativi müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir. Məsələn, Buyurmuş – buyurmaq, batdı – batmaq, Yekəsgər – yekə və əsgər, Sayılmış – sayılmaq, Guryol – gur və yol, Çubuqçu – çubuqçu, Öküz – öküz və s.

“Dəftər”də işlədilmiş antroponimik vahidlərin əksəriyyəti müasir antroponimlərimiz sistemində eynilə işlənir. Məsələn, Baba, Polad, Teymur, Əziz, Qorxmaz, Şahin və s. Müasir antroponimlərimiz sistemində fonetik deformasiyalarla işlənən adlara da təsadüf olunur. Məsələn, Arslan – Aslan, Məqsud – Maqsud, Veysi – Veyis, Himmət – Hümmət, Timirxan – Teymur, Talib – Talıb və s.

“Dəftər”dəki kişi adlarının bir hissəsi müasir antroponimlərimiz sistemində yalnız qadın adı kimi işlənir. Məsələn, Gülüş (Gülüş Durmuş oğlu), Sürəyya (Kürdhəsən

Sürəyya oğlu), Ceyran (Süleyman Ceyran oğlu), Telli (Telli Pirməhəmməd oğlu) və s.

“Dəftər”də əsl şəxs adı kimi işlədilmiş vahidlərin bir hissəsi müasir antroponimlərimiz sistemində yalnız ləqəb funksiyasındadır. Məsələn, Uzun, Qoçu, Sınıqçı və s.

“Dəftər”dəki əsl şəxs adlarının bir hissəsinin I komponenti ləqəblərdən ibarətdir. Məsələn, Korməhəmməd, Kəlməhəmməd, Nökərməhəmməd, Kürdhəsən, Yekəsgər və s. Fikrimizcə, qeyd olunan antroponimlərin I komponenti kimi işlənmiş kor, kəl, nöker, kürd və yekə apelyativləri əsl şəxs adlarının I komponenti kimi yox, ləqəb kimi başa düşülməlidir. Çünki həmin apelyativlər əsl şəxs adlarını yaranma əsaslarına uyğun deyildir.

“Dəftər”də əsl şəxs adı kimi işlədilmiş vahidlərin bir hissəsi müasir antroponimlərimiz sistemində daha çox familiya kimi işlənməkdədir. Məsələn, Uluxan – Uluxanov, Ərəb – Ərəbov, Yüzbaşı – Yüzbaşov//Yüzbaşev, Xangəldi – Xangəldiyev və s.

“Dəftər”dəki şəxs adlarını mənşəyinə görə üç istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

– Türk mənşəli antroponimlər (*Adıgözəl, Teymur, Yolçu, Qoca, Dəmir...*);

– Ərəb mənşəli antroponimlər (*Məhəmməd, Əhməd, Nəbi, Cənnət, Həsən, Hüseyin, Beyt, Beytulla...*);

– Fars mənşəli antroponimlər (*Arzuman, Divan, Cavanşir, Seyran, Novruz...*).

Hesablamalar göstərir ki, XVII-XVIII əsr Azərbaycan

antroponimləri sistemində fars mənşəli antroponimlər türk və ərəb mənşəli antroponimlərə nisbətən az işlənmişdir.

Mənbədə hibrid (qovuşuq) antroponimlərə də təsadüf olunur: Gülmahmud, Gülbudaq, Pırbudaq, Şahbudaq, Xanvəli, Şıxgəldi, Pirziya, Hacıtarı... Bu tip vahidlər müasir antroponimlərimiz sistemində az işlənir.

“Dəftər”də işlədilmiş ərəb mənşəli antroponimlərin bir qismi müasir antroponimikamız baxımından arxaizm hesab olunur. Məsələn, Kafi, Həllac, Mömin, Heydərəddin, Ənbiya, Qiyam...

“Dəftər”dəki antroponimlərin leksik-semantik qrupları aşağıdakı kimidir:

Etnonimlər əsasında yaranan antroponimlər: Qaramanlı (Həsən Qaramanlı oğlu), Qacar (Qacar Kömür oğlu), Dondar (Nəbi Dondar oğlu), Quşçu (Budaq Quşçu oğlu)... Bu tip adlar müasir antroponimlərimiz sistemində arxaikləşsə də, toponimlərimiz sistemində mühafizə olunmaqdadır.

Toponimik vahidlər əsasında formalaşan antroponimlər: Göyçə (İbrahim Göyçə oğlu), Dilcan (Molla Dilcan oğlu)...

Silah və sursat adları əsasında yaranan antroponimlər: Qılıc (Camal Qılıc oğlu), Topçu (Topçu Soltan oğlu), Yaraqlı (Təhmasib Yaraqlı oğlu)...

Pəşə və sənətlə bağlı olan antroponimlər: Dərzi, Zərgər, Bərbər, Dəllək, Çoban, Sınıqçı və s. Bu tip antroponimik vahidlər Azərbaycan türklərinin, xüsusən də Qa-

zax-Borçalı türklərinin məşğuliyyətini əks etdirir.

Titullar əsasında yaranan antroponimlər: Kətxuda, Çavuş, Əhmədçavuş, Xaqan, Gizir, Qalabəyi, Xan, Yüzbaş1 və s. “Dəftər”də “xan” titulu əsasında yaranmış antroponimlər üstünlük təşkil edir. Konkret desək, “xan” titulu 40-a qədər antroponimik vahidin ya birinci, ya da ki ikinci komponenti kimi iştirak etmişdir. Məsələn, Xanyusif, Xanəhməd, Xanməhəmməd, Xanqulu, Xangəldi, Xanverdi, Xanəli, Xanməqam, Məhəmmədxan, Qədimxan, Qaraxan, Nurxan, Törəxan, Vəlixan, Mirxan, İsmixan, Xocaxan, Camoxan, Doluxan, Uluxan, Babaxan, Turxan, Muradxan...

İslam dini ilə bağlı olan antroponimlər: Aşur, Əli, Məhəmməd, Mehdi, Cənnət, İsmayıl, Əhməd, Nəbi və s.

Təbiətlə bağlı olan antroponimlər: Ayaz, Qarlı, Qarayağdı, Boran, Qargəldi, Duman, Şahboran və s. Bu tip antroponimik vahidlərin əksəriyyətinin apelyativi türk mənşəlidir.

Heyvan adları əsasında formalaşan metaforik antroponimlər: Arslan//Aslan, Buğa, Öküz, Quzu, Qaraöküz, Ceyran, Doğan (Qartal), Şahin, Laçın...

Müsbət emosiyalarla bağlı olan antroponimlər: Xanverdi, Xangəldi, Adıgözəl, Sevindik, Uğur, Gözüm, Gü-lüş, Gözəl, Dilək.

Qiymətli daş-qaş adları əsasında yaranan antroponimlər: Almaz, Gümüş.

Təxəllüs əsasında yaranan əsl şəxs adları: Füzuli (Füzuli Süleyman oğlu). “Dəftər”də bu cür adlar yox də-

rəcəsidədir. XVIII əsr Azərbaycan şəxs adları sisteminə Məhəmməd Füzulinin təxəllüsü əsasında şəxs adının yaranması tarixi antroponimikamız baxımından maraq doğurur.

“Dəftər”dəki antroponimik vahidlərin bir qismi həm də toponim funksiyasındadır. Məsələn, Yolqulu – Yolqulu kəndi, Baydar – Baydar nahiyyəsi, Qaraöküz – Qaraöküz qışlağı, Yüzbaşı – Yüzbaşı oğlu Vəli ağa qışlağı və s.

Aydın, Elxan, Qorxmaz, Gülüş kimi adların məişətimizə C.Cabbarlının pyeslərindən daxil olması, Samur adının “Samur-Dəvəçi” kanalının çəkilişi ilə bağlılığı, Babək adının əsl şəxs adı kimi yalnız Sovet hakimiyyəti illərində işlənməyə başlanması Azərbaycan onomalogiyasında xüsusi olaraq vurğulanıb.

Nümunə olaraq Osman Mirzəyevin fikirlərini təqdim edirik: “Aydın adı Türkiyədə çoxdan məşhurdur. Lakin Azərbaycan məişətinə onu ilk dəfə C.Cabbarlı gətirib”¹, “Elxanilər Azərbaycanda güclü dövlət yaratmışdılar. Lakin bununla belə daşdıqları titul ada çevrilmədi, öz şanşöhrəti ilə heç kəsi ilhamlandırmadı. C.Cabbarlının yaratdığı xilafət və xurafat düşməni, el əsgəri və sərkərdəsi Elxan isə sevildi. Onun adı tezliklə Azərbaycanda ən çox yayılmış, bu gün də ən çox qoyulan adlardan birinə çevrildi”², “... tanıdığımız Samurlar otuzuncu illərin sonunda, Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində dünyaya gəlib. Bu

1 Osman Mirzəyev. “Adlarımız”. Bakı, 1986, səh.19.

2 Yenə orada, səh.72-73.

isə o zaman idi ki, Samur çayından Samur-Dəvəçi kanalı çəkilirdi... Böyük ictimai hadisə şəxs adlarına təsir etməyə bilməzdi”¹, “Nə qəhrəman Babəkdən əvvəl, nə də ondan min il sonra bu ada azərbaycanlılar arasında rast gəlmirik. İgid Babəkimizin adını məscidlər, müctəhidlər əsrlər boyu xalqdan gizlətməmişlər. Yalnız Sovet hakimiyyəti illərində alimlərimiz, ədiblərimiz, incəsənət xadimlərimiz qəhrəmanı öz elinə tanıtdırıb, sevdirmişlər”² və s.

Müəllifin izahları qeyd olunan antroponimlərin XX əsrin 20-ci illərindən sonra yarandığını göstərir. “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri” isə Osman Mirzəyevin fikirlərinin qeyri-dəqiq olduğunu təsdiqləyir. Belə ki, həmin mənbənin 67-ci səhifəsində Aydın (Əli Aydın oğlu), 29-cu səhifəsində Elxan (Elxan Nəbi oğlu), 35-ci səhifəsində Babək (Əli Babək oğlu) 55-ci səhifəsində Qorxmaz (Səid Qorxmaz oğlu), 100-cü səhifəsində Gülüş (Gülüş Durmuş oğlu), 155-ci səhifəsində Samur (Samur Dilənçi oğlu) antroponimi işlədilmişdir. Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, haqqında bəhs etdiyimiz şəxs adlarının Azərbaycan antroponimləri sistemində işlənmə tarixi ən azı XVII yüzilliklə bağlıdır.

“Dəftər”dəki antroponimləri quruluşuna görə 3 istiqamətdə sistemləşdirmək olar:

Sadə quruluşlu antroponimlər (Aydın, Bayram, Bulaq, Ceyran, Öküz...);

Düzəltmə quruluşlu antroponimlər (Sabunçu, Top-

1 Osman Mirzəyev. “Adlarımız”. Bakı, 1986, səh.195.

2 Yenə orada, səh.38.

çu, Dəmirçi, Köçər, Çıraqlı, Mehmanlı, Ələmdar, Başiri, Şikari...);

Mürəkkəb quruluşlu antroponimlər (Atlıxan, Tanrıverdi, Babaqoca, Gündoğdu, Yeldəmir, Qaraöküz, Qaraayaz, Ocaqqulu...).

“Dəftər”də düzəltmə quruluşlu antroponimlər sadə və mürəkkəb quruluşlu antroponimlərə nisbətən az müşahidə edilir. Əlavə edək ki, mürəkkəb quruluşlu antroponimlər sistemində tanrı, qulu və pir komponentli vahidlər üstünlük təşkil edir. Məsələn, tanrı (*Tanrıverən, Tanrıverdi, Tanrıvermiş, Tanrıqulu...*), qulu (*Allahqulu, Ocaqqulu, Əliqulu, Bayramqulu...*), pir (*Piri, Pirverdi, Pərbudaq, Pirağa, Pirəli...*).

Təqdim etdiyimiz tezislər “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə işlədilmiş antroponimlərin kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilməsinin vacibliyini bir daha təsdiqləyir.

“Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”də işlənən antroponimlərin tarixi-linqvistik prizmadan tədqiqi təkcə dilçilik deyil, həm də ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya və s. baxımından əhəmiyyətliidir. “Dəftər”dəki antroponimlərin motivləşmə meyarları, leksik-semantik qrupları, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri barədə müəyyən fikirlər söylənilsə də, onların XIX əsrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən antroponimlərlə bağlılığı, demək olar ki, öyrənilməyib. Heç şübhəsiz ki, belə bir istiqamətdə araşdırmanın aparılması tarixi antroponimiya və ədəbiyyatşünaslıq baxımından bir sıra maraqlı cəhətləri aşkarlaya bilər.

“Dəftər”dəki antroponimləri XIX əsrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən antroponimlərlə müqayisəli şəkildə tədqiq etməzdən əvvəl, XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Füzulinin təxəllüsünün “Dəftər”də əsl şəxs adı kimi işlənməsindən bəhs etmək lazım gəlir. Çünki tədqiqatçılar “Füzuli” təxəllüsünün şəxs adına çevrilməsini daha çox XX yüzilliklə bağlayırlar. Məsələn, O.Mirzəyev yazır: “... Onun təxəllüsünün geniş yayılmış oğlan adına çevrilməsi isə, əsasən, son onilliklərin hadisəsidir, birinci növbədə, şairin 400 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədardır”¹. “Dəftər”də rast gəlinən “Füzuli Süleyman oğlu” antroponimik modelindəki “Füzuli” adı isə təsdiq edir ki, Füzuli təxəllüsü ən azı XVIII yüzillikdə əsl şəxs adına çevrilib. Bu da Füzuli təxəllüsü əsasında əsl şəxs adının yaranmasını XX yüzilliklə, dəqiq desək, onun 400 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlayan tədqiqatçıların qənaətlərinin düzgün olmadığını təsdiqləyir. Burada O.Mirzəyevin başqa bir fikrini də xatırlatmaq yerinə düşür: “Mehman. Farsca “qonaq” deməkdir. İkihecalı olduğundan və samitlə bitdiyindən oğlanlara verilir. Nisbətən cəvandır. Əsasən, Süleyman Rəhimovun eyniadlı povestindən sonra yaranmışdır”². “Dəftər”də “Əli Mehman oğlu”, “Vəli Mehman oğlu” və s. kimi antroponimik modellərə rast gəlinir. Bu fakt, bir tərəfdən, “Mehman” antroponi-

1 O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986, səh.234.

2 Yenə orada, səh.139.

mik vahidin ən azı XVII-XVIII əsrlərdə yarandığını təsdiq edir.

Nizami Gəncəvinin poemalarında işlənən İskəndər, Bəhram, Fərhad, Məcnun, Şəkər və s. kimi antroponimik vahidlər “Dəftər”də daha çox müşahidə olunan adları sırasındadır. Məsələn, *Əli İskəndər oğlu, Bəhram Əli oğlu, Əli Fərhad oğlu, Babaxan Məcnun oğlu, Əhməd Şəkər oğlu...* Hətta “Dəftər”də elə antroponimik modellərə rast gəlinir ki, onların daxilində işlənən vahidlər Nizaminin ayrı-ayrı obrazları ilə səsləşir. Məsələn, Fərhad Məcnun oğlu” antroponimik modelindəki Fərhad və Məcnun adları Nizaminin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” poemaları ilə bağlıdır. Bu da böyük şairə hörmət və məhəbbətin ifadəsi kimi onun əsərlərindəki bəzi antroponimlərin eyni antroponimik modeldə təzahürü, etnoqrafiyamıza transformasiyasıdır.

Məsihinin “Vərqa və Gülşə” (1628-1629) poeməsindəki “Vərqa” antroponimi “Dəftər”də fonetik tərkibcə dəyişilmiş şəkildədir. Konkret desək, Vərğa formasındadır. *Məhəmməd Vərğa oğlu*. Ərəb mənşəli çölgöyərçini anlamalı “Vərqa” müasir antroponimikamızda müşahidə olunmur.

“Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”dəki antroponimik vahidlərin bir qisminin XIX əsrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən antroponimlərlə səsləşməsi tarixiliklə müasirliyin sintezi, Azərbaycan (türk) mədəniyyətinin zənginliyidir.

SON SÖZ ƏVƏZİ

Orxon-Yenisey abidələri, “Dədə Qorqud kitabı” “Manas” dastanı, M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri, Balasağunlu Yusif Xas Hacıbin “Qutadğu Bilig” poeması və digər sanballı türk mənbələrindəki şəxs adlarının fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini tarixi-lingvistik müstəvidə tədqiq etdim. Bu mənbələrdəki türk mənşəli şəxs adlarında türkün qədim və zəngin dilinin, tarix və etnoqrafiyasının daşlaşmış şəkildə yaşadığını müəyyənləşdirdim. Həmin abidələrdəki şəxs adlarını qarşılaşdırmaqla onların tipoloji baxımdan eyni, oxşar və fərqli cəhətlərini aşkarladım. Bu prosesdə şəxs adlarının apelyativlərinin məna yükünü qabarıq şəkildə təqdim etdim ki, onların qədim türk ad yaradıcılığındakı rolu birbaşa görünsün. Türk poetik təfəkküründən süzülən bir sıra şəxs adlarının mətn daxilindəki rolunu, daha doğrusu, poetiklik imkanlarını dəqiqləşdirməyə çalışdım. Tədqiqata cəlb etdiyim mənbələrdəki şəxs adlarının bir hissəsinin müasir Azərbaycan, türkmən, qazax, qırğız, özbək, tatar və s. kimi türk dillərində mühafizə olunmasını konkret faktlarla təsdiqlədim. Eyni zamanda bu tip vahidləri tarixiliklə müasirliyi qovuşduran, xüsusən də ortaq türk birliyinin reallaşmasına xidmət edən detallardan biri kimi dəyərləndirdim. Bir sözlə, “Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları”

kitabını yazdım ki, azərbaycanlı, türk, türkmən, qırğız, qazax, tatar, özbək, çuvaş... hər bir türk özünün qədim dili, tarixi, etnoqrafiyası və mədəniyyətinin bir sıra cəhətlərini daha aydın görsün, ən əsası isə 8 mənbədə işlənmiş 800-dən artıq türk şəxs adının semantikasına dair izahlarla yaxından tanış ola bilsin, Yusif Xas Hacib Balasəğunlunun sözləri ilə ifadə etsəm, “... Oxuyanı uğurlasın, əlindən tutsun”.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ. "Ulu nəğməmizin adı". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 7 fevral 1992-ci il.
2. Abbasova N.G. Azərbaycan dilində şəxs bildirən isimlər. Azərbaycan dilində adların morfolojiyası. Bakı, S.M.Kirov adına ADU-nun nəşri, 1984, s. 16-19.
3. Abdullayev B. Haqqın səsi. "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı". Bakı, 1989.
4. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998.
5. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, "Maarif", 1972.
6. Abdullayev B. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985.
7. Abdulla A. Dədəm Qorqud işığında. "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, Bakı, 1978, №52.
8. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, 1991.
9. Adilov M. Şəxs adları haqqında. "Bakı" qəzeti, 19 iyun, 1969.
10. Adilov M. Ob Azerbaydjanskoy antroponomii. Baku, "Sovetskaya türköloqia", 1971, №3, s.113-118.
11. Adilov M. Niyə belə deyirik. "Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı", Bakı, 1982.
12. Adilov M. Azərbaycan teonimikası. "Azərbaycan onomastikası problemləri". I, Bakı, 1986, s.277.

13. Adilov M. Mürəkkəb adlar haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s.8.

14. Adilov M. (A.Paşayevlə birlikdə). Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987.

15. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.

16. Adilov M. Antroponimlərin tarixi-müqayisəli tədqiqinə dair. Azərbaycan onomastikası problemləri, III, Bakı, 1990, s. 46-48.

17. Ağaverdi Xəlil. Əski türk savlarının semiotikası. Bakı, 2006.

18. Ağaverdi Xəlil. Mahmud Kaşqarlıının "Türk dillərinin divanı" kitabında ədəbi mətnlər. Bakı, 2001.

19. Ağayeva F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.

20. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, "Gənclik", 1982.

21. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı, "Maarif", 1984.

22. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikası. Bakı, 1973.

23. Alpamış. Divay A.A., 1901 (Paksoy N.B., 1989). www.aton.ttu.edu.

24. Anar. Dədə Qorqud dünyası. "Sizsiz". Bakı, 1992, s.11-94.

25. Anatolluoğlu A. Xınayaxdı mərasimi – "İncə" oyun-tamaşası. "Qobustan", № 4. Bakı, 2005.

26. Araslı H. "Kitabi-Dədə Qorqud". "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi problemləri". Bakı, "Gənclik", 1998, s.20-31.

27. Araslı H. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi problemləri". Bakı, "Gənclik", 1998, s. 31-37.

28. Aslanov V. Nəsiminin dili haqqında bəzi qeydlər (İ.Nəsimi məqalələr məcm.). Bakı, "Elm", 1973, s.116-183.

29. Aslanov V. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, "Elm", 1983, s.84-94.

30. Aşıq Ələsgər. I c., tərtib edən İ. Axundov və M.Təhməsim. Bakı, "Elm", 1972, II c., Bakı, "Elm", 1972.

31. Aşurbeyli S. Oçerki istorii srednevekovogo. Baku, 1985.

32. Aydın Erhan. Osman Fikri Sertkaya Türk runik mətnləri. EJOS, IX, 2006.

33. Aydın Paşa. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, 1996.

34. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., Bakı, 1966, II c., Bakı, 1980, III c., Bakı 1983.

35. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. I c., Bakı, "Elm", 1967.

36. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I c., Bakı, 1977.

37. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX c., Bakı, 1986.

38. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı, "Elm", 1960.

39. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb

və fars sözləri lüğəti. Bakı, "Maarif", 1981.

40. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, "Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı", 1989.

41. Azərbaycan şəxs adları. Bakı, "İşiq", 1987.

42. Azərbaycan aşiq və şair qadınları. Tərtib edən İ.Cəfərzadə. Bakı, "Gənclik", 1974.

43. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, "Maarif", 1971.

44. Bahəddin Ögəl. Türk mifologiyası. Tərcümə edən Ramiz Əskər. I cild, Bakı, 2006.

45. Bakıxanov A. O naimenovaniəx i titulax. Baku, "Glm", 1983, s. 136-141.

46. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951.

47. Baskakov N.A. Vvedenie i izuçenie törkskix əzıkov. Moskva, 1969.

48. Bartolğd V.V. Tureüskiy gpos i Kavkaz". "Kniqa moeqo Deda Korkuta". Moskva-Leningrad, 1962.

49. Baskakov N.A. Russkie familii törkskoqo proisxojdenniə. Gtnoqrafıə imen. Moskva, "Nauka", 1971, s.93-99.

50. Baskakov N.A. Russkie familii törkskoqo proisxojdenniə. Vostoçno-slavənskaə onomastika. Moskva, "Nauka", 1972.

51. Baskakov N.A. Russkie familii törkskoqo proisxojdenniə. Moskva, "Nauka", 1979.

52. Baskakov N.A. O proisxojdenniə etnonima Başkir. Gtniçeskaə Onomastika. M., "Nauka", 1984, s.15.

53. Baskakov N.A. İmena sobstvennoe qunnov, bulqar, xazarov, sibirov i avarov v istoričeskix istočnikax. Baku, "Sovetskaə türkoloqii", 1985, № 4, s.29-45.

54. Baskakov N.A. Russkie familii törkskoqo proisxojdenniə. Baku, "Əzıçı", 1992.

55. Batmanov İ.A. Talasskie pamətniki drevne-törkskoy pisğmennosti. Frunze, "İlim", 1971.

56. Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şö-rəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimlə-ri). "Sumqayıt nəşriyyatı", 1996.

57. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. Bakı, 1993.

58. Beqmatov E. Antroponimika uzbekskoqo azıka. AKD, Taşkənt, 1965.

59. Bəşirov K. Ulaş oğlu Salur Qazan. "Azərbaycan onomastikası problemləri", IV, Bakı, 1993, s.74-76.

60. Bosvort K. Musulğmanskie dinastii. Moskva, "Nauka", 1971.

61. Budaqov L. Sravnitelğnıy slovarğ tureüko-tatarskix nareçiy. t.I, SPb., 1869, t.II., SPb., 1891.

62. Buniətov Z.M. Azerbaydjan v VIII-IX vv. Baku, izd-vo "Glm", 1965.

63. Caferoğlu A. Türk Dili Tarihi. I cild, İstanbul, 2000.

64. Çağatay S. Türk lehçeleri Örnekleri.II. Ankara, 1972, s. 215-223.

65. Çağatay S. Kutadğu Biligde Ödğürmişin Kişiliği. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1967.

66. Çağatay S. Kutadğu Biligde Ögdülmiş. Türk kultürü, 1970, № 98.

67. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı, 1977.

68. Cavadov Ə. Qız qalası toponimi haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1986, s.125.

69. Cavadov Ə. Canlı Dədə Qorqut. "Azərbaycan onomastikası problemləri", III, Bakı, 1990, s. 88-89.

70. Cavadov Ə. Qız, quz, qur sözlərinin oğuz etnonimi ilə hec bir əlaqəsi yoxdur. Azərbaycan onomastikası problemləri, IV, Bakı, 1993, s.108.

71. Cəlilov F. Qədim türk etnonimləri (Qamər "kimmer") "Azərbaycan onomastikası problemləri". I, Bakı, 1986. s.81-83.

72. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı, "Maarif", 1988.

73. Cəlilov F. Praazərbaycan teonimləri. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri. Bakı, 1988, s.93-101.

74. Cəfərov İ. Azərbaycanın türk mənşəli etnohidronimləri (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1988.

75. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1992.

76. Cəfərov N. "Eposdan kitaba". Bakı, 1999.

77. Cəfərov N. "Xanım hey" ("Dədə Qorqud" eposunda müraciətlər). Bakı, 1999.

78. Cəfərzadə M., Mursaquliyev V. Əski antroponim-

lərimizə bir nəzər. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s.23.

79. Cəmşidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1977.

80. Cəmşidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tekstoloji tədqiqi (doktorluq dissertasiyası), Bakı, 1985.

81. Cəmşidov Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1986, s.260.

82. Cobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi, "Qanatileba", 1983.

83. Cobanov M. Təxəllüs, familiya. Tbilisi, 1987.

84. Cobanov M. Azərbaycan dilində antroponimik hadisələr. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s. 96.

85. Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, 1998.

86. Çobanov M. Osnovı Azerbaydjanskoy antroponimiki. Baku, 1995.

87. Çobanlı Mədəd və Çobanlı Müşfiq. Dədə Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar. Bakı, 1998.

88. Çobanlı Mədəd və Çobanlı Müşfiq. Borçalı toponimləri. Bakı, 1996.

89. Çobanzadə B., Ağazadə F. Turq qrameri. Bakı, 1930.

90. Dalğ V.İ. Tolkoviy slovarğ jivoqo veliko-ruskoqo əzıka. Tom III, Moskva, 1935.

91. Dəmirçizadə Ə. M.F.Axundzadənin arxivində Dədə Qorqudun izi. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, № 56,

1957.

92. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959.

93. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1972.

94. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Bakı, "Maarif", 1979.

95. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı, 1968.

96. Dionisiy T. O soedinenie slov. Antiçnie ritoriki. Moskva, 1978.

97. Djanuzakov T.J. Obıçai i tradiüii v Kazaxskoy antroponimii. Gtnoqrafii imen, Moskva, "Nauka", 1971, s. 100-104.

98. Djanuzakov T.J. Esiminiz kim? Alma-Ata, 1980.

99. Dokumentı na poloveükom əzıke XVI v. Pod red. G.V.Sevortəna. Moskva, 1967, s.128, 236, 248.

100. Dmitriev N.K. Slujebnie imena v tureükom əzıke. "Sovetskoe əzıkoznanie", III, 1937.

101. Drevnetörkskiy slovarğ. Leninqrad, "Nauka", 1969.

102. Drevnetörkskie dialektı i ix otrajenie v sovremennıx əzıkax. Frunze, "İlim" 1971.

103. Eldar Nəsibli Sibirel. Yaddaş. "Mərhəmət" jurnalı, №11, 12, Bakı, 1992.

104. Ercilasun A.B. Türk Dili Tarihi. Ankara, 2006.

105. Eyvazova R. Kişvəri "Divanı"nın dili. Bakı, 1983.

106. Gnüiklopedičeskiy slovarğ, t.III, Moskva. 1955.

107. Eremeev D. Gtnoqenez turok. Moskva, 1971.
108. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, "Gənclik", 1989.
109. Əhmədov T. Azərbaycan coğrafiya nomenli hidronimlərin yaradılmasında sifət, feli sifət və saylardan istifadə. "Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual problemləri". Bakı, 1987, s.30-32.
110. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991.
111. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığı. Bakı, 1987.
112. Əhmədov B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli. Bakı, 1990.
113. Əhmədov B. Leksika məsələləri. Bakı, "Maarif", 1990.
114. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, 1999.
115. Əliyarov S. Tarixi coğrafi qeydlər. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, "Yazıcı", 1988, s.262.
116. Əliyarov S. "Kitabi-Dədə Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmaları. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", III, Bakı, 1991, s.135-161.
117. Aliyarov S. K gpiçeskiy bioqrafii Alp Grena iz "Kniqa Korkuta". Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1988, s.22-26.
118. Əliyev H. Ümumi antroponimika problemləri. Bakı, 1985.
119. Əliyev H. Antroponimlərin coxvariantlılığı. Azər-

baycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1986, s.35-36.

120. Əliyev H. Antroponimik variantlar. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s. 13-15.

121. Əliyev H. Qədim türk şəxs adlarının quruluşca növləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, III, Bakı, 1990, s. 37-38.

122. Əlibəyzadə E. Azərbaycan antroponimiyasında alliterasiya. Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1986.

123. Əlibəyzadə E. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1999.

124. Əliyev Ə. Azıx və Düyərli toponimləri haqqında. Azərb. SSR EA. Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1979, N 3.

125. Əliyeva F. "Kartlis tsxovreba"-da (Gürcüstan salnaməsi) bəzi türk mənşəli adlar haqqında. "Azərbaycan onomastikası problemləri", III, Bakı, 1990, s.125-127.

126. Əlizadə S. "Kitabi-Dədə Qorqud" antroponimiyasının etimoloji əsasları. "Azərbaycan onomastikası problemləri", I, Bakı, 1986, s.29.

127. Əlizadə S. Müdrikliyin sönməyən işığı. "Oğuznamə". Bakı, 1987.

128. Əlizadə S. Nüsxə fərqləri və şərhlər. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988, s.225-255.

129. Əlizadə S. Ad haqqında Sokrat təlimi "Kitabi-Dədə Qorqud" adqoymanın üslubi əsası kimi. "Kitabi-Dədə Qorqud" – 1300. Bakı, 1999.

130. Alizade S. O nekotorix drevnetörkskix antroponi-

max v "Kitabi-Dede Korkut". "Onomastika Uzbekistana". Taşkent, 1989. s.109-110.

131. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, "Maarif", 1985.

132. Əsgərov N. Azərbaycan dilində hidronimlər. Bakı, 1986.

133. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.

134. Fasmer M. Gtimolojiçeskiy slovarğ russkoqo əzika. Tom II, Moskva, "Proqress", 1967.

135. Feofilakt Simokatta. İstori. Moskva, 1957.

136. Fərzəli Ə. "Dədə Qorqud yurdu". Bakı, 1989.

137. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1961.

138. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, "ADU", 1976

139. Hacıyev T.İ. Yazıcı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, "Maarif", 1979.

140. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983.

141. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında. "Azərbaycan filologiyası məsələləri". Bakı. "Elm", 1983, s.25-34.

142. Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", (II buraxılış), Bakı, "Elm", 1984, s.125-136.

143. Hacıyev T. Onomastik vahidlər dilin unudulmuş vahidlərinin qoruyucuları kimi. Azərbaycan onomastikası

problemləri, I, Bakı, 1986, s. 278-279.

144. Hacıyev T. Redaktordan. Mahmud Kaşğari. "Dîvanü lüğat-it-türk". I, Bakı, 2006.

145. Hacıyev M. "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən bir neçə antroponim haqqında "Azərbaycan onomastikası problemləri", II, Bakı, 1988, s.91-92.

146. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1999.

147. Hacıyev Ç., Vəliyev S. Yeni doğulmuş uşaqlara verilən şəxs adlarının statistik-struktur sisteminə dair. Azərbaycan onomastikası problemləri. II, Bakı, 1988, s. 86-87.

148. Hacıyeva Ə. Fars dilində türk köklü onomastika. "Azərbaycan onomastikası problemləri", V Bakı, 1995, s. 133-135.

149. Hacıyev N.N. Rəbğuzinin "Qissəsül-ənbiya" əsəri və onun dili (DDA), Bakı, 1988.

150. Həkimov M. Oğuz-Tərəkəmə xalq mərasimləri və meydan tamaşaları. Bakı, 1997.

151. Həkimov M. Azərbaycan Aşıq ədəbiyyatı. Bakı, 1983.

152. Həsənov H. Söz və ad. Bakı, "Maarif", 1984

153. Həsənov H. Təxəllüslər və ləqəblər. "Elm və həyat" jurnalı, №1, 1980.

154. Həsənov H. Azərbaycan antroponimləri Qafqaz xalqlarının adlar sistemində. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s. 21-22.

155. Həsənov H. Familiya sosial-ictimai hadisə kimi. Azərbaycan onomastikası problemləri, III, Bakı, 1990, s. 9-12.

156. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya), Bakı, "Maarif", 1988.

157. Xalıqova R. "Kitabi-Dədə Qorqud"da antroponimlərin struktur-semantik təhlili. "Azərbaycan onomastikası problemləri", I, Bakı, 1986. s. 257-258.

158. Xalıqova R. Antroponimlərin tədqiqi sosioloji dilçiliyin obyektinə kimi. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s.84.

159. Xalıqova R. Azərbaycan antroponimiyasının inkişaf yolları (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1992.

160. Xalıqov F. Folklorda adalma motivləri. "Azərbaycan onomastikası problemləri". V, Bakı, 1995.

161. Xalıqov F. Folklor onomastikası. Bakı, "Elm", 1998.

162. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, "Maarif", 1989, s.211.

163. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təfəkkülü. Bakı, 1991.

164. Xudiyev N. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005.

165. İlimbetov F.F. Лиçне имена как истоçник призуçенни древних верований Башкир. Onomastika Povoljğə, Ufa, 1973, s. 89-95.

166. İmə i istorii. M., "Nauka", 1987.

167. İmə – gtnos – istorii. M., "Nauka", 1989.
168. İsmayılova D. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda Qəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin şəxs adı haqqında". "Azərbaycan onomastikası problemləri", IV, Bakı, 1993, s. 177-178.
169. İsmayılova S. Şəxs adlarının bir forması haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri, I, Bakı, 1986, s.64.
170. İsrailov R., Məşədiyev Q., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, 1987.
171. İstoriə Aqvan Moiseə Kaqankatvaüii. Perevod K.Patkanova, SPb., 1861, s. I–XV–I–374.
172. Jirmunskiy V.M. Oquzskiy qeroiçeskiy gpos i "Kniqa Korkuta". "Kniqa Moeqo Deda Korkuta". Moskva – Leningrad, 1962, s. 131-258.
173. Kazımov Q. "Qurbani" dastanının onomastik leksikası və bir antroponim haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri. II, Bakı, 1996, s.52-53.
174. Kazımov Q. Sənət düşüncələri. Bakı, 1997.
175. Kərimov Ş. Rəşid pəhləvan. Bakı, 1987.
176. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, "Yazıcı", 1988.
177. "Koroğlu". Capa hazırlayanı M.Təhmasib. Bakı, "Gənclik", 1982.
178. Kürçaylı Ə. Bütövlük. Bakı, "Yazıcı", 1978.
179. Kakuk S. Quelques categories de noms de personnes turcs. AOH, 1974, T.XXVIII. Fasc. 1.
180. Kaşğari Mahmud. "Divanü lüğat-it-türk". Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. I-IV cild. Bakı,

2006.

181. Kasqari M. Divanü lüğat-türk tercümesi Ceviren B.Atalay. I-III c. Ankara, 1939, 194.

182. Katanov N.F. Alfavitniy ukazatel'g sobstvennix imen, vstreçaöhixsə v I-II tomax, "obrazüov narodnoy literaturı törkskix plemen". SPb., 1988.

183. Kırqız adam attarının sözdüğü. Frunze, "Mektep", 1979.

184. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, 1988.

185. "Kitabi-Dədə Qorqud"un izahlı lüğəti. Bakı, 1999.

186. Kniqa Moeqo Deda Korkuta. Moskva – Lenin-grad, 1962.

187. Golden Peter B. Khasar studies, an historiophiloloqijal Cnquivy into the Dvidin of khazars. Volume I, Budapest, 1980.

188. Kovalevskiy A. Q. Kniqa Axmeda ibn-Fadlana o eqo puteşestvii na Volqu v 921-922, Xarkov, 1956

189. Konüeviç A. Drevnekoreyskiy mif o Tanqune i eqo onomastikon, Gtniçeskaə onomastika. Moskva, 1984.

190. Kononov A.N. Semantika üvetooboznaçeniy v törkskix əzıkax. Törkoloqiçeskiy sbornik. Moskva, "Nauka" 1978, s. 159.

191. Krijanovskaə S.Q. Baba-əqa ili... fantomas (o prozvihax). Gtniçeskaə onomastika. Moskva, "Nauka", s. 100-102.

192. Korş F. Slovo baldak i dolqota qlasnıx v tureükix əzıkax "Jivəə starina", vıp.2-3 SPb, 1909.

193. Koşğariy. Turkiy suzlar Devoni (Devonu luğotit turk), III c, Toşkent, 1963.

194. Kuranən A.A. Törkskie antroponimı v udinskoy antroponimiçeskoy sisteme. AKD, Baku, 1984.

195. "Kutadğu Bilig". Hazırlayanı Reşit Rahmeti Arat. I, Metin, Ankara, 1991.

196. Kusimova T.X. Nekotorie obyçai nareçie imen u Başkir. Onomastika Povoljğə-2, Qorğkiy, 1971, s. 52-54.

197. Kusimova T.X. Antroponimı v Başqirskix şejere. Onomastika Povoljğə-3, Ufa, 1973, s.66-71.

198. Kusimova T.X. Drevnebaşkirskie antroponimie. AKD, Ufa, 1975.

199. Gabain A. Vom Sinn Symbolischer Farbenbezeichnung. AON. Budapest 1962, t.XV, Fajc.1-3.

200. Gabain A. "Alttürkische Crammatik". – "Eski türkçenin qrameri". Ceviren. Mehmet Akalin, Ankara, 1988.

201. Qafarlı R. Boyların sayı 12 yox, 24 olub. "Xalq qəzeti", 17 aprel, 1999.

202. Qaripov T.M. "O drevnix kıpçakskix imenax v antroponimii Başkir". "Onomastika Povoljğə". Ufa, 1973, s.52-58.

203. Qaripova N.D. Persidskie glementı v imenax Başkir. Onomastika Povoljğə-3, Ufa, 1973, s. 81-85.

204. Qaraşarlı Ç. Qədim skandinaviya mənbələrində türk etnonimləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, II Bakı, 1988, s. 108.

205. Qasım bəy Zakir. Secilmiş əsərləri. Tərtib edəni:

D.Məmmədova. Bakı, 1964.

206. Qeybullayev Q. Coğrafi adlar tarixi mənbədir. Bakı, "Elm və həyat" jurnalı, 1975, №11, s.16-17.

207. Qeybullaev Q. K gtnoqenezu azerbaydjanüev, Bakı, "Glm", 1991.

208. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.

209. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair Bakı, 1994.

210. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı, 1992.

211. Qəhrəmanov C. Nəsimi "Divanı"nın leksikası. Bakı, 1970.

212. Qıpçaq M. Söz aləminə səyahət. Bakı, 2002.

213. Qıpçaq M. Türk say sistemi. Bakı, 1996.

214. Qorbanovskiy M.V. V mire imen i nazvaniy. Moskva, "Znanie", 1983.

215. Qordlevskiy V.A. K liçnoy onomastike u osmanov. Ottiskğ iz Drevnostey Vostoka, t. IV, vıp. I, Moskva, 1913.

216. Qordlevskiy V.A. Qosudarstvo selğdjukov Maloy Azii, Moskva, 1941.

217. Qordlevskiy V.A. İzbrannıe soçineniə t. I, Moskva, 1968.

218. Qukasyan V.A. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, "Elm", 1983.

219. Quliyev Ə. Orxon-Yenisey abidələri və Kitabı-

Dədə Qorqud dastanlarındakı antroponimlərin tipoloji xüsusiyyətləri. Azərbaycan onomastikası problemləri. I, Bakı, 1986, s. 44-45.

220. Quliyev Ə. Orxon-Yenisey abidələrində etnoantroponimlər. Azərbaycan onomastikası problemləri, VIII. Bakı, 2000.

221. Qulieva L.Q. Zametki o semantike Azerbaydzhanskix antroponimov. Baku, 1982, s.74-80.

222. Qumilev L.N. Drevnie törki. Moskva. "Nauka" 1967.

223. Qurbanov A. Ad nədir və uşağa necə ad qoymalı? "Sovet Gürcüstanı" qəzeti, 1961, №24.

224. Qurbanov A. Uşağa gözəl ad vermək hər bir valideynin borcudur. "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1961, №88.

225. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1985.

226. Qurbanov A. Azərbaycan onomastikası, Bakı, 1986.

227. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Bakı, 1986.

228. Qurbanov A. Poetik onomastika. Bakı, 1988.

229. Qurbanov A. Azərbaycan onomastikasının zəruri məsələləri. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 16 mart, 1988.

230. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, "Maarif", 1988.

231. Qurbanov A. Ümumtürk antroponimiyası tarixi. Bakı, 1997.

232. Qurbanov A. Türk xalqlarında advermə ənənələri.

Bakı, 1998.

233. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild, Bakı, 2004.

234. Qurbanov Z. Bir necə söz haqqında. Bakı, "Elm və həyat" jurnalı, 1981, № 3, s.20-21.

235. Quseynzadə A. Ob odnom drevnem etnotoponime Azerbaydjana (Biləsuvar). Baku. "Sovetskə türkoloqiə" 1979, N 5, s. 30-35.

236. Quseynzadə Ç. O fonomorfolojişik osoben-nostəx türkşik sobstvennix imen v srednevekovix arabşik istoçnikax. Tbilisi, 1981, s.73-74.

237. Quseynzadə Ç. Ob uçastii titulov v obrazovanii drevnetürkish antroponimov. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s. 42-43.

238. Quseynzadə Ç. Türkskə antroponimie v sred-nevekovix arabəziçnix pişğmennix pamətnikax do XIII v. AKD. Baku, 1988.

239. Maxpirov V. Sobstvennie imena v pamətnike XI v. "Divanu duqatit türk" "Maxmuda Kaşqarskoqo". AKD, Alma-Ata, 1980.

240. Mahmudlu Y. Azərbaycan tarixi intibah dövrü. Bakı, 1996.

241. Mamedova B. Nazvanie odejdi v azerbaydjan-skom əzike. AKD, Baku, 1992.

242. Manas. Nəşr etdirəni. Emine Gürsoy. Ankara, 1994.

243. Mehdiyeva S. Xan, bəy titul adlarının inkişafı ta-

rixindən (yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarının materialları əsasında. "Azərbaycan onomastikası problemləri", V, Bakı, 1995, s. 21-23.

244. Məmmədli H. Dədəm Qorqud gəzən yerdə bu yerlər. Bakı, 1999.

245. Məmmədli Y. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili (NDA). Bakı, 1996.

246. Məmmədov C. Qədim tanrı adları /qud teonimi/. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s. 272-274.

247. Məmmədova L. "Kitabi-Dədə Qorqudun" Şirvan-da toponimik izləri. "Azərbaycan onomastikası problemləri", VI, Bakı, 1996. s. 74-77.

248. Məmmədov N. Azərbaycan yer adları. Bakı, 1993.

249. Məmmədli N.B. Adını mən verdim – yaşını allah versin (türk şəxs adlarının izahlı sözlüyü). Bakı, "Maarif", 1995.

250. Məmmədov M.İ. Ermənistan ərazisində bəzi qədim Azərbaycan toponimləri haqqında. "Azərbaycan onomastikası problemləri", I, Bakı, 1986. s.147-149.

251. Məmmədov Y., Namazov N. "Azərbaycan dili tarixi" fənnindən proqram. Bakı, 1990.

252. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, 1979.

253. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1987.

254. Məmmədov M. Azərbaycan dilinin şivələrində

ismin mənsubiyyət kateqoriyası. Bakı, 2000.

255. Məmmədova X. Mürəkkəb quruluşlu antroponimlərin struktur xüsusiyyətləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s. 60.

256. Məmmədov Ə. Qarayazı düzündən Xəzər dənizinə qədər. Bakı, "Maarif", 1980.

257. Məmmədəliyev V. Quranda ümumtürk mənşəli sözlər. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, "Elm", 1983, s. 84-94.

258. Məmmədzadə H. "Tanrı" sözünün mənşəyi. Azərbaycan onomastikası problemləri, V, Bakı, 1995.

259. Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, 1997.

260. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, 1962.

261. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi grammatikası. Bakı, "Maarif". 1990.

262. Mirzəyev O. Adlarımız. Bakı, "Azərnəşr", 1986.

263. Mitroşkina A.Q. İz istorii razvitiə sistemı Burətskix liçnıx imen. Gtničeskaə onomastika. Moskva, "Nauka" 1984, s.93-96

264. Molla Cümə. Tərtib edəni P.Əfəndiyev və Ş.İdrisov. Bakı, 1966.

265. Molçanova T.O. Motivirovanie liçnie imena u altayüev. Liçnie imena v proşlom, nastoəhem i budušem. Moskva, "Nauka", 1970, s.184-194.

266. Molçanova T.O. Morfoloqiçeskie xarakteristiki

törkskix qeoqrafiçeskix imen Qorno-Altayskoy Avtonomnoy oblasti. Baku, "Sovetskaə türkoloqiə", 1983, № 2, s.32-34.

267. Molçanova A. O. Toponimiçeskiy slovarğ qornoqo Altaə. Qorno-Altayskoe otdelenie Altayskoqo knijnoqo izdatelğstva, 1979.

268. Mustafaeva Q. Stilistiçeskie osobennosti liçnıx imen v Azerbaydjanskoy xudojestvennoy literature. AKD. Baku, 1981.

269. Mustafayeva Q. Adların üslubi imkanları. Bakı, 1990.

270. Murad Adcı. Qıpcaq çölünün yovşanı (professor Tofiq Hacıyevin tərcüməsində və redaktəsi ilə). Bakı, "Gənclik", 1997.

271. Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı. I. Ankara, 1958.

272. Muxtar Kazımoğlu. "Dədə Qorqud kitabı"nda Dəli obrazı. "Dədə Qorqud", № 3, Bakı, 2004.

273. Muxammedova Z. Neskolğko slov ob antroponimax v "Oquzname" iz soçineniə "Salar Baba". Onomastika Sredney Azii. M., "Nauka", 1978, s.169-171.

274. Müasir Azərbaycan dili, I c., Bakı, "Elm", 1978.

275. Müasir Azərbaycan dili. II c., Bakı, "Elm", 1980.

276. Müasir Azərbaycan dili. III c., Bakı, "Elm", 1981.

277. Nafasov T. Uzbekistan toponimlarınınq izoxli luğati. Toşkent, 1988.

278. Nikonov V.A. Russkaə adaptaüiə inoəzıçnıx liç-

nıx imen. "Onomastika", Moskva, "Nauka", 1969, s.54-79.

279. Nikonov V.A. İmə i obhestvo. Moskva, "Nauka", 1974.

280. Nikonov V.A. Sredneaziatskie materialı dlə slovarə liçnıx imen. "Onomastika Sredne Azii". Moskva, "Nauka", 1978, s.153-164.

281. Nəbiyev N. Coğrafi adların mənşəyi. Bakı, "Maarif", 1969.

282. Nəbiyev B. "Kitabi-Dədə Qorqud"da el birliyi və düşməne münasibət. "Kitabi-Dədə Qorqud" – 1300. Bakı, 1999.

283. Nuriyev A. Gürcüstan SSR ərazisindəki bəzi yer adları haqqında. "Elm və həyat" jurnalı, Bakı, 1975, №10, s.29.

284. Novruzov M. Asparux adı haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s. 74.

285. "Oğuznamə". Tərtib edəni S.Əlizadə. Bakı, 1987.

286. Ojeqov S.İ. Slovarğ russkoqo əzıka. Moskva, 1973.

287. Orhan Şaik Gökyay. Hayatı ve eserleri. Ankara, 1989.

288. Osman Fikri Sertkaya. Göytürk yazıtlarında isim ve söyleme gelengi. Uluslararası III Türk Kültürü Kongresi. Ankara, 1992.

289. Osman Fikri Sertkaya. Göktürk tarihinin meseleleri. Ankara, 1995.

290. Paşayev A. (M.Adilovla birlikdə). Azərbaycan

onomastikası, Bakı, 1987.

291. Paşayev A. İkinci adlar, təxəllüs və ləqəblər. Azərbaycan onomastikasının problemləri, III, Bakı, 1990, s.35-36.

292. Paşayev Aydın. Prozviha v Azerbaydjanskom əzıke. AKD, Bakı, 1987.

293. Paşayev A., Bəşirova A. Azərbaycan şəxs adlarının lüğəti. Bakı, 2003.

294. Paşayev S. "Ağqız oğlu Piri", Bakı, "Elm və həyat" jurnalı, 1984, №4, s. 23-25.

295. Polkanov Ö.A., Polkanova A.Ö. Reliktovıe osobennosti gtnokulğturı Kırımskix karaimov. www.cidct.orq.ua/ru/publications/Karaim/14.html.

296. Radlov V.V. Titulı i imena uyqurskix xanov. "Zapiski" Vostočnoqo otdeleniə Russkoqo arxeologičeskoqo obhestva, SPb., 1891, №5, s.265-270.

297. Radlov V.V. Opıt slovarə törkskix nareçii, t.1, ç. I, SPb., 1893; t. II, ç. I, SPb., 1899; t. II, ç. 2, SPb., 1899; t.III, ç. 1, SPb., 1905; t. III, ç. 2, SPb., 1905; t. IV, ç. 1, SPb., 1911; t.IV, ç.2, SPb., 1911.

298. Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig. Bakı, 2003.

299. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun "Divanı lüğət-it-türk" əsəri. Bakı, 2008.

300. Raəndi E. İmə i pravo. Liçnie imena v proşlom, nastoəhem i buduhem. Moskva, "Nauka", 1970, s.25-30.

301. Rəşid ad-din F. "Oquzname", Bakı, "Glm", 1987.

302. Rasonyi L. Der Frauennamen bei den Türkvölkern (UJAS 1964, Bd.XXXIV, H.3-4; 2. Les noms de nombre

dans (anthroponymie. Turque (AOH, 1961, t.XII (fak.1-3); 4.Les noms de personnes imperptifs chez les peuples turques//AON, 1962, t.XV, Fasc.1-3; 5. Sur quelques catégories de noms de personnes en turc//ALH/ 1953, t.III, Fasc, 3-4.

303. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. "Orxon Yenisey abidələri". Bakı, "Yazıçı", 1993.

304. Rəcəbli Ə. Ulu türklər. Bakı, 2003.

305. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. II. 2004.

306. Rəşidəddin F. "Oğuznamə" (fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər R.M.Şükürovanındır). Bakı, 1992.

307. Rüstəmov R. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşən fəllər. "Dilçilik məcmuəsi", XVII c. Bakı, 1963

308. Rzasoy Seyfəddin. Oğuz mifinin paradigmaları. Bakı, 2004.

309. Rüstəm Kamal. Arxaik ritual semantikasi və "Bamsı Beyrək boyu"nda metonimik-metaforik süjet yaradıcılığı. "Qobustan", № 4. Bakı, 2005.

310. Russko-Azerbaydjanskiy slovarğ, t. I, Baku, "Maarif", 1984.

311. Russko-Azerbaydjanskiy slovarğ. t. I Baku, 1990.

312. Savina V.İ. Gtnonimi v toponimi İrana. Onomastika Vostoka, Moskva, "Nauka", 1980, s. 140-155.

313. Sattarov Q.F. Soslovnıe titulı i drevnetatarskie liçnie imena. Onomastika Povoljğə-1, Ulğənovsk, 1969.

314. Sattarov Q.F. Otqlaqolğnie antroponimi v tatarskom əzike. Onomastika Povoljğə-3, Ufa, 1973, s.41-49.

315. Sattarov Q.F. Tatarskaə antroponimiə i gtno-lingvistiçeskie svəzi. Baku, "Sovetskaə türkoloqiə", 1978, № 3, s. 22-23.

316. Sadıqov Z.A. Azərbaycan dilində şəxs adları (namizədlik dissertasiyası), Bakı, 1975.

317. Sadıqov Z.A. İmə tvorçestvo Azerbaydjanskoy antroponimii. "Onomastika Kavkaza", Ordjoni-kidze, 1980, s. 48-50.

318. Sadıqov Z.A. Azərbaycan antroponimiyasında cins kateqoriyası. Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, 1988, s.76.

319. Sait Başer. Kutadğu Biligde Kut ve Töre. Ankara, 1990.

320. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri. I c., Tərtib edəni S.Rüstəmov, Bakı, 1967; Əsərləri, II c, tərtib edəni Ə.Mirəhmədov, Bakı, 1969.

321. Seyidov M. Azərbaycan erməni ədəbi əlaqələri. Bakı, 1976.

322. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989.

323. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, 1994.

324. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.

325. Sevortən G. Affiksı imennoqo slovoobrazovanie v Azerbaydjanskom əzıke. Moskva, "Nauka", 1966.

326. Sevortən G. V gtimoloqiçeskiy slovarğ törkskix

- əzıkov, t. 1, Moskva, "Nauka", 1974; t. III, Moskva, 1980.
327. Sədiyev Ş. Dil haqqında hekayələr. Bakı, 1959.
328. Sədiyev Ş, Adlar necə yaranmışdır? Bakı, 1969.
329. Sədiyev Ş. Antroponimik kateqoriyalar. Bakı, "Elm və həyat" jurnalı, 1984; № 3, s. 31-32.
330. Sədiyev Ş. Antroponimik kateqoriyalar. Bakı, "Elm və həyat" jurnalı, 1984, № 3, s.31-32.
331. Sössür F.de. Ümumi dilçilik kursu (tərcümə edəni N.Cəfərov). Bakı, 2003.
332. Superanskaə A.V. Struktura imeni sobstvennoqo. Moskva, "Nauka", 1969.
333. Şahbazov İ. Coğrafi adların xəritəsi. Bakı, "Elm və həyat" jurnalı, 1979, s. 36-37.
334. Şapşal S. M. K voprosu o tarxannıx ərlikax. Sbornik statey k 75-letio akad. V.A.Qordlevskoqo. Moskva, 1953, s.302-316.
335. Şayxulov A. Leksiko-semantiçeskiy obhnostğ başkirskiy i kazaxskiy antroponimii. "Liçnie imena v proşlom, nastoəhem i buduhem". Moskva", "Nauka", 1970, s.81-86.
336. Şayxulov A. Tatarskie i başkirskie liçnie imena törkskoqo proisxoijdeniə. Ufa, 1983.
337. Şayxulov A. Toponimiə Urala i Severo-Evropeyskoy çasti SSSR. Sverdlovsk, 1985, s.155.
338. Herbak A.M. Sravnitelğnaə fonetika törkskix əzıkov. Leninqrad, 1970.
339. Şerbak A.M. Oçerk po sravnitelğnoy morfoloqii

törkskix əzıkov. Leningrad, 1981.

340. Şıxıyeva İ. KDQ-də şəxs adlarının linqvostatik xüsusiyyətləri. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı problemləri" (məruzələrin tezisləri), Bakı, 1993, s.111.

341. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, "Azərtədrisnəşr", 1962.

342. Şükürov Ə., Məhərrəmov A. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1976.

343. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, "Maarif", 1993.

344. Taqırzadə A. Drevnetörkskiy leksiko-qrammatičeskiy plast v dialektax i qovorax Azerbaydjan-skoqo əzıka. AKD, Bakı, 1983

345. Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı, N.Tusi adına ADPU, 1996.

346. Tanrıverdiyev Ə. İctimai-siyasi həyat və Azərbaycan antroponimləri. Yenidənqurma və Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1988, s.125-129.

347. Tanrıverdiyev Ə. Bəzi Azərbaycan antroponimləri barədə. – Azərbaycan onomastikası problemləri, II. Bakı, 1988, s. 78-80.

348. Tanrıverdiyev Ə. Şəxs adları və nitq mədəniyyəti. – Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, 1988, s.181-183.

349. Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan dilində işlənən onomastik terminlər. – Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, 1988, s.88-90.

350. Tanrıverdiev A. Onomastiçeskie ediniüi s komponentom qar, qır, qora, kar. Onomastika Uzbekistana. Taşkent, 1989, s.73-74.

351. Tanrıverdiyev Ə. Tanrı leksemlı antroponimlər. – Ümumi dilçilik fənlərinin tədrisi problemləri. Bakı, 1989, s.29-36.

352. Tanrıverdiyev Ə. "Al" hissəcikli leksemlər və onların antroponimiyada iştirakı. – Azərbaycan onomastikası problemləri. III. Bakı, 1990, s.26-29.

353. Tanrıverdiyev Ə. Onomastik vahidlərdə kecid. – Azərbaycan onomastikası problemləri, III. Bakı, 1990, s.234-235.

354. Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan onomastikasının tədqiqinə dair. – Azərbaycan onomastikası problemləri, III, Bakı, 1990 s.279-282.

355. Tanrıverdiyev Ə. Bağdad antroponiminin izahı. – Azərbaycan dili müasir mərhələdə (Gənc dilçilərin II respublika konfransının materialları). Bakı, Elm, 1990, s.111-112.

356. Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. – Üslubi-linqvistik fənlərin tədrisi problemləri. Bakı, 1991, s.90-98.

357. Tanrıverdiyev Ə. Ulu adın yozumu (Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul). – "Mərhəmət" jurnalı. 1992, №7-8, s.19-20.

358. Tanrıverdiyev Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Dirse xan antroponiminin etimologiyası. – Azərbaycan onomasti-

kası problemləri, IV. Bakı, 1993, s.33-34.

359. Tanrıverdiyev Ə. Antroponimlərdə norma və normalaşma. – Ortoloji-lingvistik fənlərin tədrisi problemləri. Bakı, 1994, s. 45-46.

360. Tanrıverdiyev Ə. İctimai-siyasi həyatla bağlı olan türk mənşəli titullar. – Ortoloji-lingvistik fənlərin tədrisi problemləri. Bakı, 1994, s.82-90.

361. Tanrıverdiyev Ə. Mürəkkəb quruluşlu antroponimlər. – Pedaqoji Universitet Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası, №2), Bakı 1994, s.8-18.

362. Tanrıverdiyev Ə. "Ağ" və "qara" leksemli antroponimlər. – Tarixi-lingvistik fənlərin tədrisi problemləri. Bakı, 1994, s.41-46.

363. Tanrıverdiyev Ə. "Gəray" antroponiminin etimologiyası ilə bağlı yeni mülahizələr. – Azərbaycan onomasitikası problemləri, V. Bakı, 1995, s.25-26.

364. Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin qrammatik xüsusiyyətləri. – Müasir dil fənlərinin tədrisi problemləri. Bakı, 1995, s.28-36.

365. Tanrıverdiyev Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı Səgrək, Əgrək və Yegnək antroponimlərinin etimologiyası. Dil məsələlərinə dair tematik toplusu. Bakı, 1995, № 2, s.49-51.

366. Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin xarakterik xüsusiyyətlərinə dair. – Azərbaycan dilçiliyi problemləri. Bakı, 1996, s.47-52.

367. Tanrıverdi Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antropo-

nimləri. Bakı, 1996.

368. Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin tarixi-lingvistik tədqiqi. DDA Bakı, 1997.

369. Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. Bakı, 1999.

370. Tanrıverdi Ə. XVI əsr qıpçaq (poloves) dilinin qrammatikası. Bakı, 2000.

371. Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi", Bakı, 2002.

372. Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"un obrazlı dili. Bakı, 2006.

373. Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"un söz dünyası. Bakı, 2007.

374. Tanrıverdi Ə. "Dədə Qorqud kitabı"nın dil möcüzəsi. Bakı, 2008.

375. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri, Borçalı və Qazax (1728-ci il). Bakı, 2001.

376. Tofiq Müzəffəroğlu. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikası. Bakı, 2002.

377. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, "Maarif", 1979.

378. Vəliyev K.N. Dastan poetikası. Bakı, "Yazıçı", 1984.

379. Vəliyev K.N. Sözüň sehri. Bakı, "Yazıçı", 1986.

380. Vəliyev K.N. Elin yaddaşı dilin yaddaşı. Bakı, "Gənclik", 1988.

381. Vəliyev K. Azərbaycan xalqının etnogenezinin öyrənilməsində linqvistik araşdırmaların rolu. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqları öyrənilmə problemləri. Bakı, 1988, s.80-92.

382. Vиноqradov V. Stilistika teoriiə pogtiçeskoy reçi pogtika. Moskva, 1963.

383. Əkubovskiy A.Ö. "Kitab-i Korkud" i eqo znaçenie dlə izuçenie turkmenskoqo obhestva v gproxu ranneqo srednevekovğə. "Kniqa moeqo Deda Korkuta", Moskva – Leningrad, 1962, s.121-130.

384. Yüzbaşev R. Azərbaycanın coğrafiya terminləri. Bakı, 1969.

385. Yüzbaşev R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, "Maarif", 1972.

386. Yusif Balasaqunlu. Qutadğu Bilig – xoşbəxtliyə aparan elm. Xaqaniyyə türkcəsindən çevirənlər: Kamil Vəliyev, Ramiz Əskər. Bakı, 1994.

387. Yurtsever Erk. Türkçe adlar derlemesi. İstanbul, 1997.

388. Ösifov Ö. İstoriçeskaə antroponimiə Azerbaydjana. Onomastika Uzbekistana. Taşkent, 1989, s.146.

389. Yunusova V. Orxon-Yenisey abidələrində şəxs adları. NDA. Bakı, 1999.

390. Yunusova V. Orxon-Yenisey abidələrində qəhrəmanlıq anlayışlı şəxs adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, VII. Bakı, 1999.

391. Yusifov Y. Yuxarı Qarabağ abidələrində türk ad-

ları, Azərbaycan onomastikası problemləri, V, Bakı, 1995.

392. Yusif Z. Adlar və onların mənası. "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 22 mart 1973.

393. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981.

394. Zeynalov F., Əlizadə S. Tükənməz xəzinə. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, "Yazıçı", 1988, s. 5-28.

MÜNDƏRİCAT

	Səh.
Türklərin məsəüstü kitabı (Ramiz Əskər).....	3
I fəsil. Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin tədqiqi tarixi	9
II fəsil. Orxon-Yenisey abidələri və "Kitabi-Dədə Qorqud" əposunda işlənən antroponimlərin müqayisəli tədqiqi	22
III fəsil. Orxon-Yenisey abidələrində işlənən antroponimlərin leksik-semantik qrupları ..	27
IV fəsil. Orxon-Yenisey abidələrindəki antroponimlərin quruluşu və antroponimik modellər	60
V fəsil. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı	

antroponimlərin tədqiqi tarixi	63
VI fəsil. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı antroponimlərin etimologiyası	96
VII fəsil. Qazax-Borçalı bölgəsində yaşayan “Kitabi-Dədə Qorqud”	224
VIII fəsil. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı antroponimik vahidlər assosiativ münasibətlər müstəvisində	237
IX fəsil. “Kitabi-Dədə Qorqud”da obrazların dili	249
X fəsil. “Manas” dastanında antroponimlər ...	299
XI fəsil. M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində antroponimlər	327
XII fəsil. Yusif Xas Hacib Balasağunlunun “Qutadğu Bilig” poemasında antroponimlər	362
XIII fəsil. “Alpamış” dastanında antroponimlər	379
XIV fəsil. “Dokumentı na poloveükom əzıke” XVI v.” kitabında antroponimlər ..	389
XV fəsil. “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti- Tiflis”də antroponimlər	395
Son söz əvəzi.....	405
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	407

Əzizxan TANRIVERDİ

**Qədim türk mənbələrində
yaşayan şəxs adları.**

Bakı, “Nurlan”, 2009.

Korrektor: **U.Həsənova**
Dizayner: **M.Məmmədova**

- ♦ Yığılmağa verilmiş: 28.01.2009
- ♦ Çapa imzalanmış: 06.03.2009
- ♦ Kağız biçimi: 84x90 1/32
- ♦ Ümumi həcmi: 27,6 ç.v.
- ♦ Sayı: 500 nüsxə.
- ♦ Ofset çap üsulu.
- ♦ Sifariş nömrəsi:
- ♦ Sərbəst qiymətlə.

Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdi 1959-cu ildə Gürcüstan Respublikasının Dmanisi (Başkeçid) rayonunun Aşağı Qarabulaq kəndində anadan olub. 1981-ci ildə API-nin (indiki ADPU) filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib.

Əzizxan Tanrıverdi 1987-ci ildə “XVII-XIX əsr Azərbaycan antroponimləri” mövzusunda namizədlik, 1998-ci ildə “Türk mənşəli Azərbaycan antroponimlərinin tarixi-lingvistik tədqiqi” adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə edib. Hazırda ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professorudur.

Əzizxan Tanrıverdinin 15 kitabı, 150-dən artıq məqaləsi çap olunub.

Əsas əsərlərindən:

“Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri” (1996),
 “Antroponimi v Azerbaydjanskoy literature” (XVII-XIX

vv.) (1999), “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” (1999),
“XVI əsr qırçaq (poloves) dilinin qrammatikası” (2000),
“Kitabi-Dədə Qorqud və qərb
ləhcəsi” (2002), “Kitabi-Dədə
Qorqud”un obrazlı dili” (2006),
“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz
dünyası” (2007), “Dədə Qorqud
kitabı”nın dil möcüzəsi” (2008),
“Dilimiz, mənəviyyatımız” (2008),
“Poeziyanın dili, dilin poeziyası”
(2008).

Əzizxan TANRIVERDİ

**Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs ad-
ları**

Orxon-Yenisey abidələri

“Dədə Qorqud kitabı”

“Manas”

Mahmud Kaşğari. “Divanü lüğat-it-türk”

Balasağunlu Yusif Xas Hacib. “Qutadğu Bilig”

“Alpamış”

“Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”

Bakı – 2009